РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫНЫҢ ФӘН ҺӘМ ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ МИНИСТРЛЫҒЫ
ӨФӨ ФӘН ҺӘМ ТЕХНОЛОГИЯЛАР УНИВЕРСИТЕТЫ
БАШҠОРТ ФИЛОЛОГИЯҺЫ, ШӘРҠИӘТ ҺӘМ ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТЫ

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫ СУБЪЕКТТАРЫНЫҢ ПОЛИЛИНГВАЛЬ БЕЛЕМ БИРЕҮ АРАУЫҒЫНДА БАШҠОРТ ТЕЛЕ

Филология фәндәре докторы, профессор,
БАССР мәктәптәренең атҡаҙанған уҡытыусыһы
Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы Әхтәмовтың
тыуыуына 95 йыл тулыуға арналған
IX халыҡ-ара фәнни-методик конференцияның
материалдар йыйынтығы

2024 йылдың 21 феврале

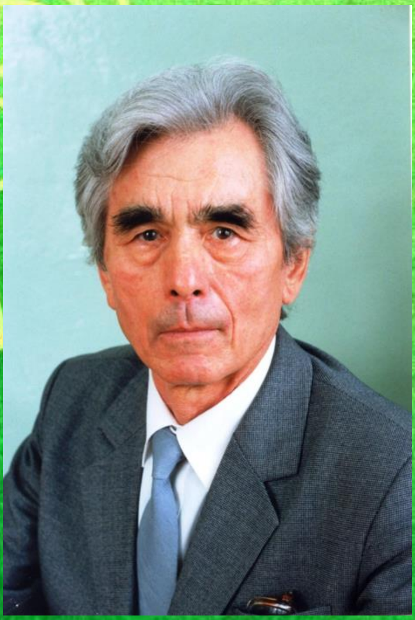

ӨФӨ – 2024

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫНЫҢ ФӘН ҺӘМ ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ МИНИСТРЛЫҒЫ
ӨФӨ ФӘН ҺӘМ ТЕХНОЛОГИЯЛАР УНИВЕРСИТЕТЫ
БАШҠОРТ ФИЛОЛОГИЯҺЫ, ШӘРҠИӘТ ҺӘМ ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТЫ

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫ СУБЪЕКТТАРЫНЫҢ ПОЛИЛИНГВАЛЬ БЕЛЕМ БИРЕҮ АРАУЫҒЫНДА БАШҠОРТ ТЕЛЕ

Филология фәндәре докторы, профессор,
БАССР мәктәптәренең атҡаҙанған уҡытыусыһы
Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы Әхтәмовтың
тыуыуына 95 йыл тулыуға арналған
IX халыҡ-ара фәнни-методик конференцияның
материалдар йыйынтығы

2024 йылдың 21 феврале

Өфө
ӨФТУ РНҮ 2024

УДК 811.512.141+37(470.37)
ББК 81.2Баш+74(2Рос.Баш)
Б33

Өфө фән һәм технологиялар университетының
шәрҡиәт һәм башҡорт тел ғилеме кафедраһы ҡарары буйынса баҫыла
Протокол № 6, 07.02.2024 й.

Редакцион коллегия
Абдуллина Г.Р., филология фәндәре докторы, профессор,
(яуаплы мөхәррир);
Әлимбаева Г.Ғ., филология фәндәре кандидаты,
(яуаплы мөхәррир урынбаҫары);
Саньярова Р.Р., филология фәндәре кандидаты, доцент;
Хөснөтдинова Р.Я., филология фәндәре кандидаты, доцент;
Ҡарабаев М.И., филология фәндәре кандидаты, доцент

Б33 **Рәсәй Федерацияһы субъекттарының полилингваль белем биреү арауығында башҡорт теле:** филология фәндәре докторы, профессор, БАССР мәктәптәренең атҡаҙанған уҡытыусыһы Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы Әхтәмовтың тыуыуына 95 йыл тулыуға арналған IX халыҡ-ара фәнни-методик конференцияның материалдар йыйынтығы / яуаплы мөхәррире Г.Р. Абдуллина. – Өфө: Өфө фән һәм технологиялар университеты, 2024. – 272 бит. – URL: https://uust.ru/media/documents/digital-publications/2024/091.pdf. – Экран титулындағы исеме.

ISBN 978-5-7477-5921-3

Йыйынтыҡта Башҡортостан Республикаһы һәм Рәсәй Федерацияһы субъекттарының мәғариф ойошмаларында, шул иҫәптән полилингваль мәктәпкәсә һәм урта дөйөм белем биреү учреждениеларында башҡорт телен уҡытыу методикаһына арналған материалдар урын алған. Шулай уҡ мәҡәләләрҙә башҡорт телен дәүләт һәм туған тел булараҡ уҡытыуҙың көнүҙәк мәсьәләләре, әҙәбиәт, мәҙәниәт һәм фольклорҙың Рәсәй Федерацияһының берҙәм мәҙәни арауығындағы әһәмиәте һәм үҫеп килеүсе йәш быуынды тәрбиәләүҙәге роле, полимәҙәни белем биреү киңлегендә уҡытыусы һәм уҡыусыларҙың үҙ-ара бәйләнешен тәьмин итеүсе интерактив формалар, шулай уҡ сағыштырма-тарихи, сағыштырма-типологик тел ғилеме һәм журналистика проблемалары һ.б. сағыла.

Конференция материалдары йыйынтығы юғары уҡыу йорттары, урта һөнәри белем биреү һәм дөйөм белем биреү ойошмалары уҡытыусыларына һәм гуманитар дисциплиналарҙы уҡытыу методикаһы менән ҡыҙыҡһыныусыларға тәғәйенләнә.

УДК 811.512.141+37(470.37)
ББК 81.2БАШ+74(2Рос.Баш)

ISBN 978-5-7477-5921-3

© Өфө фән һәм технологиялар университеты, 2024

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ

ФАКУЛЬТЕТ БАШКИРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ,
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ И ЖУРНАЛИСТИКИ

БАШКИРСКИЙ ЯЗЫК В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СУБЪЕКТОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Сборник материалов
IX Международной научно-методической конференции,
посвященной 95-летию со дня рождения
доктора филологических наук, профессора,
заслуженного учителя школы БАССР
М.Х. Ахтямова

(г. Уфа, 21 февраля 2024 г.)

Научное электронное издание сетевого доступа

Уфа
РИЦ УУНиТ
2024

УДК 811.512.141+37(470.37)
ББК 81.2Баш+74(2Рос.Баш)
Б33

*Печатается по решению кафедры
востоковедения и башкирского языкознания ФБФВиЖ УУНиТ.
Протокол № 6 от 07.02.2024 г.*

Редакционная коллегия
Абдуллина Г.Р., доктор филологических наук, профессор
(ответственный редактор);
Алимбаева Г.Г., кандидат филологических наук,
(зам. ответственного редактора);
Саньярова Р.Р., кандидат филологических наук, доцент;
Хуснетдинова Р.Я., кандидат филологических наук, доцент;
Карабаев М.И., кандидат филологических наук, доцент

Башкирский язык в полилингвальном образовательном пространстве
Б33 **субъектов Российской Федерации:** сборник материалов IX Международной научно-методической конференции (г. Уфа, 21 февраля 2024 г.) / отв. ред. Г.Р. Абдуллина. [Электронный ресурс] / Уфимск. ун-т науки и технологий. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2024. – 272 с. – URL: https://uust.ru/media/documents/digital-publications/2024/091.pdf – Загл. с титула экрана.

ISBN 978-5-7477-5921-3

В сборник включены материалы, посвященные методике преподавания башкирского языка в полилингвальных дошкольных и общеобразовательных учреждениях Республики Башкортостан и субъектов Российской Федерации. Также в статьях рассматриваются интерактивные формы взаимодействия педагога и обучающегося в поликультурном образовательном пространстве, значение литературы, культуры и фольклора в едином культурном пространстве Российской Федерации, а также проблемы сравнительно-исторического, сопоставительно-типологического языкознания и журналистики.

Сборник адресован преподавателям вузов, ссузов, учителям общеобразовательных учреждений и всем тем, кто интересуется проблемами методики преподавания гуманитарных дисциплин.

УДК 811.512.141+37(470.37)
ББК 81.2Баш+74(2Рос.Баш)

ISBN 978-5-7477-5921-3

© УУНиТ, 2024

УДК 811.512.141

Солтанбаева Хәҙисә Вәли ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, проф.,
Өфө университеты, Өфө, БР

Ғалим күптәргә остаз булды
(Профессор М.Х. Әхтәмовтың тыуыуына 95 йыл)

Тел ғилеме өлкәһендә киң танылыу яулаған абруйлы ғалим, филология фәндәре докторы, профессор Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы Әхтәмов 1929 йылдың 15 ғинуарында Ейәнсура районының Башҡорт Үргене ауылында тыуған. Ете йыллыҡ мәктәпте тамамлағас, колхозда эшләй, 1944 йылда Үрген мәктәбендә 8-се синыф асыла, ләкин ул бер генә йыл эшләп ҡала. Ул осорҙа районда берҙән-бер башҡорт мәктәбе Үргендән 60 саҡрымда ятҡан Абзан ауылында була. Белемгә булған ҙур ынтылышы уны ошонда алып килә, һәм Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы, 1947 йылда Абзан урта мәктәбен тамамлап, ҡулына өлгөргәнлек аттестаты ала.

Мәктәпте тамамлағас, Мөхтәр Әхтәмов Мырҙабай башланғыс мәктәбендә, Үрген балалар йортонда эшләй, Үрген мәктәбендә өлкән пионевожатый була. 1950–1954 йылдарҙа Совет Армияһы сафтарында хеҙмәт итә, унан һуң Стәрлетамаҡ дәүләт педагогия институтының тарих-филология факультетында уҡый. Юғары белемле йәш белгес хеҙмәт юлын Иҫәнғол урта мәктәбендә директор булып башлай, унан Башҡортостандың Мәғариф министрлығында инспектор булып эшләй. 1961–1964 йылдарҙа Рәсәй фәндәр академияһының Өфө ғилми үҙәге Тарих, тел һәм әҙәбиәт институтында аспирантурала уҡый, артабан шунда уҡ ғилми хеҙмәткәр була. 1966 йылда профессор Т.М. Ғарипов етәкселегендә «Хәҙерге башҡорт телендә омонимдар» темаһына кандидатлыҡ диссертацияһын яҡлай.

1972 йылдың сентябренән 40 йылдан ашыу Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы Башҡорт дәүләт университетында эшләй. 1996 йылда «Хәҙерге башҡорт телендә һүҙ төҙөлөшө» темаһына докторлыҡ диссертацияһын уңышлы яҡлай.

Башҡорт тел ғилемен профессор М.Х. Әхтәмовһыҙ күҙ алдына килтереп булмай. Уның бихисап һүҙлектәре, юғары уҡыу йорттары студенттары өсөн яҙылған дәреслектәре, уҡыу ҡулланмалары, башҡорт теленең лексикографияһы һәм лексикологияһына арналған ғилми хеҙмәттәренең әһәмиәте баһалап бөткөһөҙ.

Мөхтәр Хөснөлхаҡ улын хаҡлы рәүештә һүҙлектәр батшаһы тип атарға мөмкин. Һүҙлектәрҙең ниндәйен генә төҙөмәне ул! Ә бындай эш күпме ныҡышмалылыҡ, түҙемлек

талап итә, күпме күҙ нурҙары түгелә. «Башҡортса-урыҫса омонимдар һүҙлеге» (1966), «Башҡорт телендәге омонимдарҙың аңлатмалы һүҙлеге» (1986), «Башҡорт теленең антонимдар һүҙлеге» (1973, 1987), «Башҡорт теленең морфемалар һүҙлеге» (1992), «Башҡорт теленең грамматика һүҙлеге» (1994, 2007), «Башҡорт теленең кире һүҙлеге» (1999), «Татар теленең кире һүҙлеге» (1999) һәм башҡа китаптары Башҡортостанда ғына түгел, төркиәт донъяһында киң билдәле.

Ғалимдың тағы бер һүҙлеге тураһында Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы Ноғман Мусин бына нәмә ти: «Бынан бер-нисә йыл элек күренекле тел ғалимы Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы Әхтәмов миңә үҙенең китабын бүләк иткәйне. Ул «Башҡорт халыҡ мәҡәлдәре һәм әйтемдәре һүҙлеге» тип атала. Мин уның менән бик ентекле танышып сыҡтым. Ябай китап түгел был – хазина һандығы! Унда ингән алтмыш меңләп башҡорт һүҙен ҡайһылай, ҡайҙан йыйып бөткән дә уларҙы ғилми күҙлектән сығып нисек тәртипкә һалған?! 775 биттән торған китапты күҙҙән кисергәндән аҙаҡ үҙеңде башҡорт теленең икһеҙ-сикһеҙ диңгеҙендә йөҙгәндәй тояһың. Күренекле фольклорсы-ғалим Салауат Галин ошо китапҡа яҙған баш һүҙендә уға бына ниндәй баһа бирә: «Һүҙлектең ҡиммәте нимәлә һуң? Донъя практикаһында уның беренсе булыуында! Ошоға оҡшаш һүҙлек әле бер ҡайҙа ла, бер халыкта ла юҡ! Ҙур коллектив башҡараһы эште, күпме ваҡыт сарыф итеп, тир-хеҙмәт түгеп, күҙ нурын бөтөрөп, бер кеше – Мөхтәр Әхтәмов башҡарып сыҡҡан!»

Тулыһынса килешәм был баһа менән. Китап тураһында матбуғатта сыҡҡан мәҡәләләрҙең авторҙары ла, нигеҙҙә, ошо фекерҙә («Башҡортостан» гәзите, 2014, 13 июнь).

Юғары уҡыу йорто уҡытыусыһы булараҡ, М.Х. Әхтәмов дәреслектәр һәм уҡыу әсбаптары яҙыу өҫтөндә лә актив эшләй. 1978–1980 йылдарҙа «Хәҙерге башҡорт теле» тигән өс киҫәктән торған уҡыу әсбабы баҫылып сыға, ә 1986 йылда «Хәҙерге башҡорт теле. Лексикология» исемле, 2000 йылда иһә «Хәҙерге башҡорт теле. Ялғауҙар ярҙамында һүҙьяһалыш» тигән дәреслектәре юғары уҡыу йорттары студенттары өсөн донъя күрә.

Мөхтәр Әхтәмов ҡатыны, Башҡортостандың атҡаҙанған уҡытыусыһы Мәйсәрә Сәләхи ҡыҙы һәм улы, математика фәндәре докторы, БДУ профессоры Азамат Мөхтәр улы, менән берлектә «Урыҫса-башҡортса математика терминдары» һүҙлеген төҙөп баҫтыра (1982, 1993 йылдар).

Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы «Башҡорт теленең аңлатмалы һүҙлеге»н төҙөүҙә лә ҡатнаша. Ул 1981 йылда Мәскәүҙә «Наука» нәшриәтендә баҫылған «Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең грамматикаһы» тигән ҙур хеҙмәт авторҙарының береһе лә. Был эше өсөн уға СССР Халыҡ мәғарифы буйынса дәүләт комитетының премияһы бирелә.

Мөхтәр Хөснөлхак улы – Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған уҡытыусыһы, Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған фән эшмәкәре, Рәсәйҙең юғары һөнәри белем биреүҙең маҡтаулы хеҙмәткәре. Ул «1941–1945 йылдарҙағы Бөйөк Ватан һуғышы осорондағы фиҙакәр хеҙмәте өсөн» (1945), «Бөйөк Ватан һуғышындағы Еңеүгә – 50 йыл» (1995) миҙалдары менән бүләкләнгән.

Профессор Әхтәмов ғилми-педагогик эшмәкәрлеге менән бер рәттән юғары квалификациялы белгестәр әҙерләү буйынса ла әүҙем эшләне. Ул докторлыҡ

диссертацияларды яҡлау буйынса совет ағзаһы булып торҙо, бер нисә фән кандидаты әҙерләне. Бөгөн улар юғары уҡыу йорттарында ғалимдың эҙләнеүҙәрен дауам итә.

Мөхтәр Хөснөлхаҡ улы олуғ ғалим ғына түгел, ә иң тәүҙә баҫалҡы, ихтирамлы, кеселекле, ысын мәғәнәһендә юғары интеллигентлы уҡытыусы, шәхес тә булды. Тормош иптәше Рәми Ғарипов исемендәге 1-се гимназия-интернатында балаларға оҙаҡ йылдар математиканан белем биргән Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған уҡытыусыһы Мәйсәрә Сәләхи ҡыҙы менән бергә матур тормош юлы үттеләр, барлыҡ туғандарына ныҡлы терәк булдылар. Улдары Азамат та үҙҙәре кеүек иҫ киткес киң ҡарашлы, кешелекле, ярҙамсыл булды, математика буйынса күп фәнни асыштар яһаны, исеме Башҡортостанда һәм Рәсәйҙә генә түгел, ә сит ил ғалимдары араһында ла танылыу яуланы.

Абруйлы ғалим М.Х. Әхтәмов күп быуын вәкилдәре өсөн остаз, өлгө булды, башҡорт тел ғилемендә юйылмаҫ яҡты эҙ ҡалдырҙы.

© Солтанбаева Х.В., 2024

УДК 398.3

Абдуллина Гульфира Рифовна,
д-р филол. наук, проф.,
Алимбаева Гульшаян Габсалямовна,
канд. филол. наук, старший преподаватель,
Аблаева Язгуль Айбулатовна,
аспирант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Особенности бытовых обрядов гайнинских башкир Бардымского района Пермского края (по материалам экспедиции 2023 года)

В отношении бытовых обрядов региона можно отметить некоторые своеобразные черты организации свадеб. Традиционный для районов современного Башкортостана обряд сватовства *«һоратыу»* во всем Бардымском районе называется *«хәбәргә барыу»*, дословно обозначающий *‘идти за вестью’*: *«Хәбәргә барабыз. Күщтәнәщләр алып ҡодағыйларға»* (Балтаева Гульнара Мусевна, д. Бардабашка). *‘Идем свататься. С гостинцами сватьям’*.

«Никах уҡытыу» ‘чтение никаха (молитвы)’ звучит в форме «кәбен уҡытыу»: *«Кәбен уҡыталар. Беззә лә бар ул татарлардагы, башкортлардагы кебек, кейеүгә щыккащ. Никах тип әйтәләр хәзер. Без элек кәбен тип әйтәбезейе* (Аптукова Амина Закировна, д. Чалково). *‘Никах читают. И у нас есть этот обряд, как у татар, башкир, при выходе замуж. Сейчас его называют никах. Раньше называли кәбен’*.

Ключевыми понятиями свадебного обряда являются наименования древних по происхождению свадебных атрибутов *«килен сандығы, килен яулығы, күлмәге, кийәү түбәтәе, щигелгән махсус тастымал» ‘сундук невесты, платок, платье невесты, тюбетейка жениха, специально вышитое полотенце’*. К ним также относятся названия элементов обряда, совершаемого в момент приезда жениха за невестой, также широко

распространенного по настоящее время: *«кийәүгә төрлө-төрлө сынаулар: юл буу, ишек буу, кийәү күщтәнәще, бүләк тарату, ишек алдында акща щәщеү, тастымал белән бийеүләр»* (Туйгильдина Васима Васиховна, д. Танып, Уразбаева Сария Шархатовна, с. Барда). *'Разные испытания для жениха: обряд перекрытия дороги, дверей для задержания жениха на пути к невесте с требованием выкупа, преподношение гостинцев и подарков жениха, бросание монет женихом во время проводов невесты, пляски с полотенцами'*.

В плане приданого невесты была зафиксирована следующая информация: *«Мендәр инде бездә, щигеүле мендәр. Обязательно кызга щигеүле мендәр бирәләр. Осандык бирәләр ие элек. Безгә сандык бирделәр, мендәрләр, юрганнар, чаршаулар бирәләрейе. Элек бит бүлмәләр булмаган, кроватьны щаршау белән әйләндереп алаларейе. Мике хәзер дә саклана әле алар. Сандыклар бар, мендәрләр бар. Ну хәзер мендәре бар, сандык бирмейләр инде. Сандыкны күбесе щыгарып аттылар»* (Аптукова Амина Закировна, д. Чалково). *'Подушка у нас, вышитая подушка. Девушке обязательно давали вышитую подушку. Сундук раньше давали. Нам сундук дали, подушки, одеяла, занавески. Раньше ведь отдельных комнат не было, кровать отделяли занавеской. Мои до сих пор хранятся. Сундуки есть, подушки есть. Сейчас подушки есть, сундуков нет. Многие повыкидывали сундуки'*.

Встреча невесты в доме жениха проходит в традиционном русле: под ноги ей кладут подушку, будущая свекровь обязательно дает ей с ложки мед с маслом с благопожеланиями, чтобы речь была сладкой и характер мягким, на голову завязывают новый платок: *«Мин ишектән оң аягыңды атлап кер, бисмилла итеп кер тип әйттем, мендәргә бастырҙым, бал, май каптырҙым, яулык бәйләдем (бездә яулык бәйләйдәр киленгә). Түргә апарып ултырттым икесен дә, урыныгыз түрдән булсын, рәттән булсын, тип әйттем, бергә торың, матур торың, тип шушый теләктәр теләнем»* (Илькаева Индира Габдельмаликовна, д. Аклуши). *'Я сказала, чтобы невестка зашла в дом с правой ноги, положила под ноги ей подушку, угостила медом, маслом, платок завязала (у нас невестке платок завязывают). Усадила их обоих с сыном на почетное место, пожелала, чтобы их место было почетным, чтобы были всегда рядом, вместе жили, хорошо жили'*.

Следует отметить, что обряд показа невесте дороги к водному источнику в селении жениха в данном регионе полностью отсутствует: *«Соу йолалары, бидрәләргә су тутырып ташыулар юк беззә»* (Балтаева Гульнара Мусевна, д. Бардабашка). *«Бездә соу юлы күрсәтеү юк. Бездә соу өйдә ие. Бездә күптән инде соулар өйдә. Бездә алый соу юлы юк»* (Аптукова Амина Закировна, д. Чалково).

Своеобразным моментом в свадебном обряде является также то, что на второй день свадьбы невестку испытывали на то, как она умеет месить тесто или печь блины: если хлеб или блины удавались, считалось, что невестка трудолюбива, жизнь ее будет счастлива: *«Килендән иң беренще иртән икмәк тукыталар. Икмәгең килештеме – син бәхетле буласың, әйбәт килен буласын»* (Ягафарова Тагзима Барыевна, д. Ишимово). *'Утром невесте первым делом поручают замесить тесто. Если хлеб удается, значит, невеста будет счастлива, хорошей снохой будет'*. Занятие невесты мукой связывали также с финансовым благополучием новой семьи в будущем: *«Иртәгесен инде кулны онга тыгырга кушалар.*

Чтоб өйөгөздә аҡща күп булсын, дип. Ҡамыр басырға ҡуштылар миңә, икмәк – ипей (Айтакова Алсу Фаритовна, д. Сараши). *'На следующий день дают поработать с мукой. Чтоб в доме денег было много. Мне велели замесить тесто для хлеба'*.

Свадебному обряду гайнинских башкир свойственно также понятие *«кейәү мунщасы» 'баня жениха',* которую топят на второй день свадьбы. Первым в баню идут жених с невестой, после которого жених в благодарность истопившему баню оставляет деньги, завернув их в мочалку – «мунсалаға урап ҡалдыра». После в баню направляются сваты, они также оставляют деньги, вырученные от помывки в бане средства идут в пользу молодоженов: *«Ҡозағыйлар өщ көн буйына ҡуңып яталар. Йоҡлап, мунщалар кереп. Мунща яғалар иртән, анда кейәү мунщасы тип атала. Аҡща салалар инде, кейәү дә аҡща сала мунща яккан кешегә»* (Аптукова Амина Закировна, д. Чалково). *'Сватья три дня бывают у нас. Ночуют, в бане купаются. Утром баню топят, "баня жениха" – так называется. И у нас есть баня жениха. Деньги оставляют в бане, жених тоже оставляет деньги истопившему баню'*.

При проводах невеста не должна была оглядываться назад, верили, что в обратном случае это может привести к разладу в семейной жизни: *«Ҡыз киткәндә боролоп ҡарарға тиеш түгел. Боролоп ҡараса, кирегә ҡайта дигән сүз була инде»* (Айтакова Алсу Фаритовна, д. Сараши).

Организация похорон также имеет некоторые своеобразные черты: «*Беҙдә мәйетте алып щыҡҡанда, мищкә яғып ҡоймаҡ пешерәләр. Ана шонсы бар беҙҙә. Озатҡащ, ана шунда әще ҡоймаҡ ҡоялар. Ә жыялар беҙҙә ҡырғына һәм йылына. Өщө, житесе дип үткәрмиләр беҙҙә*» (Балтаева Гульнара Мусевна, д. Бардабашка). *'После вынесения покойника из дома пекут блины из дрожжевого теста, справляют только сороковину и годовщину, третий и седьмой день кончины не отмечают'*.

В отношении проводов парней на армейскую службу также имеются традиционно принятые каноны: *«Армияға озатабыз без дә. Күбесенщә киткәннә безнең ауыл беренсе яғынан икенще яғына жийеү бараларейе, бөтөн ауыл озатып, аҡщалар бирәләр инде, ҡулъяулыҡ болғап, ҡулъяулыҡны ташлап ҡуялар инде, ауылды щыҡҡанда. Шундый йола. Малайны озаттым инде. Ипей щәйнәтеп щығарабыз инде, кире ҡайтщын өщөн, ипейне егет ҡайтҡанщы саҡлыйбыз инде. Ипейне щәйнәткәщ, арты белән алып щығып китәләр тышка өйдән»* (Аптукова Амина Закировна, д. Чалково). *'В армию тоже провожаем. В большинстве случаев всей деревней из одного конца села в другой конец идем пешком, призывнику деньги дают, платочком махают, платочки выкидывают при выходе из деревни. Призывнику дают откусить хлеб, оставшийся ломоть хранят до возвращения парня. Призванный на воинскую службу юноша должен выходить из дома задом'*.

Своеобразным обрядом региона является приглашение в гости в честь отела коровы, обязательным угощением при котором является *уыз бүкмә* (вареники из творога на основе молозивы): *«Сыйыр бозоулой инде, бозоулаған сыйырныҡы ыуыз сөтен алалар да эрек ясыйлар, эремщек ясыйлар инде. Анан соң ҡамыр менән ясап, пирог ясыйлар и шул пирогны сыуда пещерәләр. Сыуда пещергәщ, аласың да ҡамыры пещкәщ, ыуызлы май менән салып*

ашыйсың. Суган кыщырга кирәк, бик тәмле була. Йыл да сыйыр бозоулагащ, бер мәртәбә була инде, апрель айында, күршеләр кунакка щакыраларейе» (Нурсубин Фаиль Фатхырахманович, д. Аклуши). *'Когда корова телится, из ее молозива делают творог. После из теста делают пирог и этот пирог варят в воде. По окончании варки кушаешь, смазывая маслом с молозивом. Лук нужно добавлять, очень вкусно получается. Каждый год, как корова телится, в год раз бывает, в апреле месяце, соседи в гости приглашали'. «Бүкмәне бигерәк сыйыр бозаулагащ пешерәбезейе инде. Угыз пирүк тиеп атайбыз инде. Сыйыр бозаулагащ, ыуыз була, ыуыздан инде беренщесе, шуңынан әзерләп бараларейе инде аны, матур иттереп мәжлес жияларейе, туган-тумащаны. Беренще бәйрәм ие инде сыйырның»* (Исмагилова Факира Тавафетдиновна, д. Старый Ашап). *'Пирог готовили, особенно когда корова телилась. Называем его пирог с молозивом. Когда корова телилась, из первого молозива делали его, гостей зазывали, родственников. Первый праздник был, коровий'.*

Как видно из материалов экспедиции, бытовые обряды гайнинских башкир Бардымского района Пермского края отличаются некоторым своеобразием.

Литература:

1. Абдуллина Г.Р., Әлимбаева Г.Ғ., Солтанова З.А. Пермь өлкәһе Барҙа районына диалектологик экспедиция һөҙөмтәләре // Актуальные проблемы современной тюркской филологии: сборник материалов II Международной научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения известных башкирских ученых Г.Г. Саитбатталова и Н.Х. Ишбулатова. Уфа, 2023. С. 22–29.

© Абдуллина Г.Р., Алимбаева Г.Г., Аблаева Я.А., 2024

УДК 398.2

Абдуллина Гульфира Рифовна,
д-р филол. наук, проф.,
Алимбаева Гульшаян Габсалямовна,
канд. филол. наук, старший преподаватель,
Гильманова Лилия Расулевна,
аспирант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Легенды, бытующие в среде гайнинских башкир (по материалам экспедиции в Бардымский район Пермского края летом 2023 года)

Целью экспедиции в Бардымский район Пермского края являлся сбор не только языкового материала, но и местного фольклора. Так, из уст информаторов записаны топонимические легенды о происхождении названий некоторых деревень Бардымского района. Следует отметить, что практически все населенные пункты данного района имеют два названия: одно – простонародное, башкирское, второе, русское, – официальное. В деревне Куземьярово, к примеру, называемом в народе Байауылы (досл. 'деревня бая'), по

сведениям жителя данного населенного пункта Галимьяновой Альфины Минулловны (1967 г. р.), жил очень богатый человек в очень большом доме с сорока окнами, разводил более сотни голов пчел. Имел он и слугу. Однажды, когда бай наблюдал за своими пчелами через окошко, увидел он входящего в его владения русского, за что побил своего холопа ремнем и, видимо, попал в глаз. Русский спросил: «Как называется деревня?». А слуга, закрыв глаз руками, сказал ему: «Күзем ярылды, күзем ярылды», что значит ‘глаз раскололся’. С тех пор и пошло название деревни «Куземьярово».

По поводу происхождения простонародного названия деревни Сүжде (официальное название – Мостовая) во время экспедиции была записана следующая легенда: *«Наши предки проживали в деревне Мостовая по пути в Пермь, его название, говорят, было Мустафа. Природа там была очень богата: и на землю, и на лес, и на животный мир. Приглянулась эта земля русским. Пришли они к сельчанам и попросили дать им кусок земли размером шкуры одного быка. Подумали наши, решили, что не очень-то и много они просят, и согласились. Русские между тем за ночь зарезали одного быка, шкуру его порезали на тоненькие ленточки, соединив которые, связали огромный узел. В размере этого громадного узла с обхватом всей деревни они и начали требовать землю на утро следующего дня. Жители деревни вынуждены были сдаться и освободить территорию. Пошли они в поисках новой земли для обитания, дойдя до места нынешней деревни, где родники, речка, лес рядом, решили обосноваться здесь. А название Сүжде произошло от понятия “сузды” ‘растянул’ (шкуру растянули). Перенесенная оттуда деревня Мустафа официально была также названа “Мостовая”. И там Мостовая, и здесь Мостовая»* (Акбашева Рашида Шамсемунировна, 1953 г. р., д. Мостовая (Сүжде)).

Несколько версий было озвучено в плане происхождения названия деревни Брюзли (Бөрөжлө). Согласно первой версии, *«обосновалась вдоль реки одна семья из деревни Сараши, рыболовством ли, скотоводством ли заниматься. Мужа звали Ахмет, жену – Бибигайша, вроде. Было у них семеро детей. Держали трех-четырех лошадей, на водопой их спускали на речку. Здесь она как раз глубокая была. Раньше холодной зимой прорубали лунки специально оборудованным устройством с деревянной ручкой, называемым бөрөж (лит. бөрөз ‘пешня’). При постоянном ударе об железку дерево ведь гниет, вот так она сгнила, железка отцепилась и упала в реку. А железо в то время найти было нелегко. Мальчишки, при которых это произошло, побежали к матери со словами “Бөрөжөм акты, бөрөжөм акты!”. Слово “бөрөжөм” постепенно перешло в Бөрөжлө – название деревни».* Следующую версию по поводу наименования населенного пункта информант Киндяшева Зимфира Миннимулловна (1958 г. р.) связывает с характером расположения деревни, ее как бы стесненностью, зажатостью меж гор: *«как будто безнең ауыл бөрөшөбөрәк утырган, бөрөшөп, таулар-ара бөрөшөп утырган».* Согласно третьей версии, какой-то звук, схожий с названием деревни, издала какая-то птичка.

Наименование деревни Сюзянь связывают с понятием «сөзгән» ‘ловил рыбу сетью’: *«Был матур нигә балыкщылар балык тотоп килеп щыккандар инде. Мында йорт-бер нәрсә дә булмаган. Аннан соң, берсе балыкны кармак белән тоткан тип, ә икенсе – сөзөп барган,*

ти инде. Барган да икесе туктаганнар. Мин каптырдым балыкнарны, шуга күп, тип әйткән берсе. Ә икенщесе: юк, син быны каптырмаганың, сөзгәнең, ти. Шулай Сөзгән, аннан соң Сөжөн, шунан щыкка̀ндыр әле, тибез. Әтием шулай сөйләй ине. Шундый кызык, улар йоклап калганнар, аннары йорт төзөгәннәр» (Мансурова Гульсира Миннегалимовна, 1952 г. р., д. Сюзянь). *'На это красивое место, на речку, пришли рыбаки. Здесь домов, ничего не было. Один ловил рыбу удочкой, другой сетью вылавливал. В какое-то время решили посмотреть, у кого сколько рыбы выловлено. Рыбак с удочкой сказал: «У меня много, потому что я удочкой ловил». Другой вступил в спор: «Нет, ты сетью вылавливал (сөзгәнең)». Вот так Сөзгән, затем Сөжөн, от этого, наверное, и произошло, отцы нам так рассказывали. Так интересно, они тут переночевали, затем дом построили'.*

Бытует в регионе легенда «Семь святых», согласно которой в древности семь великанов охраняли родную землю, жили они на горе, при приближении опасности информировали местное население путем разжигания костров: *«Башкириянан был якка килгәннә Толбаш дигән ауыл бар. Менә шонда торган берсе. Ә икенщесе – Солтан газизебез Солтанай дигән ауылда торган. Хәсән Мәшәйех дигәне торган Кызылъяр тигән Әржән ауылы янында, Султангәле дигәне Тол ауылы кырыйза. Мурат Хажи – анысы рус ауылдарга таба, ә Хәсән Басарый Урал тауда, Султансаит Салим – Боза тау, Миңнемәгәсүм дә шунда»* (Акбашева Рашида Шамсемунировна, 1953 г.р., д. Мостовая (Сүжде)). *'На пути в Барду из Башкирии есть деревня Тулбаш. Вот там жил один из них. Второй, святой Султан, жил в деревне Султанай. Хасан Машаех жил в Кызылъяре около деревни Аржан. Султангали – около деревни Тол. Мурат Хажи – ближе к русским деревням, Хасан Басарый – на горе Урал, Султансаит Салим – на Боза тау, Миннимагасум тоже там'.* В народе и поныне, как отмечает информант, живет традиция ежедневного чтения молитвы в честь названных семи святых.

По месту захоронения святого Саитсалима зафиксированы следующие интересные наблюдения: *«7 гәзизнен берсе Сәетсәлим кәбере безнен Толбаш ауылынын Әтнәш тауына, икенще төрле Ачулы сыртка күмелгән. Көтү көткәндә әтей анын кәберен миңә күрсәткәне бар иде. Кәбер сөзәк, өстендә бер нимә дә үсмей, агащлар кырында гына үсә. Сыерлар шул кәбер кырда озак, башларын күтәреп тик кенә торып алаларый. Үгез исә пошкырае, нейдер иснәп. Кәбердән аста юл бар. Шул кәбер кырдан узганда кемдер арттан карап калган кебек, ботаклар шартлап кала. Атлар туктап ала барган жирләреннән. Безнен скульпторыбыз әле генә 7 гәзизләрнен скульптурасын агащтан ясап Барда пруд өстенә урнаштырды»* (Уразбаева Сария Шархатовна, 1952 г.р., с. Барда). *'Один из святых, Саитсалим, захоронен на горе Атнаш нашей деревни Тулбаш, на хребте Ачулы. Отец показывал мне это место, когда мы стадо пасли. Могила пологая, на ней ничего не растет, деревья растут лишь по краям. Коровы подолгу простаивали около могилы с поднятыми головами. Бык, что-то пронюхивая, фыркал. Внизу могилы есть дорога. Когда проходишь мимо могилы, чувствуется чей-то взгляд сзади, ветки шуршат. Лошади даже приостанавливаются, проходя мимо. Наш скульптор недавно изготовил и установил над прудом Барда деревянные скульптуры 7 святых'.*

Помимо почитания святых, бытует в регионе и традиция поклонения одиннадцати духам-хозяевам: *Ахмади-Мурсаль, Ахмади-Хамбал, Саит Ахмат Кабир, Ахмади Ясауи, Ахмади Жиржани, Ахмади Рауиндах, Ахмади Хайрел Фаттах, Ахмади Равинах, Ахмади-Жамый, Ахмади Асхафаный, Ахмади Альхам Аснади. «Ауыр щирне өшкөргәннә, зор эщ башкарғанна, йорт төзей башлағанна жиңеллек болсын дип, ум бер әхмәтләрнең хаҡы хөрмәтенә бағышлап салауаттар укырға язып ҡуйғаным»* (Акбашева Рашида Шамсемунировна, 1953 г. р., д. Мостовая (Сүжде)). *'У меня записаны молитвы салават для чтения в честь этих одиннадцати духов при заговорах серьезных заболеваний, выполнении серьезной работы, при строительстве, чтобы все протекало легко и без последствий'.*

Не менее интересная легенда о Хабибулле ишан-хазрете была поведана в деревне Сюзянь. *«Один старик по имени Фазылжан поехал в Мекку совершить паломничество. Это были 1800-е годы. Ему там сказали: "Ты почему сюда приехал? У вас ведь в деревне покоится Хабибулла ишан-хазрет, над могилой его исходит луч, вы его не видите, а я вижу. Вот там вы должны совершать хадж". Действительно, выйдя вечером, сельчане увидели эти лучи, даже наши отцы видели. Недалеко от мечети место его захоронения. Сейчас его могилу огородили, облагородили»* (Мансурова Гульсира Миннегалимовна, 1952 г. р., Галиева Сатира Шаймухаметовна, 1950 г. р., д. Сюзянь).

В заключение следует отметить, что практически весь материал по фольклорному наследию был записан лишь у представителей более старшего поколения. Проблема сохранности фольклорного, исторического наследия, к сожалению, остается одной из актуальных в условиях современности для многих народов нашей страны.

© Абдуллина Г.Р., Алимбаева Г.Г., Гильманова Л.Р., 2024

УДК 811.512.141

Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, проф.,
Шәрәфетдинова Миләүшә Наил ҡыҙы,
магистрант, Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Башҡорт телендә инглиз теленән үҙләштермәләрҙең ҡулланылышы

Боронғо замандарҙан алып төрлө халыҡтар үҙ-ара мәҙәни ҡиммәттәр менән алмаша. Башҡорт халҡының йәшәгән урыны, башҡа телдәрҙә һөйләшеүселәр менән күрше булыуы уның иҡтисади, сәйәси һәм мәҙәни тормошона ҙур йоғонто яһай. Шуны билдәләп үтергә кәрәк, һәр телдә сит телдәрҙән үҙләштереүҙәр ҙур роль уйнай, сөнки үҙләштереү процесы телде байытыуҙың мөһим ысулдарының береһе булып тора.

Инглиз теленән үҙләштерелгән һүҙҙәр башҡорт теленә ныҡлап үтеп инә, шул рәүешле уның лексик составын байыта. Инглиз теленән үҙләштерелгән һүҙҙәрҙе башҡорт телендә нәшер ителгән гәзит-журналдар материалында өйрәнеп, уларҙың түбәндәге лексик-семантик төркөмдәрен айырып ҡарарға мөмкин:

1. Киң мәғлүмәт саралары өлкәһенә ҡараған лексика: *репортер, видео, оупен-эйр* һ. б. Мәҫәлән: 1) *Әле «Вся Уфа» телеканалы үҙ мобиль ҡушымтаһын эшләп сығарған. Хәҙер өфөләр тәүлегенә 24 сәғәт, аҙнаһына ете көн дауамында баш ҡалабыҙҙың иң мөһим һәм һуңғы яңылыҡтарын реаль ваҡыт тәртибендә белә аласаҡ! Ҡушымтала «Мобиль **репортер**» тигән файҙалы функция ла бар. Уның ярҙамында «ике ҡабат баҫып ҡына» үҙеңдең яңылығыңды ебәрә алаһың* (13.01.2021) [1]; 2) *Үткән аҙнала күрше Үрге Бикҡужа ауылы янында, Йомағужа һыу һаҡлағысының «Башҡорт ауылы» тип аталған урынында Өфөнән «Дарман» проекты килеп, ҙур **оупен-эйр** ойошторҙо* (18.07.2022) [4].

2. Технология өлкәһенә ҡараған лексика: *мессенджер, айти, вк, телеграм, ватсап, инновация* һ. б. Мәҫәлән: *Күпселек уҡытыусылар, уҡыусылар һәм ата-әсәләр өсөн **мессенджерҙар** – мәктәп мәсьәләләрен хәл итеү өсөн төп һәм иң уңайлы коммуникация каналы; **мессенджерҙарҙа спамдың** булмауы һәм хәүефһеҙлек юғары баһалана. Бөтә Рәсәй йәмәғәтселек фекерен өйрәнеү үҙәгенең һорау алыу мәғлүмәттәре буйынса, «Бәйләнештә» – Рәсәйҙә иң популяр **мессенджер.** Тикшеренеүҙә ҡатнашыусыларҙың 62 проценты уны һайлаған. Икенсе һәм өсөнсө урындарҙы **Telegram** һәм **WhatsApp билән** (58 һәм 55%). Дүртенсе һәм бишенсе баҫҡыстарҙы **Viber** (14%) һәм **TikTok** (5%) биләй* (23.11.2022) [1].

3. Фәнни терминдар: *грант, клон, ноу-хау, бум, тренд, стандарт, ковид* һ. б. Миҫалдар: 1) *Проектты тормошҡа ашырыу һәм уны баҙарға сығарыу өсөн финанслауҙы Инновацияларға булышлыҡ итеү фонды бүлә: проект авторҙары «Старт» федераль конкурсы сиктәрендә 3 миллион һум аҡса алған. **Грант** аҡсаһына улар һынауҙарҙы тамамларға, аҙ тонналы етештереү өсөн тулы үлсәмле ҡоролма әҙерләргә һәм бейәләрҙе һауыу миҙгеле башланыу менән яңы технологияны ҡулланып ҡарарға, уға тиклем ҡоролманы етештерә башлау мөмкинлегенә эйә, – тине Башҡортостан Республикаһы Хөкүмәте премьер-министры урынбаҫары – сәнәғәт, энергетика һәм инновациялар министры Александр Шелдяев* (29.11.2022) [1]; 2) *Беҙҙә туристик **бум,** – тип белдерҙе Хөкүмәттең бөгөнгө оператив кәңәшмәһендә БР Туризм буйынса дәүләт комитеты етәксеһе Салауат Нафиков. – Һәм ошо **трендты** күҙән дә, ҡышын да юғалтмай һаҡларға кәрәк* (13.07.2020) [4]; 3) *Рәсәй Хөкүмәтенең координация үҙәге мәғлүмәттәренә ярашлы, **ковид** менән сирләү кимәле һуңғы айҙа – 60, аҙаҡҡы аҙнала 19 процентҡа кәмегән* (14.11.2022) [2].

4. Ижтимағи терминдар: *инаугурация, парламент, вестернизация, митинг, скинхед, джентльмен, брифинг* һ. б. Миҫалдар: 1) *Кампуста йәш уҡытыусылар һәм аспиранттар ғаиләләре менән йәшәй аласаҡ. Был турала Башҡортостан телеканалында булған **брифингта** әйтелде* (17.08.2021) [1]; 2) *Бөгөн Радий Фәрит улы тантаналы рәүештә үҙенең һайланған эшенә – Башҡортостан Республикаһы Башлығы вазифаһына тотонасаҡ! Ул төбәк етәксеһе посын алдағы биш йылда биләйәсәк. **Инаугурация** тантанаһы сәғәт 11-ҙә башланасаҡ* (19.09.2019) [4].

5. Профессионализмдар: *менеджер, полиция* һ. б. Мәҫәлән: 1) *Дилбәрем мине иҫе китеп тыңланы ла ҡосаҡлап иланы: «Эй, шымтояҡһың да инде! Ниңә баштан уҡ миңә һөйләмәнең уның тураһында? Бигерәк тә аҡса һорауы хаҡында? Мин ғәйепле, гәзит, интернет аша танышып ҡара, тип кәңәш биргән булдым бит! Һәтәү! Улай тиҙ генә әүрәп*

*китерһең тип тә уйламағайным шул… Ярай, ҡайтҡас, **полицияға** бергә барырбыҙ…»* («Мысыр хәйерсеһе» хикәйәһенән) [2]; 2) *Ҡайҙан таныйым инде. Үҙем уңайһыҙланам, был әҙәмдең исемен иҫкә төшөрә алмайым бит. Етмәһә, офистан ҡарап торорҙар ҙа, беҙҙең был **топ-менеджер** ниндәй һуҡбай менән һөйләшеп тора икән, тип аптырашырҙар. Етмәһә, автомобилдән водитель килеп төштө. Кем һуң әле был? Хәтеремдең төбөндә, ышаныстыҙ ғына, бер исем күренгәндәй тойолдо* («Аралағы бушлыҡ» хикәйәһенән) [2].

6. Музыка өлкәһенә ҡараған лексика: *ремикс, хип-хоп, видеоклип, диджей, рэп, ремикс, брейк-данс* һ. б. Миҫал: *Тәүге **ремикстар** 60-сы йылдар аҙағында Ямайкала барлыҡҡа килә һәм киң билдәлелек яулай бара. Яҡшы **ремикс** – ул иҫке, ләкин сифатлы йырҙың яңыса яңғырай башлауы. Композицияны үҙгәртеүҙә сиктәр юҡ, шулай ҙа йыр танырлыҡ кимәлдә ҡала. Темп үҙгәрә, яңы элементтар өҫтәлә, тауыш эффекттары менән эксперименттар – ижад өсөн мөмкинлектәр киң. Беҙҙең журнал тышында – үҙенең тауыш яҙҙырыу «Rnt Production» студияһын булдырыусы, **ремикстар, мэшап** һ. б. нәмәләр эшләүсе, **диджей,** 24 йәшлек Өфө егете Ринат Ниғмәтуллин* (1.09.2019) [2].

7. Спорт өлкәһенә ҡараған лексика: *футбол, волейбол, баскетбол, аэробика, гольф, матч, бодибилдинг, фитнес, турнир, кросс, старт* һ. б. Мәҫәлән: 1) *Кисә **футбол** буйынса донъя беренселеге төркөм осрашыуҙарының беренсе туры дүрт уйын менән тамамланды* (25.11.2022) [4]; 2) *Бөгөн «Салауат Юлаев» **хоккей** командаһы Магнитогорскийҙың «Металлург» клубын ҡабул итә* (27.11.2022) [2]; 3) *Бөгөндән башлап республикала социаль объекттарҙа, атап әйткәндә, **фитнес-клубтарҙа**, спорт һәм мәҙәниәт учреждениеларында, сауҙа үҙәктәрендә, шулай уҡ транспортта ковидҡа ҡаршы талаптарҙың нисек үтәлеүе тикшерелә башлаясаҡ* (11.01.2022) [2].

8. Иҡтисад һәм баҙар өлкәһенә ҡараған лексика: *бизнес, маркетинг, реструктуризация, шоппинг, доллар, бренд, экспорт, импорт* һ. б. Мәҫәлән: 1) *Бурысты **реструктурлаштырыу** – заемсының кредит суммаһы ҙур булғанда түләй алмау проблемаһын хәл итеү, бурыс түләүҙе еңеләйтереү өсөн йүнәлтелгән алым. Банк үҙенең фатир йәки автомобиль һатып алған клиенттарының хәленә инергә тырыша. 2-3 ай кредиттарын түләмәй килгән кешеләргә штраф һалмай тора* (13.07.2020) [4]; 2) *Шуныһы мөһим: эксперттар менән бергә тыңлаусылар конкурентлы көрәш, **маркетинг** һәм планлаштырыу мәсьәләләрен тикшерҙе, ә финал этабында үҙ **бизнесын** үҫтереү һәм киңәйтеү юл карталарын төҙөнө* (20.09.2022) [2]; 3) *Башҡортостан менән Белоруссия араһындағы тауар әйләнеше бөгөн 400 миллион **доллар** самаһы тәшкил итә* (1.07.2022) [1]; 4) *Федераль таможня хеҙмәте мәғлүмәттәре буйынса, 2022 йылдың ғинуар–сентябрь айҙарында Башҡортостандың тышҡы сауҙа әйләнеше 13 процентҡа үҫкән. **Экспорт** күләме 17,1 процентҡа күтәрелгән, ә **импорт**, киреһенсә, 1 процентҡа төшкән* (21.11.2022) [4].

9. Мода өлкәһенә ҡараған лексика: *стилист, стиль, бикини, джинс* һ. б. Миҫалдар: 1) *Фитнес, **бикини** конкурстарында ҡатнашып йөрөүсе сибәр бер спортсыбыҙ Валерия Барченко гүзәл затҡа оҙаҡ йәш һәм матур ҡалырға ярҙам итеүсе кәңәштәрен биргән* (3.05.2022) [4]; 2) *«Планета» сауҙа күңел асыу комплексында милли кейемдәр **дефилеһы** ойоштороласаҡ. Сара 13-15 сәғәттәрҙә башлана. Унда этник кейем һәм биҙәүестәр*

дизайнеры Иҙел Хәкимов, ***дизайнер-стилист*** *Римма Байтимерова, билдәле* ***модель*** *Эльвира Ишморатова ҡатнаша* (8.09.2022) [2].

10. Көнкүреш лексикаһы: *лифт, сейф, рюкзак* һ. б. Миҫал: *Ҡыҙҙарҙы мәктәпкә кейендереү өсөн 19200 һум сығым талап итәлә, ә малайҙар кейеме арзаныраҡҡа төшә – 14619 һум. Бынан тыш, ата-әсә канцтауарҙар,* ***рюкзак*** *һәм дәреслек, китаптар алырға тейеш* (13.08.2022) [2].

Шулай итеп, киң мәғлүмәт сараларынан алынған миҫалдарҙан күренеүенсә, инглиз теленән үҙләштерелгән һүҙҙәр, беренсенән, күбеһенсә иҡтисад, сәйәсәт, спорт өлкәләренән рус теле аша үҙләштерелгән һәм русса әйтелешен һәм яҙылышын һаҡлап ҡалған; икенсенән, күп кенә англицизмдар интернациональ лексикаға ҡарай; өсөнсөнән, башҡорт телендә улар йышыраҡ фәнни һәм публицистик стилдәрҙә, шулай уҡ реклама өлкәһендә лә осрай. Инглиз теленән үҙләштерелгән һүҙҙәр башҡорт теленә глобалләшеү һөҙөмтәһе булараҡ үтеп инә һәм тәбиғи рәүештә телмәрҙә ҡулланыла.

Әҙәбиәт:

1. Башҡортостан. URL: https://bashgazet.ru/ (Мөрәжәғәт итеү көнө: 02.02.2024).
2. Башҡортостан ҡыҙы. URL: https://bashkizi.ru/(Мөрәжәғәт итеү көнө: 15.01.2024).
3. Гафарова Э.С. Употребление англицизмов в башкирском языке. 2013. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/upotreblenie-anglitsizmov-v-bashkirskom-yazyke-na-primere-materiala-iz-smi/viewer (дата обращения: 20.01.2024).
4. Йәшлек. URL: https://ye102.ru/(Мөрәжәғәт итеү көнө: 01.02.2024) .

© Абдуллина Г.Р., Шарафутдинова М.Н., 2024

УДК 373.24

Абубакирова Альфия Расуловна,
магистрант, УУНиТ,
воспитатель МБДОУ № 55 г. Салават, РБ

Роль загадок в развитии речи детей дошкольного возраста

Загадка – одна из малых форм устного народного творчества, в которой в предельно сжатой, образной форме даются наиболее яркие, характерные признаки предметов или явлений. Отгадывание и придумывание загадок оказывает влияние на разностороннее развитие речи детей, способствует формированию образности речи детей дошкольного возраста. Загадки обогащают словарь за счет многозначности слов, помогают увидеть вторичные значения слов, формируют представления о переносном значении слова. Они помогают усвоить звуковой и грамматический строй башкирской и русской речи, заставляя сосредоточиться на языковой форме и анализировать ее.

Разгадывая загадки, мы развиваем логику, тренируем память, учимся мыслить нестандартно, развиваем в ребенке догадливость, сообразительность. Запоминание загадок и отгадок укрепляет разные виды памяти – зрительную, слуховую, образную. Яркие

метафоры и образы в загадках развивают фантазию и воображение ребенка, Загадки знакомят детей с героями и сюжетами фольклора, элементами быта и культуры.

Разгадывание загадок развивает способность к анализу, обобщению, формирует умение самостоятельно делать выводы, умозаключения. Загадки – отличный прием дидактического воздействия на детей. Можно предлагать детям загадки в начале занятий, наблюдений, бесед. В подобных видах работы загадка вызывает интерес и дает повод для более подробного разговора об интересующем объекте или явлении. Но загадки можно использовать не только в начале, а также и в процессе деятельности и в ее завершении. При этом загадка может служить своеобразным завершением и обобщением процесса деятельности, помогая закрепить в сознании детей признаки предмета. Этот прием помогает конкретизировать представления детей о характерных свойствах предмета или явления. Таким образом, загадки помогают детям понять, как емко и красочно, по-разному используя языковые средства можно сказать об одном и том же.

Загадки разнообразны и по тематике, и по содержанию. Существует несколько видов загадок:

- загадки-сравнения, где загадываемый предмет сравнивается с другим предметом, или явлением, на которое он похож или чем-то отличается;
- загадки-описания, где описывается какой-либо предмет или явление;
- комбинированные загадки – это соединение загадок-описания с загадками-сравнения;
- сюжетные загадки – это загадки, сочиненные детьми с использованием логически-последовательного сюжета.

По типу логической задачи, характеру умственной операции, необходимой для решения, загадки можно условно разделить на три группы.

К загадкам первого уровня сложности относят: загадки, основанные на перечислении признаков предмета, явления (величина, форма, цвет, вкус, звучание, движение, материал, назначение); загадки с перечислением признаков, в которых зарифмовано слово-отгадка. Отгадывание таких загадок основано на элементарном анализе (выделении признаков) и синтезе (объединении их в одно целое). Достаточное количество признаков позволяет производить необходимые умственные операции и успешно решать логическую задачу. Загадки второго уровня сложности включают: загадки, в которых характеристика предмета дается кратко, по 1-2 признакам нужно восстановить целостный образ предмета; загадки, основанные на отрицании или сопоставлении предметов, на сравнении предметов или явлений. Чтобы решить подобную логическую задачу, ребенок должен быть знаком с указанным в ней признаком, должен уметь выделить его, связать по ассоциации с другими признаками, не названными в загадке. Это возможно при наличии достаточно полных представлений о предмете, явлении. Загадками третьего уровня сложности являются метафорические загадки. Отгадывая эти загадки, дети проникают в скрытый смысл метафоры, выделяют сходство, общие черты в предметах и явлениях, на первый взгляд далеких друг от друга. Условиями, обеспечивающими правильное понимание и правильное отгадывание загадок, являются: предварительное ознакомление детей с предметами

и явлениями, о которых говорится в загадке; продумывание педагогом способа использования загадок, характер и манера их преподнесения; уровень развития речи детей; учет возрастных особенностей и возможностей дошкольников.

Тематика загадок для детей младшего дошкольного возраста ограничена их небольшим жизненным опытом. Это загадки о предметах, с которыми ребенок сталкивается в быту, которые оказывают на него эмоциональное воздействие (игрушки, домашние животные, предметы обихода, продукты питания). В загадках упоминаются яркие, характерные признаки, качества и свойства предмета (цвет, форма, величина, голос животного, чем он питается, повадки и т.д.). Младшим дошкольникам можно предложить рифмованные загадки, в которых отгадка рифмуется с текстом загадки. Детям среднего дошкольного возраста предлагается более широкая тематика загадок: о домашних и диких животных, об одежде, продуктах, явлениях природы, транспорте и т.д. Характеристика предмета загадки может быть дана полно, подробно, как «мини-рассказ» о предмете. Рекомендуются загадки с простыми сравнениями и прозрачными метафорами. В работе с детьми старшего дошкольного возраста можно использовать загадки разнообразной тематики: явления природы, предметы обихода, орудия труда, средства передвижения, связи, спорт, человек и т.д. Детям предлагаются более сложные виды логических задач: сравнение, исключение, сопоставление и др. Придумывание загадок сложнее, чем их отгадывание. На первых порах дети с трудом придумывают загадки по образцу данной загадки. Но чем больше эта работа проводится, тем интереснее загадки придумывают дети и с большим желанием.

Воспитатель демонстрирует одну из табличек с изображением модели составления загадки и предлагает детям составить загадку про какой-либо объект. Повторение (чтение) загадки может происходить коллективно всей группой детей или каким-либо одним ребенком. Сложенный текст неоднократно повторяется всеми детьми.

А.А. Нестеренко разработаны модели составления загадок для детей школьного возраста. В адаптированном варианте данная технология позволяет научить составлять загадки и дошкольников. Обучение детей составлению загадок начинается с 3,5 лет. Обучение должно идти следующим образом.

В практике работы с детьми дошкольного возраста можно использовать следующие модели (правила) составления загадок.

1-е правило: На что похоже и чем отличается? «Похожа на грушу, но не съешь – лампочка».

2-е правило: Какой? Что бывает таким же? «Блестящий, как монета, шипящий, как вулкан, круглый, но не арбуз – самовар».

3-е правило: Что делает? Кто (что) делает так же? «Пыхтит, как паровоз, собирает, как хозяйка, семенит, как дедушка – ежик».

4-е правило: И у одного предмета есть, и у другого предмета есть. Что это? «Есть у шарика, есть у мышки, есть у тыквы – хвостик»; «Есть у елки, есть у ежика, есть у портнихи – иголки».

5-е правило: И одно свойство предмета есть, и другое свойство предмета есть, но не предмет. «И круглый, и желтый, и горячий, но не солнце – блин, колобок».

6-е правило: Части предмета есть, а функций не выполняет. «Ноги есть, а не ходит – стол, шкаф и т.д.».

7-е правило: Не предмет, а свойства предмета есть. «Не крокодил, а зеленый – лук, кузнечик и т.д.».

В практике работы с детьми дошкольного возраста чаще используется три основных модели составления загадок по моделям А.А. Нестеренко. Рассмотрим их:

Модель 1. «Слова-связки «а, не»

Пример: Какое? (Круглое, красное, сочное, сладкое). Что еще бывает такое? (мяч, помидор, арбуз, мороженое).

Вставляем слова-связки «а, не» и составляем загадку про яблоко. Загадка: Круглое, а не мяч, красное, а не помидор, сочное, а не арбуз, сладкое, а не мороженое. Что это? Это – яблоко.

Модель 2. «Слова-связки «но, не»

Пример: Что делает? (Падает, холодит, тает). Кто (что) делает так же? (дождь, лед, мороженое).

Вставляем слова-связки «но, не» и составляем загадку про снег. *Загадка:* Падает, но не дождь? Холодит, но не лед? Тает, но не мороженое? Что это? Это – снег.

Модель 3. «Слова-связки «как, но».

Какой? Кто (что) бывает таким же? Что делает? Кто (что) делает так же? На что похоже? (Шар, мяч, колобок). Чем отличается? (Не катается, не кинешь, не съешь).

Вставляем слова-связки «как, но» и составляем загадку про солнце. *Загадка:* Как шар, но не катается. Как мяч, но не кинешь. Как колобок, но не съешь. Что это? Это – солнце.

Технология А.А. Нестеренко предполагает не только придумывание или составление загадок в уме, а предлагает кропотливую, но интересную и творческую работу над словом. В процессе этой работы стимулируется детская речевая активность, предлагается использование ярких образных сравнений. Сочиняются сравнения, загадки и метафоры об объектах, которые имеют многоплановую характеристику и позволяют выбрать широкий круг других объектов для сравнения.

Составляя загадку о конкретном предмете, ребенок устанавливает связи между анализаторами и именами признаков, представляет возможные ощущения, думает о том, что было и будет с конкретным объектом, делает сравнения по выбранному признаку, обогащает свою речь. В процессе составления загадок развиваются все мыслительные операции ребенка, он получает радость от речевого творчества.

Таким образом, отгадывание и придумывание загадок оказывает влияние на разностороннее развитие речи детей. Употребление для создания в загадке метафорического образа различных средств выразительности (приема олицетворения, использование многозначности слова, определений, эпитетов, сравнений) способствует формированию образности речи детей дошкольного возраста.

Литература:

1. Алексеева М.М., Яшина В.И. Речевое развитие дошкольников. М.: Академия, 1999.

2. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М.: Просвещение, 2007. 224 с.

3. Галин С.А. Народной мудрости источник. Уфа: Китап, 2007. 304 с.

4. Железнякова А.В. Роль загадок в развитии познавательных способностей младших школьников // Наука и образование: новое время. 2014. № 4. С. 617–620.

5. Нестеренко А.А. Страна загадок. Ростов/н/Д.: Изд-во Ростовского университета, 1993.

© Абубакирова А.Р., 2024

УДК 811.512.521

Акилова Мунира Фатиховна,

доцент, УУНиТ, г. Уфа, БР

Некоторые топонимические термины Орхоно-енисейских письменных памятников

Изучение географических названий помогает ответить на многие вопросы истории, культуры, языка народов, в том числе и древних народов [9]. Орхоно-енисейские письменные памятники являются важным свидетельством языка, основополагающих концепций древнетюркской государственности, ценнейших источников познания древнетюркской философии, а также бесценных баз информации по древнетюркской ономастике. В этом отношении Л.А. Наханова справедливо акцентирует внимание на том, что древнетюркская топонимика как система, включающая в себя многообразные взаимосвязанные элементы ономастического пространства языка, представляет собой своеобразный историко-культурный материал, который до сих пор не стал объектом цельного и всестороннего монографического исследования [4: 185].

Растительный мир, свойственный местности Отюкенской черни, очень хорошо описан П.М. Мелиоранским: «“Утукан йыш” есть, несомненно, собственное имя той горной богатой лесом страны, которая в надписях выставляется центром турецкого царства и резиденциею хана тюрок». Ссылаясь на Ф. Хирта, П.М. Мелиоранский полагает, что под Отюкенской местностью подразумевается местность между верхним течением Орхона и озером Косоголом [3: 84].

В письменных памятниках Куль-тегина и Тоньюкука отмечены следующие топонимические термины:

1. **Ötükän**jiš olursarbängü iltutaolurtaĉı säntürkbodun (КТм. 8). – ***Өтүкән*** *шырлығында йәшәп, һин мәңге ил тотасаҡһың*. – «Проживая в чащобах Отюкана, ты вечно будешь держать в руках государство». На северо-востоке Башкортостана зафиксирован микротопоним ***Өтөшкән*** [10: 57], возможно, корни его уходят к ***Өтүкән***. Центром мира была «священная Отукенская чернь», населенная тюрками, резиденция тюркских каганов,

откуда они ходили походами «вперед (на восток)», «назад (на запад)», «направо» и «налево» для покорения «четырех углов света».

2. **Altun jus** (современные Алтайские горные леса) – леса в горной системе Азии, располагающиеся на территории России, Казахстана, МНР и Китая. 1. Oljılqatürgistapa **Altunjïŋ.** – «В тот год против тургишев … Алтын…». 2. Sü barıŋ tidi **Altunjıšda** oluruŋ tidi. – «Вы с войском вместе располагайтесь в чащобах Алтын».

3. **Anı** «Аны» (река): 1. **Anın** barmıš… (Тон. 24) «Пойдет вдоль реки Аны». 2. Anısubuğ baralım.Olsubqodı bardımız (Тон. 27). «Спустились вниз по водам реки Аны».

4. **Äzgänti Qadaz** «Азганти Кадаз» геогр. название: Bisinĉ **äzgänti Qadazda** oğuz birlä süŋüsdimiz (КТб. 47). – «В пятый раз с огузами сражались на земле Азганти Кадаз».

5. **Bökli** северокорейское государство Когурё: Ilgärü küntoğsudqa **Bökli** qağankatägisüläjü (КТб. 8). – «До этого, на востоке, бились до Кагана(та) Бекли».

6. **Bäŋlig**äk «Банлигак, гора»: Tinäsioğlı jatığma**bäŋligäk**tağığ… (Тон. 44). – «Гора Банлигак, на которой живет сын Тинеси …»

7. **Qadırqan** «чаща Кадыркан»: İlgärü **Qadırqanj ıčqa**tägi (КТб. 2). – «До этого, на восток, до самой чащи Кадыркан».

8. ***Bolĉu*** «Болчу» – в ДТС и в Моюн-чура топоним **Bolcu** дается в качестве названия реки, а в памятниках Теркин, Бильге-кагану и Кюльтегину – в качестве названия земли. Оркун предполагает, что это название реки или земли, находящейся в районе Иртыша. Также есть мнения о том, что это один из притоков реки, впадающей в Зайсан из Алтайских гор [6: 432]. А. Ташагыл в своей работе допускает, что Bolcu является поселением «Токай» на юго-западе озера Урунгу [7: 187]. **Bolĉuqata**ŋ üntürü tägdimiz (Тон. 35). – «К рассвету дошли мы до Болчу».

9. **Jaŝıl ügüz** тюркское название реки Хуанхэ: Äĉim qağan birlä ilgärü **Jaŝıl ügüz…** (КТб. 17). «Как-то с братом-каганом (поехали) на восток, в сторону реки Яшел угез (Хунхэ)».

10. **Jänĉü ügüz** «река Сырдарья, Янчу»: **Jänĉü ügüzüg**käĉä (Тон. 44). – «Пересекли реку Янчу».

11. **Jarıs** «Ярыш, Йарыс». Возможно, этот географический термин в башкирской оронимике употребляется в названии горы – *Ярыштау* [10: 17]. 1. **Jarıs**j azıdatirilälimtimis (Тон. 33). – «Они соберутся вместе в степи Ярыш». 2. **Jarısjazıda** ontümänsü täriltitir (Тон. 36). – «В степи Ярыш собралось десять тысяч войск».

12. **Toğubalıq** «город Тогу балик». **Toğubalıq** – город, сохранившийся до сегодняшнего дня на территории Монгольской Республики на западном краю города Улан-Батора, западной стороне узкого ущелья под названием «Сонгин». После падения Объединенного Тюркского каганата (744 г.) и до образования Монгольской империи Тогу кент (город) являлся малой ханской ордой кереитов. В мусульманских летописях Малая ханская орда кереитов обозначена как «Хараубын-жидун», а в восточных нарративных данных – как «Тогул-ун хар-тун». В XIII в. здесь также находилась малая орда Он хана. После того как Чингисхан разгромил кереитов, он перевел свою орду в эту местность. Таким образом,

монголы стали насельниками данного географического объекта [1: 197]. Äŋ ilik **Toğubalıqda** süŋüdimiz (КТб. 44). – «Сначала бились в городе Тогу балик».

13. **Tämirqapığ** «Железные ворота». Temir qapyϒ – горный проход Бузгала, отделявший в то время Согд от Тохаристана, т.е. культуры рек Зеравшан и Кашка Дарьи от областей по верхним притокам Аму Дарьи. **Tämirqapığqa**tägiirtimiz (Тон. 45). – «С боем дошли до Железных ворот».

14. **Šantuŋ jazı «**Шандунская равнина» – эта долина была одной из самых плодородных и богатых областей Китая: **Šantuŋ** taluї ügüzkä tägürtim (Тон. 19). – «Добрались до равнины Шантун, до моря».

15. **Ĉuğajquz** «Чугай Кузы» (горы Инь-Шань: **Ĉuğajquzın** Qaraqumuğ olururärtimiz (Тон. 7). – «Местом для жизни выбрали Чугай Кузы, Черные пески».

Исследование языка памятников орхоно-енисейской письменности дает интересные результаты. Древнетюркская топонимика в орхоно-енисейских письменных памятниках требует системного изучения в связке с тюркской географической терминологией.

Литература:

1. Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас орхонских памятников. Астана, 2005. 848 с.
2. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964. 242 с.
3. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. СПб., 1899. 144 с.
4. Наханова Л.А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в орхоно-енисейских памятниках: дис. ... д-ра филос. наук (PhD). Астана, 2014. 185 с.
5. Наханова Л.А. Ключевые детерминанты топонимов в тексте Кюль-тегина // Наследие хакасского ученого, тюрколога, доктора сравнительного языкознания, востоковеда Николая Федоровича Катанова: материалы международной научной конференции. Абакан: Хакасское книжное издательство, 2012. С. 7-12.
6. Orkun. Eski turk yazitlari, 1948. 432 s.
7. Taşağıl A. Göktürkler. Cilt 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Basımevi, 1995. 187 s.
8. Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга первая. Уфа: Гилем, 2006. 304 с.
9. Полякова Е.В. Топонимическая лексика в газетных текстах на рубеже XIX и XX веков / Е.В. Полякова // Теория урало-Алтайского языкового сообщества и аспекты ее развития в современной Отечественной лингвистике = урал-Алтай тел берләшмәһе теорияһы һәм хәҙерге Ватан тел ғилемендә унын үҫеш аспекттары: материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием), посвященной 110-летию доктора филологических наук, профессора, известного тюрколога-алтаиста, выдающегося ученого-языковеда и видного башкирского писателя Дж. Г. Киекбаева, Уфа, 28 октября 2021 года. – Уфа: Башкирский государственный университет, 2021. – С. 290-293. – EDN POBPQV.
10. Шайхисламова З.Ф. Национальное мировидение в этноонтологической интерпретации номинативных принципов в контексте топонимических систем Урало-Поволжья, Казахстана, Сибири и северо-востока Российской Федерации. Уфа: РИЦ БашГУ2015. 184 с.

© Акилова М.Ф., 2024

УДК 811.512.141

Алимбаева Гульшаян Габсалямовна
канд. филол. наук, старший преподаватель,
Салаватова Зульфия Каримовна,
магистрант, ФБФВиЖ, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Из истории изучения фразеологизмов в языкознании

Как известно, фразеологизмы используются в большей степени в устной речи, хотя и в письменной они хорошо развиты. Считается, что использование фразеологизмов – это показатель ума и, конечно же, словарного запаса человека. Не каждый поймет и не каждый сможет использовать их в правильном контексте.

Шарль Балли, основоположник фразеологической теории, не включал фразеологизм в ряды самостоятельных дисциплин – считал всего лишь подотделом стилистики, который изучает связанные сочетания.

В общем языкознании история изучения фразеологии насчитывает более 200 лет. Как раздел языкознания в настоящее время она квалифицируется по-разному: с одной стороны, как самостоятельная отрасль; с другой – как подсистема лексикологии. Как о самостоятельном разделе первым о фразеологизмах заговорил советский лингвист Евгений Поливанов в 1928 г.: «Этому отделу языкознания, как и совокупности изучаемых в нем явлений, я и уделяю наименование фразеологии (укажу, что для данного значения предлагается и другой термин – идиоматика)» [4: 36].

Русские фразеологизмы делятся на две группы – заимствованные из других языков и характерные только русскому языку. Характерные только для русского языка пришли издревле, в них хранятся культурные обычаи и традиции русского народа. Классическим примером может служить фразеологизм «бить баклуши». Баклуша – это заготовка для деревянной ложки или же небольшие деревянные чурки. Фразеологизм, означающий «бездельничать, проводить время попусту», является исконно русским и одним из самых распространенных фразеологизмов. Рассмотрим и другие исконно русские фразеологизмы:

«Мамаево побоище» – из истории нашего народа конца XIV в., означающий «большую, громкую ссору», «филькина грамота» – из истории Руси XVI в., означающий «подделанный документ без юридической силы», «Остаться у разбитого корыта» – из сказки А.С. Пушкина, означающий «потерю всего, что было», «медвежья услуга» – из басни И.А. Крылова, означающий «вред вместо помощи».

Заимствованные фразеологизмы так же популярны в русском языке, например, «яблоко раздора» – из истории Древней Греции, означающий «причину ссоры», «не в своей тарелке» – французский фразеологизм, означающий «стеснение и неловкость», «гадкий утёнок» – из сказки Г.Х. Андерсена, означающий «несправедливо обособленного человека».

Отметим, что некоторые говоры также являются местными устойчивыми оборотами речи. Они включают в себя архаизмы, специфические грамматические конструкции и уникальные выражения [5: 87-89].

Основоположником русской фразеологии в языкознании принято считать академика Виктора Виноградова, который ввел в обиход термин «фразеологическая единица», объяснил их происхождение, сферу употребления и описание. Ему принадлежит большое количество работ, посвященных изучению и анализу различной литературы. В них представлен анализ фразеологизмов в семантическом, лексико-семантическом, морфологическом и синтаксическом отношении.

Николай Шанский – отечественный филолог, чьи работы, посвященные фразеологии, активно публиковались в 60-е г. прошлого столетия. Сопоставление фразеологической единицы со словом и словосочетанием, анализ лексического строя – вот главные темы публикаций Н.Н. Шанского, которые нашли отклик в сердцах читателей.

За последние 40-50 лет в тюркских языках, в том числе и в башкирском, были сделаны значительные рывки в изучении фразеологизмов. Первые работы по изучению башкирских фразеологизмов в виде отдельных статей публиковались в журналах и сборниках. Первым ученым, обратившим внимание на башкирские фразеологизмы, является тюрколог С.Н. Муратов, который использовал фразеологические единицы других тюркских народов, провел классификацию устойчивых словосочетаний.

В 60–70-е г. прошлого столетия изучению фразеологизмов посвятили свои научные труды Х.Г. Юсупов и Дж.Г. Киекбаев. Так, Х.Г. Юсупов выпустил методическое пособие на основе анализа фразеологизмов, встречающихся в романе Х. Давлетшиной «Иргиз», где основной упор был сделан на описание стилистических функций фразеологизмов. Дж. Г. Киекбаев является автором учебного пособия «Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы» («Лексика и фразеология современного башкирского языка»), где он фразеологию рассматривает как отдельную отрасль лексикологии, выдвигая тем самым свои взгляды по поводу лексико-грамматической классификации и морфологического строения фразеологических единиц башкирского языка. Следует отметить, что изучение фразеологизмов проводилось автором наряду с изучением пословиц и поговорок.

Когда речь идет о башкирской фразеологии, невозможно не упомянуть З.Г. Ураксина – советского и российского лингвиста-тюрколога, который внес весомый научный вклад в теорию фразеологии. Его работа «Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге» («Башкирский фразеологический словарь») выступает в роли огромного информационно весомого помощника как для педагогов, ученых-филологов, так и студентов.

У каждого народа есть фразеологизмы, присущие для него и для родственных народов и языков. Рассмотрим некоторые башкирские фразеологизмы в сопоставлении с русскими:

«Ике йөҙлө» – «двуликий», используется в отношении людей, которые разным людям одну и ту же информацию преподносят по-разному, в зависимости от их личных целей и причин.

«Үгеҙ үлһә – ит, арба ватылһа – утын» – ‘Всё до лампочки’, фразеологизм, использующийся по отношению к людям, которым все равно, что происходит вокруг. Дословно переводится как «Если умрет бык – мясо, если сломается телега – дрова».

«Күҙгә сүп һалыу» – ‘Вставлять палки в колеса’. Дословно – «класть соринку в глаза», используется в том случае, когда один намеренно препятствует достижению цели другого.

«Ауыҙынан тыны ла сыҡмай» – ‘Тише воды, ниже травы’. Дословно – «даже дыхания не слышно», применяется по отношению к тихим, спокойным, смиренным, незаметным людям.

«Ауыҙынан һүҙ сыҡмай» – ‘Молчит как рыба’, дословно – «ни слово не исходит изо рта». Применяется к молчаливым, малословным людям.

«Теш ҡайрау», дословный перевод на русский – «зуб точить». Это выражение является популярным фразеологизмом, который используется в том случае, когда один держит обиду на другого и враждебно, мстительно настроен.

«Ҡаш менән күҙ араһында» – русская альтернатива ’не успеть и глазом моргнуть’. В дословном переводе «Между бровью и глазом». Используется, когда речь идет о мере времени, когда какое-либо событие происходит быстро, резко и незаметно.

Таким образом, как показал анализ фразеологизмов русского и башкирского языков, смысловое содержание устойчивых словосочетаний напрямую зависит от мировоззрения народа – носителя рассматриваемого языка.

Литература:

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Л.: ЛГУ, 1946. 190 с.

2. Кейекбаев Ж.Ғ. Ғилми хеҙмәттәр һәм һайланма әҫәрҙәр йыйынтығы. II том. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Өфө: Китап, 2014. 260 бит.

3. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М.: Издат. вост. лит-ры, 1961. 130 с.

4. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию: избр. работы / вступ. статья А.А. Леонтьева и др.; АН СССР. Ин-т народов Азии. Отд-ние литературы и языка. Комиссия по истории филол. наук. М.: Наука, 1968. 376 с.

5. Сайфуллин, Д. А. Некоторые особенности русских говоров / Д.А. Сайфуллин, Е.В. Полякова // Духовные ценности и нравственный опыт цивилизаций в контексте XXI века: материалы IV Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов, Уфа, 25 октября 2023 года. – Уфа: Уфимский государственный нефтяной технический университет, 2023. – С. 87-89. – EDN GLMXQB.

6. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М.: Наука, 1975. 192 с.

7. Ураксин З.Г. Русско-башкирский фразеологический словарь. М.: Рус. яз., 1989. 404 с.

8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. СПб.: Специальная литература, 1996. 192 с.

© Алимбаева Г.Г., Салаватова З.К., 2024

УДК 811.512.141

Алламоратова Рәсимә Миңнеәхмәт ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., башҡорт теле
һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Р. Ғарипов исемендәге БРГИ ДБББУ, Өфө ҡ., БР

Ваҡиғалар ваҡыттарҙан киң саҡта…
(М. Кәримдең «Ай тотолған төндә» трагедияһына бер ҡараш)

Театр – мөғжизәләр донъяһы. Башҡортостандың халыҡ шағиры Мостай Кәрим хәтирәләрендә Өфөгә тәү аяҡ баҫҡан мәлдән театр донъяһы менән сихырланыуын һәм ғүмерлеккә уның әсире булып ҡалыуын телгә ала. Әҙип донъяһының тағы ла бер бейеклеге – драматургия, драматургия сәнғәтенең иң юғары жанры – трагедия жанрында яҙылғандары башҡорт әҙәбиәтендә классика булып танылды. Ижадының иң емешле осоронда Мостай Кәрим бөтә Рәсәй сәхнәләрен шаулатыр өс трагедия – триптих тәҡдим итә.

Триптих – әҙәбиәттә инде күп быуаттар йәшәгән үҙенсәлекле алым. Уртаҡ тема, проблема берләштергән өс әҙәби әҫәргә һынлы сәнғәт иленән килеп ингән ул. Башҡорт һынлы сәнғәтендә Р. Зәйнетдинов һәм Г. Калитов ижад иткән «Ер рухы» триптихы монументаль мөһабәтлеге менән һоҡландырһа, әҙәбиәттә өс трагедияны берләштергән триптихты ижад итеү ҙә Мостай Кәрим ҡәләменә генә хас. Шулай итеп, драматург өсөн иң юғары кимәл – трагедия жанрының триптихын уртаҡ тема – азатлыҡ темаһы берләштерә.

«Ай тотолған төндә» (1963 йыл) – **шәхес** азатлығы.

«Салауат» (1971 йыл) – **милләт** азатлығы.

«Ташлама утты, Прометей!» (1975 йыл) **– кешелек** азатлығы.

«Кеше театрға Кеше булып ҡалыр өсөн килә». тиҙәр аҡыл эйәләре. Көҙгөнән үҙеңә ҡарау менән дә сағыштыралар. Кеше үҙенең рухи кимәленә, мораль-этик ҡиммәттәренә контроль яһай, байҡап ҡарай, ниндәй баҫҡыста тороуын билдәләй. Юҡҡа ғына боронғолар театрҙы храм тип тә атамағандарҙыр. Таҙарыныу, тәүбәгә килеү, хаталарҙан арыныу, төпкөл аңыңды байҡау өсөн дә йөрөйҙөр кеше театрға. Ижадсы сәхнә әҫәрен тыуҙырған саҡта, үҙе лә аңламаған, интуитив кимәлдә кешелек донъяһындағы, халҡы тарихындағы кодты аса. Тарих менән бәйләнеш тергеҙелә, боронғолоҡ менән бәйләнеш булдырыла. Шекспир әйткән «Ваҡыт менән бәйлелек өҙөлдө» ҡанатлы һүҙе тамаша ваҡытында ялғана. М. Кәрим, бәлки, үҙе лә ни тиклем тәрән, фәлсәфәле, мәңгелек әҫәр яҙғанын заманында тойоп та етмәгәндер. Йылдар уҙа, әҙип күтәргән проблема актуалләшә, ҡиммәтле таш һымаҡ, әҫәр ваҡыт саңдарын һирпеп, яңы ҡырҙары менән балҡый, халыҡ күңелен имләй.

«Ай тотолған төндә» 1963 йылда, Хрущевтың «яҙғы иреү дәүере», йәғни ирек һулышы тамамланып килгән ваҡытта яҙылған. Бер яҡтан ул йәнә лә торғонлоҡ осоро килеүенә ишаралай. Артабан совет власының ҡыйралыуын да һиҙҙертәлер. Ай тотолор төн алда әле, тигән кеүек автор, һәм трагедияға килтереүсе факторҙарҙың төп сәбәптәре: ҡаҡшамаҫ, үҙгәртелмәҫ ырыу ҡағиҙәләре, ҡырыҫ дала шарттары һәм һуғыш күрһәтелә.

Трагедияла ваҡыт һәм урын төшөнсәһе мөһим роль уйнай. Шулай итеп, ваҡыт – Иван Грозный осоро, сөнки Тәңкәбикәнең ире һәм улы аҡ батша яуында ҡатнашып, кире әйләнеп ҡайтмайҙар, йәғни XVI быуаттың II яртыһы. Рәсәй дәүләте составына ингәндәге килешеү буйынса, ил сиген һаҡлаған яуҙарҙа ҡатнашыу ваҡиғалары һүрәтләнә. Урын: дала, символ: инә бөркөт, төп герой: Тәңкәбикә. Мәжит Ғафури ис. Башҡорт дәүләт академия драма театрының һуңғы ҡуйылышында режиссер А. Әбүшахманов Тәңкәбикәнең хыянатына һәм аҡһаҡалдар ҡоро – Дәүләт образына баҫым яһай. Дәүләт образын автоматлашҡан, хис-тойғоһоҙ ҡатын-ҡыҙ образдары аша күрһәтә. Ни өсөн режиссер ошо элементҡа баҫым яһай, Тәңкәбикә образына анализ аша ошо мәсьәләне асыҡлап ҡарайыҡ. Трагедия шомло бер деталь менән башланып китә: Диуана исемле аҡылға еңелерәк бер бәндә ҡая башындағы инә бөркөттөң дүрт балаһын да, күҙен соҡоп, ҡая башынан сапсып төшөрөүе тураһында хәбәр итә. Трагедия дауамында беҙ уның Тәңкәбикәнең өлкән улы, йәшерен хыянат емеше икәнлеген асыҡлайбыҙ. Ул сама менән 25 йәште уҙған. Халыҡ диуаналарҙы ситкә тибергә, рәнйетергә ярамай тип әйтә. Тәңкәбикә лә гонаһын йәшерергә тырышһа ла, ҡалған балаларының хаҡы менән түләй. Юлмырҙаның яҙмышы менән Диуананан баш тартҡаным өсөн түләнем, тип әйтә бейбисә үҙе лә. Юлмырҙаның атаһы кеүек яуҙан әйләнеп ҡайтмауы артабанғы ваҡиғаларға сәбәпсе була ла инде. Уның ҡатыны Шәфәҡ ырыу ҡанундары буйынса әле өйләнмәгән ҡәйнеше Аҡйегеткә тейешле булып сыға, сөнки уны ырыу мал түләп алған, кире ҡайтарһа, малын кире һорарға тейешле. Артабан сылбыр теҙмәһе буйынса, Аҡйегеттең һөйгәне Зөбәржәт әле бала йәшенән сыҡмаған Ишмырҙа өлөшөнә төшә. Тәү ҡарашҡа, йәштәрҙең ошо ҡанундар менән ризалашмауы трагедияға килтергән кеүек тә, тик бында Тәңкәбикәнең хыянаты менән таныш бер образ – Дәрүиш ҡалҡып сыға.

Шәфәҡ образын М. Кәрим юҡҡа ғына иң яратҡан образым тип атамай. Ни өсөн? Сөнки иң көслө герой булып сыға: уның янында уны яратҡан, уға терәк булған, һәр саҡ янында һаҡта торған кеше бар икәнлеген аңлай. Мөхәббәттән баш тартмай, ҡабул итә, бәхетен таба. Ысын ҡатын-ҡыҙ булмышына тоғро ҡала. Аҡйегетте ҡабул итергә лә риза ине. Тормошондағы кульминация – күлгә ташланыу. Бер кемгә лә үҙен кәрәк түгелдер тип ташлана, ысынында, Ялсығолдо ҡыйыулыҡҡа этәрә. Тәңкәбикәнең яҙмышын ҡабатламай. Йәшәү тантана итә. Хатта Дәрүиште еңеп сыға. Бәлки ырыуҙан тап улар ғына иҫән ҡалыр? Ҡоллоҡ психологияһы менән ағыуланмаған, азат, ирекле, үҙ-үҙенә хужа нәҫел ҡалдырыр өсөн улар Ялсығол менән ырыуҙы ҡалдырып, ирекле тормош юлын һайлайҙар. Ялсығол хатта исемен инҡар итеп, ялсы хәленән ирекле кеше кимәленә күтәрелә. Йәғни яҙмыштан уҙмыш юлын һайлай.

Аҡйегет – үҙәк образдарҙың береһе. Ысын мәғәнәһендә классик Шағир яҙмышы. Хис кешеһе. Артыҡ хисле булыу фажиғәгә, бунтарь тәбиғәте трагедия ҡанундары буйынса үҙен ҡорбанға килтергән төп герой роленә алып килә. Улар Зөбәржәт менән ырыуҙың, Тәңкәбикәнең гонаһтары өсөн бүреләргә ҡорбанлыҡҡа килтерелә. Бында хатта ниндәйҙер кимәлдә боронғолоҡ ауазы, тәңреселек коды сағылғандай була.

Ә ваҡиғалар төйөнөн һүтә бирһәк, бөтә бәләләрҙең башы – хыянат икәнлеген асыҡлайбыҙ. Тәңкәбикә башта оҙайлы яуға киткән иренә, артабан ҡапыл үҙен яулап алған

мөхәббәтенә хыянат итә, мөхәббәттән баш тартҡас, улын ташлап әсәлек бурысына, артабан, ил менән идара итер Бейбисә булараҡ, ҡатын-ҡыҙ булмышына хыянат ҡыла. Ни өсөн балаларын яҡламай? Әсә булмышын ил башлығы, көслө, ҡаты ҡуллы, тәртип тотор етәксе статусы еңә. Әсәлек тойғоһо юғала йәки юйырға тырыша, шуғалыр ҙа беҙ уның балаларын һөйөр әсә итеп мәле менән Диуананың башынан һыйпауында ғына күрәбеҙ. Ҡалғандары менән ҡаты ҡуллы байбисә булараҡ аралаша. Тойғоларын эстә тоторға тырышҡан замана ҡатын-ҡыҙы образы ла сағылмаймы икән? Сәйәсмән ҡатын-ҡыҙҙың ғаиләһе, балалары зыян күрә. Яуҙарҙа ир-егеттәр ҡатнаша. Ир-егеттәр булмышы ул, сөнки унда ил яҙмышы хәл ителә. Ләкин самаһыҙ оҙаҡҡа һуҙылған яу илдең тылын емерә. Бөгөнгө ысынбарлыҡ ниндәй? Был ваҡиғалар барыһы ла ир-егеттәр яуҙа саҡта булыуын күрһәтеп, шағир кешелекте, киләсәкте иҫкәртмәнеме икән?

Аҡһаҡалдар образы – юғары ҡор. Дәүләт. Ҡанундар гел генә ҡаҡшамаҫ булырға тейешме? Шарттарға яраҡлашырға тейеш түгелме? Үҙгәрештәр кәрәк Тәңкәбикә ырыуына, ҡанундарға тип иҫкәртә М. Кәрим. Йола тип һөйләп, ысынбарлыҡта йола-традицияларҙы боҙоп, үҙ дәүләтселегендә йәшәп ятҡан халыҡты ҡыйратыу, тарҡатыу, көтөүгә әйләндереү маҡсаты менән арабыҙға Дәрүиш килеп инмәнеме? Сит йоғонтоға еңел бирелгән халыҡҡа ҡаршы үҙенең ҡанундарын, үҙенең ҡоралын ҡуллана ситтән килгәндәр. Килмешәк – Дәрүиш. Килмешәктәр килеп илебеҙҙе эстән тарҡатыу ҡурҡынысы һәр заман барҙыр. Тәңкәбикә нисек кенә тырышһа ла, йорто, ырыуы емерелә. Балалары хаҡын яҡлар әсә ҙур ҡорбандар – ырыуы яҙмышы менән түләй. Ябай әсә, һәр осраҡта йәне-тәне менән балалары яҡлы әсә булып ҡалһа, был дай ваҡиғалар булыр инеме? Кешелекте лә юғалтыу ҡурҡынысы янамаймы икән әсә кеше булмышына хыянат итһә? Ваҡиғалар сылбыры ваҡыттан өҙөлмәҫме? Ошо рәүешле сағыштырып, һығымталар яһау, тарихи, сәйәси, ижтимағи шарттарға анализ үткәрергә тырышыу дәрес-бәхәс формаһын алып китә, уҡыусыға үҙ фекерен, мөнәсәбәтен белдерергә, проблеманың асылын аңларға дәртләндерә. Әгәр ҙә инде бәхәс, дискуссия барышында ғәҙәти (стандарт) булмаған фекерҙәр яңғыраһа, уҡытыусы «Бөтәһе лә бер төрлө уйлай икән, тимәк, береһе лә уйламай» тип хуплап, хатта күпселеккә ҡаршы сығып булһа ла был ҡарашты өҫтөнлөклө итергә тырышһа, дәрестә битараф ҡалыусылар булмаясаҡ. Бәлки тап ошо ҡаршылыҡлы идея нигеҙендә дөрөҫлөккә юл, ижади илһам уяныуға орлоҡ яталыр. Уҡытыусының урынлы һүҙе, кәрәк саҡта яңы мәғлүмәт өҫтәп ебәреүе үҙе үк уҡыусыға дөрөҫ йүнәлеш бирәсәк. Бала дәрестән үҙ көсөнә ышаныс алып, ҡәнәғәтлек хисе кисереп сыға икән, тимәк, уңышлы шәхес, киләсәктең әүҙем кешеһе тәрбиәләнә тигән һүҙ.

Башҡорт әҙәбиәтен башҡа халыҡтар әҙәбиәте менән сағыштырып өйрәнеү менән берлектә башҡорт мәҙәниәте, фәлсәфәһе, менталитеты, донъяға ҡарашы хаҡында ла белешмә бирелә, был үҙ сиратында уҡыусыларҙа үҙ мәҙәниәтен тәрәнерәк аңлауға алып килә. Дәрестәрҙә берҙәмлек тәрбиәләү, һәр кемгә үҙ һүҙен, фекерен әйтергә мөмкинселек биреү, күмәктең берәүҙе, берәүҙең күмәкте тыңлай белеүе кеүек төшөнсәләргә иғтибар итеү заман талаптары яғынан әһәмиәтле. Уҡыусының индивидуаль үҙенсәлеген иҫәпкә алып, уҡыу-уҡытыу материалы йөкмәткеһен, формаһын һайлау, алған белемде үҙ аллы, үҙенең инициативаһы һәм уҡыу ситуацияһында булмаған осраҡта файҙалана алыу мөмкинселеге

биреләләһе. Традицион уҡытыу методикаһы буйынса эшләгәндә уҡыусы ниндәйҙер стандарттарға, нормаларға ҡалыплашырға өйрәнә икән, шәхси йүнәлешле технология буйынса эшләгәндә «нормалашыуҙан» ситкә китеү, уҡыусының донъяны үҙенсә танып-белеү, үҙ фекерен еткерә һәм аңлата белеүе тәбрикләнә. М. Кәримдең «Ай тотолған төндә» әҫәрендә ваҡиғалар сылбырын сағыштырып, анализлап, беҙ трагедияға килтереүсе төп сәбәп һуғыш һәм хыянат булыуын асыҡланыҡ. Мостай Кәрим мәңгелек темаларҙы күтәреп, ошо хаҡта иҫкәртә, уйланырға, тарихтан һабаҡ алырға саҡыра.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт әҙәбиәте. 10-сы, 11-се синыфтар өсөн дәреслек, хрестоматия / Ғ.Б. Хөсәйенов һ. б. Өфө: Китап, 2012.
2. «Иргә хыянат – иргә хыянатмы?»: журналист Ә. Үтәбайҙың режиссер А. Әбүшахманов менән интервьюһы // Киске Өфө. 2012. № 11.
3. Личностно-ориентированный урок: конструирование и диагностика. М.: Педагогический поиск, 2006.
4. Формирование универсальных учебных действий в основной школе: от действия к мысли: пособие для учителей / под ред. А.Г. Асмолова. М.: Просвещение, 2011.

© Алламоратова Р.М., 2024

УДК 372.881.1

Асылгужина Рузиля Махмутовна,
воспитатель,
Вахитова Гульчачак Фиратовна,
заведующая,
Мельникова Алла Александровна,
старший воспитатель,
МАДОУ д/с № 25 «Сказка», г. Ишимбай, РБ

Актуальные вопросы преподавания башкирского языка как родного и государственного в дошкольном образовательном учреждении

«Думаю, что мысли и чувства,
которые волнуют меня, близки многим
представителям “малых народов”.
Забываются фольклор, старинное
песенное искусство, народные костюмы
со своеобразием их орнамента,
национальные традиции. А самое
главное – забывается родной язык»
(*Шахова Л.Р.)*

Мы живем в такое время, когда, к сожалению, наше молодое поколение имеет поверхностное представление о нашей башкирской культуре. Хоть и большинство населения в нашем регионе составляют башкиры, родители и дети не знают свою культуру, обычаи

и традиции, не говорят на родном языке. Дедушки и бабушки, ломая свои языки, на башкирском акценте, коверкая русский язык, пытаются объясняться со своими внуками…

Если мы не будем затрагивать проблему приобщения детей дошкольного возраста к культуре башкирского народа и учить говорить на родном языке, то это приведет к исчезновению духовной преемственности поколений, которая является основой для полноценной жизни башкирского народа, его духовного роста, творческой деятельности, знания своего языка, своей культуры. Невозможно воспитать в ребенке уважительное отношение к другим национальным культурам, если он не знает свою культуру, не знает своего языка. Как говорится в башкирской пословице, «человек, не знающий и не любящий свою культуру, не уважает культуру других народов».

Дошкольный возраст – важнейший период становления личности, в течение которого формируются предпосылки гражданских качеств, представления о человеке, обществе, культуре. Наша задача – передать за короткий период дошкольного детства основы духовных ценностей, которые созданы нашими отцами, дедами, прадедами. Приобретение дошколятами элементарных знаний об истории и культуре своего народа отличается доступностью и простотой, так как, передаваясь из уст в уста, представляет для ребенка огромный интерес в плане познания богатства и красоты языка, традиций, обрядов, праздников башкирского народа.

Язык – основное средство приобщения к сокровищнице человеческой культуры, неиссякаемый источник народной мудрости, основа национального самосознания. Овладение языком самым тесным образом связано с познавательным развитием, приобщением к художественному слову.

Обучение детей башкирскому языку в детском саду – одна из самых сложных методических задач. Основная образовательная программа ДОУ определяет задачи развития языка и речевой деятельности дошкольника как умение формировать и формулировать мысли с помощью слов, умение использовать язык в процессе рождения связного текста. Это очень важная сторона коммуникативного развития дошкольника.

Республика Башкортостан как суверенное государство имеет свою систему образования и воспитания и гарантирует каждому гражданину возможность получения образования, развития личности, активного приобщения к культурно-историческому наследию народов, населяющих республику. Воспитание и обучение детей-дошкольников башкирской национальности на их родном языке в целях реализации этого права является частью общего воспитательно-образовательного процесса в башкирских дошкольных учреждениях Республики Башкортостан.

В МАДОУ детский сад № 25 «Сказка» г. Ишимбая обучение башкирскому языку ведется с детьми по заявлению родителей. Сюда входят различные виды деятельности детей: игровая, экскурсии на природу, чтение художественной литературы, разучивание стихов, изобразительная и музыкальная деятельность, проведение театральных досугов на башкирском языке, введение в режимные моменты наблюдения, беседы, гимнастики на башкирском языке, колыбельные перед сном на башкирском языке.

В процессе обучения родному языку происходит ознакомление детей с языковым материалом, который обеспечивает участие в реальном речевом общении. На каждом занятии необходимо организовать ситуацию общения и находить такие формы и приемы работы, которые обеспечивали бы интерес детей к изучению родного языка. И этому способствует коммуникативный подход в обучении родному языку, формирование коммуникативной компетенции – понимания родной речи на слух, умения вступить в диалог, поддержать общение. Как видим, дошкольное обучение родному языку направлено на активное усвоение языка, пользование им в процессе общения детей между собой и дома с родителями. При слушании сказок «Лиса и медведь», «Варежки», «Сказка о курае» и других дети имеют возможность узнавать особенности жизни башкирского народа, запоминают имена людей, названия предметов быта, знакомятся с культурным наследием. С большим удовольствием дети играют в народные игры: «Ак тирек, Кук тирек», «Йэшэрэм яулык», «Юрта», «Курай», «Иголка и нитка» и другие игры. Башкирская национальная кухня: дети узнают, что главное праздничное блюдо называется «бишбармак», его готовят из свежей баранины, конины, говядины. Раньше это блюдо ели с ладони, отсюда и название. Башкирское народное искусство: дети знакомятся с башкирскими народными песнями, танцами, народными башкирскими инструментами курай и кубыз. Изобразительная деятельность: дети знакомятся с башкирским орнаментом и с разными узорами. Дети украшают этими узорами различные предметы (посуда, юрта, костюм, утварь и т.д.) используя все виды изобразительной деятельности (лепка, рисование, аппликация).

На сегодняшний день дети умеют здороваться на башкирском языке, говорить «спасибо», прощаться, слышат и понимают отдельные фразы в процессе проведения физкультминуток и игр. Конечно, нельзя сказать, что все быстро усваивают, но есть дети, у которых отличное произношение звуков башкирской речи. Думаем, что у детей все еще впереди. Но не стоит забывать, что одним из важнейших направлений при изучении башкирского языка детьми является взаимодействие с родителями. Ребенок много времени находится вне детского сада: в кругу семьи, со сверстниками во дворе и т.д. Ребенок успешнее овладевает речью, когда с ним занимаются не только в ДОУ, но и в семье. Мой опыт работы показал, что изучение башкирского языка в дошкольном учреждении может быть успешно реализовано в том случае, если язык будет выступать не только в качестве предмета изучения, но и будет регулярно, активно использоваться детьми в их повседневной жизни и деятельности.

Литература:

1. Абдуллина Г.Р., Саньярова Р.Р. Формирование функциональной грамотности воспитанников и обучающихся полилингвальных образовательных учреждений посредством интерактивных форм взаимодействия. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023622046, 21.06.2023. Заявка № 2023621765 от 09.06.2023.

2. Абдуллина Г.Р., Алимбаева Г.Г. Башкирский язык в образовательном пространстве Республики Башкортостан и субъектов Российской Федерации. Часть II. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023622047, 21.06.2023. Заявка № 2023621760 от 09.06.2023.

3. Абдуллина Г.Р. Башкирский язык в образовательном пространстве Республики Башкортостан и субъектов Российской Федерации. Часть I. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023622093, 23.06.2023. Заявка № 2023621747 от 09.06.2023.

4. Абдуллина Г.Р., Алимбаева Г.Г. Актуальные проблемы современной филологии. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023623139, 18.09.2023. Заявка № 2023621808 от 09.06.2023.

5. Габитова З.М., Давлетшина М.С. Методика преподавания башкирского языка. Уфа: Китап, 2015.

6. Зарипова А., Абдуллина Г.Р. Башҡорт лингвомәҙәниәтендә «уҡыу» концепты // Медиапространство Российской Федерации: глобальный и национальный аспекты: материалы V Международной научно-практической конференции. Уфа, 2023. С. 78–84.

7. Лингвокраеведение: программа учебной дисциплины / Т.М. Гарипов, Е.Е. Хазимуллина. Уфа: Изд-во БГПУ, 2016.

© Асылгужина Р.М., Вахитова Г.Ф., Мельникова А.А., 2024

УДК 81-2

Ахмадуллина Илюса Риваловна,
старший преподаватель, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Тематическая группа «Финансовая система» (на примере экономической лексики современного башкирского, русского и китайского языков)

Особенностям изучения экономической лексики посвящены работы отечественных лингвистов, рассматривающих общие вопросы становления, развития и описания современной русской экономической лексики, таких как В.Н. Базылев, В.М. Лейчик, А.А. Прошина; метафорические процессы экономической терминологии отражены в трудах Т.А. Нечаевой, А.А. Шереметьевой. Следует отметить и ряд научных работ, посвященных терминологии отдельных сегментов экономической системы, в частности финансовой системы и банков (например, работы Ю.А. Борисовой, Т.Н. Куренковой).

В башкирском языкознании экономическая лексика является малоизученной областью, поэтому работ по данной теме практически не существует, за исключением словаря экономических терминов и нескольких обзорных статей. Помимо этого, есть фундаментальные труды башкирских языковедов-лексикологов М.Х. Ахтямова, Дж.Г. Киекбаева, З.Г. Ураксина.

В китайском языке исследования по экономической лексике представлены преимущественно с позиции словообразования, что является естественным для специфики самого языка. Об этом свидетельствуют работы как отечественных, так и иностранных авторов А.Л.Семенас, А.А.Хамматова, 王亚平，孙淑芬, 胡清.

Материалом исследования послужили наименования экономической лексики, извлеченные методом сплошной выборки из следующих лексикографических источников: 1). Гарипов Ф.Н., Ураксин З.Г. Русско-башкирский словарь экономических терминов. Уфа: Китап, 2007; 2). Словарь финансово-экономических терминов / под общ. ред. проф. М.А. Эскиндарова. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2015; 3). 现代汉语词典中国社会科学院语言研究所. 7 版. 北京, 2016 (Словарь современного китайского языка / Институт лингвистики, Академия общественных наук КНР. Изд-е 7-е. Пекин, 2016); 4). 现代汉语大词典. 上海: 上海辞书出版社, 2009 (Большой словарь китайского языка. Шанхай: Шанхайское издательство словарей, 2009).

В рамках нашего исследования выделена следующая группа лексических единиц и словосочетаний, объединенных в тематическую группу «Финансовая система»: финансы (рус.) – финанстар (баш.) –财政cáizhèng (кит.); финансирование (рус.) – финанслау (баш.) – 融资róngzī (кит.); финансовое планирование (рус.) – финансты планлаштырыу (баш.) –财务策划cáiwù cèhuà（宏观分配hóngguān fēnpèi，资金计划zījīnjìhuà）(кит.); финансовое состояние (рус.) – финанстар торошо (баш.) – 财务状况cáiwù zhuàngkuàng (кит.); финансовые отношения (рус.) – финанс мөнәсәбәттәре (баш.) – 财务关系cáiwùguānxi(кит.); финансовое право (рус.) – финанс хоҡуҡиәте (баш.) – 财政法cáizhèngfǎ (кит.); финансист (рус.) – финанс хеҙмәткәре, финансист (баш.) – 财政学家cáizhèngxuéjiā(кит.); финансовые показатели (рус.) – финанс күрһәткестәре (баш.) – 财务指标cáiwu zhǐbiāo (кит.); финансовые результаты (рус.) – финанс һөҙөмтәләре (баш.) – 财务表现cáiwu biǎoxiàn (кит.); финансовые услуги (рус.) – финанс хеҙмәттәре (баш.) – 财务服务cáiwù fúwù (кит.); финансовый инструмент (рус.) – финанс ҡоралы (баш.) –理财工具lǐcái gōngjù (кит.); финансовый капитал (рус.) – финанс капиталы, аҡсалата капитал (баш.) – 财政资本cáizhèng zīběn（устар.金融资本jīnróng zīběn）(кит.); финансовый агент (рус.) – финанс агенты (баш.) – 财务代理人cáiwù dàilǐrén (财务委员 cáiwù wěiyuán) (кит.); финансовый кризис (рус.) – финанс көрсөгө (баш.) – 财务危机cáiwù wēijī (金融恐慌jīnróng kǒnghuāng) (кит.); финансовый план (рус.) – финанс планы (баш.) – 财务计划cáiwùjìhuà (кит.); финансовая реформа (рус.) – финанс реформаһы (баш.) – 财政改革 cáizhèng gǎigé, 金融改革jīnróng gǎigé (кит.); капитализация (рус.) – капиталлаштырыу, капиталға әйләндереү (баш.) – 资本化zīběnhuà (кит.) и др.

Как видно из примеров, в словарях чаще всего функционируют лексические словосочетания из двух компонентов, причем в башкирском языке один из них устойчив (заимствован), а второй – переводимый (финансовые отношения – финанс мөнәсәбәттәре; финансовые показатели – финанс күрһәткестәре; финансовые результаты – финанс һөҙөмтәләре и др.). В китайском языке финансовая сфера представлена преимущественно словосочетаниями из двух компонентов или четырех иероглифов, при этом в словарях встречаются и устаревшие варианты наименований (财政资本cáizhèng zīběn（устар.金融资本jīnróng zīběn） – финансовый капитал). К особенностям китайской экономической лексики

следует отнести и использование синонимичных единиц, одинаково часто функционирующих в текстах (财务策划cáiwù cèhuà 宏观分配hóngguān fēnpèi и 资金计划zījīn jìhuà）– финансовое планирование; 财政改革cáizhèng gǎigé, и 金融改革jīnróng gǎigé – финансовая реформа; 财务代理人cáiwù dàilǐrén и 财务委员cáiwù wěiyuán финансовый агент; 财务危机cáiwù wēijī и 金融恐慌jīnróng kǒnghuāng – финансовый кризис и др.).

Литература:

1. Абдуллина Г.Р., Ганиева З.Ю. Лексические особенности рекламных текстов в башкирском языке // Мир науки, культуры, образования. 2023. № 4 (101). С. 234–236.

2. Абдуллина Г.Р., Бахтиярова А.Н. Вопросы тюркологии и востоковедения в полиэтническом пространстве. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2022621540, 29.06.2022. Заявка № 2022621465 от 23.06.2022.

3. Гарипов Ф.Н., Ураксин З.Г. Русско-башкирский словарь экономических терминов. Уфа: Китап, 2007. 182 с.

2. Словарь финансово-экономических терминов / под общ. ред. проф. М.А. Эскиндарова. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2015. 1167 с.

3. 现代汉语词典 / 中国社会科学院语言研究所. 7 版. 北京, 2016. 1767 с.

4. Ахмадуллина И.Р. Лексика экономической сферы в башкирском, русском и китайском языках // Мир науки, культуры, образования. 2023. № 6 (103). С.506–509.

© Ахмадуллина И.Р., 2024

УДК 81-2

Ахматова Мариям Ахматовна
д-р филол. наук, проф.,
Хуболов Сахадин Магаметович
канд. филол. наук, доцент, Кабардино-Балкарский государственный университет имени Х.М. Бербекова, г. Нальчик, Кабардино-Балкарская республика, РФ

Концепт *сюймеклик* «любовь» как элемент языковой картины мира (на материале поэмы Д.-Х. Шаваева (Абайханова) «Межнун и Лейла»)

В последнее время стали актуальными исследования, рассматривающие язык как культурный код нации, потому как он является частью народной культуры и оказывает влияние на дальнейшее развитие культурной традиции, а не выступает просто средством коммуникации и познания. Проблема взаимосвязи языка и культуры в равной степени актуальна для специалистов в области гуманитарной науки. О взаимозависимости языка и культуры Э. Сепир писал, что «язык не существует вне культуры, т. е. вне социально унаследованной совокупности практических навыков и идей, характеризующих наш образ

жизни» [13: 185]. В.И. Карасик отмечает, что «язык и культура – важнейшие понятия гуманитарного знания. Социальная сущность языка заключается в том, что он существует, прежде всего, в языковом сознании – коллективном и индивидуальном. Соответственно языковой коллектив, с одной стороны, и индивидуум, с другой стороны, являются носителями культуры в языке» [9: 7]. Язык, в свою очередь, тесно связан с картиной мира, создателем и центром которой считается человек. В языке запечатлены результаты и особенности познания человеком как окружающего мира, так и самого себя.

Как известно, в центре внимания лингвокультурологии находится человек, при изучении которого весомое значение приобретает обозначение отдельных эмоций, так как эмоциональная сфера является одной из составляющих внутреннего мира.

В рамках антропологической парадигмы познания человека особое место отведено эмоциональному концепту «любовь», «поскольку любовь как чувство имеет большую ценность для личности и общества, являясь одним из ключевых понятий в современной лингвокультурологии» [12: 383]. Однако данный концепт, отражающий сложную систему внутренней, духовной жизни личности, его универсальные и национально-специфические языковые интерпретации, является одним из малоизученных. Говоря о любви, некоторые исследователи определяют ее как удивительный феномен в жизни человека, который имеет различные аспекты (биологический, социальный, психический, культурный), но подчиняющийся закономерностям культуры [5: 264].

Как отмечает Ф.Р. Сибгаева, концепт «любовь» есть «ядро национального и индивидуального сознания, древнейшее “ключевое слово” человеческой культуры, в котором заключены всенародное осмысление чувства любви и ее значимость применительно к человеческому бытию, попытка человеческого разума отыскать силу, которая управляет мировым порядком и поведением человека» [14: 3]. Любовь – непредсказуемое выражение глубин личности, которую невозможно ни вызвать, ни преодолеть. Она имеет сложную, многокомпонентную структуру, затрагивающую разные сферы внутренней жизни [11], она не только мыслится, но и переживается, является особым предметом эмоций, приближен к ментальному миру человека, следовательно, к культуре и истории, поэтому имеет специфический характер [4].

Любовь как составляющая внутреннего мира человека признается первостепенным фактором в человеческих взаимоотношениях, что отражено и в ее языковой концептуализации. Основными тематическими группами любви считаются: 1) любовь к родине, родной земле, окружающему миру; 2) любовь к родителям, родственникам, близким людям; 3) любовь к Богу; 4) любовь межличностная. В целом в языковой картине мира любовь ассоциируется со светом; сравнивается с различными качествами, внешним обликом человека; с небесными телами (луной, солнцем, звездой).

Ключевой лексемой анализируемого концепта в карачаево-балкарской национально-культурной картине мира является слово *сюймеклик*. По данным Толкового словаря карачаево-балкарского языка данная лексема интерпретируется следующим образом:

1. Любовь (напр. к другу, к людям); 2. Любовь (влечение к лицу другого пола); 3. Любовь (напр. к искусству) [15: 293].

Частое употребление писателями и поэтами данного концепта в своих произведениях свидетельствует о том, что он достаточно релевантен для языкового сознания карачаево-балкарского этноса. В текстах художественной литературы для концепта «сюймеклик» характерен целый ряд особенностей, выделяющих его среди других эмоциональных концептов. В этом отношении можно отметить ряд научных статей, которые ориентированы на анализ таких концептов, как число [1], конь [3], гора [2], свадьба [6], пространство [7], названия месяцев [10, 19] и др. Важным представляется и то, что концепт «сюймеклик» в карачаево-балкарском языке репрезентируется фразеологическими единицами, являющимися маркерами отношения и состояния [16, 17, 18]

Анализ данного концепта на материале текста поэмы Д.-Х. Шаваева «Межнун и Лейла» [8] позволяет выделить следующие признаки любви:

Любовь – наказание: *Къутулмам ёмюрде бу ауруудан, Ёллюк болсам, ёллюкме ма мындан. Мени ауруум аны атыды, Жаныма сингнген ай сыфатыды.*

Любовь – страсть: *Мени ашым, сууум, диним да Лейлады, Акъылым, ниетим, жырым да андады.*

Любовь – рок: *Сюймеклик таймай келген Тукъум аурууду бизге, Ол жаханим отунда Кюйдю къарт атам тюзде.*

Любовь – боль: *Межнун къызны эследи, Жюрек ачы тюйюле. Акъылы аны тыя, Атласа, тебиресе, Бутлары къыя-къыя.*

Любовь – страдание: *Анга жууукъ келирге базынмай, Узакъдан алай таралып турду.*

Любовь – мучение: *Мудахлыкъ кирип, Межнун Башын жерге ийгенди. Лейла бла айырыла Хар бир саны кюйгенди.*

Любовь – отчаяние: *Насып бер сен Лейлагъа, Не болса да къадарым. Ариу кёзден сен къара, Къалмагъанды мадарым.*

Любовь – сумасшествие: *Алай, Межнунну халы къыйынындан, Айланады кериуан ызындан. Аны аз шашханы билинеди, Акъылдан тайгъаны кёрюнеди.*

Так, образные основания косвенных номинаций, используемых Д.-Х. Шаваевым в поэме «Межнун и Лейла», объективируют его мировоззрение, отличаются доступностью для восприятия, тяготеют к разнообразным кодам культуры.

Языковая концептуализация любви представляет собой осмысление ее сущностных признаков и фрагментов, которое объективируется в виде соответствующих языковых единиц. Исследование текста поэмы «Межнун и Лейла» дает весьма интересный материал относительно концептуальных особенностей любви. Для карачаево-балкарского языкового сознания наиболее релевантны следующие ее концептуальные характеристики:

1) любовь, как нечто живое: *Бирлеге сюймеклик бош атлайды, Башханы бауурундан къаплайды;*

2) любовь может проникать в душу, сердце, кровь, ум как некая субстанция, которая заполняет человека изнутри и снаружи: *Аны сыфаты кирди жаныма, Сингнгенди хар*

тюгюме, къаныма, Эсими, жюрегими алгъанды, Санларыма жарала салгъанды. Лейланы къабырда да унуталмам, Анга сюймеклигими алышалмам! Ол сингнгенди жюрекни тамырларына, Жетгенди бауруму къан ызларына.

3) любовь как всеобъемлющая: *Саулай эсин сюймекликге бургъанды, Кюнден кюннге инжилиуге баргъанды.*

4) любовь приводит к смерти: *Алай айтдыла: «Жокъду Межнуннга дарман. Мынга жарамаз не Къуран, не заман».*

5) любовь приводит к невменяемости, болезни: *Жашлыгъы аны бу ауруу бла кетди, Ол ауруу мыйысын жара этди.*

В тексте поэмы слово «сюймеклик» (любовь) реифицируется, т. е. любовью болеют, ее приносит природное явление: *Межнун айтды: «Сюйген тенгим, Малик, Бу болумгъа келтирди сюймеклик.*

В тексте поэмы находит свое отражение психо-эмоциональное и физическое состояние героя: *Къалай мудахды кёзлеринг, Башынг хайранды сени, Жол къалай тапдынг бери? Бетинг, къашынг тюрленип, Ауаз, сёзюнг бёлюнюп, Сен аманнга кетгенсе.*

Использованы эпитеты и сравнения для достижения образности любви: *Нек салмады Аллах мени салгъа, Тутмайын мени сюймеклик жалгъа? Сен къуу бола билмеген, Чагъып тургъан гюл болдунг.*

Таким образом, анализ текста поэмы «Межнун и Лейла» позволил выявить некоторые особенности концепта «сюймеклик» в карачаево-балкарском языковом сознании. Концепт «сюймеклик» наиболее полно раскрывается через такие понятия, как ум, сердце, душа, тоска, страдания, которые участвуют в выражении культурных характеристик национального языкового сознания. Также в данном тексте отражены особенности мировосприятия человека, которые обусловлены экстралингвистическими факторами: историей, культурой, ценностями и стереотипами сознания.

Литература:

1. Ахматова М.А. Символика числа в карачаево-балкарском эпическом дискурсе // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 20 (274). С. 23–26.

2. Ахматова М.А. Концепт «гора» в карачаево-балкарском нартском эпосе // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2–3. С. 68.

3. Ахматова М.А., Кетенчиев М.Б. Функционально-семантический потенциал зоолексемы «конь» в карачаево-балкарском нартском эпосе // Вестник Академии наук Чеченской Республики. 2017. № 3 (36). С. 86–91.

4. Буянова О.Н. Языковая концептуализация любви: лингвокультурный аспект: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Краснодар, 2003. 20 с.

5. Волков Ю.Г., Поликарпов В.С. Энциклопедический словарь. Человек. М.: Гардарики, 1999. 518 с.

6. Девеева А.А., Додуева А.Т. Репрезентация лексики свадебного обряда в карачаево-балкарском языке // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2016. № 8. С. 137–141.

7. Додуева А.Т. Семантическое поле пространственности в карачаево-балкарском языке // Известия Кабардино-Балкарского государственного университета. 2012. Т. 2. № 3. С. 99–100.

8. Дуния сагъышла. Шауаланы (Абайханланы) Даут-Хажини поэзиясы (поэмала, зикирле, назмула). 2-чи чыкъгъаны. Нальчик: «Принт Центр» басма ара, 2018. 408 б.

9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М.: Гнозис, 2004. 390 с.

10. Кетенчиев М.Б., Додуева А.Т., Хуболов С.М. Названия месяцев в карачаево-балкарском языке // Вестник Череповецкого государственного университета. 2019. № 6 (93). С. 109–118.

11. Лобкова Е.В. Образ-концепт «любовь» в русской языковой картине мира: дисс. … канд. филол. наук. Омск, 2005. 288 с.

12. Самситова Л.Х., Байназарова Г.М. Любовь как лингвокультурный эмоциональный концепт (на примере башкирских народных скорых песен-четверостиший о любви) // Мир науки, культуры, образования. № 6 (49). 2014. С. 382–385.

13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993. 655 с.

14. Сибгаева Ф.Р. Лингвокультурный концепт «МӘХӘББӘТ» (Любовь) в татарской языковой картине мира: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2009. 24 с.

15. Толковый словарь карачаево-балкарского языка. В 3 т. Т. 3. С–Я. / под ред. А.А. Жаппуева, Л.Ж. Жабеловой, И.М. Отарова. Нальчик: «ЭЛЬ-ФА», 2005. 1157 с.

16. Улаков М.З., Хуболов С.М. Конструкции с предикатами, выраженными одновалентными фразеологическими единицами со значением отношения, в карачаево-балкарском языке // Вестник Дагестанского научного центра РАН. 2013. № 50. С. 80–83.

17. Улаков М.З., Хуболов С.М. Полупредикативные конструкции как облигаторные компоненты фразеологизированных предложений в карачаево-балкарском языке // Вестник ВЭГУ. 2013. № 1 (63). С. 140–145.

18. Хуболов С.М. Структурно-семантические особенности предложений с предикатами, выраженными трехвалентными фразеологизмами со значением отношения в карачаево-балкарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. № 1-2 (55). С. 190–193.

19. Ketenchiev M.B., Dodueva A.T., Uzdenova F.T., Khubolov S.M. Names of months and national linguistic picture of the world on material of Karachai-Balkarian folklore and literature// Dilemas contemporáneos: Educación, Política y Valores. 2019. Vol. 6, iss. S7. Article Number: 13.

© Ахматова М.А., Хуболов С.М., 2024

УДК 81-2

Ахмедьянова Лейсан Радиковна,
магистрант, ФБФВиЖ,
Бахтиярова Альфира Нурисламовна,
канд. филол. наук, доцент,УУНиТ, г. Уфа, РБ

Языковые особенности слогана в рекламе с элементами юмора и черного юмора (на материале китайской печатной, телевизионной и интернет-рекламы)

В настоящее время реклама заполнила все информационное пространство. Наши современники ежедневно неосознанно потребляют огромное количество рекламной информации, к тому же рынок отличается высокой конкуренцией. В результате потребителям порой трудно вникнуть в большое разнообразие предлагаемых товаров и услуг [1].

Мы знаем, что основными функциями рекламы являются информирование, убеждение и напоминание. Наиболее привлекательные образы в рекламе, как правило, связаны с культом силы и власти, а самые эффективные и запоминающиеся образы, которым люди хотят подражать и наслаждаться, – это образы известных и популярных персонажей [2]. При этом образ, рожденный рекламой, не должен иметь однообразную структуру; необходимо разнообразие и целостность, гармония, чтобы он не «потускнел» и не стал скучным [3: 32]. Согласно нашим наблюдениям, некоторые неприятные темы рекламодатели сглаживают при помощи грамотной шутки, то есть юмор выступает в роли инструмента воздействия.

Юмор в рекламе – это вид художественного выражения, который нравится людям, развлекает и воспитывает, может поднять настроение, унылое чувство и отношение сопротивления у аудитории, упростить процедуру обработки информации и заставить читателя породить комические ассоциации о бренде или продукте при помощи улыбки.

Основная же цель юмористической рекламы – создать позитив и «приклеить» его к рекламируемому товару или услуге. Юмор может быть использован для повышения эффективности рекламного сообщения только в том случае, если он используется с умом.

Рассмотрим приемы подачи юмористической рекламы.

1. Каламбур – юмористический эффект, производимый одним и тем же словом или фразой, подразумевающей два значения. Это способ добавления связанного с продуктом значения к первоначальному значению слова с помощью омофонных слов, который тонко смешивает первоначальное значение слова с новым значением продукта.

2. Маскировка – выражение чего-либо правдоподобными средствами. Без навязывания, а с тонкими намеками. Кадры с определенным лимонадом в любимых телесериалах, фото известного актера с телефоном конкретной марки и многое другое – все это скрытая реклама.

3. Шутка – относится к поведенческим действиям или разговорам и смеху, которые не являются серьезными.

4. Комизм – абсурдная, нелепая речь или поведение.

5. Ирония – представление события в виде глупого, абсурдного или несовершенного поступка.

6. Антитеза – язык, выражающий полную противоположность своему буквальному значению [3: 72].

Искусство юмора в рекламном языке привлекает все больше внимания, поскольку оно может заставить потребителей воспринимать рекламные сообщения в непринужденной и приятной атмосфере.

Рассмотрим несколько категорий рекламных слоганов с примерами:

1. Показывает эффективность продукта. Этот тип рекламного слогана в основном используется в категории товаров повседневной необходимости. Например, реклама термоса под названием 热心永驻rèxīn yǒngzhù «Вечный энтузиазм». Вечный энтузиазм: описывает человека, который полон энтузиазма и любит помогать людям. В рекламе используется для иллюстрации того, что термос хорошо сохраняет тепло, жидкость в нем всегда горячая, а не холодная. Таким образом, используется тавтологический каламбур.

2. Акцент на качество продукции. Качество продукта находится в центре внимания потребителей, поэтому производители и предприятия должны представить общественности качество своей продукции, например, 雪豹羽绒，温暖寒冬xuěbào yǔróng, wēnnuǎn hándōng «Пух снежного барса согревает зимой» (雪豹羽绒服xuěbào yǔróngfú пуховая куртка «Снежный барс»). Все предложение не только идентифицирует бренд, но и рифмуется с ним.

Еще один рекламный слоган ресторана 请来本店用餐吧，不然你我都要挨饿了 «Приходите поесть в наш ресторан, иначе мы оба останемся голодными» [6].

Использование юмора в китайской рекламе началось гораздо позже, чем в западных странах, в результате чего качество китайской юмористической рекламы, естественно, значительно отстает. На данном этапе общий уровень юмористической рекламы в Китае относительно низок, она полагается на «перефразирование» устоявшихся зарубежных юмористических реклам, не обладая креативностью и мудростью [4: 88].

Большинство выдающихся шуточных реклам приходят из-за границы. В Китае очень мало своих уморительных «фишек», которые можно назвать классическими. Многие из того, что люди видят каждый день, и кажущиеся пришедшими из Поднебесной, являются просто «китайскими копиями» из других стран. Например, такие раскрутки, как ролик Сникерс «Ты голоден?» адаптированы из оригиналов по причине разницы между китайской и зарубежной культурами [5].

Юмористическая реклама попала в поле зрения каждого человека и получила признание общественности за свой неповторимый шарм, отражающий ее собственную ценность. Это показывает, что такой подход является неотъемлемым выражением современной рекламы и ее незаменимым присутствием.

Хорошая уморительная реклама может заставить аудиторию невольно обратить внимание и охотно потреблять без какого-либо сопротивления со стороны потребителей.

Юмористический маркетинг является эффективной стратегией продвижения брендов и продуктов в Китае, так как многие рекламодатели преследуют цель – показать потребителю, что они «свои» и тоже умеют веселиться. Ведь легче общаться с потребителями, вызывая эмоциональный отклик через шутки, соответственно повышая узнаваемость бренда. Можно сделать вывод о том, что юмористические образы в рекламе КНР, как и везде, повышают настроение объекта и подталкивают его к выбору и покупке предлагаемого товара, создавая у объекта положительные ассоциации.

Литература:

1. Абдуллина Г.Р., Ганиева З.Ю. Лексические особенности рекламных текстов в башкирском языке // Мир науки, культуры, образования. 2023. № 4 (101). С. 234–236.

2. Ганиева З.Ю., Абдуллина Г.Р. Морфологические и синтаксические особенности башкирских рекламных текстов (на материале периодических изданий) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2023. Т. 16. № 8. С. 2389–2394.

3. Макиенко И.И. Юмор в рекламе // Маркетинг в России и за рубежом. 2002. № 5. С. 54–61.

4. Цзя Сючжэнь. Сравнение китайской рекламы и западной культур в английском и китайском языках рекламы. Материалы VII Международной научно-практической конференции. М.: Ин-т стратегических исслед. 2011. С. 381–385.

5. Как устроен рынок рекламы в Китае. URL: https://vc.ru/marketing/92568-kak-ustroen-rynok-reklamy-v-kitae (дата обращения: 07.02.2024).

6. Китайская реклама: опора на традиционное потребительское поведение URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kitayskaya-reklama-opora-na-traditsionnoe-potrebitelskoe-povedenie/viewer (дата обращения: 12.01.2024).

© Ахмедьянова Л.Р., Бахтиярова А.Н., 2024

УДК 37.035.6

Байымова Гөлдәр Абдулла ҡыҙы,

педагог-психолог, баланы үҫтереү үҙәге –

«Айыукай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ к., БР

Йәш быуынды тәрбиәләүҙә башҡорт халыҡ уйындары

Балаларҙы тәрбиәләүҙә уйындар айырыуса ҙур урын тота. Уйын улар өсөн донъяны танып белеү сараһы, хеҙмәт мәктәбе һәм һәр яҡлап гармониялы үҫеү сығанағы. Ысынлап та, уйнаған саҡта бала өҙлөкһөҙ хәрәкәттә була, ә был хәл инде уның бөтә яҡлап йылдам үҫеүен тәьмин итә. Был физиологик процесс булһа, балаларҙы йәмғиәтебеҙ өсөн кәрәкле кешеләр итеп тәрбиәләүҙең икенсе бер күренеше – психологик процесс та уйындың айырылғыһыҙ өлөшө булып тора.

Халыҡ уйындарының йәш быуынды тәрбиәләүҙә тотҡан урыны баһалап бөткөһөҙ. Уйындар баланы күп яҡлап үҫтерә, уларҙың фекерләүен, хәтерен, ихтыяр көсөн арттыра һәм физик яҡтан нығыта. Уйын барышында һәр кем етеҙҙәрҙән, көслөләрҙән өлгө алыуҙы, үҙе лә беренселеккә ирешеүҙе маҡсат итеп ҡуя һәм төрлө ҡаршылыҡтарҙы еңеп сығырға тырыша, уңышҡа ирешһә, үҙенең еңеүе менән ләззәтләнә. Күмәк уйындар дуҫлыҡ, берҙәмлек сифаттарын тәрбиәләргә булышлыҡ итә.

Ҡатмарлы нанотехнологиялар йәки инновацион технологиялар заманы булһынмы, уйындар үҙенең урынын һаман да юғалтмай, уйындар физик тәрбиәүи яҡтан да ҙур әһәмиәткә эйә.

Башҡорт халыҡ уйындары – башҡорт халҡының тарихи яҡтан нығынған күңел асыу, уйын-көлкө, тамаша ҡылыу саралары һәм спорт, бейеү, йыр бәйгеләре ул. Башҡорт халыҡ уйындары күсмә мәҙәниәт традицияларында формалашҡан һәм башҡорттарҙың тарихы, хеҙмәте, көнкүреше һәм йолалары менән бәйле үҫешкән. Уйындар кешелә ғәйрәтлелек, сыҙамлылыҡ, етеҙлек кеүек сифаттар үҫтерә һәм тәрбиәләй, башҡалар менән аралашырға, хеҙмәт һәм хәрби ҡоралдар менән эш итергә өйрәтә. Уйындарҙың берәүҙәре ҡатнашыусыларҙың уҙышыуына, ярышыуына, икенселәре оҫталыҡты күрһәтеүгә, өсөнсөләре донъяны танып белеүгә ҡоролған.

Уйындар түбәндәге төркөмдәргә бүленә:

- бала-саға уйындары (ҡалаҡҡа йомортҡа һалып йүгереү, уҡсы, баҡыр бүкән, күҙ бәйләш, гөрөлдәк, өс ҡуңыс, таяҡ ташлаш, өс эт, ҡул туп, тирмә – улар барыһы ла үҙҙәренең йөкмәткеһе буйынса рус халҡының жмурки, прятки, горелки, лапта һәм башҡа уйындарына оҡшаш);
- өлкәндәр уйындары;
- персонаждары булған сюжетлы-ролле («убырлы ҡарсыҡ», «айыу менән ҡуяндар», «йәшерәм яулыҡ») һәм сюжетһыҙ ярыш уйындары («йәмшәйгән уҡ», «аҡ тирәк, күк тирәк», «йәбешкәк түңгәктәр» һ.б.);
- йәнлектәрҙе һәм ҡош-ҡорттарҙы эләкләгән импровизациялы уйын-бейеүҙәр: «ҡорҙар уйыны», «кәкүктәр уйыны»;
- спорт уйындары: йүгереш, тоҡ кейеп йүгереү, тоҡтар менән һуғышыу, ҡолға буйлап үрмәләү, ҡалаҡҡа йомортҡа һалып йүгереү, һуғылған таҫтамалдарҙы тартыш һ. б.
- байрамдарҙы оҙатыусы уйындар (ҡарғатуй, һабантуй, майҙан, туй), шулай уҡ календарь байрам уйындары.
- ирҙәр (атлы спорт) һәм ҡатын-ҡыҙ уйындары.
- танып белеү уйындары.

Уйындарҙың балаларға оҡшағандарын өйрәнеп, таҡмаҡтарын ятлап, һанашмаҡтар өйрәнеп, яратып уйнайбыҙ.

Һанашмаҡтар

Әмбәл-төмбәл,

Ҡаҙыял-ҡуҙыял,

Сидыҡ сигәнәк,

Алабута, дегәнәк,
Майлы ҡалас,
Ярсыҡ-йорсоҡ,
Балтаңды алып,
Йүгереп сыҡ.

Алатыр, былатыр,
Тау яғынан таң атыр,
Алабуға-бүҙәнәк,
Ялпаҡ-ҡалпаҡ,
Ҡуян, ҡарға, сыпсыҡ,
Һин ҡал, мин сыҡ!

– Төй-төй, төйләгән,
Төндә ҡайҙа бараһың?
– Нәбиҙәргә барамын.
– Унда ниндәй йомошоң?
Унда бар осор ҡошом.
Осоп китте, юғалды,
Башы һыуға тығылды,
Аҡ суҡ, ҡара суҡ,
Бында торма, бар сыҡ!

«Дүрт мөйөш» уйыны (таҡмаҡлы уйын)

Дүрт ҡыҙ дүрт мөйөшкә баҫа, бишенсеһе уртала – артыҡ. Бер ҡыҙ таҡмаҡ әйтешеп бейегән арала икенсеһе менән керпек ҡағып ҡына һөйләшә. Шунда кинәт кенә урындарын алышырға тейештәр. Алышҡан саҡта, бишенсеһе артыҡ мөйөшкә тора алһа, теге урынһыҙ ҡала, үҙе ҡарауыллай башлай. Шулай уйын дауам итә.

«Шылдыр китте» уйыны

Уйында бер төркөм балалар ҡатнаша ала. Был уйынды элек киске уйынға сыҡҡан йәштәр уйнаған. Иң тәүҙә һынашмаҡ ярҙамында көтөүсе һайлана. Балалар бер рәткә теҙелешеп, тубыҡтары аҫтында урын ҡалдырып бөкләп ергә (иҙәнгә) ултыралар. Көтөүсе тубыҡтар аҫтынан «Шылдыр китте, шылдыр китте, шылдыр китте» тип һамаҡлап шылдырған яулыҡты тотоп алырға тейеш. Араларынан яулыҡты алған ике уйынсыны ярыштыралар.

Мәҫәлән, арҡан тартышалар, йә таяҡ тартышалар, кем еңелә, шул көтөүсе була. Яңы көтөүсе менән уйын шулай дауам итә.

«Сокор туп» уйыны

Әҙерлек.

Уйын башланыр алдынан аралары 1-1,1 м булған йоҙроҡ ҙурлығындағы туп һыйырлыҡ ике соҡор ҡаҙыла. Соҡорҙарҙың ситенә кипкән балсыҡ һалына (туп тәгәрәп китмәһен өсөн). Туп һыйыр йөнөнән әүәләп эшләнелә.

Соҡор туп уйынын уйнар өсөн ике тигеҙ төркөмгә бүленәбеҙ. Ике төркөмгә бүленеп уйнай торған уйындың башы. Бындай уйындар башҡорт халыҡ ижадында ҙур ғына урын ала. Мәҫәлән, йәшкә олораҡ, абруйлыраҡ ике баланы «ағай» итеп һайлайбыҙ. Улар икеһе бергә торалар, ә ҡалғандар парлашып, үҙ-ара исем билдәләйҙәр ҙә килеп «ағай»ҙан һорайҙар. Мәҫәлән: аймы-ҡояшмы, ерме-күкме. «Ағай»ҙар алмаш-тилмәш үҙҙәренә оҡшаған исемде әйтеп, һәр береһе үҙенә төркөм туплай. Уйнаусылар шундай ысул менән ике тигеҙ төркөмгә бүленгәс, төп уйын башлана.

Уйындың аңлатмаһы.

Ике яҡтан берешәр уйнаусы сығалар ҙа бер-береһенә ҡапма-каршы булып соҡорҙар эргәһенә ултыралар. Уйын башланыу менән улар тупты ҡаршы яҡтағы соҡорға тәгәрәтә башлайҙар. Уйын туп соҡорға төшкәнсе дауам итә. Ҡайһы уйнаусының тубы соҡорға төшә шул еңеүсе була, ә еңелеүсе тороп йүгереп ҡаса башлай. Әгәр еңелеүсе баҫтырыусынан тотолһа уға наказ бирелә. Әгәр тотолмай кире килеп урынына ултырһа наказ булмай, уйынды икенсе пар дауам итә. Уйын үрҙәгесә дауам итә. Кемдең тубы соҡорға төшә, ул уйынсыға бер мәрәй бирелә. Уйындың аҙағында һәр төркөмдөң дөйөм мәрәйҙәре һанала, ҡайһы яҡтың мәрәйҙәре күберәк шул яҡ еңеүсе була.

Халыҡ уйындарының быуындан-быуынға тапшырылып, әлегә тиклем һаҡланып ҡалғандарына иғтибар итһәң, улар халыҡтың уҙған тормошон, культураһын, көнкүрешен күҙ алдына баҫтырырға ярҙам итәлер. Халыҡ уйындары ваҡыт һынауынан ҡурҡмайҙар, оҙаҡ йылдар һуҙымында бер аҙ үҙгәреш кисерһәләр ҙә, һаман да киләсәк быуынға хеҙмәт итеүен дауам итәләр. Шуныһы ла ҡыуаныслы – уйындар тел барьерына ла дусар түгелдәр. Әйтәйек, башҡорт малайҙарының уйындарын рус, сыуаш, мари, мордва, удмурт һәм башҡа милләт халҡы улдары ла кинәнеп уйнайҙар.

Әҙәбиәт:

1. Абдуллина Г.Р., Саньярова Р.Р. Современные проблемы преподавания башкирского языка как родного и государственного в Республике Башкортостан и других регионах Российской Федерации. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2022621174, 23.05.2022. Заявка № 2022620947 от 04.05.2022.

2. Абдуллина Г.Р., Бахтиярова А.Н. Вопросы тюркологии и востоковедения в полиэтническом пространстве. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2022621540, 29.06.2022. Заявка № 2022621465 от 23.06.2022.

3. Бикбулатов Г.Ф., Абдуллина Г.Р. Термины национальных видов спорта в башкирском языке (лексико-семантическая группа «саңғы ярышы») // Актуальные проблемы современной филологии: сборник материалов региональной (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 130-летию известного башкирского педагога, ученого, общественного деятеля Габбаса Давлетшина. Уфа, 2022. С. 80–84.

4. Бураҡаев И.Д., Бураҡаева М.С., Юлмөхәмәтов М.Б. Башҡорт мәҙәниәте (Тормош һабактары): 7-се синыф өсөн дәреслек. Өфө: Китап, 2007.

5. Живые родники (ИКБ). Уфа: Китап, 2009.

6. Культура Башкортостана: справочное пособие для учащихся. Уфа, ГУП «Уфимский полиграфкомбинат», 2002.

© Байымова Г.А., 2024

УДК 37.035.6

Баймырҙина Римма Фәйзулла ҡыҙы,
Республика балаларҙы һауыҡтырыу-белем биреү,
туризм, тыуған яҡты өйрәнеү һәм экскурсиялар үҙәге,
Өфө ҡ., БР

Йәйләү – ул рухи тәрбиә шишмәһе

Республикала «Йәйләү» профилле лагеры – һәр уҡыусы эләгергә теләгән ял урыны ул. Эпидемиологик хәлгә бәйле, профилле смена хатта онлайн форматта «Бәйләнештә» селтәрендәге төркөмдә лә үтте. Төп маҡсат булып, башҡорт халҡының ғөрөф-ғәҙәтен, тарихын, мәҙәниәтен, традицияларын өйрәнеү, һаҡлау тора. «Йәйләү» онлайн төркөмөндә балалар ун көн эсендә Башҡортостаныбыҙҙың тарихын, ғөрөф-ғәҙәттәрен, милли аш-һыуын, экиәт-эпостарын, музыка ҡоралдарында уйнарға өйрәнде. Илебеҙҙең төрлө тарафтарынан Һомай ҡыҙҙай һылыу, аҡыллы ҡыҙҙар, Урал батырҙай көслө егеттәребеҙ тупланды. «Йәйләү – ул рухи тәрбиә шишмәһе», – ти программаға нигеҙ һалыусы һәм тормошҡа ашырыусы яҙыусы Мәрйәм Бураҡаева.

Ике йыл рәттән онлайн дәрестәр биреү, уҡыусыларҙың эштәрен баһалауҙа ҡатнаштым. Үҙем өсөн яҡшы тәжрибә тупланым. Һеҙҙең менән шул осор иҫтәлектәр менән бүлешергә теләйем.

«Йәйләү» онлайн сменаһының етәксеһе итеп Йәмилев Инсаф Рим улы тәғәйенләнде. Беренсе көн «Йәйләү» профилле сменаның гимны тәҡдим ителде. Һәр көнгә Инсаф Рим улы ҡыҫҡаса һығымта яһаны. Икенсе көн «Бейемәгән башҡорт юҡ» тип исемләнде. Башҡортостандың Фәйзи Ғәскәров исемендәге дәүләт халыҡ бейеүҙәре ансамбле солисткаһы Муллағолова Эльвира Ильяс ҡыҙы «Зарифа» бейеүен бейергә өйрәтте. Был көндө бейеү буйынса викторина уҙғарылды. 7 йәштән алып 17 йәшкә тиклемге балалар ихлас ҡатнашты. Таһир Кусимов исемендәге гимназияһынан Гөлназ Нөғәмәнова, Илзидә Шәйәхмәтова, Гүзәл Хәйбуллина «Зарифа» бейеүен бик оҫта башҡарып, видеоларын һалды. Шулай уҡ «Аҡбуҙат» журналының баш мөхәррире Абдуллина Лариса Хашим ҡыҙынан блиц-тур уҙҙы. Был конкурста Таһир Кусимов исемендәге гимназия уҡыусыһы Нәркәс Баймырҙина еңеүсе, тип иғлан ителде. Өсөнсө көндө ҡурай дәресе булды. Йәйләүҙә ҡурай, ҡумыҙ түңәрәктәрен етәкләүсе Ейәнсура егете Ишмырҙин Инйәр Илфар улы оҫталыҡ дәресе бирҙе. Балалар ҡурай буйынса һорауҙарға яуап ебәрҙеләр. Мәжит Ғафури исемендәге Башҡорт академия драма театры Башҡортостандың халыҡ шағиры Мәжит Ғафуриҙың тыуыуына 140 йыл тулыуға арналған блиц-турнир үткәрҙе. Бында Таһир Кусимов исемендәге гимназияның уҡыусылары

Нәркәс Баймырҙина – беренсе урын, Гөлназ Нөғәмәнова, Ралина Мостафина икенсе урын алып, ҡиммәтле бүләктәр менән бүләкләнде. Башҡортостан Республикаһының Милли музейынан да һорауҙар ҡуйылды. Бында ла гимназистар һынатманы. Нәркәс менән Гөлназ иҫтәлекле бүләктәргә лайыҡ булды. Дүртенсе көндө йәйләүселәр Башҡортостандың ете мөғжизәһенә сәйәхәт итте. Уҡыусылар Салауат Юлаев һәйкәле янында, Янғантау, Красноусол һәм Шүлгәнташ мәмерйәһе янында төшкән фотолары менән уртаҡлашты. Бишенсе көн – «Ҡумыҙ һәм ҡумыҙсылар» көнө – ифрат мәғлүмәттәргә бай булды. Башҡортостан Республикаһының халыҡ артисы, Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре, Башҡортостандың Шәйехзада Бабич исемендәге йәштәр премияһы лауреаты Зәйнетдинов Миңлеғәфүр Миңлеәхмәт улы алып барҙы. Ҡумыҙҙың ниндәй төрҙәре генә юҡ икән. Алтынсы көн шәжәрә көнө исеме менән үтте. Уны Әбйәлил районы Таһир Кусимов исемендәге гимназияһының башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы Баймырҙина Римма Фәйзулла ҡыҙы үткәрҙе. «Шәжәрә. Башҡорт халҡының тарихи шәхестәре». Был көндө 50 ашыу шәжәрә килде. Үҙ тамырҙарын тәрән белеүе менән ҡыуандырҙы Йәйләүселәр. Етенсе көн «Урал батыр» һабаҡтары буйынса Инсаф Рим улы кәңәштәр бирҙе. Эпос буйынса уҡыусыларҙың һорауҙарына яуап бирҙе.Һигеҙенсе көн «Ағы барҙың туғы бар» исеме аҫтында уҙҙы. Уны Таһир Кусимов исемендәге гимназияның уҡытыусыһы Римма Фәйзулла ҡыҙы алып барҙы. Уҡыусылар ҡорот, ҡыҙыл эремсек эшләү серҙәренә төшөндө. Һәр кем ризыҡ эшләү буйынса фотолар менән бүлеште. Балалар тағы «Һүрәт төшөрөүселәр» дәресен ҡараны, батыр һүрәтен эшләп ебәрҙе. Туғыҙынсы көн һабантуй булды. Таһир Күсимов исемендәге гимназияның башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы Муллахмәтова Альбина Ринат ҡыҙы бик үҙенсәлекле итеп алып барҙы. Уҡыусылар онлайн форматта белемдәрен камиллаштырҙы, ярыш ҡомары менән ихлас янды. Унынсы көн йомғаҡлау көнө ине. Йомғаҡлауҙы республикабыҙҙың Мәғариф һәм фән министрлығының Милли мәғариф идаралығы етәксеһе Зинуров Булат Илшад улы менән берлектә «Йәйләү» сменаһының етәксеһе Йәмилев Инсаф Рим улы алып барҙы, еңеүселәр билдәләнде. Был сара тура эфирҙа уҙҙы. Артабан инде ҡатнашҡан һәр бер уҡыусының мәрәйҙәре һаналды.

Республиканың төрлө төбәктәренән уҡытыусылар дәрес бирҙе. Онлайн форматта ла нигеҙ һалыусы яҙыусы Мәрйәм Бураҡаева эштең уртаһында ҡайнаны, кәңәштәрен бирҙе. Бындай шарттарҙа рухи ял ойошторғаны өсөн Мәғариф министрлығына айырыуса рәхмәт белдерге килә. Лагерь сменаһының онлайн булыуы бер яҡтан ҙур форсат асты. Артабан да был форматта үткәреүҙе дауам итеү мөһим, тип һанайым. Йәй һәм каникул тип торманылар, ихлас эштәрен ебәрҙеләр, бер-береһенә дуҫтар таптылар.

Һәр баланың «Йәйләү»гә эләгәһе килә бит ул. Ә бында илдең һәр мөйөшөнән ҡарай, һәләттәрен үҫтерә алдылар. Йәйләү йомғаҡланды, барығыҙҙа ла ошо дәрт-дарман, рух көсө һүнмәһен. «Йәйләү»ҙә бер генә тапҡыр булһа ла ял иткән балалар үҙҙәрен шундай бәхетле тоя! Балаларға ҡанат та ҡуя, маҡсатлы йәшәргә көс-дәрт тә бирә «Йәйләү». «Йәйләү»ҙән айырылыуы бик ауыр ине балаларға, артабан да уҡыусыларға уңыштар юлдаш булһын. Киләһе «Йәйләү»гә тиклем.

© Баймырҙина Р.Ф., 2024

УДК 372.881.1

Батталова Таңһылыу Зиннәт ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Мәләүез күп профилле һөнәри колледжы, БР

Башҡорт телмәрен аңларға өйрәтеү

Өйрәнелгән телдә аралашыуҙың мөһим шарты булып әңгәмәләшеүселәрҙең бер-береһен аңлауы тора.

Башҡорт телендә ишеткәнде аңлау түбәндәге күнекмәләрҙең формалашҡан булыуын күрһәтә:

– өндәрҙең ағымын ишетеү һәм таныу;

– ишеткәндең мәғәнәһен аңлау;

– телмәрҙән кәрәк мәғлүмәтте айыра алыу.

Рус телле студенттарҙың ишетеп аңлау дәрәжәһе башҡорт теленең фонологик системаһын, грамматика, лексикаһын үҙләштереүгә бәйле. Билдәле булыуынса, ят телдең өндәрен телмәр ағышында ишетеү өндәрҙең айырым әйтелгәндә сифат яғынан айырылыуы менән генә түгел, ә студенттарҙа башҡорт телендә ишетеү күнекмәләренең етерлек булмауы менән дә ҡыйынлаша. Шуға күрә һәр дәрестә рус балаларында ишетеү күнекмәләрен үҫтереү, башҡорт телмәрен ишетеп аңларға күнектереү зарур.

Тыңлау өсөн материал биргәндә, билдәле бер эҙмә-эҙлеклелек һаҡланырға тейеш.

Ишеткәнде аңларға өйрәтеү дәрестең ойоштороу моментынан уҡ башлана. Уҡытыусы тәүге дәрестәрҙән үк дәресте үткәреү өсөн кәрәкле ябай һүҙбәйләнеш һәм һөйләмдәрҙе әйләнешкә керетә. Был осраҡта механик хәтер өҫтөнлөк итеүе мөмкин.

Икенсенән, тәүге дәрестәрҙе рус телендә үткәреү мөмкин булһа ла, артабан әсә телен дәрестәрҙә ҡатнаштырыу кәмей бара, бөтә уҡытыу процесын тулыһы менән башҡортса үткәреүгә күселә.

Аңлау өсөн тәҡдим ителгән хәбәрҙәр күләме этаптан этапҡа арта бара. Тәүге осорҙа уҡытыусының хәбәре дәрестә үтелгән яңы материалға, таныш булған лексикаға нигеҙләнһә, һуңға табан таныш булмаған һүҙҙәр индерелгән текстар ҡулланырға мөмкин.

Тексты аңларға өйрәтеүҙә иң киң таралған алым – уҡытыусы телмәрен тыңлау. Һәр дәресте бәләкәй текстар тыңлау күнегеүҙәренән башларға була. Һуңынан текст буйынса төрлө эштәр үткәрелә: һорауҙарға яуап биреү, йөкмәтке буйынса әңгәмә, ҡыҫҡартып йәки тулыһынса һөйләү, һорауҙар биреү, тексты дауам итеү һ. б.

Икенсе киң таралған алым – уҡытыусының ҡушҡан эштәрен үтәү. Кәрәкле эште үтәү студенттың уҡытыусыны аңлауын күрһәтә.

Дәрестә дидактик уйындар ҡулланыу тел өйрәнеүселәрҙе әүҙемләштерә.

Мәҫәлән, уҡытыусы дәрестә студенттарға төрлө картиналар тарата һәм улар тураһында бер нисә һөйләм әйтә. Кемдең картинаһы тураһында һүҙ барыуын студенттар аңлап, картиналарын күрһәтәләр.

Ошо уҡ күнегеүҙе ҡатмарландырып, дәресте «дөрөҫ һәм дөрөҫ булмаған раҫлауҙан» башлау отошло. Студент уҡытыусының картиналар буйынса тәҡдим иткән раҫлауҙарынан үҙҙәренең фекере буйынса «тап килгән раҫлауҙы» һайлай, үҙенең фекерен дәлилләй. Йәки уҡытыусы үҙ телмәренә йөкмәткегә тап килмәгән һөйләм өҫтәй, ә студенттар артыҡ һөйләмде табалар.

Әммә дәрестә уҡытыусының телмәре генә өҫтөнлөк итергә тейеш түгел, студенттар бер-береһен дә тыңларға тейеш. Дәрестә бының өсөн маҡсатлы эш үткәрелә. Диалогтарҙа ҡатнашыу, төрлө текстарҙың йөкмәткеһен һөйләү, бер-береһенең һорауҙарына яуап биреү – һөҙөмтәле эш төрҙәре. Әлбиттә, аудиояҙмалар тыңлау, видео ҡарау кеүек эштәр ҙә ярҙам итә.

Дәрестә «һорау-яуап» алымы йомғаҡлау этабында, зачет ваҡытында үткәрелә. Студенттар парлап бер-береһенән тема буйынса һорау ала йәки тема буйынса иптәшенә һөйләй. Был алым шулай уҡ һүлпән өлгәшеүселәр менән эш өсөн уңайлы. Ундай студенттар уҡытыусыға ҡарағанда төркөмдәшенә еңелерәк һөйләй, яңылышлыҡтан ҡурҡмай, ҡаушап та ҡалмай, үҙен иркенерәк тота. Балалар бер-береһен тыңларға һәм аңларға, хатаны дөрөҫләргә, объектив булырға өйрәнә.

Традицион методикалар менән бергә яңы технологиялар ҡулланыу ҙа бик отошло. Мәҫәлән, тәнҡитле фекерләү технологияһы буйынса эшләү студенттарҙың эшмәкәрлеген әүҙемләштерә. «Идеялар кәрзине», кластер, «Буталған логик сылбыр», «Фараздар ағасы», «Дөрөҫ һәм дөрөҫ булмаған фекерҙәр», «Түңәрәк буйлап хат», «Һөйләмде тамамла», «Йыуан һәм йоҡа һорауҙар» кеүек алымдар йыш ҡулланыла. Был алымдар телмәрҙе ишетеүҙе, аңлауҙы һәм башҡорт телендә мөмкин тиклем күберәк аралашыуҙы талап итә.

Студенттар шулай уҡ «Буталған логик сылбыр» кеүек эш төрөн дә яратып башҡара. Былдай эштең ике варианты бар.

I вариант: Асҡыс һүҙҙәр һәм һөйләмдәр эҙмә-эҙлекле түгел, буталып биреләләр. Текст өҫтөндә ентекле эш үткәрелгәс, рефлесия этабында буталған сылбырҙы дөрөҫләргә ҡушыла.

Ул, йоҡоһонан, ҡышҡы, уянғайны. Сыбыҡтар, көтмәгәндә аҡландағы ҡыштырланы, өйөмө аҫтында нимәлер. Был – терпе ине. Үләндәр, уның, энәләренә, һәм, ҡоро, йәбешкәйне, япрактар. Баҫты, терпе, яй ғына, аяҡтарына, тирә-яғына, еҫкәнде, һәм, ҡаранды.

II вариант: Айырым ҡағыҙҙа өҙөктән 5-6 ваҡиға эҙмә-эҙлекһеҙ рәүештә таратып бирелә. Студенттарға хронологик йәки эҙмә-эҙлеклелекте тергеҙергә тәҡдим ителә.

Бына балыҡ сиртте.

Күл өҫтө тып-тын.

Ҙур ғына алабуға Камилдың биҙрәһенә инеп ятты.

Балыҡсылар ҡармаҡтарын һалдылар.

Рифҡәткә лә балыҡ эләкте.

Ҡалҡыуыс батып китте.

Уҡытыусы студенттарҙың ишеткәнде аңлау кимәлен үҫтерерҙәй ниндәй генә алымды дәрестәрҙә ҡулланһа ла, был эш төрө уларҙы ялҡытмаҫҡа, ҡыҙыҡһындырырға, телде өйрәнеү теләге булдырырға тейеш. Бары шунда ғына ул һәйбәт һөҙөмтә бирә.

Әҙәбиәт:

1. Баһауетдинова М.И., Йәғәфәрова Г.Н. Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә яңы технологиялар ҡулланыу (методик ҡулланма). Өфө: НМЦ «Педкнига», 2018. 204 бит.

2. Башҡорт теле һәм әҙәбиәтен уҡытыуҙың эффектив формалары, метод һәм алымдарын асыу һәм практикаға индереү: ғилми-ғәмәли конференция материалдары. Өфө, 2017.

3. Вәкилова Д.Т., Абдуллина Г.Р. Башҡорт телендә «төҫ» компонентлы фразеологик берәмектәр // Башҡортостан Республикаһының һәм Рәсәй Федерацияһы субъекттарының мәғариф арауығында башҡорт теле. Сборник материалов VI Всероссийской (с Международным участием) научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения ученого-методиста Р.Г. Азнагулова. Уфа, 2021. С. 101–104.

4. Вәкилова Д.Т., Абдуллина Г.Р. Донъяуи тел картинаһында төҫтәрҙең әһәмиәте // Теория урало-алтайского языкового сообщества и аспекты ее развития в современной отечественной лингвистике = Урал-алтай тел берләшмәһе теорияһы һәм хәҙерге ватан тел ғилемендә уның үҫеш аспекттары: материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием), посвященной 110-летию доктора филологических наук, профессора, известного тюрколога-алтаиста, выдающегося ученого-языковеда и видного башкирского писателя Дж. Г. Киекбаева. Уфа, 2021. С. 121–124.

© Батталова Т.З., 2024

УДК 373.24

Буранбаева Әминә Рафиҡ ҡыҙы,
тәрбиәсе, МАМББУ Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ ҡ., БР

Дөрөҫ тын алыу күнегеүҙәренең балаларҙың һаулығы өсөн әһәмиәте

«Тын алыу – ул тормоштоң нигеҙе». Ошолай тип әйтеү менән барыбыҙ ҙа килешербеҙ, моғайын. Сөнки беҙ аҙыҡһыҙ – бер нисә аҙна, һыуһыҙ – бер нисә көн, һауаһыҙ бары бер нисә минут ҡына йәшәй алабыҙ.

Шундай шәп тиҙлекле заманда йәшәйбеҙ. Ваҡиғаларҙың тиҙ үҙгәреүе ололарға ғына түгел, балаларға ла ныҡ тәьҫир итә. Һуңғы ваҡыт хатта тын алырға ла онотоп барабыҙ һымаҡ. Элекке ауыр эштәр юҡ, заманса техника ҡорамалдары эштәрҙе еңелләштерә. Ата-бабаларыбыҙҙың, өләсәйҙәребеҙҙең, ата-әсәйҙәребеҙҙең, беҙҙең йәшәйешебеҙ ҡул көсөнә тура килде, үҙебеҙ ҙә һиҙмәҫтән тәрән тын алып эш башҡарғанбыҙ. Ошо тын алыу диафрагмаға, үпкәгә үҙе үк әһәмиәтле булған. Шулай уҡ һуңғы йылдарҙа килеп сыҡҡан Covid-19 вирусы ла беҙҙең тын алыу юлдарына насар тәьҫир итә, ныҡ ауырығандарҙың үпкәләрен зарарлай, ә ауырыуҙы еңел үткәргәндәрҙең бер нисә аҙна тын алыуҙары ауырлашып ҡала. Шулай уҡ беҙҙең һуңғы ваҡытта интернетта үткәрелгән ваҡытыбыҙ ҙа тын алыуға ауыр йоғонто яһай. «Иғтибарыбыҙҙы гаджеттарға туплағанда беҙ аңһыҙ рәүештә тын алмайбыҙ», – ти Эйми Хартли (йога буйынса инструктор). «Был электрон хат яҙыуға иғтибарҙы йүнәлткәндә лә һәм социаль селтәрҙәрҙе күҙәткәндә лә була ала. Бынан тыш

ноутбукка, телефонға башығыҙҙы эйеп йә бөгөлөп ултырыуығыҙ ҙа тын алыуығыҙҙы ауырлаштыра», – ти ул.

Һуңғы ваҡытта үҫешендә төрлө етешһеҙлектәр, уҡыуҙа ҡыйынлыҡтар, яраҡлашыуҙа ауырлыҡтар булған балаларҙың артыуы күҙәтелә. Ундай балаларҙың иғтибары тарҡау, йыш ҡына сәбәпһеҙ агрессив, бер эштән икенсеһенә тиҙ күсергә һәләтһеҙ, үҙҙәрен һәм тирә-йүндәгеләрҙе кире ҡабул итә, кире хистәрҙе үҙ аллы баҫа, күңеле һәм тәне менән идара итә алмайҙар. Ошондай етешһеҙлектәрҙе бөтөрөү, патологик хәлдәрҙе иҫкәртеү, психик һәм физик һаулыҡты нығытыу өсөн комплекслы коррекция эше үткәрергә кәрәк. Был йәһәттән тын алыу күнекмәләре, тын алыу гимнастикаһы иң мөһим компоненттарҙың береһе булып тора.

Балаларҙың тын алыуына иғтибар итеп торорға кәрәк. Уның һулышы ни тиклем яйыраҡ һәм тигеҙерәк икән, ул шул тиклем сәләмәтерәк. Мәктәптә уҡығанда балалар күберәк ултыра, аҙыраҡ хәрәкәт итә һәм тын алыуға тәьҫир иткән стрессорҙарға дусар була башлай. Ошондай хәлдәр булмаһын өсөн беҙ балаларҙы балалар баҡсаһынан уҡ дөрөҫ тын алырға өйрәтергә тейешбеҙ. Сөнки дөрөҫ тын алыу балаға тыныс, шыма, ашыҡмай һөйләшергә өйрәнергә ярҙам итә. Танау аша дөрөҫ тын алырға өйрәтеп беҙ балаға йыш тымауҙан, гриптан, ангинанан ҡотолорға ярҙам итәбеҙ.

Балаларға тын алыу гимнастикаһын эшләтеүҙең маҡсаты – ул, тәү сиратта, уларҙың һаулығын нығытыу.

Дөйөм физик үҫешкә быдай гимнастиканың әһәмиәте баһалап бөткөһөҙ:

– тын алыу органдарына күнегеүҙәр эшләү барышында бала организмының һәр күҙәнәге кислород менән байытыла;

– бала үҙенең тын алышы менән идара итергә өйрәнә, тимәк, ул үҙе менән дә идара итә аласаҡ;

– дөрөҫ тын алыу баланың мейе, йөрәк һәм нервы системаһының, тын алыу һәм аш һеңдереү системаларының эшмәкәрлеген яҡшырта. һаулыҡты нығыта;

– тын алыу гимнастикаһы – тын алыу органдары ауырыуҙарына яҡшы гимнастика.

Дөрөҫ тын алыу телмәр үҫешендә бик мөһим. Ул тауыш әйтелешенә, артикуляцияға һәм тауыш үҫешенә тәьҫир итә. Телмәр етешһеҙлектәре булған балалар менән эшләгән тәрбиәсе булараҡ, беҙ тын алыу күнегеүҙәрен төрлө режимлы моменттарҙа йыш ҡулланабыҙ:

– физкультура, музыка дәрестәренән һуң;

– иртәнге гимнастикала;

– физик күнекмәләр менән бергә көндөҙгө йоҡонан һуң;

– сыныҡтырыу сараларында;

– балаларҙың төрлө хәрәкәт эшмәкәрлегендә;

– өй шарттарында.

Күнегеүҙәрҙе эщләткәндә айырым ҡағиҙәләрҙе иҫтә тоторға кәрәклеген әйтеп үтер инем:

– дәрестәрҙе, балаларҙың йәшенә ҡарап, көн һайын үткәрергә мөмкин, ләкин уларҙың оҙайлығы 3-6 минуттан артыҡ булырға тейеш түгел, сөнки балалар тиҙ арый, ҡайһы бер балаларҙың башы әйләнеүе ихтимал;

– күнегеүҙәрҙе үткәрер алдынан төркөмдө елләтергә, туҙандарҙы һөртөргә кәрәк;

– төшкө аш йәки киске аш ашағандан һуң эшләтергә ярамай. Күнегеүҙәр һәм һуңғы ашау араһында ваҡыт бер сәғәт булырға тейеш, ас ҡарынға үткәрелһә тағы ла яҡшыраҡ;

– күнегеүҙәрҙе ҡыҫмаған, иркен кейемдә башҡарырға кәрәк;

– танау менән тын алырға. Тынды «йомшаҡ» һәм ҡыҫҡа, шул уҡ ваҡытта тәрән итеп алырға, һауаны талғын һәм оҙаҡ сығарырға, күнегеүҙәрҙе эшләгәндә ҡул. муйын, күкрәк мускулдарын көсөргәндермәү яҡшы, яурындарҙы күтәрмәҫкә һәм сикәләргә һауа тултырмаҫҡа тырышырға кәрәк;

– һауа һулағанда яурындарҙы күтәрмәҫкә, ә һауаны сығарғанда яурындарҙы төшөрмәҫкә;

– тынды сығарғандан һуң, икенсе һауа һулағансы 2-3 секунд ял итергә;

– бөтә күнегеүҙәрҙе лә уйын формаһында үткәрергә;

– предметтарҙы устан, өҫтәлдән йәки епкә бәйләнгән предметтарҙы өрөргә мөмкин.

Төркөмдә ҡулланылған тын алыу күнегеүҙәрен һеҙҙең иғтибарға тәҡдим итәм:

«Япраҡтар бейеүе»

Төҫлө ҡағыҙҙан япраҡтар ҡырҡып алабыҙ һәм өҫтәлгә һалабыҙ. Тын алабыҙ ҙа әкрен генә өрөп сығарабыҙ. «Япраҡтар» осоп китергә тейеш. Күнегеү барышында елкәнең тура һәм тигеҙ булыуы мотлаҡ.

«Стаканда шторм»

Был уйынға стакан һәм таяҡса кәрәк. Стаканға һыу ҡоябыҙ һәм таяҡсаның бер яғын шунда төшөрәбеҙ, икенсе яғын ауыҙға ҡабабыҙ. Бала таяҡсаға өргән ваҡытта стаканда «буран» уйнарға тейеш. Күнегеүҙе башҡарғанда сикәләр ҡабармай.

«Тупты ташла»

Тупты алабыҙ һәм ҡулдарҙы өҫкә күтәреп торабыҙ. Бала тын ала һәм тынын сығарған ваҡытта тупты күкрәк тирәһенән алға ташлай, шул ваҡытта «у-х-х» тип әйтә. Һәр күнегеүҙе 4-6 тапҡыр эшләргә.

«Кәмә»

Ҙур һауытҡа һыу ҡоябыҙ, унда ҡағыҙҙан кәмә эшләйбеҙ, тын алабыҙ ҙа тынды сығарғанда өрөп кәмәне хәрәкәтләндерәбеҙ.

«Футбол»

Был уйынға мамыҡ киҫәге һәм ике ҡәләм алабыҙ. Мамыҡтан туп йомарлайбыҙ һәм ике ҡәләмдең уртаһына өрөп индерәбеҙ.

«Хуш еҫле сәскәләр»

Беҙ үҙебеҙҙе хуш еҫле гөл-сәскәле баҡсала сәскәләрҙең тәмле еҫтәрен еҫкәйбеҙ тип хис итәбеҙ.

«Бәпембә өрөү»

Танауҙан үпкә тулғансы тын алабыҙ һәм бәпембәнең мамыҡтарын өрөп төшөрәбеҙ.

Шулай уҡ үҙ эшебеҙҙә А.Н. Стрельникованың тын алыу гимнастикаһы буйынса күнекмәләрен дә ҡулланабыҙ. Мәҫәлән, «Вагондар», «Бесәй», «Насос», «Яурындарҙы ҡосаҡла» һ. б. Тын алыу күнегеүҙәре буйынса ата-әсәйҙәр менән дә тығыҙ эшләйбеҙ. Уларға коллектив, индивидуаль аңлатыу эштәре алып барыла: консультациялар, әңгәмәләр үткәрелә. Балалар менән өйҙә шар өрәләр, һабын ҡыуығы менән уйнайҙар, япраҡтар, ҡар бөртөктәре, күбәләктәр осоралар, кәмәләр йөҙҙөрәләр һ. б.

Шулай итеп, тын алыу күнекмәләрен системалы файҙаланыу йыш ауырыған балаларҙың ыңғай динамикаһын күрһәтә. Шул рәүешле файҙаланылған тын алыу күнекмәләре һалҡын тейеүҙе иҫкәртергә, йәшәү тонусын күтәрергә, балаларҙың психофизик сәләмәтлеген нығытырға, балаларҙың ижади күҙаллауын һәм фантазияһын үҫтерергә ярҙам итә. Балалар рухи күнекмәләрҙе механик рәүештә түгел, ә аңлы рәүештә яһарға тейеш.

Әҙәбиәт:

1. Аслаева Ғ.Ғ. Телмәр һәм зиһен. Өфө, 2005. 96 бит.
2. Каримова Р.Н., Абдуллина Г.Р., Яхина М.М., Нарынбаева А.А. Башкирско-русский словарь башкирских украшений. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023623944, 14.11.2023. Заявка от 03.10.2023.
3. Нищева Н.В. Комплексная образовательная программа дошкольного образования для детей с тяжелыми нарушениями речи (общим недоразвитием речи) с 3 до 7. СПБ.: Детство-пресс, 2015.
4. Тимергалиева А.Р., Абдуллина Г.Р. «Кейек», «януар» концепттары хаҡында // Медиапространство Российской Федерации: глобальный и национальный аспекты: материалы V Международной научно-практической конференции. Уфа, 2023. С. 155–161.

© Буранбаева Ә. Р., 2024 йыл.

УДК 372.881.1

Валишина Лена Галимхановна,
Кужина Лейсан Ахметовна,
преподаватели, ГАПОУ Ишимбайский нефтяной колледж, г. Ишимбай, РБ

Изучение башкирского языка как государственного в учебных заведениях среднего профессионального образования

«Многоязычие – это главное. Это достаточно широко открывает окно в мир. И возможностей у многоязычных детей намного больше, чем у моноязычных»

Р. Хамитов

Изучение родного языка в колледже имеет особое значение, так как родной язык является самым ярким признаком национальной принадлежности, национальной самостоятельности. Люди мыслят на родном языке. Чем лучше они владеют родным языком,

тем ярче, красивее и богаче выражают свои мысли в устной и письменной речи. Чем больше языков знает человек, тем шире его возможности умственного и духовного обогащения.

И сегодня мы хотели бы поделиться со своей практикой в решении этих педагогических задач. Ученые-методисты И.Я. Зимняя, С.А. Арутюнов разрабатывали эффективные методы преподавания родного языка в условиях двуязычия. Но прежде чем взяться за нашу методику, мы должны довести до наших ребят ту истину, что связь с родной речью нужна им не только сегодня, но и в дальнейшей жизни как источник вдохновения, очищения и совести. Ведь каждый народ (большой он или малый по численности) хранит и бережет свой язык с одной целью – передать его своим потомкам, чтобы сохранить его как источник самой жизни отдельного народа или нации. Так, на наших занятиях студенты должны учиться гордиться своим родным языком как языком своего народа, научиться бережно относиться к его звучанию, слышать, ощущать красоту и прелесть, глубину и богатство, силу и величие родной речи. Наша основная цель совпадает здесь и с психолого-педагогическими задачами, когда решаются проблемы возраста отрочества. Всем известно, что на сегодня это повышенное задание для каждого, кто не только интересуется преподаванием своего предмета, но и воспитанием наших детей на лучших традициях и обычаях своего народа, вооружив их знаниями о жизни, формируя у них самостоятельность мышления. По психологии известно, что человек способен творить чудеса именно в своем мире, где язык имеет главнейшую роль. Как справедливо заметил академик Д.С. Лихачев, «язык, на котором он пишет, говорит, думает», должен помочь идти дальше по жизни. И потому для нас преподавание родного языка и литературы решает следующие задачи:

– во-первых, развивает в человеке ту врожденную душевную способность, которую называют даром слова;

– во-вторых, вводит молодых людей в сознательное обладание сокровищами родного языка, так как они становятся в ряды хранителей языка и культуры своего народа;

– в-третьих, помогает усвоить логику, историю этого языка, что тесно связано с историей нашей прекрасной Республики Башкортостан.

Эти цели и задачи достигаются в совместном сотрудничестве со студентами. И по опыту знаем, что нужно приложить немало сил, чтобы наши занятия по предмету превратились в радость общения, творчества на родном языке. Как это сделать на уроках, какие новые формы работ заинтересуют ребят, элементы каких технологий ввести в свою практику? Чтобы ответить на эти непростые вопросы, мы должны быть готовыми показать в первую очередь красивую, грамотную речь. Ведь речь человека – зеркало его самого, его души и потому стараемся развивать трогательное отношение к своей языковой компетенции. А для этого обращаемся к народной мудрости: пословицам, поговоркам, фразеологизмам. Они не только обогащают речь ребят и учат их жизненным мудростям. Поэтика башкирской литературы, богатое литературное наследие всегда позволяют найти пути сотрудничества. Никого не может оставить равнодушным слова Рами Гарипова о родной речи или строки Расула Гамзатова:

И если завтра мой язык исчезнет,

То я готов сегодня умереть.

Ведь родное слово является основой всякого умственного развития и всех знаний. Именно родное слово является связующим звеном с народом, представителем которого является сам студент. Именно об этом говорил и известный народный поэт Республики Башкортостан Рами Гарипов:

Әсәм теле миңә – сәсән теле,

Унан башҡа минең халҡым юҡ,

Йөрәгендә халҡы булмағандың

Кеше булырға ла хаҡы юҡ!

Занимаясь своими сложными предметами по профессии, чертежами, зачетами, семинарами, они получают полноценное образование, в чем родная речь поможет творчески подходить к будущей профессии. Серьезный подход к предмету развивает ответственность у ребят, позволяет шире высказывать свои мысли, используя его возможности в познании действительности, содержательнее, полноценнее и активнее строить взаимоотношения со сверстниками и взрослыми. Так происходит зрелая социализация и психическое развитие юношества. Чем лучше они владеют родным языком, тем ярче, красивее и богаче выражают свои мысли в устной и письменной речи. И мы получаем не только диплом по профессии, но и зрелого человека, ответственного за свой родной язык. Но возлагать задачу сохранения и развития родных языков только на систему образования, снимая ее с других институтов воспитания, в частности с семьи, прежде всего с родителей, значит, обречь наши языки на искусственное существование или тихое вымирание. Задачи гуманизации общества решают в основном только учебные заведения и учреждения культуры. Однако язык нельзя сохранить насильственным путем, его можно сохранить, если представители этноса любят родную словесность, говорят на ней, гордятся ею, а чувство любви может быть заложено только в семье.

Проблемы обучения родному языку связаны с вопросами формирования национального самосознания учащихся. Думается, необходимость их решения не может не повлиять на характер наших сегодняшних занятий, в чем мы желаем всем успехов. Привлечение студентов к предмету через сотрудничество начинается, таким образом, от момента мотивации. Ребята должны видеть плоды своего труда, и аналитический подход самостоятельных молодых людей к практическим задачам, новым проектам в изучении языка становится осознанным и целенаправленным. При этом большую роль в лучшем овладении родным языком, в стимулировании интереса к его изучению играют конкурсы, олимпиады, круглые столы, семинары, научно-практические конференции. Как приятно видеть радость своих студентов от завоеванных вершин, увидеть в их глазах гордость за свои знания, что стимулирует и других ребят. Они с удовольствием участвуют в этих состязаниях, потому что готовы показать свои знания. Популяризации родных языков, усилению интереса студентов к родным языкам, повышению их качества знаний, а также поддержке творчески работающих специалистов способствует проведение ежегодных районных, городских,

республиканских мероприятий, традиционно проводимый «Международный день родного языка» и др. Хотя наш колледж имеет техническую направленность, я не перестаю выявлять среди моих студентов одаренных, талантливых ребят.

Поддержка талантливой молодежи предполагает создание специальной системы по выявлению и поддержке одаренных студентов и формированию среды для проявления и развития способностей каждого из них. В будущем мы планируем выход на такие проекты с нашими способными студентами на уровне не только республики, но и страны. Использование знаний ребят цифровых образовательных ресурсов позволяет лучше применять их в индивидуальном и дифференцированном подходе в обучении. Это позволит расширить возможности достижения нашей основной цели – освоение студентами убеждения, что они не только учатся и разговаривают на родном языке, но и сами являются носителями языка – самобытного, колоритного, живого и естественного.

Таким образом, только активизация работы по внедрению инновационных подходов в преподавании родных языков, развитие системного подхода к научным, методическим и психолого-педагогическим проблемам в процесс сотрудничества является необходимым условием практического усвоения родного языка.

Литература:

1. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М.: Наука, 1989.

2. Габитова З.М. Формирование универсальной учебной деятельности на уроках башкирского языка. Уфа: ИРО РБ, 2013.

3. Зимняя И.Я. Психологические основы двуязычия // Русский язык в национальной школе.1984. № 3.

4. Рахматуллина З.А. Современный башкирский язык. Виды анализов. Уфа: ИРО РБ, 2013. 28 с.

5. Рахматуллина З.А. Современный башкирский язык. Синтаксис. Уфа: ИРО РБ, 2014. 36 с.

6. Сулейманов Р.Ф. Особенности анализа художественных произведений. Лирика. Уфа: ИРО РБ, 2013. 28 с.

7. Нестерова Н.А. Информационные технологии в национальном образовании: механизмы реализации // Родной язык в современных условиях двуязычия: сб. материалов междунар. конф. Сыктывкар, 2014. С. 65–70.

8. Щеглова Л.В., Шипулина Н.Б. Культура и этнос. Волгоград, 2002.

9. Что значит знать язык и владеть им / под ред. Н.М. Шанского. М., 1990

© Валишина Л.Г., Кужина Л.А., 2024

УДК 372.881.1

Газизова Айгуль Явдатовна,
учитель-логопед, детский сад «Курай»,
г. Сибай, РБ

«Буквабук» как эффективный инструмент формирования фонематического восприятия речи и звукового анализа слов на русском и башкирских языках у детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями здоровья

«Знание букв без чувства звуков – это то же самое,
что знание цветов при дальтонизме»
(Е.А. Бугрименко, Г.А.Цукерман)

В соответствии с Федеральным государственным образовательным стандартом дошкольного образования необходимо создать равные возможности для получения качественного дошкольного образования независимо от жизненных ситуаций и здоровья ребенка, что указывает на создание необходимых условий для реализации детей с ОВЗ, которые включают использование специальных образовательных программ, пособий и дидактических материалов.

Наибольшую категорию детей с ОВЗ составляют дети с нарушениями речи. Среди них значительная часть – это дети 5-6–летнего возраста, не овладевшие звуковой стороной языка. Проблема речевого развития ребенка с ограниченными возможностями здоровья заключается в несформированной способности различать на слух звуки речи – фонемы. Имея слух и интеллект, они, как правило, не готовы к усвоению программы образования из-за недостаточного развития фонематического слуха. Эти дети составляют основную группу риска по неуспеваемости, особенно при овладении письмом и чтением.

Проблема развития фонематического слуха и восприятия у детей актуальна тем, что он является неотъемлемым составным элементом звукового анализа и синтеза. В связи с этим встает важная задача развития фонематического слуха и восприятия у детей дошкольного возраста. Развитый фонематический слух является важным составляющим элементом в развитии речи ребенка.

Поиски путей устранения нарушений фонематического восприятия детей дошкольного возраста привели меня к методике модельного обучения по дидактическому пособию «Буквабук».

Методики и технологии формирования фонематического восприятия и звукового анализа слов нашли отражение в работах таких авторов, как Л.Е. Журова, Е.И. Тихеева, Ф.А. Сохин, Н.А. Короткова.

По мнению известного психолога Д.Б. Эльконина, «чтение – есть воссоздание звуковой формы слова по его графической (буквенной модели)». Д. Ушинский отмечал, что «сознательно читать и писать может только тот, кто понял звуко-слоговое строение слова».

Цель: формирование фонематического восприятия и звукового анализа слов у детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями здоровья посредством дидактического пособия «Буквабук».

Работа по дидактическому пособию «Буквабук» построена в соответствии с возрастными и психологическими особенностями развития детей дошкольного возраста, с опорой на следующие **принципы**:

1. Научности (учет современных достижений науки и практики).
2. Целостности (гармоничное воздействие на всех участников).
3. Целенаправленности (цель и результат являются регуляторами направлений работы по пособию, творческий рост педагогов).
4. Динамичности (изменения и развитие педагогической деятельности).
5. Преемственность взаимодействия с ребенком в условиях детского сада и семьи.

Ожидаемые результаты:

– создание системы работы по формированию фонематического восприятия речи и звукового анализа слов у детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями здоровья;

– положительная динамика по результатам диагностики формирования фонематического восприятия речи и звукового анализа слов.

Для работы по пособию мы использовали **методы** наглядного моделирования, моделирования, метод проблемного обучения и практический метод.

В чем же заключаются особенности работы по дидактическому пособию «Буквабук»? **Комплект «Буквабук» представляет собой** органайзер с кармашками, где расположены по 198 карточек с предметными картинами, касса букв с комплектом всех букв алфавита, карточки синего, зеленого и красного цвета для обозначения гласных и согласных звуков (т.е. для звукового анализа), и наборное полотно для работы и демонстрации педагогу выполненных работ. Это очень удобно для индивидуальных занятий, где каждый ребенок перед собой заполняет карточки необходимой картинкой на тот или иной звук и демонстративное наборное полотно. Дидактическое пособие многоразовое, отвечает санитарно-гигиеническим и эстетическим требованиям. Обучать детей определять место звуков в слове, звуковому анализу слов с дидактическим пособием «Буквабук» очень удобно.

На подготовительном этапе проведен *мониторинг по методике Натальи Ильиничны Дьяковой*. Исходя из проблемы были поставлены цели и задачи работы по фонематическому восприятию и звуковому анализу слов. Определены направления деятельности. Изучены научно-методические материалы по фонематическому восприятию речи детей с ограниченными возможностями здоровья. Проведено анкетирование родителей (законных представителей). Разработано и укомплектовано пособие «Буквабук».

На основном этапе был составлен следующий план работы по пособию «Буквабук»:

– пополнение предметно-пространственной развивающей среды демонстрационным материалом по пособию «Буквабук» (буквы, предметные картины);

– проведение индивидуальных, подгрупповых занятий по фонематическому восприятию;

– привлечение родителей (законных представителей) к подбору предметных картин на разные звуки для дальнейшего определения места звука в слове;

– повышение компетентности педагогов по речевому развитию.

На заключительном этапе был проведен мониторинг фонематического развития и звукового анализа слов у детей с ОВЗ. По итогам диагностики было выявлено значительное повышение уровня речевого развития детей с ОВЗ.

Дидактическое пособие «Буквабук» развивает фонематический слух, имеет большое значение для овладения навыками чтения, положительно влияет на становление всей речевой системы дошкольника, а также закладывает основы успешного обучения в школе.

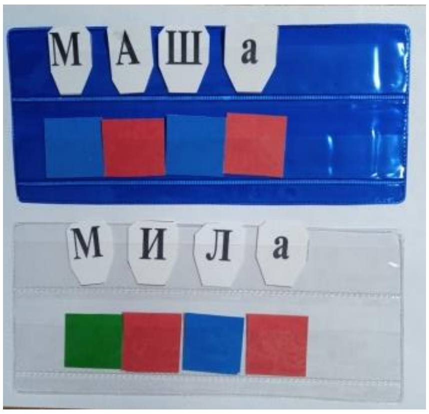

С помощью «Буквабука» дети научились опознавать звук в речевом потоке, находить заданный звук в словах, «слышать» заданный звук в разных позициях (в начале, середине, конце слова), устанавливать количество звуков в слове и их последовательность, различать гласные и согласные, твердые и мягкие согласные звуки, правильно выстраивать схему слова.

Каждый педагог может легко сделать как индивидуальный, так и демонстративный «Буквабук». Предложенное дидактическое пособие педагоги могут использовать для различных целей с детьми 4-7 лет.

Таким образом, ценность этого пособия в том, что дети не только определяют на слух наличие звука, а сами самостоятельно находят предметные картины и определяют место звука в слове, выполняют звуковой анализ в индивидуальном демонстративном полотне. Надеюсь, что идея с использованием «Буквабук»а будет полезна учителям-логопедам, воспитателям и студентам.

Литература:

1. Абдуллина Г.Р. Башкирский язык в образовательном пространстве Республики Башкортостан и субъектов Российской Федерации. Часть I. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023622093, 23.06.2023. Заявка № 2023621747 от 09.06.2023.

2. Абдуллина Г.Р., Саньярова Р.Р. Формирование функциональной грамотности воспитанников и обучающихся полилингвальных образовательных учреждений посредством интерактивных форм взаимодействия. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023622046, 21.06.2023. Заявка № 2023621765 от 09.06.2023.

3. Тихеева Е.И. Развитие речи детей. М.: Изд-во Юрайт, 2023. 161 с.

4. Ткаченко Т. Развитие фонематического слуха у дошкольников. М.: ФЕНИКС. 2023. 54 с.

© Газизова А.Я., 2024

УДК 81-2

Гильманова Лилия Расулевна,
аспирант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Влияние английского языка на молодежный сленг (на материале русского, китайского и башкирского языков)

С лингвистической точки зрения появление иностранных слов в каком-либо языке – это элемент повышения выразительности лексики данного языка, также следует отметить, что это обыденное явление для развивающихся языков.

Заимствования заполняют пробелы в словах в определенной области и обогащают словарный запас языков. Однако использование и перевод иностранных заимствованных

слов необходимо регулировать и контролировать во избежание их чрезмерного злоупотребления ими.

В лингвистике может быть такое, что два или более языков контактируют между собой, в процессе которого происходит определенное влияние на эти языки. Такому лингвистическому явлению дали название «языковой контакт». Или же языковой контакт (от лат. contactus – прикосновение) – взаимодействие двух или более языков, оказывающее влияние на структуру и словарь одного или многих из них [1].

На языковой контакт в основном влияют социальные факторы и взаимодействие между народами. Это сложный процесс, происходящий между индивидами, говорящими на разных языках и у которых множество различий в лингвокультурологическом аспекте: Например, бывают:

1) активный и пассивный контакт;

2) естественный и неестественный контакт;

3) устный и письменный контакт;

4) прямой и косвенный контакт;

5) языковой контакт между родственными и родственными людьми.

Одним из языков, оказывающих огромное влияние на множество других языков, является английский язык. И в языкознании есть такой термин, как «англицизм». Англицизм – это заимствование слов из английского языка в какой-либо другой язык, а заимствование – это процесс полного или неполного копирования слова или выражения из одного языка в другой [1]. Появление такого рода лексики – это потребность словарной системы языка, которая нуждается в дополнении собственного значения. Причинами данного явления могут быть потребность сохранить язык ярким и активно меняющимся [2]. Американский лингвист Эдуард Сепир сказал: «Подобно культуре, языки редко бывают самодостаточными» [1]. Принятие и усвоение иностранных слов является результатом культурного взаимодействия, а также показателем того, что язык развивается.

В данной статье будет идти речь о таком явлении, как «англицизм». С появлением интернета и социальных сетей английский язык стал своеобразным «языком общения в сети», так как интернет-пользователи из разных стран в сети пользуются именно английским языком. Также культура Америки и Англии имеет большое влияние в таких площадках, как музыкальная индустрия и киноиндустрия. Все эти явления дают большую возможность английскому языку влиять на другие языки мира. Однако в 2023 г. в России был принят закон о «защите русского языка», данный закон о запрете использования английских слов на вывесках и в различных названиях. Но, хоть и было соглашение о принятии данного закона, из разговорной речи английские слова не ушли. Особенно у молодых людей в обиходе много лексем из английского языка. Также следует отметить, что, кроме нормативного языка, английский язык влияет и на образование сленгизмов [5].

Например, в русском языке в 2023 г. были популярны такие сленговые слова из английского языка:

Рофлить – (от англ. сл. Rolling On Floor Laughing (катаюсь по полу от смеха)). Данная лексема обозначает, что кто-то смеется над кем-то. Например: «Ты что, **рофлишь** над нами?» По морфологическому признаку, синтаксическому строю в предложении может быть как глаголом «рофлить», так и существительным «рофл» (шутка).

Ту мач – данное выражение используют без перевода, однако в письме пишут русскими буквами, а в устной речи преднамеренно говорят с сильным русским акцентом. Если переводить, то обозначает «слишком сильно», «чересчур» (too much).

Такое же влияние на язык можно заметить и в Китае. Молодое поколение чаще всего использует английские выражения или слова, чтобы наиболее точно и ярко описать свои чувства или явления [4]. Например, в сети Интернет при переписке используют такие выражения, как:

F2F – (от англ сл. face to face) – данное выражение обозначает «переговорить с человеком лицом к лицу», хотя и в китайском языке существует аналог данного выражения 面对面, однако именно использование английского варианта является наиболее ярким и полным при в передачи смысла;

VG – (от английского слова very good) – это еще одно выражение, которое удобно использовать при переписке в интернете. Также есть аналог в родном языке 很好. Словосочетание переводится как «очень хорошо».

Анализируя сленговые слова, которые образовались посредством влияния английского языка, можно сказать, что китайцы используют англицизмы, так как это упрощает общение, также можно отметить культурную психологию народа, которая стремится к простоте и удобству.

В башкирском языке также можно заметить англицизмы. Например:

френдтар – данное слово образовалось с помощью прибавления к слову «френд» (от англ. сл. friend) окончания -тар, которое обозначает множественное число. «Унының **френдтары** күп тә ул» («У нее много друзей»);

хайпты тотоу – данное словосочетание произошло от английского слова «hype», что обозначает «ажиотаж вокруг какого-либо события или человека». «Ул был эш менән хайпить итә башланы ла ул» («Он поднял шумиху с помощью этого дела»).

Из примеров можно сделать вывод, что англицизмы в башкирском языке в основном образуются с помощью калькирования, а также прибавления окончания множественного лица. Также можно сказать, что сленговые слова сначала появляются в русском языке, а потом уже переходят в башкирский язык, и при этом возникают трансформационные явления под влиянием башкирской грамматики.

Делая вывод, можно сказать, что в процессе заимствования англицизмов в языках могут играть роль различные факторы. Вот некоторые из них.

Культурный контакт – как Россия, так и Китай имели и продолжают иметь обширные культурные контакты с англоязычными странами. Эти контакты могут происходить во всех

возможных формах, начиная от взаимодействия в социальных сетях и заканчивая просмотром фильмов и чтением литературы.

Экономическая глобализация – английский язык является доминирующим языком в бизнесе и науке, а Россия и Китай активно участвуют в мировой экономике. Благодаря этому в их языки включается множество терминов и выражений на английском языке.

Наличие английского языка в образовательной системе – и в России, и в Китае английский язык является общепринятым языком обучения. Это приводит к тому, что учащиеся и студенты заимствуют термины и выражения в своем родном языке.

Медиа и доступ к информации – в современном мире английский язык преобладает в СМИ и на платформах, предлагающих доступ к информации. Это также способствует заимствованию английских слов и фраз.

Политические отношения – политическое взаимодействие между странами также может повлиять на процесс заимствования англицизмов. В рамках фазы интенсивного политического взаимодействия могут происходить активные процессы культурного обмена, включая заимствование языковых элементов.

Литература:

1. Зыкова Е.Н. Англо-русские гибридные образования как один из способов пополнения лексического состава русского языка. Уфа, 2015. С. 42–45.

2. 戴卫平，裴文斌．英汉文化词语研究．北京：科学出版社, 2008. 24页.

3. Гафарова Э.С. Употребление англицизмов в башкирском языке (на примере материала из СМИ) // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2013. № 9. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/upotreblenie-anglitsizmov-v-bashkirskom-yazyke-na-primere-materiala-iz-smi (дата обращения: 05.01.2024).

4. Дуйсенбина А.У., Абдуллина Г.Р. Англицизмы в русском языке // медиапространство Российской Федерации: глобальный и национальный аспекты: материалы V Международной научно-практической конференции. Уфа, 2023. С. 68–73.

5. Каримова Р.Н., Абдуллина Г.Р., Сайфуллин Г.Г., Узянбаева Н.С. Корпус научных текстов. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023624033, 17.11.2023. Заявка от 10.10.2023.

© Гильманова Л.Р., 2024

УДК 37.035.6

Ғәбиҙуллина Әлфинә Таһир ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
«42-се лицей» МАББУ, Өфө ҡ., БР

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә этномәҙәни мираҫты һаҡлау һәм үҫтереү

Мәғариф – кешелектең киләсәк йәшәйешен, үҫешен тәьмин итә торған иң мөһим тармаҡтарҙың береһе. Белем биреүҙең бөгөнгө шарттарында, элекке ҡиммәттәр юҡҡа сыҡҡан, яңы әхлаҡи күрһәткестәр эҙләү дәүерендә төп рухи ҡиммәттәрҙе, йәмғиәт, кеше

тураһындағы яңы күҙаллауҙарҙы һайлау актуалләшкәндә, йәш быуынды үҙ аллы тормошҡа әҙерләүҙең нигеҙе булып этномәҙәни мираҫты нығытыу тора.

Этномәҙәниәт – этнос вәкилдәренең ижтимағи-мәҙәни үҫеше барышында барлыҡҡа килгән матди, рухи, милли һәм эстетик байлыҡтарының тарихи йыйылмаһы, һәр бер халыҡтың быуаттар буйы туплаған рухи хазинаһы. Уҡытыу һәм тәрбиә эшен этномәҙәни нигеҙҙә ойоштороу халыҡтың көнкүрешен, тәрбиә алымдарын, ғөрөф-ғәҙәттәрен дәрестә һәм дәрестән тыш сараларҙа мотлаҡ ҡулланып, уҡыусыларҙа тыуған телгә, үҙ халҡындың мәҙәниәтенә һөйөү, бергә йәшәгән халыҡтарға ихтирам тәрбиәләү тигәнде аңлата.

Киң мәғлүмәт, компьютерлаштырыу, глобалләштереү заманында халҡыбыҙҙың рухи ынйыларына мөрәжәғәт итеү бик актуаль. Халыҡтың үткәнен, милли кейемен, аш-һыуҙарын, йолаларын, байрамдарын өйрәнмәйенсә телде өйрәнеп булмай. Улар бер-береһенә тығыҙ бәйле.

Этномәҙәни компетентлыҡтың әһәмиәте педагогтар һәм психологтарҙың тикшеренеү эштәрендә яҡшы яҡтыртылған. Улар араһында К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский, И.А. Морозов, Г.Н. Волков, О.Н. Степанова, В.И. Баймурзина, К.Ш. Әхиәров кеүек ғалимдарҙың хеҙмәттәре бар.

Этник мәҙәниәт башҡа вәкил кешеләрен аңлай алыуҙы, хөрмәт итеүҙе һәм этномәҙәни айырмалыҡтарын үҙ итеүҙе, күп милләтле йәмғиәттә татыу йәшәүҙе талап итә. Шуға ла этномәҙәни компетентлыҡты белем кимәле һәм оҫталыҡ яғынан ғына билдәләргә ярамай, сөнки күп осраҡта уның роле башҡа төрлө шарттарҙан тора. Икенсе төрлө әйткәндә, этномәҙәни компетентлыҡ менән эш итә белеү йәш быуынға хәҙерге йәшәйештә уңышлы адаптация, юғалып ҡалмау өсөн дә булышлыҡ итә.

Халыҡтың милли үҙенсәлектәрен актив йөрөтөүсеһе булып уҡытыусы тора, сөнки йәш быуынды халҡының мәҙәниәте менән таныштырыу уның иңендә ята. Был эштә алдынғы идеялар ята: 1) халыҡтың этномәҙәни традицияларын яңынан ҡайтарыу; 2) уҡытыу барышында педагогик технологиялар менән халыҡ педагогикаһын бергә ҡулланыу; 3) төрлө милләт вәкилдәре менән бергә мәҙәни сараларҙа ҡатнашыу һ. б.

Яңыртылған стандарттар буйынса уҡыу-уҡытыуҙы гуманлаштырыуға ҙур иғтибар бирелә. Был иһә дәрестәрҙә этномәҙәни компетентлыҡты формалаштырыуҙы күҙ уңында тота. Уның асылы – уҡыусыларҙы уҡытыуҙа һәм тәрбиәләүҙә халыҡтың милли йолаларына, ғөрөф-ғәҙәтенә таянып эш итеү. Бала билдәле бер мөхиттә йәшәй, билдәле бер этнос вәкиле булып тора. Уҡытыусының маҡсаты булып, бер яҡтан, ошо мөхитте өйрәнеү, формалаштырыу, икенсе яҡтан, тәрбиәүи эштәрҙә уны ҡуллана белеү тора. Этномәҙәнилек – ижтимағи-мәҙәни үҫеште материаль, рухи һәм эстетик байлыҡ мираҫы аша формалаштырыуҙан ғибәрәт.

Башҡорт телен уҡытыуҙың нигеҙе булған телдең халыҡтың рухи һәм мәҙәни хазинаһы икәнен аңлатыу, уларҙың үҙ-ара бәйләнешен таныһ белеүҙе ойоштороу кеүек эштәр булыуы мөһим. Башҡорт теле дәрестәрендә күнегеү текстарының йөкмәткеһен, аңлашылмаған һүҙҙәрен, юрау-һынамыштарҙың эстәлеген аңлатыу аша баланың рухи донъяһына мөрәжәғәт итергә мөмкин. Грамматик материал үткәндә лә лексик тема итеп халҡыбыҙ милли

үҙенсәлеген асҡан темалар алыу отошло. Һәр дәрестең башында уҡ, уҡыусыларҙың иғтибарын йәлеп итеү өсөн, темаға ярашлы әйтем, мәҡәл, ҡобайыр, йыр, йә булмаһа, кескәй генә риүәйәт алыу, ғөмүмән, ауыҙ-тел ижадына мөрәжәғәт итеү мөһим.

«Исем» темаһын үткәндә, халҡыбыҙҙың табын күрке булған милли ашамлыҡтарыбыҙ менән таныштырғанда уҡыусылар өйҙә үҙҙәре теләгән ризыҡтың бешереү барышын һөйләп видеояҙма төшөрә ала.

«Һандар» һүҙ төркөмөн өйрәнгәндә, әйтеш жанрына мөрәжәғәт итеп, «Бер тигәс тә ни яҡшы? Ике тигәс тә ни яҡшы?» тип төп һандарҙы ҡулланып үҙ-ара әйтешергә тәҡдим итергә мөмкин.

Башҡорт халҡы борон-борондан йәш быуынға белем һәм тәрбиә биреүҙә, балаларҙың һәләтен, мейе эшмәкәрлеген үҫтереүгә айырыуса иғтибар иткән. «Мәҡәлдәр» темаһына арналған дәрестәрҙә уҡыусылар мәҡәлгә ярашлы һүрәт эшләй, уның мәғәнәһенә тап килгән хикәйә уйлап яҙа. Ошо хикәйә һәм һүрәттәрҙе ҡулланып проекттар башҡарырға була. «Йомаҡтар» темаһын өйрәнгәндә уҡыусылар йомаҡ ҡойоу серҙәрен асып үҙҙәре лә йомаҡтар уйлап сығара.

Әҙәби әҫәрҙе анализлағанда әҫәрҙә ҡулланылған мәҡәлдәрҙе, әйтемдәрҙе табалар, йә йөкмәткеһенә тап килгән мәҡәл әйтәләр, презентация эшләйҙәр, сәхнәләштерәләр, әҫәр буйынса иллюстрация эшләп һөйләйҙәр. Төшөрөлгән иллюстрацияларҙы, мәҡәл, халыҡ ижады жанрҙарына бәйле һүрәттәрҙе ҡулланып пазлдар эшләргә була.

Онлайн-таҡтала (мәҫәлән, «Эсборд», «Miro», «Stormboard», «Fresco»), йә ватман ҡағыҙҙа проекттар төҙөү, эҙләнеү-тикшереү эштәрен башҡарыу. Бындай эш төрө командала эшләү, үҙ фекереңде әйтә белеү кеүек һәләттәрҙе үҫтерә.

Уҡытыуҙа этномәҙәни материалды ҡулланыу – ул үткәнде тергеҙеү, фольклорҙы өйрәнеү генә түгел, ә уҡыусыларҙың белемен, һәләтен һәм оҫталығын үҫтереү, йәмғиәттә үҙ урынын табырҙай шәхес тәрбиәләү.

Дәрестә этномәҙәни компетентлыҡты формалаштырыуҙың төп бурыстары – үҙ милләттебеҙгә генә хас тарихи-мәҙәни мираҫыбыҙҙы, милли үҙаңды үҫтереү, дөйөм кешелек ҡиммәттәре менән бер рәттән туған халҡың өсөн генә хас булған ҡиммәттәрҙе үҙләштереү; халҡыңдың телен, мәҙәниәтен, әҙәбиәтен, тарихын, йолаларын һәм башҡаларҙы өйрәнеү тора.

Тел һәм милли мәҙәниәт – айырылғыһыҙ төшөнсәләр. Һәр халыҡ бүтәндәрҙән үҙенең ҡабатланмаҫ моңо, тормош ҡанундары, йәшәү рәүеше һәм, әлбиттә, милләттең үҙенсәлеген сағылдырған теле менән айырыла. Телдең тәбиғәтен аңламай тороп, уны өйрәнеп булмай. Ә телдәр тәбиғәте урын-ер тәбиғәтенә яраҡлашып формалаша һәм халыҡтың милли тәбиғәтен сағылдыра.

Әҙәбиәт:

1. Абуталипова Р.Ә., Хәсәнова Л.Т. Этномәҙәнилек формалаштырыуҙың бер алымы // Башҡортостан уҡытыусыһы. 2010. № 8. 52-се б.

2. Ахияров К.Ш. Народная педагогика и современная школа. Уфа: БГПУ, 2000. 328 с.

3. Баймурзина В.И. Башҡорт халыҡ педагогикаһының асылы // Башҡортостан уҡытыусыһы. 1993. № 8. 38–40 б-р.

4. Бикбулатов Н.В., Юсупов Р.М., Шитова С.Н., Фатыхова Ф.Ф. Башкиры: Этническая история и традиционная культура. Уфа: Научное издательство «Башкирская энциклопедия», 2002. 248 с.

5. Вәлиев И. Хәҙерге этнопедагогика мәсьәләләре // Ватандаш. 2011. № 7. 59–62 б-р.

6. Морозов И.А. Этнокультурная компетентность и стандарты общего образования второго поколения // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы междунар. заоч. науч. конф. Уфа, 2011. С. 49–52.

7. Муллагулов М.Г. Соколиная охота у башкир. Уфа: ИЭИ УНЦ РАН, 2013. 156 с.

8. Тайчинов М.Г. Этнокультурные традиции воспитания в школах с полиэтническим составом учащихся // Образование и воспитание в меняющемся мире. М., 1997. С. 9–12.

© Ғәбиҙуллина Ә.Т., 2024

УДК 372.881.1

Ғәзизова Әлфиә Рәүеф ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
«58-се лицей» МАББУ, Өфө ҡ., БР

Башҡорт теле дәрестәрендә эффектлы интерактив алым булараҡ грамматик пазлдар

Мәғарифта уҡытыуҙың өс ысулы ҡулланыла: пассив, әүҙем һәм интерактив. Пассив алым бер уҡытыусыны күҙ уңында тота – уҡытыусы дәрес барышы менән идара итә, ә уҡыусылар тыңлаусылар ролендә сығыш яһай. Йыш ҡына бындай форма университетта лекцияларҙа ҡулланыла.

Әүҙем алым менән уҡытыусы һәм уҡыусылар дәрес дауамында бер-береһе менән аралаша. Өсөнсө вариант – интерактив вариант.

Нимә ул интерактив уҡытыу? Интерактив уҡытыу – ул баштан уҡ әүҙем уҡытыуҙың бер төрө булып тора, ә хәҙер ул айырым ысулға, технологияға әүерелде. Уны диалогик уҡытыу тип тә атайҙар.

Интерактив уҡытыу – ул танып белеү эшмәкәрлеген ойоштороуҙың махсус формаһы, уҡыусыларҙың уртаҡ эшмәкәрлеге формаһында бойомға ашырылған танып белеү ысулы. Дәрестә йәки кластан тыш сарала бөтә ҡатнашыусылар ҙа бер-береһе менән үҙ-ара килешеп эш итә, мәғлүмәт менән уртаҡлаша, бергәләп проблемаларҙы хәл итә, хәлде моделләштерә, башҡаларҙың эшмәкәрлеген һәм үҙ тәртибен баһалай, мәсьәләне хәл итеү буйынса эшлекле хеҙмәттәшлектең реаль мөхитенә сума.

Интерактив формалар педагогҡа уҡыусыларҙы дәрескә йәлеп итергә, уларҙы әүҙем ҡатнашырға дәртләндерергә, һөҙөмтәләргә өлгәшергә һәм күмәкләп эшләргә ярҙам итә.

Интерактив уҡытыу технологияларының принциптары:

– әүҙемлек һәм үҙ-ара бәйләнеш, шул арҡала педагог та, уҡыусылар ҙа процесҡа йәлеп ителгән һәм хәл итеү юлдарын эҙләй;

– мөмкин булған һөҙөмтәләрҙе асыҡтан-асыҡ тикшерергә ярҙам иткән тиң аралашыу;

– эксперименттар, ижади ҡараш.

Әлбиттә, интерактив уҡытыуҙың нигеҙе – күргәҙмәлелек, сөнки мәғлүмәттең 80% балала тап ошо күҙлектән сығып ҡабул ителә. Быны өсөн уҡытыусы киләһе уҡытыу сараларын ҡулланырға мөмкин:

– интерактив таҡталар;

– интерактив приставкалар, проекторҙар, дисплейҙар;

– робот техникаһы һәм конструкторҙар;

– интерактив өҫтәл;

– сымһыҙ планшет;

– документ-камера – дәреслек һәм уның һүрәте компьютерға һәм интерактив таҡтаға төшөрөлгән прибор;

– интерактив ҡомлоҡ, унда, ҡомдан тыш, өҫтәмә ысынбарлыҡ барлыҡҡа килтереүсе проектор һәм программа тәьминәте бар;

– күсмә планетарий – эсендә проектор булған көмбәҙ;

– компьютерҙар һәм оргтехника.

Интерактив уҡытыу формалары күп төрлө. Бында уҡытыусынан дәрес үткәреү өсөн күберәк әүҙемлек һәм ижади ҡараш талап ителә.

Башҡорт теле дәрестәрендә грамматик теманы аңлатыу уҡытыусы өсөн ҙур ауырлыҡтар тыуҙырырға мөмкин. Әммә ниндәй генә сит тел булмаһын, уның гамматикаһын өйрәнмәйенсә, аңламайынса, аралашыу мөмкин түгел. Бына ошо ваҡытта интерактив уҡытыу технологиялары ярҙамға килә лә инде. Грамматиканы ентекләп аңлатыу менән берлектә, практик ҡулланыу процесын ойошторорға кәрәк. Быны өсөн бала хәтерендә еңел иҫтә ҡалырлыҡ алым – уйын алымын ҡулланыу мотлаҡ. Шуға күрә дәрестә дидактик материал, таратма карточкалар, һүрәттәр менән эште ойоштороу уңышлы була. Балалар, ғөмүмән йәштәренә ҡарамай, уйын алымдарын шатланып ҡабул итә. Уҡытыусы уйындарҙы ҡулланыуҙы дәрестә бер системаға һалһа, күргәҙмә йәки уйын аша бирелгән грамматик материал бала хәтерендә оҙаҡҡа тороп ҡала.

Дидактик материал һәм интерактив алым булараҡ -пазл йыйыу уйыны бик эффектлы булып тора. Пазл йыйыу – бала мейеһе үҫешенә бик ҙур йоғонто яһай, хәтерҙе яҡшырта, фекер йөрөтөү ҡеүәһен үҫтерә. Был башватҡыс менән мауыҡҡан кешеләрҙең мейеләренең ике ярымшары ла яҡшы үҫешә. Пазл шулай уҡ балаларҙың когнитив функцияларына ыңғай йоғонто яһай.

Телмәр үҫтереү карталары балаларҙың һүҙлек күләмен арттырһа, уларға өҫтәлеп бирелгән грамматик пазлдар лексик теманы бәйләнешле телмәр формаһында, дөйөм мәғлүмәт итеп хәтерҙә ҡалдырырға ярҙам итә.

Грамматик пазлдар билдәле бер законлыҡ менән төҙөлә. Пазлды йыйғандан һуң уҡытыусы уҡыусыларға уйланырға ярҙам итерҙәй һорауҙар бирһә, балалар грамматик ҡағиҙәне үҙҙәре әйтә аласаҡ. Ҡағиҙә билдәләнгәс, уҡытыусы уны пазлдағы законлыҡ миҫалында күрһәтә һәм уны нығытыр өсөн күнегеүҙәр бирә.

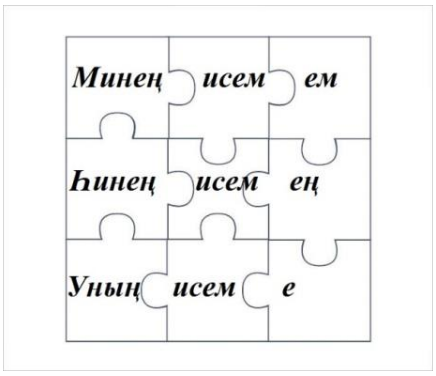

Пазлдар һәр һүҙ төркөмөнә айырым төҙөлә. Бер пазлда айырым һүҙҙең тамыры һәм ялғауҙары, тулы һүҙ, һөйләм төҙөлөшө лә (һүҙ тәртибе) күрһәтелергә мөмкин. Ялғау төрҙәре ҡалын хәреф менән бирелһә бигерәк тә уңышлы була.

Миҫал өсөн бер нисә һүҙ төркөмөнә ҡараған паздар тәҡдим итәм.

<u>Билдәһеҙлек алмаштары.</u> Пазл 4/5

Кемдер	килә	нимәлер	эшләй
Ниндәйҙер	әйберҙе	нисектер	һалды
Әллә кем	бирҙе	әллә нимә	әйтте
Әллә ҡасан	булды	әллә ҡайҙа	юғалды
Әллә ниндәй	шиғыр	килеп	сыҡты

Ҡағиҙә: билдәһеҙлек алмаштары һорау алмаштары ярҙамында барлыҡҡа килә.

Күнегеүҙәр: алмаштарҙы табып төрөн билдәләгеҙ, әллә ҡасан, ниндәйҙер, нисектер алмаштары менән һөйләмдәр төҙөгөҙ.

1. *Әрем үләнен кемдер эсә ала, тик табиптар менән кәңәшләшергә кәрәк* («Киске Өфө» гәзитенән)

2. *Кемделер беҙ нығыраҡ яратабыҙ, кемдәндер әҙерәк шөрләйбеҙ* («Киске Өфө» гәзитенән)

3. *Дуҫтың тауышы әллә ҡайҙа йыраҡта ишетелде, нимәлер әйтте, тиҙ генә табырға кәрәк үҙен.*

<u>Исемдәрҙең күплек ялғауҙары.</u> Пазл 4/4

Балалар	кешеләр	уҡсылар	өфөләләр
Ҡайындар	түтәлдәр	гараждар	миңдәр
Аттар	мәктәптәр	таштар	бәпестәр
Айыуҙар	күҙҙәр	ҡарҙар	сәйҙәр

Ҡағиҙә: Исемдәргә күплек ялғауҙары һүҙҙең һуңғы өнөнә һәм һүҙҙәге һуҙынҡыларға ҡарап ҡушыла.

Күнегеүҙәр:

1. Күплек ялғаулы исемдәрҙе тап: *Бара торғас, бер ҡалаға килеп ингәндәр былар. Әллә ниндәй бер һарайға килеп еткәндәр. Шул һарайға инеү менән Тимербулатты иҫәпһеҙ-һанһыҙ йыландар уратып алған («Тимербулат» әкиәтенән).*

2. Күплек ялғауҙарын ҡушып әйт: *Ай китәләр, йыл китәләр, бик күп урман, тау..., йылға...., күл... кисәләр («Етегән батыр» әкиәтенән).*

3. Күплек ялғауҙарын урындарына ҡуй, төҙәт: *Бер заман батырҙәр дейеүҙар иленә барып етәләр. Һарайҙың тирә-яғына һаксыләр ҡуйып бөтөргәндәр икән, ти («Аҡъял батыр» әкиәтенән).*

<u>Ҡылым. Ҡылым төрҙәре.</u> Пазл 6/6

Эш-хәрәкәт	төҙөргә	яҙырға	бешерергә	Буярға	таҙартырға
Телмәр	әйтергә	һөйләргә	бойорорға	Ялынырға	бәхәсләшергә
Танып белеү	күрергә	ишетергә	һиҙергә	Тойорға	уйларға
Хәрәкәт	китергә	осорға	яйларға	Сабырға	һикерергә
Хәл-торош	аптырарға	ҡурҡырға	арырға	Ауырырға	оноторға
Өноҡшатыу	ҡысҡырырға	ахылдарға	баҡылдарға	Геүләргә	туҡылдарға

Ҡағиҙә: мәғәнәһе яғынан ҡылымдар ҙур 3 лексик-семантик: эш-хәрәкәт, хәл-торош, өноҡшатыу төркөмдәренә бүленәләр. Һәр төркөм шулай уҡ бер нисә төргә бүленә.

Күнегеүҙәр: ҡылымдарҙы табып төрөн билдәләгеҙ.

1. Ә был ауылда шуныһы һоҡландыра: уларҙа буш һүҙ һөйләп, бәхәс ҡороп ултырыусылар юҡ. Уртаға һалып һөйләшәләр ҙә, эшләп тә ҡуялар («Киске Өфө» гәзитенән).

2. Бөтә ярыштарҙы шартына килтереп, ҡыҙыҡлы итеп үткәреүгә ирештек («Киске Өфө» гәзитенән).

3. Ярҙырылмаған ярмалар, емеш-еләк һәм йәшелсә, зәйтүн майы кеүек аҙыҡ-түлек ҡулланыуға бәйле Урта диңгеҙ диетаһы баш мейеһе тамырҙарын һаҡлауы менән билдәле («Киске Өфө» гәзитенән).

Шулай уҡ, сифат, һан, рәүеш һүҙ төркөмдәренә лә бер нисә миҫал:

Сифат. Сифаттың яһалышы.	**Рәт һандары: (4/5)**	**Мәғәнәһе буйынса рәүеш төрҙәре (6/6)**
Тоҙ-ло-борос-ло аш Көс-лө-төп-лө кеше Һыу-лы-ямғыр-лы ер Белем-ле-егәр-ле бала	Утыҙ-туғыҙ-ынсы көн Ун-дүрт-енсе трамвай Утыҙ-алты-нсы бала Ике-мең-ике-нсе йыл Егерме-өс-өнсө март	Нисек? – тиҙ, шәп, яй, аҡсалата – **төп рәүеш** Ҡасан? – кисен, бөгөн, көҙөн, элек – **ваҡыт рәүеше** Ҡайҙа? – алыҫ-алыҫта Ҡайҙан? – алыҫтан – **урын рәүеше** Нисек? – уттай, айыуҙай, беҙҙеңсә, байрамса – **оҡшатыу рәүеше** Күпме? – аҙ, бөтөнләй, күп, һирәк – **күләм-дәрәжә рәүеше** Ни өсөн? – юрамал, бушҡа, юҡҡа, үс итеп – **сәбәп-маҡсат рәүеше**

Грамматик пазл комплекттарын дәрестә теманы аңлатыу, нығытыу этабында, төркөмдәрҙә эшләгәндә, ярыштар ойошторғанда ҡулланырға мөмкин.

Таҡтаға магнит менән йәбештереү өсөн ҙур формала ла, парта артында төркөмләп эшләү өсөн бәләкәй формала ла эшләп була. Бындай интерактив алымдың бала өсөн өҫтөнлөктәре лә етерлек:

– үҙаллылыҡ, эҙләнеү, актив тәнҡитле фекерләү уҡыусыларҙың алған белемдәрен онотторға бирмәй;

– аралашыу һәләттәренең үҫеүе;

– ижади оҫталыҡ;

– психик сәләмәтлек, сөнки алым юғары аҡыл һәм уҡыу йөкләмәһен алырға ярҙам итә;

– грамматик материалды үҙләштереү еңелләшә;

– танып белеү мөмкинлектәре киңәйә.

Уҡытыусы өсөн ҡатмарлыҡтар ҙа бар:

– уйын һәм уҡытыу араһында тигеҙлекте һаҡлау;

– уйынды балаларҙың характер һәм тәртип үҙенсәлектәренә яраҡлаштырыу;

– ойоштороу һәләттәренең юғары кимәле;

– яңы ысул менән уҡытыуға ваҡытлы сығымдар;

– пассив һәм әүҙем ысулдар менән сағыштырғанда өйрәнеү ваҡыты буйынса бер тема файҙалыраҡ;

– энергия, ваҡыт сығымы.

Шулай итеп, башҡорт теле грамматикаһын өйрәнеүҙең эффектлы алымы – грамматик пазлдарҙы һөҙөмтәле интерактив уйын итеп дәрестәрҙә актив ҡулланырға мөмкин.

© Ғәзизова Ә.Р., 2024

УДК 81’27:81’374

Джиоева Варвилина Павловна,
доцент, Юго-Осетинский государственный университет
им. А.А. Тибилова, г. Цхинвал, Республика Южная Осетия

Понятийно-структурная организация терминов в языке перевода

Аннотация. В настоящем исследовании раскрываются пути и способы конструирования англоязычного военно-политического дискурса на современном этапе и особенности перевода военно-политической лексики на русский язык. В материале проводится анализ понятий военно-политической сферы, вербализуемых соответствующими терминами и узкоспециальной лексикой. При переводе лексики часто встречается несоответствие в морфемном и структурном составе. Изученная лексика представлена разноструктурными моделями. Примечательно преобладание в материале двухсоставных единиц.

Ключевые слова: военно-политический дискурс, военно-политическая лексика, переводческий аспект актуальных пластов лексики.

Исследование процессов и способов конструирования и распространения текстов о войне имеет значимость для науки, представители которой занимаются изучением и анализом средств массовой информации, прибегая к различным научным методам [4: 341].

В военно-политическом дискурсе наиболее популярными и доступными являются такие источники информации, как видео и текстовые публикации в интернете [1].

Военный дискурс представляет собой четко регламентированные институциональные речевые произведения, применяемые в вооруженных силах с учетом социокультурных, психологических и прагматических характеристик коммуникативного акта [3: 22].

Военный дискурс обладает как общими для всех типов дискурса чертами, так и особыми, характерными только для этого дискурса особенностями [2: 10].

Исследование основывается на трудах таких ученых, как В.Г. Гак, Л.А. Жданова, Г.А. Заварзина, А.А. Карамова, Т.Б. Крючкова, Л.А. Мурадова, Н.А. Резникова, А.А. Реформатский, А.Е. Салман, И.О. Ткачева, З.В. Чурзина, W. Dieckmann, H. Girnth, F. Hermanns, E. Topitsch, TJD. Weldon, Г.Я. Солганик, Charles F. Meyer, Melissa G. Moyer и др.

Цель исследования – изучить пути и способы конструирования военно-политического дискурса на современном этапе и особенности перевода военно-политической лексики на русский язык.

Объектом настоящего исследования выступает военно-политическая лексика и терминология в англоязычных СМИ. Исследование проводится на основе лексического и терминологического материала, извлеченного из англоязычных медиатекстов.

Предмет исследования – особенности образования, функционирования и перевода военно-политической лексики на современном этапе.

Исследуемая выборка представлена как простыми, односоставными единицами, так и двух-, трех-, четырех- и многосоставными.

Односоставные единицы ВПЛ составляют 6,4% эмпирического материала и представлены существительными, в том числе композитами, например: *Colonel-General* ‘генерал-полковник’.

Двухсоставные единицы, составляющие 24,7% всей ВПЛ, представлены такими моделями, как: прил+сущ (52,6% от 2-компонентных и 13% всей выборки): *military de-confliction* ‘военное урегулирование конфликтов’; *top dogs* ‘лучшие, шишки, лидеры’; сущ+сущ (36,8% от 2-компонентных и 9,1% всей выборки): *hybrid warfare* ‘гибридная война’; *summary killings* ‘массовые убийства’; прич+сущ (5,3% от 2-комп. и 1,3% от общей выборки): *stalled campaign* ‘застопорившаяся кампания’; глаг+сущ (5,3% от 2-комп. и 1,3% от общей выборки): *flunk the campaign* ‘провалить кампанию’. Двухсоставные сочетания характеризуются наличием как одноосновных единиц в составе (в том числе с формообразующими морфемами), так и двухосновных.

Трехсоставные единицы военно-политической лексики, охватывающие 22,1% от всех рассмотренных терминологических единиц, репрезентированы в следующих моделях:

сущ+предл+сущ (29,4% 3-комп. сочетаний и 6,5% общей выборки): *bombing of a theater* ‘взрыв театра’; *assault on Soledar* ‘нападение на Соледар’; прил+прил+сущ (23,5% 3-комп. и 5,2% от общей выборки): *Special Military Operation* ‘Специальная военная операция’; *fresh Russian offensive* ‘новое российское наступление’; прил+сущ+сущ (23,5% 3-комп. сочетаний и 5,2% от общей выборки): *armed forces chief* ‘командующий вооруженными силами’; *ethnic cleansing campaign* ‘кампания этнической чистки’; сущ+сущ+сущ (17,6% 3-комп. и 3,9% от общей выборки): *human rights abuses* ‘нарушения прав человека’; *Russia's Defense Ministry* ‘Министерство обороны Российской Федерации’; глаг+прил+сущ (5,9% 3-комп. и 1,3% от общей выборки): *run a real war* ‘вести настоящую войну’. В процессе перевода изучаемых единиц на русский язык учитываются семантические и морфологические особенности языка перевода. Примечательно использование таких переводческих трансформаций, как перестановка, добавление и др. Изменение словопорядка продиктовано, как правило, расхождениями в формальных показателях исходного языка и языка перевода.

Сочетания, состоящие из четырех составляющих, занимают 22,1% лексики исследуемой сферы. Выборка характеризуется одиннадцатью моделями словосочетаний: сущ+предл+прил+сущ (3,9% общей выборки и 17,6% от 4-комп.): *leaders in the General Staff* ‘руководители Генерального штаба’; *victim of foreign intervention* ‘стать жертвой иностранной интервенции’; *strikes on non-military targets* ‘удары по невоенным целям’; прил+сущ+предл+сущ (3,9% общей выборки и 17,6% от 4-комп.): *direct supervision of the campaign* ‘непосредственное руководство кампанией’; *overall commander of the campaign* ‘общий командующий кампанией’; *poor planning of the campaign* ‘плохое планирование кампании’; прич+сущ+предл+сущ (2,6% общей выборки и 11,8% от 4-комп.): *breaking the chain of command* ‘нарушение субординации’; *forced displacement of thousands* ‘тысячи вынужденно переселенных’; глаг+сущ+предл+сущ (2,6% от общей выборки и 11,8% от 4-комп.): *prepare the battlefield before intervention* ‘подготовки поля боя перед интервенцией; *turns the tide of the war* ‘переломит ход войны’; сущ+предл+сущ+сущ (1,3% от общей выборки и 5,9% от 4-комп.): *advances in the Soledar area* ‘успехи в районе Соледара’; сущ+предл+прич+сущ (1,3% общей выборки и 5,9% от 4-комп.): *arms of the Armed Forces* ‘виды Вооруженных Сил’; сущ+предл+мест+сущ (1,3% от общей выборки и 5,9% от 4-комп.): *majority of their troops* ‘большинство вражеских войск’; сущ+прил+прил+сущ (1,3% от общей выборки и 5,9% от 4-комп.): *Russia's* ‘*little green men*’ ‘российские ‘зеленые человечки’; сущ+глаг+нареч+прил (1,3% общей выборки и 5,9% от 4-комп.): *war is too important* ‘война слишком важна’; прил+сущ+сущ+сущ (1,3% общей выборки и 5,9% от 4-комп.): *Ukrainian air defense missile* ‘украинская зенитная ракета’; прил+прил+прил+сущ (1,3% общей выборки и 5,9% от 4-комп.): *most competent senior commander* ‘самый компетентный старший командир’. В процессе перевода данной модели наблюдаются перестановки, которые в некоторых случаях сочетаются с лексическими или грамматическими заменами (замена частей речи *breaking* <...> ‘нарушение <…>’, перестройка синтаксической структуры предложения *forced displacement of thousands* ‘тысячи вынужденно переселенных’).

Пятисоставные словосочетания охватывают 13% эмпирического материала. Среди них выделяются такие терминообразующие модели, как: сущ+предл+прил+прил+сущ (2,6% общей выборки и 20% от данного сегмента): *chief of the Russian General Staff* ‘начальник российского Генерального штаба’; *commander of the Central Military District* ‘командующий Центральным военным округом’; прил+прил+сущ+предл+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *overall military commander in Ukraine* ‘Главнокомандующий вооруженными силами в Украине’; сущ+предл+сущ+предл+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *command of the campaign inside Ukraine* ‘командование кампанией на территории Украины’; сущ+сущ+предл+прил+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *Deputy Chief of the General Staff* ‘заместитель начальника Генерального штаба’; прил+сущ+предл+сущ+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *direct command of the Ukraine campaign* ‘прямое командование кампанией в Украине’; сущ+сущ+предл+прич+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *key figure in planning the invasion* ‘ключевая фигура в планировании вторжения’; сущ+предл+прич+сущ+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *remainder of the mobilized reserve force* ‘оставшиеся мобилизованные резервные силы’; прич+сущ+предл+сущ+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *repeated strikes on the energy infrastructure* ‘повторяющиеся удары по энергетической инфраструктуре’; глаг+предл+сущ+предл+сущ (1,3% общей выборки и 10% от данного сегмента): *shuffle from the Front to the Headquarters* ‘перемещать, перетасовывать с фронта в штаб’. При переводе пятисоставных сочетаний имеет место целый ряд переводческих трансформаций (разделение компонентов сложного слова в языке перевода, генерализация, частеречная замена и др.).

Шестисоставные сочетания составляют 3,9% исследуемой военно-политической лексики и выстраиваются в такие модели словосочетаний, как: прич+прил+сущ+предл+прил+сущ: *managing an orderly withdrawal of Russian forces* ‘организовать упорядоченный вывод российских войск’; прил+союз+прил+предл+прил+сущ: *vocal and visible on the front lines* ‘как громкие, так и заметные на передовой’; глаг+сущ+предл+сущ+прил+сущ: *win victory after victory every day* ‘одерживать победу за победой каждый день’. При переводе этой группы применяется лексико-грамматическая замена.

Семисоставные сочетания также представляют 3,9% рассматриваемой выборки. В составе сочетаний наблюдается преобладание знаменательных частей речи: сущ+союз+сущ+предл+сущ+предл+сущ: command and control of groupings of troops ‘командование и управление группировками войск’; сущ+предл+сущ+предл+прил+прил+сущ: *litany of violations of international humanitarian law* ‘целый ряд нарушений международного гуманитарного права’; сущ+предл+прил+сущ+предл+сущ+сущ: *Chief of the General Staff of the Ground Forces* ‘начальник Генерального штаба сухопутных войск’. В силу системно-структурных

расхождений в двух языках применяются такие переводческие трансформации, как опущение, компрессия и др.).

Восьмисоставные сочетания военно-политической лексики составляют 3,9%, напр.: *lead to big casualties and a partially broken force* ‘привести к большим жертвам и частичному разгрому сил’; *Wagner's increasingly influential and public role in the war* ‘все более влиятельная и общественная роль Вагнера в войне’. В данном сегменте осуществляется такой прием перевода, как синтаксический перенос.

Выводы. По результатам проведенного исследования целесообразно сделать следующие обобщающие выводы:

1. Военно-политическая лексика претерпевает значительные изменения, становясь одним из актуальных пластов лексики языка во всех странах не только в общественно-политической и медиакоммуникации, но и в полуинституциональном и бытовом типах дискурса.

2. Проведенный анализ выявил, что единицы военно-политической лексики могут состоять как из одного слова, так и иметь двух- и многокомпонентную структуру. Примечательно преобладание в материале двухсоставных единиц, представленных такими моделями, как прил+сущ (52,6%), сущ+сущ (36,8%) и др., в языке перевода им соответствуют двух- или многосоставные словосочетания.

3. Односоставные единицы военно-политической лексики представлены как односновными единицами, так и композитами.

4. В процессе перевода эмпирического материала осуществляются такие переводческие трансформации, как опущение, перестановка, грамматическая или лексическая замена, генерализация, компрессия и др.

5. При переводе лексики часто встречается несоответствие в морфемном и структурном составе (разное количество компонентов в исходном языке и языке перевода в силу их морфолого-синтаксических особенностей; прием аббревиации для передачи терминологических словосочетаний и др.).

Литература:

1. Бачурин В.Д. Манипулятивные технологии, применяемые СМИ в современном военно-политическом дискурсе // Политическая лингвистика. 2014. № 4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/manipulyativnye-tehnologii-primenyaemye-smi-v-sovremennom-voenno-politicheskom-diskurse (дата обращения: 24.09.2023).

2. Дуброва Ю.Ю. Структурно-содержательная специфика многокомпонентных терминов (на материале военных документов): автореф. дисс. ... канд. филол. наук.М., 2015. 22 с.

3. Сдобнова Ю.Н. Лингвистическое отображение современных социальных тенденций в институциональном дискурсе вооруженных сил Франции: дисс. ... канд. филол. наук. М., 2014. 218 с.

4. Achugar M. What we remember a construction of memory in military discourse. Hardbound, 2008.

© Джиоева В.П., 2024

УДК 821.161.1

Долгушева Татьяна Владимировна,
старший преподаватель, кафедра филологии,
УО «Alikhan Bokeikhan University»
Рыбченко-Демьяненко Евгения Станиславовна,
специалист сектора экскурсионно-массовой работы
Литературно-мемориального музея Ф.М. Достоевского,
г. Семей, Республика Казахстан

Цветообозначения в повести О. Бокеева «Человек-Олень» и в рассказе К.Г. Паустовского «Телеграмма»

Важная сторона художественного мира писателя – цветопись, а изучение многообразных возможностей наименований с семантикой цвета, их сложных отношений в художественном произведении представляет особый интерес, поскольку оно подчиняется решению отдельных идейно-эстетических задач, раскрывает особенности индивидуальности писателя. Задача нашего небольшого исследования – выявить доминирующие цветообозначения в повести казахского писателя О. Бокеева «Человек-Олень» и в рассказе К.Г. Паустовского «Телеграмма», выяснить, какие имплицитные смыслы реализуются в наименованиях, обозначающих цвет. Оба произведения объединяются общей темой одиночества, а также отношением главных героев к родителям (матерям). Цветопись произведений помогает раскрыть не только внутреннее состояние персонажа, но и разобраться в условиях его нравственного выбора.

Цветовая картина художественного произведения создается за счет языковых единиц с семантикой цвета, которые выражают те или иные неявные смыслы, эмоционально-оценочные коннотации. Через цвет мы познаем особенности мировидения людей прошлого и настоящего, отношение человека к окружающему миру, к самому себе, к другим людям. По справедливому мнению Н.М. Сологуб, цветообозначения имеют большую смысловую значимость, вызывают широкий круг ассоциаций [6: 70].

Главный герой повести «Человек-Олень» – молодой мужчина Актан из села Аршалы [2]. Актан живет в опустевшем селе вместе со своей немой матерью. Имеет коня по кличке Белоглазый (была дана коню в результате травмы глаза, нанесенной человеком). Актан привык жить один, вдали от людей; он охотник, поэтому надолго пропадает, уходя в горы или в лес.

Автор повести весьма активно использует выразительные средства языка (эпитеты, метафоры, сравнения): *безмолвный туман*; *огненный пляс*; *аул немного повеселел*; *помертвевшие дома*; *полоска неба*; *красные, словно кровавая пена, облака*; *тишина печали, языки пламени* и др. Однако выразительность придают и цветообозначения.

В описании женских образов писатели используют разные наименования цвета и их оттенков, однако это только отдельные детали их внешности. Так, в повести О. Бокеева читаем: «… Айгуль была в библиотеке одна. Рядом с нею вспыхивали стекла раскрытого

окна, в котором бушевал поток закатного солнца, и *огненный алый отсвет*, падавший с них на лицо Айгуль, придавал ему непривычный для Человека-Оленя смятенный, тревожный, несколько суровый вид… Он стоял, не в силах отвести глаз от *нежно-алого лица* девушки…» [2: 25]. Любимая, чистая девушка Айгуль сравнивается с белой ланью: «*Белая лань*, которую я нашел в *белом тумане*» [2: 24]. Имя Айгуль повторяется в повести много раз, поскольку образ этой молодой девушки в сознании героя представляет собой женский идеал чистоты, красоты и молодости, это символ жизни. Представлен оттенок красного цвета в прилагательном *нежно-алое* (лицо): красота природы и красота девушки сливаются воедино, и это подчеркнуто в ее имени (Айгуль в переводе означает ’лунный цветок’). С образом этой девушки связано все чистое, прекрасное и совершенное.

У Вдовы, жены погибшего друга Актана, черные глаза и румяное лицо: «*Черные* бойкие глаза ее радостно сверкнули и попытались, как всегда, выразить что-то более значительное, многообещающее, нежели обычная дружеская радость…»; «Она сама покрепче прижалась к нему и, засияв круглым *румяным* лицом, мелко рассмеялась» [2: 26]. Наблюдаем изменение цвета лица героини: «Круглое лицо ее, *обычно розовое, налитое полнокровным румянцем*, сейчас было *свинцово-серым*, набрякшим усталостью бессонной ночи» [2: 27]. Привлекает прилагательное *румяный* и существительное *румянец* – цвет не вполне конкретный и представляет соединение цветовых оттенков. Однако важным представляется не столько обозначение цвета, сколько указание на дополнительные семантические оттенки (здоровая, молодая, полная жизни).

Жена Буха описана в самом общем виде: *невзрачная рыжеватая*; *рыжеватая, похожая на степного идола, медлительная*. Согласно мнению Н.Б. Бахилиной, «прилагательное рыжий, необыкновенно употребительное, чрезвычайно экспрессивное и очень неопределенное как цветообозначение» [1: 104]. Добавим, что в прилагательном представлена еще и неполнота проявления признака (*рыжеватая* имеет суффикс -*еват*-), но данное цветообозначение обладает и имплицитным смыслом: рыжеватость выступает как характерная черта, привлекающая супруга (женщина, имеющая жизненные силы для продолжения рода).

В рассказе К.Г. Паустовского описание Насти, дочери Катерины Петровны, также имеет акценты: «Художники звали ее Сольвейг за *русые* волосы и большие холодные глаза» [5]. Если *Сольвейг* в переводе означает ’солнечный путь’, прилагательное *русый* – это собственно обозначение цвета, то *холодные* глаза – метафора, отражающая больше ее человеческую сущность (равнодушное отношение к собственной матери, отсутствие душевного тепла, доброты и внимания).

В следующем фрагменте из повести О. Бокеева также употреблены прилагательные *слабый* и *сиротливый*, не обозначающие цвет: «Дым над домом Актана сегодня *не черный и не серый – какой-то поблеклый и бесцветный, слабый и сиротливый*» [2: 10]. Отсутствие цвета дыма (бесцветный, слабый, сиротливый) – свидетельство одиночества, безысходности, безрадостного существования.

Повесть «Человек-Олень» и рассказ «Телеграмма» объединяются наличием темных и светлых оттенков. А. Вежбицкая считает, что универсально различение света и тьмы, а цвет является производной от данной оппозиции [3: 231]. Полагаем, именно составляющая *тьма* (диады тьма – свет) доминирует в рассказе «Телеграмма», и начало рассказа, выдержанное в темных тонах, создает грустное и печальное настроение. Представлены некоторые детали описания неуютных комнат старого дома, в котором «доживала свой век» Катерина Петровна, дочь известного художника: *пожелтевшие* чашки на столе, давно *не чищенный* самовар, *немытые окна* (утратили блеск и чистоту), в комнатах *было слишком сумрачно*, в глазах героини уже появилась *темная вода*, или, может быть, картины *потускнели* от времени, но на них ничего нельзя было разобрать. И только *в золотой раме* – подарок Крамского, эскиз к его «Неизвестной». Согласно народным поверьям, дом, в котором висит эта картина, притягивает одиночество. *Золотой* ближе к желтому (это словно застывший в рамке цвет солнца, зрелости и одновременно цвет увядания [7: 80]. Цвет выражен словами разных частей речи (давно не чищенный, немытые – причастия; темная, золотая – прилагательные; потускнели – глагол прошедшего времени). Со временем дом приходит в упадок, фактически умирает, как и его хозяйка.

Своеобразное взаимодействие света и темноты представлено в следующем фрагменте рассказа: «*Ночи* были уже долгие, тяжелые, как бессонница. *Рассвет* все больше медлил, все запаздывал и нехотя сочился в *немытые* окна, где между рам еще с прошлого года лежали поверх *ваты* когда-то *желтые* осенние, а теперь истлевшие и *черные* листья»; «Керосиновый *ночник* вздрагивал на столе. Он был, казалось, единственным живым существом в покинутом доме, – без этого слабого *огня* Катерина Петровна и не знала бы, как дожить до утра» [5]. Ночник становится символом света, пусть даже и самого слабого, тусклого; он источник жизненных сил и одновременно показатель тревожного состояния слабеющей женщины. Легко заметить, что темнота доминирует и создает неуютное пространство, в котором теперь живет главная героиня.

Ночью (в темное время суток) она пишет письмо дочери Насте, проходит мимо одинокого клена, который посадила героиня еще будучи молодой девушкой: «Катерина Петровна пожалела клен, потрогала шершавый ствол, побрела в дом» [5]. Она такая же одинокая, как и это дерево, но это одиночество вынужденное (родная дочь крайне редко бывает у матери). Катерина Петровна с этим смирилась; она живет воспоминаниями о прошлом, а ее настоящее – это одиночество.

Наблюдения показывают, что в повести О. Бокеева чередуются темнота и свет, которые связаны уже с цветовой дихотомией *белый – черный*. Белый цвет используется в названии местности Акшокы (Белая гора), в кличке коня (Белоглазый), в имени Актан (Белое утро) как характеристика людей по отношению к революционным событиям (красные и белые). Старик Асан рассказывал о двадцатых годах: «Потом шла война между *красными* и *белыми*. И, словно охваченное со всех сторон *огнем*, племя все равно не покинуло родную землю, хотя и можно было сесть на повозки и уйти куда-нибудь подальше, в пески» [2: 17]. Или: двадцатые годы, когда в боях *красные* кончали с *белыми*; хоть и отошли за границу

белые; банда эта ускользнула от *красных* милиционеров [2: 17]. Наименования красные и белые – обозначение противоборствующих сторон, которые выступают как символы непримиримой борьбы и противостояния, войны и кровопролития.

Белый цвет связан со светом, с солнцем: «В *мутноватой белёсости черные* грани пика выступили резко, отчетливо»; «Завиднелась из *белёсой мути светлая* громада Акшокы – *Белой* горы, освободившейся по грудь из *тумана*. Как *хлопья прокисшего молока,* расползались его волокна в глубине леса. *Солнце* еще не поднялось, что-то гнетущее, тяжелое разлито вокруг, но вот над горами *забелела* полоска неба, словно прочь прогоняя *туман,* впитавший в себя душные испарения *ночи…*» [2: 9]. В данном фрагменте наступление нового дня вселяет некую надежду на благоприятный ход событий в жизни Актана. Свет, солнце становятся символом оживления в природе: «Когда он развешивал постиранное, на дворе стало уже совсем *светло*. *Мутноватое* небольшое *солнце* висело меж вершинами гор. При его зыбком свете *заблистали* мокрые *сумрачные* скалы». Видим, что появление солнца способствует подъему духа героя: «…Расцвела душа Человека-Оленя смутной надеждой, и представил он себя обладателем волшебной силы, с помощью которой вмиг вернул бы к старым очагам людей и в мертвые дома *живой дух…*» [2: 11].

Название аула Аршалы перекликается с тем, как его называют в народе – «Вдовьим аулом». Такое название связано в сознании героя с *белыми* платками женщин. В данном случае белый цвет – символ траура, горя и невосполнимой утраты: «Нет, недаром называли Аршылы "Вдовьим аулом". Во дворах и на дорогах, на всех пыльных пустырях близ него можно было увидеть одни лишь *белые* головные платки женщин» [2: 13]. Актан запомнил вдовьи причитания и белые платки женщин, оплакивающих погибших.

Белому цвету противопоставлен *черный*: *черный* кот с бурыми подпалинами; *черные* грани пика; *черный* камень, вчера еще торчавший над водою; лес, *чернеющий* до самого горизонта; в глаза бросалась необычайно узкая и высокая *черная* скала; из *черного* зева пещеры выходят чередою духи; *черные* бойкие глаза ее радостно сверкнули. Белой горе противопоставлена Черная гора – Карашокы. В семантическом отношении *чернота, тьма, темнота, ночь* близки: в пещере уже *тьма* стояла, как *ночью*; в *кромешной тьме* запертого магазина спал в эту *ночь* Актан; в комнате сгустилась *темнота*; ноябрьская *темь* уже навалилась, обняла землю и застыла на ней; ранняя *темнота* сбежала с окружающих гор и накопилась в долине; подножия гор утонули в *ночной тьме*; тишина печали, наполняющая все *темные* углы хижины; за пространствами *темноты* припал к земле бревенчатый домик Человека-Оленя, спала в *кромешной тьме* его мать; было *темно* на улице и *мрачно,* как после похорон. Темнота, царящая в природе, в домике Актана, – это показатель душевной тяжести, из-под власти которой пока не может вырваться герой.

Существительные *туман, мгла, сумрак* используются в описании природы. В плане семантики цвета названных явлений природы весьма неопределенные и неконкретные. Полагаем, они занимают некоторое промежуточное положение между светом и тьмой. Туман, мгла символизируют своеобразную границу между настоящим и прошлым, добром и злом, между светом и тьмой: «Он повернул коня назад – не захотелось дальше подниматься

к Таниркоймасу. В этот *туманный* и *сумрачный*, как никогда, холодный день душу словно охватило предчувствие близкой беды, вероломства, предательства – беспредельная тяжесть и печаль легли на нее. *Туман,* который начал было рассеиваться, так и не разошелся в осеннем, перенасыщенном влагою воздухе, а вскоре *мутные* валы его начали вновь густеть, затягивая всевокруг невразумительной *белесой мглой*. Холодный пар предзимья властвовал в лесу» [2: 22]. Туман и сумрак, казалось бы, исчезают, но вновь появляется белесая мгла. Белый цвет используется в первую очередь при описании состояния природы, погоды (белесый туман), однако свидетельствует о том, что настоящее и будущее для героя как будто в тумане (т.е. весьма неопределенно).

Синее озеро для Актана – это локус безопасности, свое, близкое, родное и обжитое пространство: «Засилье *тумана*, объявшего собою небо и землю, было столь велико, что даже шум горной реки, извечно жизнерадостный и звонкий, был приглушен теперь словно толстым слоем *ваты*. И в этом холодном пару Актан гнал коня вдоль речного берега, спеша к *Синему* озеру, как на праздник к родственникам». Но по мере приближения к нему герой осознает, что это место стало чужим, диким, даже опасным. Автор через цвет тонко передает изменения восприятия Актаном пространства и времени: «У Кокколя, *Синего озера*, когда-то бурлила жизнь» [2: 22]. Кокколь прятал свои загустелые, *помертвевшие воды под лохмотья тумана*. Человек-Олень, обладая сердцем чутким и беззащитным, всегда бывал подавлен подобным зрелищем ветхости, заброшенности и забвения. Душа его скорбела, но всё равно властная сила призывала его сюда, и он часто навещал мертвый рудник у *Синего озера*» [2: 23]. Что чувствует Актан на этой грани между своим и чужим? Он живет прошлым, которое притягивает героя своей кипящей когда-то жизнью, движением, воспоминаниями о детстве, поэтому он часто бывает у Синего озера, а в настоящем пока неясность, одиночество, жалкое существование.

Белый цвет гармонирует с внутренним состоянием Актана до того момента, пока он физически не сближается с Вдовой. Полагаем, мотив измены перекликается с подобным в рассказе С.А. Есенина «У Белой воды», в котором жена рыбака изменяет своему мужу и не может уже находится в том святом месте у Белой воды, где находилась их хижина [4]. После совершения этого проступка, Актан потерял внутреннюю чистоту, и в нем победил Олень. Однако искренне раскаивается в содеянном на могиле своего друга ДТ. Появляется *серый* цвет неба, а за окном «*белый*, безмолвный, отрешенный мир» [2: 53]. В данном случае *белый* цвет символизирует одиночество и смерть, что подтверждается видением в окне: «Вдруг представилось, что в окне мелькнуло что-то. *Тень* промелькнула и растаяла. Затем *светлое пятно* окна начало тускнеть, и вот видно стало, как с улицы, прижавшись к стеклу, заглядывает в дом *серое, мертвое лицо ДТ*» [2: 53].

Физическое выздоровление героя совпадает с прекрасной погодой и прогулкой в лес: «…А теперь другой день: *небо ясное, голубое.* Горы, скалы, камни, таежная чаща – все одеты *белым снегом*. До *голубого* купола неба совсем близко – рукой дотянуться. От *сияния снега и яркого блеска небес* болят глаза…» [2: 53]. В данном эпизоде повести белый снег и все вокруг ощущается героем как второе рождение.

В рассказе «Телеграмма» белый цвет выражен в снеге: «За широким окном косо летел *снег,* заносил *туманом* Неву, таял в ее *темной* воде»; «Валил водянистый *снег.* На Исаакиевском соборе выступила *серая изморозь. Хмурое* небо все ниже опускалось на город, на Настю, на Неву». Уныл и печален городской пейзаж, в котором доминируют темные цвета (темная, серая). Прилагательное *хмурое* косвенно связано с цветом, символизирует смятение в душе Насти: «Поздно! Маму я уже не увижу», – сказала она про себя и вспомнила, что за последний год она впервые произнесла это детское милое слово – «мама». Она вскочила, быстро пошла против *снега,* хлеставшего в лицо» [5]. Последнее авторское замечание считаем важным, поскольку героиня приняла решение, от которого уже не отступить (поехать к матери): быстро пошла против снега, хлеставшего в лицо. Все детали пейзажа (хмурое небо, серая изморозь, водянистый снег), слившись воедино, как бы «заставляют» Настю поехать к матери.

В повести «Человек-Олень» главный герой направляется в пещеру, о которой рассказывал старик Асан: «Над лесом неслись, шевелясь, *тучи густого тумана, как клубы дыма,* и *солнца* не было видно… Вскоре *туман* заметно рассеялся, и стали различимы очертания скал и *дымящиеся силуэты деревьев.* Меж ними *тускло блеснула свинцовая поверхность Кокколя*» [2: 28]. Туман имеет двойственное значение: природа оберегает героя, но не гарантирует ему полной безопасности. С другой стороны, Актан не вполне ясно представляет цель посещения пещеры, что приводит его к поединку с врагом. Черный зев пещеры и пещерная тьма символизируют не только нечто таинственное, загадочное и этим привлекательное, но и вместе с тем опасное, так как Актан мог погибнуть. После схватки в пещере с человеком-оборотнем Актан испытывает изменение своего состояния: «И впервые за многие последние годы заплакал. Впервые почувствовал, как дорога ему эта жизнь – с *белыми* падающими *снежинками,* со смутным видением окружающих лесов и гор, едва проступавших после рассеивающего *тумана* в зыбком мире неожиданного *снегопада.* Несказанно хороша была эта жизнь, налитая, словно прозрачный сосуд, влажным вкусным воздухом» [2: 36]. Снегопад (цвет белый) выступает как своеобразная награда за победу в честном поединке, как условие осознания героем ценности собственной жизни. Солнечный день, блеск снега, голубизна неба связаны с жизнью и ее лучшими сторонами.

Обманщик и коварный человек Кан (имя созвучно библейскому Каину) грабит Актана и убивает коня Белоглазого. Так Кан отомстил Актану за близость с Вдовой. И это отражается в цветовой картине повести: «А наутро Актан вскочил, будто его укололи. В окошке *посветлело,* но по углам хижины еще густела *тьма.* В далеком небе, видимом сквозь чистое стекло, висели *красные, словно кровавая пена, облака*… Во дворе было пусто – сиял лишь *чистейший, ослепительный снег.* Дверь в сарай была приоткрыта, Актан вошел туда и увидел на полу *Белоглазого,* мертвого, закоченевшего. Изо рта натекла лужица *крови*… Неподалеку на земле валялся *окровавленный* топор. Присев у откинутой головы *мёртвого* коня, Актан приподнял *чёрную, слипшуюся от крови челку* и увидел след жестокого удара» [2: 57]. Цветовая картина довольно разнообразная: *белый* (ослепительный снег), *красный* (словно кровавая пена, слипшаяся от крови челка, окровавленный топор)

и *темный* (густела тьма). Безусловно, доминирует цвет крови, символизирующий грех, предательство, опасность, кровь, гибель близкого человека. Примечательно, что читатель видит *красные, словно кровавая пена, облака*: даже небо возмутилось этому преступлению.

В рассказе К.Г. Паустовского представлены детали пейзажа в день похорон Катерины Петровны: «Подморозило. Выпал тонкий *снежок*. День *побелел,* и небо было сухое, *светлое,* но *серое,* будто над головой протянули вымытую, подмерзшую холстину. Дали за рекой стояли *сизые*» [5]. Белый цвет (снежок, побелел, светлое) сочетается с серым и сизым (темно-серые с синеватым оттенком), но темные оттенки доминируют. В данном фрагменте рассказа видим, что природа как бы сочувствует уходу человека из земной жизни.

Таким образом, цветообозначения в произведениях символичны, наполняются дополнительными смыслами. Тёмные оттенки цвета в рассказе «Телеграмма» – знак угасания человеческой жизни, смерти как неизбежного. В повести «Человек-Олень» переход темноты в свет и света в темноту – отражение смятения в душе героя, его колебаний в выборе.

Не все оптимистично в рассказе «Телеграмма», так как умирает Катерина Петровна и опоздавшая на похороны Настя уехала «из Заборья крадучись, стараясь, чтобы ее никто не увидел и ни о чем не расспрашивал» [5]. Ей стыдно, и она понимает, что сказать людям нечего. Катерина Петровна обречена на одиночество собственной дочерью, однако уходит из жизни тихо и спокойно, простив ее. А Насте теперь жить с чувством вины и тяжестью на душе, так как она нарушила Божью заповедь (чти отца своего и мать свою).

После столкновения со злом Актан начинает ценить жизнь, осознавать свое место в ней и принимает решение уйти к людям. Человеческое начало побеждает природное, поэтому главный Актан выбирает не одинокое и жалкое существование в «мертвом» ауле, а жизнь с людьми. Герой повести не оставляет свою мать: «Они навсегда уходят из Аршалы – *по белому снегу* уходят от покинутого всеми старого аула, где прозвучала последняя в округе сказка о тайнах пещеры Таниркоймаса» [2: 59]. Символичен уход из аула по белому снегу: тьма отступила, цвет снега (белый) доминирует, означает чистоту и гладкость дороги, надежду на лучшую жизнь.

Литература:

1. Бахилина Н.Б. Ослепительно рыжий, безнадежно рыжий // Русская речь. 1975. № 5. С. 104–110.

2. Бокеев О. Человек-Олень: повести, рассказы. М.: Известия, 1990. С. 5–60.

3. Вежбицкая А. Обозначение цвета и универсалии зрительного восприятия // Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996. С. 231.

4. Долгушева Т.В. Рыбченко-Демьяненко Е.С. Символика белого цвета в рассказе С. Есенина «У Белой воды» // Вестник Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета. Семей. 2018. № 4(40). С. 81–84.

5. Паустовский К.Г. Телеграмма. URL: https://nukadeti.ru/rasskazy/paustovskij-telegramma.

6. Сологуб Н.М. Цветовая цивилизация через призму национальной культуры. Речь и культура нации. Львов, 1990. С. 70.

7. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов. М.: Торсинг, 2001. С. 80.

© Долгушева Т.В., Рыбченко-Демьяненко Е.С., 2024

УДК 81-2

Дуйсенбина Аружан Утебаевна,
аспирант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Категория вежливости (на примере приветствий на казахском, русском и английском языках)

В языкознании понятию вежливости уделялось недостаточно внимания, только в конце XX в возрос интерес к этике речи, правилам ведения беседы, вопросам модели поведения в межкультурной среде. Это объясняется не только попыткой лингвистов изучить социально целесообразное поведение говорящего и слушателей, но и демонстрацией того, как культура проявляется в поведенческом стиле говорящего, привычке общения, аспекте поведенческой компетенции вежливости, уважения и социально приемлемого поведения.

Определение вежливости рассматривает поведенческую сторону этого явления как проявление хороших манер. Однако хорошие привычки могут идти рука об руку с низкоуровневыми целями и отсутствием уважения к людям. Такой контраст можно понять из таких английских понятий, как «polite» и «courteous». Первое понятие часто связано с внешней стороной поведения, а второе – с сочетанием внешнего облика и внутреннего хорошего отношения к людям. Вежливость трактуется как национально-специфическая коммуникативная категория, содержание которой представляет собой систему ритуальных стратегий коммуникативного поведения, направленная на соблюдение общепринятых правил и бесспорное, гармоничное общение в ходе межличностной коммуникации (установление, поддержание и завершение межличностных отношений). Кроме того, понятие вежливости варьируется от культуры к культуре. Понятие вежливости, отраженное в языке каждой культуры, имеет свое значение [1: 56].

Вежливость – неотъемлемый признак деятельности, определяемый социокультурной организацией общества, выражающий соблюдение этических принципов в речи и действиях, основу этического поведения, любые коммуникативные межличностные отношения.

Формы категорий вежливости не являются самостоятельной системой. Они представляют меняющееся историческое время и социальный статус использования. Формы категории вежливости зависят от формальных и неформальных условий любых отношений [6].

При межкультурном рассмотрении вопроса категории вежливости прежде всего необходимо знать, что такие универсальные понятия, как вежливость, уважение, внимательность, имеют разное значение в разных языках и культуре.

Между людьми, которые плохо знакомы друг с другом, наблюдается явная социальная дистанция. В таких ситуациях ролевое поведение отличается взаимной осторожностью и формальностью. Вежливость в этом контексте часто выражается формально, приводя к искажению истории и скрывая истинное положение дел [7].

На социальной дистанции отчетливо видно, что отношения между говорящим и слушающим происходят опосредованно. Приветствие играет важную роль в процессе

общения, выполняя несколько функций. Прежде всего, это способ установления отношений и признак того, что вас заметили, что является знаком социального сотрудничества. Приветствие является началом коммуникации и определяет ее гармоничность [2: 110].

Несмотря на универсальный характер этого речевого акта, в приветствиях казахов, русских и англичан имеются и национально-культурные особенности.

В то же время формулы приветствия имеют некоторые диалектные особенности, которые должны быть тесно связаны с историко-географическим разделением казахов на сотни. Например, «Сәлем!» относится к наиболее распространенной форме приветствия, используемой преимущественно в нейтральной ситуации, это форма «Сәлем бердік!» в Мангистауской области и «Салам!» в южных регионах.

С раннего возраста детей учат не высказываться против своих родителей и старших незнакомцев, уступать место. Такое общение не может не отразиться на языке. Формула приветствия «Сәлеметсіңбе!», используемая для обозначения родственников или тех, кто моложе себя, имеет следующие варианты: «Сәлеметсіңдерме!» (к нескольким людям одного возраста), «Сәлеметсізбе!» (относится к людям старшего возраста) и «Сәлеметсіздерме!» (относится к нескольким людям старшего возраста). Последние две формулы приветствия часто используются бок о бок с кивком головы и наклоном руки к груди. Упомянутые жесты выражают особое уважение к приветствующим слушателям. Анализируя перечисленные формулы речевого этикета, к языковому элементу вежливости относится суффикс «сіз», который встречается во всех формах вежливого обращения по отношению к другой стороне.

Выбор формул приветствия зависит также от того, знают ли говорящий и слушающий в ситуации общения друг друга или нет. Если они не знакомы, выбор формы приветствия в основном зависит от возраста общающегося: человеку того же возраста или старше говорят «Ассалаумағалейкум!» (мужчине) или «Сәлеметсізбе!», а людям помоложе используются формулы «Сәлеметсіңбе!» или «Сәлем!». Использование формулы приветствия также зависит от формальной или бытовой ситуации. Официальное приветствие должно иметь свои отличительные черты: проявление уважения к слушающему, возрастную нейтральность, безличную обобщенность и т.д. Формальное приветствие – это ритуальный элемент общения, лишенный эмоциональной окраски.

Интересно, что в казахском приветствии многие формы также используются, чтобы спросить о здоровье участников общения. Например: «Сау сәлеметсіздерме», «Аман есен ба?», «Амансың ба?», «Есенсіздер ме?», «Аманшылық па?». Помимо вопросов о здоровье адресата, в казахской языковой культуре обычно задают вопрос о здоровье его родных и близких и даже о месте его прибытии: «Ел аман ба?». В качестве вежливого ответа на такое приветствие используется форма «Жақсы, рақмет».

На казахском языке также есть формулы приветствия с использованием частей дня: «Қайырлы таң», «Қайырлы күн», «Қайырлы кеш» и «Кеш жарық». Существующие перечисленные формулы выражают уважение к адресату, такое приветствие можно услышать и среди коллег на работе, используя эти формулы, начальник может поздороваться

с подчиненным, работник может так же поздороваться. Существующие формулы выражают уважение к адресату и могут быть использованы в различных ситуациях. Например, коллеги на работе могут приветствовать друг друга таким образом, а начальник может поздороваться с подчиненным и наоборот [4: 26].

В русском речевом этикете важную роль играют ситуация и традиции. Национальные особенности отражаются в речевом этикете, в частности в выборе формы обращения. Особенность русского языка в том, что в нем есть два местоимения, заменяющие настоящее имя человека, – «вы» и «ты», а также местоимение «он» участвует в общении при разговоре о третьем лице.

Согласно принятому в России этикету, используется форма заявления на «вы»:

- при разговоре со знакомым человеком, с которым установились дружеские отношения;
- в случае неформального общения;
- коллегам по работе, состоящим в неформальных отношениях друг с другом, равных или младше по возрасту, равному или младшему по должности;
- учитель ученику (часто в младших классах);
- родители своим детям;
- дети со сверстниками или младше;
- близкие родственники.

Обращение начальника на «Ты» к подчиненному возможно только в том случае, если подчиненный может обращаться к начальнику на «Ты», то есть между ними существуют дружеские, неформальные отношения. В противном случае такое обращение является грубым нарушением речевого этикета. Это может быть воспринято подчиненными как презрение, ущемление человеческого достоинства, оскорбление личности [3: 81].

В английском языке можно выделить три части приветствия: прямая формула приветствия (Hello, Good Morning, Good afternoon, Good Evening), обращения (Mr.Wright, Nick, Ladies and Gentleman) и элемент «small talk», характерный для английского речевого общения. Мы рассмотрим только первую часть, то есть формулу приветствия. Такие формулы приветствия, как Good Morning, Good Afternoon, Good Evening, в большинстве случаев используются в официальных случаях. Они также состоят из двух компонентов: «good» – хорошо, приятно. Сокращенные формы указанного приветствия Morning, Afternoon, Evening обозначают знак равноправия между формальными и коммуникантами.

Подобную тенденцию можно наблюдать и в форме приветствия, которая является сокращенной версией «Hi» и «Hello». Несмотря на семантическое сходство этих форм, они различаются в контексте использования. Во-первых, «Hi» часто используется как самая короткая форма приветствия. Несколько лет назад такое приветствие использовалось только среди близких и хорошо знакомых людей. В настоящее время сотрудники, начальство и младшие могут приветствовать старших. «Hi» используется только для приветствия и не

означает продолжения разговора, в то время как «Hello» используется как начало разговора. Таким образом, «длина» приветствия связана с продолжительностью разговора.

В английском языке также есть следующие формулы приветствия: «How do you do?» и «How are you?».

Первый не получил широкого распространения, поскольку используется только при официальных знакомствах. «How are you» в прямом переводе соответствует форме «как дела». Его сокращенная форма «Hi» используется только как формула приветствия, не имея в виду ответ о здоровье, работе [5: 17].

Наряду с рядом сходств в формулах приветствия на казахском, русском и английском языках наблюдаются некоторые следующие различия:

- количество формул приветствия в казахском и английском больше по сравнению с русским языком;
- в казахской и русской лингвокультурах преобладают критерии употребления тех или иных формул приветствия, основанные на социальных, половых или возрастных особенностях; для английской языковой культуры подобные особенности вовсе не уникальны;
- в казахском языке существует специальный суффикс -сыз/сіз, считающийся показателем вежливого приветствия, который мы условно называем «вежливой морфемой». В современном английском и русском языках такого формального показателя нет;
- в английском языке, в отличие от русского и казахского, нет официальной разницы между формами «ты» и «вы»;

Таким образом, вежливость – это формулы общения, используемые для установления контакта между людьми и с целью продолжения этого контакта, ставшие стереотипом с национальными особенностями. А приветствие – это знак внимания, признак того, что собеседник вас заметил или что вы важны, одна из стратегий вежливости, которые по-разному проявляются при установлении межкультурных отношений. Принимая во внимание указанные в статье особенности приветствия на казахском, русском и английском языках, мы убеждаемся в том, что категория вежливости является универсальной. Это общечеловеческая категория, которая описывает как всю нацию, так и говорящего.

Литература:

1. Агапова С.Г. Основы межличностной и межкультурной коммуникации. Ростов на Дону: Феникс, 2004. 288 с.

2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.

3. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. М.: Рус. яз., 2002. 216 с.

4. Әнес Ғ., Удербаев А. Диалектологиялық сөздік. Алматы: Арыс, 2007. С. 562–612.

5. Leech G. Principles of pragmatics. L.; N. Y.: Longman, 1983. P. 131–139.

6. Султанова З.А., Абдуллина Г.Р. Кинетические и фонационные средства выражения эмоций в башкирском языке (на примере художественных текстов) // Современное педагогическое образование. 2023. № 8. С. 262–269.
7. Абдуллина Г.Р., Карабаев М.И. Филологическая наука: история, современность, перспективы. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2022621581, 04.07.2022. Заявка № 2022621495 от 24.06.2022.
© Дуйсенбина А.У., 2024

УДК 655

Имангулова Аделина Рустемовна,
магистрант,УУНиТ,
Саитбатталова Юлия Аликовна,
канд. филол. наук, старший преподаватель,
УУНиТ, г. Уфа, РБ

Детско-юношеский самиздат в научном дискурсе

История бытования неофициальной литературы уходит корнями в древность. Примером могут послужить рукописные книги еретиков и старообрядцев, письма Петра Чаадаева, поэзия Александра Пушкина, издававшаяся за рубежом газета Александра Герцена «Колокол». В советское время жертвами цензуры стали произведения Михаила Булгакова, Бориса Пастернака, Анны Ахматовой, Александра Солженицына и многих других талантливых деятелей культуры, но им удавалось попасть в руки читателя через самиздат. Вольная печать копировалась и распространялась в обход главлита подпольно, кустарным способом.

В зависимости от потребностей аудитории самиздат ориентировался на различные группы читателей. Так, большим спросом пользовался детско-юношеский самиздат. Неофициальные и несанкционированные издания были одним из способов для молодежи выразить свои мысли, чувства и познакомиться с альтернативной запрещенной литературой. Самиздат представляет собой важный исторический источник, являет оптику подрастающего поколения того времени на политические события и социокультурные процессы. Потому нам видится важным перед комплексным анализом национального детско-юношеского самиздата рассмотреть теоретико-методологическую основу исследования, сопоставить различные дефиниции термина и проследить его историографию.

Первые аналитические материалы подросткового самиздата появились в московском научно-популярном журнале «Вестник Воспитания» (1890–1917). В примечании редакция отмечает, что это новый предмет изучения для их педагогического издания. В исследовании школьного литературного самиздата они видят потенциал «для характеристики воспитывающегося юношества, так и для суждений о внутренней стороне школьного дела».

В 1896 г. в выпуске № 3 «Вестника Воспитания» печатается статья С. Скворцовой «Духовная жизнь гимназисток по литературным журналам, издаваемым гимназистками» [7]. Автор употребляет следующие формулировки для результатов творческой активности учениц: «журналы воспитанников и воспитанниц средне-учебных заведений (старших классов)», «юношеские журналы», «журнал гимназисток», но так и не приходит к единому термину [7]. По мнению С. Скворцовой, подобные издания служат богатым материалом для анализа подростковых мыслей, сбора сведений, которые невозможно получить из кондуитных журналов и годовых отчетов учебных заведений.

Так, можно сделать вывод, что детско-юношеский самиздат зародился в образовательной среде: в школах, лицеях, гимназиях, где были условия для создания неофициальных протоиздательских организаций. Но уже на ранних стадиях самодеятельная активность подростков преследовалась начальством, потому велась тайно. За редким исключением подобные журналы выпускались под руководством педагога.

У редакции «Вестника Воспитания» появляется интерес к изучению подобного рода самиздата, потому в примечании к статье С. Скворцовой напечатан призыв читателей поделиться школьными журналами, а также сведениями об изданиях (год выпуска, учебное заведение, класс, фамилии авторов) [1: 130].

Но в скором времени в выпуске журнала № 7 выходит статья, где ученый комитет Министерства народного просвещения дает негативную оценку инициативной деятельности воспитанников: «Издание журнала в гимназии противоречит назначению и цели последней, и занятие журналистикой для учащихся – дело совершенно преждевременное. В педагогическом отношении это издание, как бы ни было ведено прекрасно, всегда будет орудием обоюдоострым <...> ученый комитет признал, что означенное издание, не соотвествует не учебновоспитательным задачам среднеучебного заведения, ни силам и развитию воспитанников такого заведения, ни количеству досуга, которым они могут располагать, должно быть признано скорее вредным, чем полезным» [2: 279].

В результате на дореформенном языке появляется первый термин для обозначения детско-юношеской неофициальной литературы – «ученическiе журналы». Запретительный характер самиздата только повысил к ней интерес создателей и читателей, а также дал начало исследовательской деятельности. В 1901 г. С.Г. Смирнов зачитывает свой доклад «Ученические журналы и сборники» на заседании педагогического общества при Московском университете, который позже публикуется в том же «Вестнике Воспитания» в выпусках № 6–9 [8]. Автор также подчеркивает ценность детско-юношеского самиздата: «то явление школьной жизни, которое обыкновенно называют ученическими журналами, представляется очень важным в этом отношении: ведь это – естественно

вырастающая форма яркого обнаружения индивидуальных наклонностей и самодеятельности учеников» [3: 84]. В его работе впервые принимается попытка систематизировать и типологизировать школьную неофициальную журналистику. С.Г. Смирнов делит ученические журналы и сборники на два вида – печатные и рукописные, а также дает историческую справку о подобных изданиях с 30-х г. XVIII до конца XIX в. Для него является прецедентным случай литературного кружка Сумарокова и его товарищей. По мнению А. Б. Лярского, цель работы Смирнова «показать безопасность подросткового творчества, бессмысленность запретов и преследований в связи с ним со стороны гимназического начальства» [7: 118].

В то же время в общепедагогическом журнале для школы и семьи «Русская школа» Министерство народного просвещения меняет свою позицию относительно детско-юношеского самиздата, оно поднимает вопрос о «беспрепятственном разрешении издавать ученические журналы с условием, чтобы журнал редактировался одним из преподавателей» [9: 113].

На долгое время исследования в этой области прекращаются, только в 1997 г. выходит диссертация Л.А. Вяткиной «Самодеятельная подростковая пресса в системе средств массовой информации». В научном дискурсе закрепляется новый термин. В отличие от Сумарокова и Скворцовой автор не считает важным отмечать принадлежность журналов к учебным заведениям для определения детско-юношеской периодики. Л.А. Вяткина расширяет рамки данного явления, в ее понимании «подростковая самодеятельная пресса (ПСП) – это разновидность изданий, в которых субъектами массовой информационной деятельности являются подростки (или их объединения)» [4: 4]. Ученические журналы выступают у нее одним из видов в классификации детско-юношеской деятельности. Так, исследователь делит подростковую самодеятельную прессу на три группы: «школьный (ученический) самиздат, собственно самостоятельные издания (выполненные типографским способом, имеющие тираж более 1000 экземпляров, официально зарегистрированные), «страницы»
в газетах» [4: 4].

Д.И. Косолапова предлагает новый термин для определения прессы, издаваемой подростками – «ювениальная журналистика», которым обозначает «коммуникативную и социально-адаптивную деятельность детей и подростков по сбору, переработке и передаче личностно окрашенной информации, выражающуюся в создании разнообразных медиапродуктов: как печатных (семейных, школьных или территориальных газет и журналов), так и электронных (детских теле- и радиопередач, интернет-изданий)» [5: 3]. В данной дефиниции делается акцент на возрасте издателей, так как, по мнению ученого, возрастная «принадлежность авторства определяет специфику журналисткой деятельности детей и подростков» [5: 3]. Д.И. Косолапова в своей диссертации «Ювениальная журналистика в России: исторические и функциональные особенности» (2015) делит ювениальные издания на два подвида. К первому случаю можно отнести самиздат, когда взрослые не принимают участие в создании медиа, они возникают по инициативе самих

ребят. Во втором случае творческая деятельность детей ведется под руководством взрослого и с материальной поддержкой.

Таким образом, с течением времени мы видим различные трактовки одного явления, расширение исследовательской базы. Ученые предлагают новые типологии и системы изучения, описан богатый практический опыт, позволяющий проследить эволюцию детско-юношеского самиздата.

Литература:

1. Вестник Воспитания. 1896. № 3. 298 с.

2. Вестник Воспитания. 1896. № 7. 328 с.

3. Вестник Воспитания. 1901. № 6. 174 с.

4. Вяткина Л.А. Самодеятельная подростковая пресса в системе средств массовой информации: дисс. … канд. филол. наук. М., 1997.

5. Косолапова Д.И. Ювенильная журналистика в России: исторические и функциональные особенности: автореф. канд. дисс. Екатеринбург, 2015. 24 с.

6. Лярский А.Б. Школьные рукописные журналы и газеты конца XIX – начала XX века как фактор социализации // Вестник Пермского университета. Серия: История. 2013. № 2 (22). 189 с.

7. Скворцова С. Духовная жизнь гимназисток по литературным журналам, издаваемым гимназистками // Вестник Воспитания. 1896. № 3.

8. Смирнов С. Ученические журналы и сборники. М., 1901.

9. Ученические журналы // Русская школа. 1901. № 12. Отд. II. С. 113.

© Имангулова А.Р., Саитбатталова Ю.А., 2024

УДК 373.24

Иманғолова Ләйсән Марат ҡыҙы,

уҡытыусы-логопед, Баланы үҫтереү үҙәге –

«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ ҡ., БР

Баланың телмәрен үҫтереүҙә нейроҡүнегеүҙәрҙең роле

Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың телмәр етешһеҙлектәрен төҙәтеү проблемаһы һәр педагогтан төплө ҡараш, ошо йүнәлештә ҡулланырлыҡ яңы алымдар, заманса технологиялар, ҡыҙыҡлы ҡулланмалар эҙләүҙе талап итә.

Был йәһәттән уҡытыусы-логопедтың коррекция эше практикаһында нейропсихологик алымдар индереү мәсьәләһе көнүҙәк булып тора. Коррекцион дәрестәрҙең һөҙөмтәлелеген күтәреү өсөн нейропсихологик технологиялар, нейроҡүнегеүҙәр ҡулланыу яҡшы һөҙөмтәләр бирә. Баш мейеһенең ярымшарҙары араһындағы үҙ-ара эш итеүен әүҙемләштереү һөҙөмтәһендә был күнегеүҙәр балаларҙа булған телмәр, хәрәкәт, уй-фекерләү процестарында булған кәмселектәрҙе төҙәтергә өҫтәлмә мөмкинлектәр бирә.

Баш мейеһенең ярымшарҙарының үҙ-ара бәйләнешле эше генә бөтә психик процестарҙың тулы ҡеүәтле системаһын формалаштыра. Һөҙөмтәлә бала үҙгәрештәргә

яҡшыраҡ яраҡлаша, гимнастика һәм уйындар аша мәғлүмәтте өйрәнеү һәм үҙләштереү еңелерәк бирелә башлай.

Был күнегеүҙәр баланың йәшерен һәләттәрен асыҡларға һәм уның баш мейеһенең эшмәкәрлегенең сиктәрен киңәйтергә мөмкинлек бирә. Дәрестәр тыныс, изге күңелле шарттарҙа даими үткәрелә. Һәр күнегеүҙе теүәл башҡарыу мөһим, шуға күрә һәр баланы индивидуаль өйрәтеү зарур.

Дәрестәр ябай күнегеүҙәрҙе өйрәнеүҙән башлана, улар яйлап ҡатмарлаша һәм башҡарылған күнегеүҙәрҙең күләме арта. Даими дәрестәр физик күнекмәләрҙе яҡшыртырға ярҙам итәсәк, атап әйткәндә, симметрик һәм асимметрик хәрәкәттәрҙе башҡарыу, тигеҙлекте һаҡлау, яурын билбауының хәрәкәтсәнлеге, ҡул һәм ҡулдарҙың оҫталығы. Шулай уҡ бындай күнекмәләр эмоциональ күнекмәләрҙе камиллаштырырға, баланы стрессҡа әҙерәк бирелеүсән һәм аралашыусан итергә, уны уйын барышында үҙенең ижади һәләттәрен күрһәтергә өйрәтергә мөмкинлек бирә. Логопедия эшендә нейрокүнегеүҙәрҙе даими ҡулланыу уҡытыуҙың коррекцион процесына ыңғай йоғонто яһай, интеллектты үҫтерә, балаларҙың физик, психик, эмоциональ һаулығын һәм социаль адаптацияһын яҡшырта, арыуҙы кәметә, ирекле контроль һәләтен арттыра, был үҙ сиратында телмәр боҙолоуы менән мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың үҫеш етешһеҙлектәрен төҙәтеүгә булышлыҡ итә. Түбәндә тәҡдим ителгән күнегеүҙәр өндәрҙе автоматлаштырыу ваҡытында бик ыңғай һөҙөмтә бирәсәк.

«Күңелле динозаврҙар». Ҡаты материалға Кузнецов аппликаторының энәле түңәрәктәрен беркетеп сығабыҙ. Һәр түңәрәк янына динозавр һүрәте йәбештерелгән. Бала ижектәрҙе ҡабатлай һәм бер иш динозаврҙарҙы табып бармаҡтар менән баҫа бара.

«Ишен тап». Баланың алдында ике уйын «яланы», һәр береһендә бирелгән өнгә һүрәттәр төшөрөлгән. Бала һүҙҙәрҙе атай, шул уҡ ваҡытта ике яландан бер иш һүрәттәрҙе табып бармаҡтар менән күрһәтә.

«Күңелле сылбыр». Балаға бирелгән өнгә һүрәттәр тәҡдим ителә. Һәр һүрәт аҫтында бармаҡтар һәм ҡул суҡтары ярҙамында эшләнгән төрлө хәрәкәт һүрәттәре һалына. Бала һүрәтте атай һәм шул уҡ ваҡытта ҡулдары менән хәрәкәтте ҡабатлай.

Әҙәбиәт:

1. Абдуллина Г.Р., Исянгулова Г.А. Языки и литературы в поликультурном пространстве: современное состояние и перспективы развития. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2022621720, 13.07.2022. Заявка № 2022621464 от 23.06.2022.

2. Абдуллина Г.Р., Хуснетдинова Р.Я. Современные проблемы преподавания башкирского языка в Республике Башкортостан и других регионах Российской Федерации. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2022621721, 13.07.2022. Заявка № 2022621468 от 23.06.2022.

© Иманғолова Л.М., 2024

УДК 373.24

Исламова Гульнара Рифовна,
заведующая МБДОУ № 55 г. Салават, РБ
Рамеева Альбина Фанузовна,
воспитатель МБДОУ № 55 г. Салават, РБ

Реализация регионального компонента в условиях ФОП ДО

В условиях современного общества и развития информационных технологий очень важным является момент воспитания в ребенке чувства любви к своей Родине, к своему родному языку, месту, где человек родился и вырос.

В настоящее время ФОП ДО дают возможность на 40% внедрить региональный компонент в образовательную программу дошкольного учреждения.

Детский сад является реальным средством воспитания нравственных и патриотических чувств, экологической культуры и эстетического восприятия у детей дошкольного возраста.

Обучение в региональном компоненте строится на основе преемственности поколений, уникальности природной и культурно-исторической среды и региональной системы образования как важнейшего фактора развития территории.

В Законе Российской Федерации «Об образовании» (ст. 14) указывается, что «содержание образования должно обеспечивать... интеграцию личности в национальную и мировую культуру».

Следовательно, каждый член современного общества, каждый ребенок поставлен перед необходимостью быть готовым к межнациональному общению с объектами иной национальной культуры, и сегодня как никогда стало важно уметь жить в многонациональном обществе.

Наряду с этим в Федеральной образовательной программе дошкольного образования прописаны основные принципы, это: приобщение детей к социокультурным нормам, традициям семьи, общества и государства, учет этнокультурной ситуации развития ребенка.

Следующим шагом является организация предметно-развивающей среды.

В нашем детском саду имеется мини-музей, где воспитанники знакомятся с историей, культурой, бытом, традициями башкирского и русского народов.

В нашем саду с 2018 г. по запросу родителей (законных представителей) функционирует группа с обучением и воспитанием на башкирском языке. Группа полностью расписана молодым художником города Салавата. Находясь в ней, мы погружаемся в природу, культуру, историю республики. Настенные рисунки воспитывают чувства патриотизма, гордости за свой край, народ.

Предметно-пространственная развивающая среда включает в себя изображения достопримечательностей нашего края (города), картотеки игр, картотеки потешек, стихов, сказки, национальные костюмы и украшения.

Работа по приобщению детей к национальной культуре у нас начинается с раннего возраста, строится на базовых, фундаментальных принципах педагогической науки: последовательность, системность, доступность, постепенность и т.д.

В раннем возрасте перед педагогом стоят задачи способствовать накоплению опыта доброжелательных взаимоотношений со сверстниками, воспитывать эмоциональную отзывчивость.

Педагоги формируют у детей элементарные представления о том, что хорошо и что плохо. Знакомят детей с названием малой Родины: города, села, деревни. Знакомят детей с сказками, потешками, песнями, народными играми.

Все мы знаем, что музыка обладает особой силой воздействия на чувства, а эмоциональный настрой возбуждает у детей интерес к национальной культуре.

В своей работе с детьми мы стараемся включать в сценарии праздников и развлечений народные песни и танцы.

Такие праздники создают атмосферу теплоты, способствуют развитию интереса, дружеских отношений к народу, его обычаям и традициям.

Для того, чтобы подготовить ребенка к жизни, научить быть успешным во всех делах, необходимо помочь ему с самого детства полюбить свою Родину, знать национальные традиции и культуру, полюбить язык своего народа.

Воспитание реализуется в любви к родному краю, родному языку не только в образовательной организационной деятельности, но и в режимных моментах, на прогулке.

В работе с детьми педагоги широко используют журнал «Акбузат». Мы плотно сотрудничаем с главным редактором журнала «Акбузат», башкирской поэтессой, журналистом, переводчицей Абдуллиной Ларисой Хашимовной.

В двигательной деятельности знакомим детей с народными башкирскими играми. Организация театрализованной деятельности также позволяет решать задачи этнокультурного воспитания и духовно-нравственного развития.

Большое значение в воспитании всесторонне развитой личности имеет работа с родителями. Родителям с первых дней посещения детского сада рекомендуем знакомить детей с национальными особенностями своего народа – петь песни на родном языке, рассказывать народные сказки. Семья – источник и звено передачи ребенку социально-исторического опыта.

Родители принимают активное участие в приобщении детей к культуре, истории башкирского народа: шьют национальные костюмы куклам, изготавливают лэпбуки, приносят в группу старинные предметы (накидки, посуду, предметы быта).

Совместная работа позволяет сформировать у детей дошкольного возраста представление о региональных особенностях и иных культурных различиях, а также приобщить к восприятию людей другой культуры, других традиций, одновременно находя в них общечеловеческие ценности (доброту, дружбу, честность, любовь).

Язык для ребенка – это средство развития, познания и воспитания. Воспитательный компонент заключается в формировании интереса и положительного отношения

к башкирскому языку, к культуре башкирского народа; осознании себя как личности, принадлежащей к определенному языковому и культурному сообществу; понимании важности изучения башкирского языка.

Таким образом, процесс обучения башкирскому языку в детском саду обеспечивает не только возможность овладения башкирским языком для общения, но и помогает ввести детей в мир культуры башкирского народа.

Процесс обучения башкирскому языку не только обеспечивает детей возможностью овладения еще одним способом общения, но и приобщает детей к истокам культуры башкирского народа. Содержание регионального компонента образования призвано способствовать формированию у дошкольников духовно-нравственных ориентаций, развитию их творческого потенциала, толерантности в условиях современного мира.

Наши воспитанники принимают активное участие в конкурсах местного и республиканского уровня.

Воспитатель по обучению и воспитанию на башкирском языке участвовала в республиканском конкурсе «Педагог года с обучением и воспитанием на родном языке».

В 2023 г. с детьми раннего возраста мы приняли участие в Межрегиональной конференции, посвященной народной педагогике и юбилею известной писательницы Марьям Буракаевой и были награждены дипломом второй степени от Министерства образования РБ.

В 2023 г. также поделились опытом работы на VIII Международной научно-методической конференции «Башкирский язык в образовательном пространстве субъектов РФ», посвященной году педагога и наставника.

© Исламова Г.Р., Рамеева А.Ф., 2024

УДК 373.24

Иҫәнғолова Валентина Анатольевна,
тәрбиәсе, Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ к., БР

Балалар баҡсаһында бала тәрбиәләүҙә өләсәйҙәр тәрбиәһенең роле

Башҡорт халҡының көнкүреше, тарихы, ауыҙ-тел ижады, милли йолалар, ғөрөф-ғәҙәттәрен өйрәнеүгә ҙур иғтибар бирелә. Башҡорт халҡында тәрбиә ҡанундары теҙелеп кенә яҙылмаған, уның барлыҡ ижадында тәрбиә рухы сағыла. Эпостарҙан башлап йомаҡтарға тиклем, ҡул эштәренән бейеүгә тиклем хәҙерге көндә лә үҙ актуаллеген юғалтмаған. Балалар фольклоры үҙ эсенә халыҡ ижады әҫәрҙәрен ала һәм ул күп функциялы: баланы йоҡлатыу өсөн ололар тарафынан башҡарыла (һөйгөстәр, әүрәткестәр, бишек йырҙары, бейеү таҡмаҡтары, бармаҡ уйындары).

Бала үҫтергәндә ысынлап та өләсәйҙәр мөһим роль уйнай. Ни өсөн тигәндә, нисек кенә тырышмаһын, көнө буйы эштә йөрөгән әсәйҙәрҙең иғтибары сабыйҙарға етмәй. Ә өләсәйҙең наҙын берәү ҙә алыштыра алмай. Иң мөһиме – улар арҡаһында телебеҙҙе яҡшы беләбеҙ. Бала

өләсәйҙәре, олатайҙары менән аралашып үҫкән осраҡта башҡорт телен ишетеп, белеп үҫә. Кескәйҙәр ошо ваҡытта уратып алған әйберҙәргә, телмәргә бик тә иғтибарлы була. Ололарҙың һөйләшкәнен, аралашҡанын ишетеп үҫһә, теле лә тиҙерәк асыла.

Йортобоҙҙоң йәме булып түребеҙҙе сәңгелдәк биҙәһен. Шул бишектә бәүелеп, моңло йырҙар тыңлап, атай-әсәй, яҡындары һөйөүенә ҡойоноп үҫкән сабыйҙарҙың киләсәге ышанслы. Бишек – ҙур донъяға ишек. Бишек йыры. Ҡәҙерле кешебеҙҙең талғын ғына һуҙған бишек йыры беҙҙе ғүмер буйы оҙата килә. Өләсәй-әсәйҙәребеҙҙең сәңгелдәк йырҙарын тыңлаһаҡ, һуңынан уны балаларыбыҙ тыңлап үҫә, моңло, мәғәнәле бишек йыры ҙур ҡөҙрәткә эйә. Бишек йыры балаға әсә йөрәгенең саф һөйөүенең изге теләген, туған теленең наҙын, көйҙәрҙең моңон еткерә, әсә менән бәйләнешен нығыта, телмәрен байыта.

Беҙҙең «Айыуҡай» балалар баҡсаһында ата-әсәләр өсөн саралар үтеп тора. Бишек йыры, атайҙар ҡоро, йола байрамдары, асыҡ дәрестәр, ағинәйҙәр менән осрашыу, өмәләр, йәрминкәләр, осрашыуҙар даими үткәрелә. Кескәйҙәр төрлө яҡтан үҫешһен өсөн бар шарттар булдырылған.

Кескәйҙәр үҙ телен, йола-ғәҙәттәрен белеп, илһөйәр булып үҫһен, беҙ уларҙы ысын көслө шәхес итеп тәрбиәләй алабыҙ. Балаларҙы рухлы итеп тәрбиәләүҙә һәр оло быуын үҙен бурыслы итеп тойһон, ә балаларыбыҙ һау-сәләмәт булып үҫһен.

Әҙәбиәт:

1. Абдуллина Г.Р., Саньярова Р.Р. Формирование функциональной грамотности воспитанников и обучающихся полилингвальных образовательных учреждений посредством интерактивных форм взаимодействия. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2023622046, 21.06.2023. Заявка № 2023621765 от 09.06.2023.

© Иҫәнғолова В.А., 2024

УДК 811.512.141

Иҫәнголова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы,

филол. фәнд. д-ры, профессор,

Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Т.Ә. Килмөхәмәтов әҫәрҙәрендә метафораларҙың ҡулланылыу үҙенсәлектәре

Телмәрҙә һүҙ, ҡағиҙә буларaҡ, төшөнсәләрҙе атау өсөн хеҙмәт итә. Мәҫәлән, *алтын, көмөш* һүҙҙәре әйберҙең, предметтың материалын белдерә. Мәҫәлән: *алтын балдак, көмөш сылбыр*. Художестволы телмәрҙә был һүҙҙәр бөтөнләй икенсе мәғәнә белдереп килеүҙәре мөмкин: *көмөш тамсы, алтын ҡул* һ. б.

Метафора *күсереү* тигән һүҙ. Аристотель метафораны образлы фекерләүҙең һүҙ менән бирелгән үҙенсәлеге тип аңлатҡан. Уның фекеренсә, «Метафора һайлауҙа оҫталыҡ кәрәк… был – талант билдәһе. Уңышлы метафора табыу – ул оҡшашлыҡты күреү тигән һүҙ. Метафора юғары дәрәжәлә асыҡ, аныҡ, яңы булырға тейеш» [1: 117].

Сағыштырыуҙан айырмалы буларaҡ, метафорала һүрәтләнгән күренештәр, предметтар икенсе күренеште йәки предметты бирә торған һүҙ менән туранан-тура әйтелә. Шулай итеп,

метафора – ниндәй ҙә булһа берәй нәмә йәки күренешкә уға оҡшаш булған икенсе бер әйбер йәки күренештең үҙенсәлектәрен күсереү [3: 97]. Был һүҙ барған төп предметҡа образлылыҡ биреү өсөн шулай эшләнә.

Башҡорт телендәге метафорик һүҙҙәрҙе, телдә ҡулланыу дәрәжәһенә, стилистик ролдәренә ҡарап, В.Ш. Псәнчин өс төргә бүлә:

1. Художестволылығын, күсмә мәғәнәлелеген юғалтҡан метафоралар.

2. Образлы (йәки фигуралы) метафоралар.

3. Индивидуаль-стилистик метафоралар [3: 17].

Художестволылығын юғалтҡан метафоралар күп мәғәнәле һүҙҙәрҙең бер төрө булып иҫәпләнәләр. Улар айырым-айырым ике предметтың тышҡы оҡшашлыҡтарын бер-береһенә күсереүҙән барлыҡҡа килә. Мәҫәлән: *энә күҙе, ер йөҙө, тау бите, йылға тамағы* һ.б.

Был төр метафораларҙы сығыштары яғынан түбәндәге төркөмдәргә бүлергә мөмкин:

1. Кешенең тән өлөштәренә оҡшатып яһалған метафоралар. Мәҫәлән: *картуф күҙе, тау мороно, сәғәт теле* һ. б.

2. Хайуандарҙың, ҡош-ҡорттарҙың тән төҙөлөшө менән сағыштырып барлыҡҡа килгән метафоралар. Миҫалдар: *самолет ҡанаты, самолет ҡойроғо* һ. б.

3. Башҡа әйберҙәргә оҡшатыу юлы менән яһалған метафоралар. Мәҫәлән: *күҙ алмаһы, күҙ ҡараһы, терпе энәһе* һ. б.

4. Йәнһеҙ әйберҙәргә йәнле әйберҙәрҙең хәрәкәтен күсереү юлы менән яһалған метафоралар. Миҫалдар: *сәғәт йөрөй, радио һөйләй, пуля оса* һ. б.

5. Сифаттарҙың исемгә күсеү юлы менән яһалған метафоралар. Мәҫәлән: *ҡара* (күҙ ҡараһы) – *ҡара* (яҙыу ҡараһы) [3: 18].

Һүҙ сәнғәте өсөн күсмә мәғәнәле һүҙҙәрҙең әһәмиәте айырыуса ҙур. Улар эмоциональ-экспрессив яҡтан көслө яңғырайҙар, төрлө стилистик биҙәктәргә бай булалар, әҫәрҙең формаһы һәм йөкмәткеһе менән туранан-тура бәйләнештә тороп, әҫәр йөкмәткеһен тәрән асырға ярҙам итәләр. Тел саралары ярҙамында яҙыусы үҙ фекерҙәрен уҡыусыға еткереп кенә ҡалмай, үҙенең геройҙары менән шатлыҡты ла, ҡайғыны ла кисерергә мәжбүр итә.

Һынлы метафоралар, күркәм телмәрҙә һүрәтләү саралары сифатында ҡулланылып, образлы тел барлыҡҡа килтереүҙә мөһим урын тота. Уларҙы бүлергә мөмкин:

1. Исем метафоралар. Мәҫәлән: *тормош һуҡмағы, һөйөү ялҡыны, белем шишмәһе* һ. б.

2. Сифат метафоралар. Мәҫәлән*: аҡ бәхет, ҡайнар һөйөү, бөҙрә ҡайын* һ. б.

3. Ҡылым метафоралар. Мәҫәлән: *ҡояш көлә, диңгеҙ ҡайнай, дәрт уяна* һ. б.

4. Форма оҡшашлығына нигеҙләнгән метафоралар. Миҫалдар: *ҡылыс танау, көрәк һаҡал* һ. б.

5. Күләм, киңлек, хәрәкәт оҡшашлығына нигеҙләнгән метафоралар. Мәҫәлән: *күңел даръяһы, ғишыҡ уты* һ. б. [3: 19–20].

Т. Килмөхәмәтов әҫәрҙәренән һынлы метафораларға миҫалдар: Ҡара аҡылым менән әйтәм: һин дөрөҫ юлда! («Ғүмер бераү, донъя мәңгелек»). Исламды тимер рәшәткәле таш йортҡа алып барып тығырға тигән уйы бойомға ашмаған бер төйөн булып йөрөмәнеме ни ғүмер буйы? («Ғүмер бераү, донъя мәңгелек»). Эт йәнле кеше булып сыҡтым мин

(«Турайғыр»). Ауыл осонан унар саҡрым ярым самаһында Оло зыяратҡа саҡлы тере коридор хасил булды («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). Кемдәрҙең генә аҫыл һөйәктәре ятмай бында («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). Ә икенсе берәүҙәр мөхәббәт шарабын татып ҡарарға ла өлгөрмәгәндер («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»).

Сифат метафораларҙы *эпитет,* ҡылым метафораларҙы *йәнләндереү* тип тә йөрөтәләр.

Эпитет грек һүҙе, беҙҙеңсә *ҡушымта* мәғәнәһенә тура килә. Ул исемдәргә аныҡлаусы һүҙ рәүешендә ҡушылып йөрөй. Йәғни үҙендә аныҡлаусы сифат һүҙ төшөнсәһен тота. Әммә сифат һүҙ ҙә төрлө мәғәнәлә ҡулланылырға мөмкин. Әйтәйек, *алтын сәғәт* тигәндә ул сәғәттең алтындан ялатылған икәнен аңлатһа, *ул кешенең ҡулы алтын* тигәндә кешенең ҡулы эшкә оҫта икәнлекте аңлата. Әгәр *акылың алтын* тиһәләр, был юлы *алтын* һүҙенең ирония менән әйтелгәнен төшөнәһең.

Алтын сәғәт тигәндә *алтын* һүҙе сәғәттең сифатын аңлатыр логик аныҡлаусы булып килгән. *Ул кешенең ҡулы алтын* тигәндә *алтын* һүҙе күсермә, образлы мәғәнәлә әйтелә. Өсөнсө миҫалда иһә *алтын* ироник мәғәнә ала. Һуңғы ике миҫалда аныҡлаусы һүҙҙең күсмә, кинәйәле мәғәнә алғанын әҙәбиәт ғилемендә *эпитет* тип исемләйҙәр ҙә инде.

Эпитет фольклорҙа һәм әҙәбиәттә һүрәтләү сараһы булараҡ художестволылыҡ функцияһын башҡара. Сағыштырыуҙар был функцияны башлыса ярҙамсы һүҙҙәр аша башҡарһа, эпитет аныҡлаусы һүҙгә күсмә поэтик мәғәнә һалыуы менән үтәй. Миҫалдар: Хәҙер ана күҙ һал: ҡара урман («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). Ҡара аҡылы, йөрәге аша һиҙҙе быны Мәрхәбә («Берәҙәк»). Нәҙек оҙон кәүҙәле, алғыр аяҡлы, ҡамыш ҡолаҡлы, көмөш яллы туры айғыр («Ҡар яҡтан көн»). Көмөш тауышы ла ишетелеп киткәндәй итә («Турайғыр»). Таш ҡапсыҡҡа тулған дымлы һауа ҡайҙа барып бәрелергә белмәй өйөрөлә («Турайғыр»). Көмөш ялдары тиргә бешеләнде («Турайғыр»). Һаҡаллы сабый тиҙәрме? («Турайғыр»). Ундай әсе яҙмыш кисергәнсе, уны имсәк балалары йортона бирҙем («Турайғыр»). Көмөш тамсылар сәсрәтеп ике үҫмер йөҙә («Ҡар яҡтан көн»).

Йәнләндереү – кешеләргә хас сифаттар менән йәнле итеп һынландырырға ынтылыу. Быңдай осраҡтарҙа шағир фантазияһы ярҙамында тәбиғәт күренештәре лә, тирә-йүндәге әйберҙәр ҙә, кешеләрсә хәрәкәт итеп, хатта һөйләшеп китеүсән. Поэтик йәнләндереү сараһы йәнһеҙ нәмәләргә, гүйә, йән өрә. Тәбиғәт есемдәрен кешеләштереп тасуирлау әҫәрҙе йәнлерәк һәм йәмлерәк, эмоциональ тәьҫирлерәк итә.

Йәнләндереүҙең кереһе – тәбиғәт күренешен төҫһөҙләп йә әйберҙе, уй-тойғоно ҡатырып ҡуйыу ҙа ҡай саҡ көтөлмәгәнсәрәк эффект бирә. Йәнләндереүҙәр – метафорик һүрәтләү сараларының бер төрө ул асылда. Уларға йәнле күренештәрҙең сифаттарын йәнһеҙ күренештәргә күсереп биреү хас. Йәнләндереү һүрәтләү сараларының иң йәнлеһе ул. Миҫалдар: Тәнен зымбырлатып ут йүгерҙе («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). Күҙенә ҡояш килтереп бәрҙе («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). Ҡаршылағы Нөрәш тауы артынан йылмайып күтәрелгән ҡояш нурҙарының һаҡ ҡына итеп битемдән һыйпауы етте («Ағайымдың йондоҙо»). Йәйҙең һаман үҙ төҫөн ташлағыһы килмәй («Ҡар яҡтан көн»).

Метафораларҙың күбеһе телдә ныҕынған һәм традицияға әйләнгән. Был тип метафоралрҙан тыш художестволы әҫәрҙә яҙыусының үҙенә генә хас булған метафоралар ҙа

бар. Улар яҙыусының метафора ижад итеүенең индивидуаль һыҙаттарын билдәләйҙәр. *Индивидуаль-стилистик метафоралар* образлы метафоралар ҙан үҙҙәренең тәьҫир итеү көсө, эмоциональлеге менән айырылып тора. Мәҫәлән: Ҡара янған йөҙҙәр, ярылған ҡулдар он туҙанынан ап-аҡҡа әүерелде, шоморт сәстәр ағарҙы («Ғүмер бераү, донъя мәңгелек»). Ихма, болоттары ла ҡыҫыр... («Күк тояҡҡай»).

Шулай итеп, троптың бер төрө буларак, метафоралар яҙыусы ижадында шиғырҙың эмоциональлек дәрәжәһен көсәйтеп, авторҙың хистәрен, әйтергә теләгән фекерҙәрен тәрәнәйтеп киләләр, образдар асыуҙа ла ҙур роль уйнайҙар.

Әҙәбиәт:

1. Аристотель. Об искусстве поэзии. М., 1957. 183 с.

2. Псәнчин В.Ш. Телдең күркәмлек саралары. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984. 128 бит.

3. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге. Өфө, 1985. 344 бит.

Сығанаҡ:

1. Килмөхәмәтов Т. Һайланма әҫәрҙәр. Т. 1: повестар, хикәйәләр, драма. Өфө: Китап, 2011. 647 бит.

© Иҫәнғолова Г.А., 2024

УДК 372.881.1

Иштуганова Лейсан Раисовна,
учитель башкирского языка и литературы,
МАОУ Лицей № 94, г. Уфа, РБ

Роль ИК-технологий на уроке башкирского языка

В современном образовательном процессе все большую роль играют информационно-коммуникационные технологии. Это важное направление в образовании, которое позволяет привлечь внимание учащихся и создать стимулирующую обстановку для овладения знаниями. Использование ИК-технологий позволяет создать интерактивную и мультимедийную обстановку в классе. Компьютеры, интерактивные доски, проекторы и другие средства помогают представить материал более наглядно и доступно для понимания учащихся [1].

В понятие информационно-коммуникативные технологии объединяются методы, средства и системы, связанные со сбором, производством, обработкой, передачей, распространением, хранением, эксплуатацией, представлением, использованием, защитой различных видов информации.

Использование информационно-коммуникационных технологий на уроке – это процесс активного внедрения информационно-коммуникационных технологий в образовательный процесс с целью улучшения качества обучения и повышения интереса учащихся к предмету. ИК-технологии на уроке имеют множество преимуществ. Во-первых, использование ИК-технологий позволяют сделать учебный материал более доступным и интересным для

учащихся. С помощью компьютерной графики, анимации, видеоуроков и интерактивных заданий ученики получают возможность визуально представить сложные концепции и явления. Это способствует лучшему запоминанию материала и повышает мотивацию к обучению. Во-вторых, позволяют расширить границы обучения за пределы классной комнаты. Учитель может использовать онлайн-ресурсы, электронные учебники и программы для выполнения заданий. В-третьих, способствует развитию ключевых компетенций учащихся. Умение работать с компьютером, эффективно использовать поисковые системы и анализировать информацию из различных источников – важные навыки в современном информационном обществе. Кроме того, работа с ИКТ также способствует развитию коммуникативных навыков и умений работы в коллективе [2].

С помощью проведения интерактивных занятий и заданий, которые активизируют мышление и развивают коммуникативные навыки, ученики могут работать в группах или индивидуально, решать задачи, отвечать на вопросы и обмениваться мнениями через специальные программы и платформы. Это помогает им развивать критическое мышление, учиться сотрудничать и аргументировать свои мысли.

Одной из самых распространенных ИК-технологий на уроке является использование интерактивной доски. Она позволяет преподавателю наглядно демонстрировать материал, а также активно взаимодействовать с учениками. Благодаря возможности рисовать, писать, перемещать объекты на доске преподаватель может создавать интересные задания и игры, которые помогут закрепить полученные знания. Интерактивная доска также способствует развитию коммуникативных навыков учеников и повышает их мотивацию к обучению.

Другой эффективной ИК-технологией на уроке является использование компьютерных программ и приложений [3]. Они позволяют создавать интерактивные уроки, тесты, тренировки и игры, которые делают процесс обучения более интересным и занимательным. Кроме того, такие программы могут быть адаптированы к разным уровням подготовки учащихся и предоставлять возможность индивидуального обучения. Использование ИК-технологий на уроке способствует активному взаимодействию участников образовательного процесса и помогает сделать его более эффективным.

На сегодняшний день ИК-технологии активно применяются на уроках различных предметов. Например, на уроке башкирского языка можно использовать различные методы, чтобы сделать обучение более интерактивным и увлекательным для учащихся. Использование различных мультимедийных презентаций, видеоуроков для демонстрации правильного произношения слов и фраз на башкирском языке. Это поможет ученикам лучше запоминать звуки языка и правильно воспроизводить их при общении.

Также можно воспользоваться интерактивными играми и заданиями, которые помогут проверить понимание грамматических правил, лексики и других аспектов башкирского языка. Это будет не только интересно для учащихся, но также способствует активному вовлечению их в учебный процесс.

На уроке башкирского языка можно использовать программу PowerPoint и осуществить все виды речевой деятельности. PowerPoint позволяет учителю структурировать

информацию и представить ее в логической последовательности. С помощью слайдов можно организовать материал таким образом, чтобы он был понятен и доступен для всех учеников. Кроме того, презентации могут включать в себя различные графики, диаграммы и иллюстрации, которые помогают визуализировать информацию и делать ее более запоминающейся.

В начале урока можно создать проблемную ситуацию с помощью видеозанятия по теме на башкирском языке, которая будет прикреплена на слайде в презентации, что помогает учителю сохранить целостность урока. После просмотра видеоурока следует представить на слайде все новые слова, которые будут проходить на уроке. И в конце урока для закрепления темы давать различные задания и игры. Например, соединить картинки со словами, предложить сопоставление, сортировку, поиск отличий или провести тестирование.

Программа PowerPoint является помощником для создания и представления учебных материалов при дистанционном обучении, где можно включить видеоурок, аудирование, работу с текстом, задания для запоминания новых слов.

Таким образом, использование ИКТ на уроках башкирского языка является эффективным и инновационным подходом к образованию. Он способствует повышению мотивации и интереса учащихся к учебному процессу, развитию и помогает ученикам лучше освоить язык и развить навыки его использования в реальных ситуациях общения. При правильном использовании ИКТ могут стать мощным инструментом для достижения образовательных целей и создания современных условий для обучения и развития учащихся.

Литература:

1. Балышова А., Абдуллина Г.Р. Термины информационных технологий, созданные методом метафоризации в казахском и башкирском языках // Медиапространство Российской Федерации: глобальный и национальный аспекты: материалы V Международной научно-практической конференции. Уфа, 2023. С. 27–31.

2. Балышова А.С., Абдуллина Г.Р. Терминосистема информационных технологий (на материале башкирского и казахского языков) // Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения известного языковеда, тюрколога, доктора филологических наук, профессора, первого заведующего кафедрой татарской филологии Башкирского государственного университета Габдулхая Хурамовича Ахатова (1927–1986). Уфа, 2022. С. 54–57.

3. Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе: учебно-методическое пособие / авторы-составители: Д.П. Тевс, В.Н. Подковырова, Е. И.Апольских, М. В, Афонина. Барнаул: БГПУ, 2006. 59 с.

© Иштуганова Л.Р., 2024

УДК 372.88

Йылкыбаева Гөлсөм Урал ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Шаһи Ямалетдинов исемендәге Шығай ауылы
урта дөйөм белем биреү мәктәбе, Белорет районы, БР

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереү методикаһы

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә мөһим бурыстарҙың береһе булып уҡыусыларҙың һәләттәрен асыу тора.

Күренекле педагог А.С. Макаренко: «Айырым шәхес менән эшләү өсөн уны белергә һәм коллективта үҫтерергә кәрәк. Әгәр минең күҙ алдымда айырым шәхестәр, бында-тегендә һибелеп, коллективтан тыш йәшәй икән, әгәр мин уларға коллектив үлсәүенән башҡа ғына яҡын килһәм икән, мин бынан бер нимәлә сығара алмаясаҡмын», – тигән. Ысынлап та, коллективта ғына һәләтте айырып алырға, үҫтерергә мөмкин.

Ә беҙҙең уҡытыусыларҙың бурысы – уҡыусының һәләтен үҫтереү. Был иһә, бер яҡтан, хәҙерге заман белем биреү системаһында һәр баланың шәхси потенциалын үҫтереүгә шарттар барлыҡҡа килеүе тураһында һөйләһә, икенсе яҡтан, мәктәп фәндәрен эҙләнеү-тикшеренеү йүнәлешендә өйрәнеүҙең мөһимлеген билдәләй.

Мөһим бурыстарҙың береһе – уҡыусыларҙы ижади фекер йөрөтөргә һәм һығымта яһарға өйрәтеү, уҡыусының рухи үҫешенә, үҙ аллы фекерләү һәләтенә, аҡыл үҫешенә ирешеү.

Маҡсат: Башҡорт теле һәм әҙәбиәте предметынан һәләтле уҡыусыларҙы ижади бәйгеләрҙә ҡатнаштырыу методикаһын булдырыу.

Бурыстар:

1. Һәләтле уҡыусылар менән эшләүҙең актуаллеген асыҡлау.

2. Уҡыусыларҙы фәнни методтар менән таныштырыу.

3. Һәләтле уҡыусылар менән эште ойоштороуҙың яңы формаларын, алымдарын өйрәнеү.

4. Уҡыусыларҙы район, ҡала, республика кимәлендә ойошторолған төрлө сараларҙа ҡатнаштырыу.

Маҡсатты тормошҡа ашырыу өсөн түбәндәге эш төрҙәре алып барыла:

1. Уҡыусыларҙың һәләттәрен билдәләү диагностикаһы үткәреү.

2. Уҡыусыларҙың эҙләнеү, фәнни методтарҙы үҙләштереүе.

3. Олимпиадаларға әҙерләү, ҡатнашыу.

4. Түңәрәктәр асыу.

5. Кластан тыш саралар.

6. Мәктәп туры бәйгеләре ойоштороу.

7. Ваҡытлы матбуғатҡа яҙылыу.

8. Театр, музейҙар, экскурсияларға, осрашыуҙарға йөрөү.

Һәләтле бала төшөнсәһе – ул бик ҡатмарлы күренеш. Ғөмүмән алғанда, һәләтлелек ул һәр кешегә хас сифат. Шуға күрә һәр баланы ла мотлаҡ рәүештә һәләтле тип ҡарарға тейешбеҙ. Һәләтле бала категорияһына, бер яҡтан, ҡайһылыр йүнәлештә һәләттәре асылған, һәләттәре күренеп торған балаларҙы булыуы, икенсе яҡтан, һәләттәре әле асылмаған, әле потенциалда ғына күҙаллана торған балаларҙы индерәбеҙ. Балаға, һин һәләтле, ә бына һин һәләтһеҙ, тип һис әйтергә ярамай. Һәләттәре асылған балаларҙа яңы төр һәләттәр ҙә асылыуы ихтимал, сөнки бер йүнәлештәге һәләт икенсе йүнәлештәге һәләттәрҙе асыуға сәбәпсе була ала. Шул уҡ ваҡытта баланың һәләте юғалыуы, ваҡытлыса һүнеп тороуы ла ихтимал, быға ғәҙәти хәл тип ҡарарға, сәбәптәрен асыҡларға, кәңәштәр бирергә, ярҙам итергә кәрәк. Ата-әсәнән, уҡытыусыларҙан, дуҫтарынан дөрөҫ ярҙам, дөрөҫ ҡараш, мөнәсәбәт булырға тейеш. Шуға күрә һәләт үҫеше өсөн мотлаҡ үҫеш мөхите дөрөҫ һәм системалы ойошторолған булырға тейеш. Шул саҡта ғына уның һөҙөмтәһе уңышлы була.

Бөгөнгө көндә уҡыусыларҙың һәләтенең төрҙәрен, үҫешен, формалашыуын билдәләргә ярҙам иткән диагностика булдырылған. Һәләтлелек диагностикаһына күҙәтеү, әңгәмәләшеү, һорауҙарға яуап инә. Һәләт үҫеше өсөн кәрәкле шәхес сифаттары алымдарын ҡулланыу тора.

Һәләт үҙ өҫтөндә эшләгән кешелә генә юғары кимәлгә етеп, талант булып формалаша. Ни тиклем иртә эш башлаһаң, шул тиклем һөҙөмтә лә яҡшыраҡ. Ләкин был алымдарҙы, методиканы дөрөҫ ҡулланыу уларҙы өйрәтеү отошло.

Киң ҡулланылған инновацион алымдарҙың береһе – ул эҙләнеү-тикшеренеү алымы. Шул уҡ ваҡытта баланың фекерләү һәләтен тейешле кимәлдә үҫтереү технологияһы – ул баланы фекерләргә өйрәтеү дәрестәре. Был махсус курс аша үткән балаларҙың һәләттәре бик тиҙ асыла, мотивация – һәләтлелеккә ынтылышы көсәйә. Шул уҡ ваҡытта проблема ҡуйып уҡытыу, социаль компетентлылыҡ, лидерҙар мәктәбе дәрестәре лә балала шәхес үҫешендә кәрәкле сифаттар тәрбиәләргә ярҙам итә.

«Уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереү проекты» йүнәлеше буйынса мин ун йылдан ашыу эшләйем. Ул минең эш йүнәлештәремдең иң мөһим бер өлөшө булып тора. Был проект нисек башланды? Әлбиттә, уҡыусыларҙың тәүге эштәре матбуғат биттәрендә донъя күрә башлағас. Башта минең дәрестәр һаны әҙ булғас, миңә түңәрәк эшен йәйелдереп ебәрергә кәрәк ине. Шуға ла «Йәш хәбәрселәр» тигән түңәрәк эшен алып бара башланым. Балаларымдың яҙған шиғыр, иншалары балалар матбуғатында йыш баҫылыуы ла быға сәбәпсе ине. Ике йылдан һуң ике уҡыусым «Аманат» журналының «Йәш хәбәрселәр» исеменә лайыҡ булды. Шуға ла «һәләтле уҡыусылар менән эште дауам итергә кәрәк» тигән уйҙар тыуҙы. Минең «Уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереү проекты» үҙ эсенә түбәндәге дүрт
йүнәлеште ала:

1. Башҡорт теле һәм әҙәбиәтенән төрлө ижади конкурстарға, бәйгеләргә, олимпиадаларға әҙерләнеү.
2. Иншалар яҙыу.
3. Уҡыусыларҙың «Йәш хәбәрселәр» түңәрәге ағзалары менән эшләү.
4. Уҡыусылар менән фәнни-тикшеренеү эштәре ойоштороу.

Был эштәрҙе нисек ойоштороорға икәнлеге шулай уҡ ҙур тәжрибәләр арҡылы бер нисә йылдар дауамында барлыҡҡа килде. Мәҫәлән, олимпиадаларға әҙерләнеү. Билдәле булыуынса, муниципаль был ярыш 7–11 класс уҡыусылары араһында үтә. Был эште 7-се синыфтан уҡ башлау мөһим. Һәләтле уҡыусы үҙенең хәтерле булыуы, тиҙ отоп алыуы, логик фекергә эйә булыуы менән айырылып тора. Бындай уҡыусыларға өйгә эш биргәндә үтелгән теманы тәрәндән белеү талап ителә торған, ижади эштәргә урын ҡала торған ҡатмарлыраҡ эштәр тәҡдим ителә. Класта башҡарыла торған эштәрҙә лә уларҙы ауырыраҡ, фекерләү талап ителгән осраҡтарҙы үтәгәндә йышыраҡ йәлеп итәм. Былай эшләү 7-се синыфтан башлана. Уҡыусылар бер нисә йыл дауамында үткәрелгән олимпиада һорауҙары буйынса ҡабатлау-күнегеүҙәр башҡара, улар менән тел һәм әҙәбиәттән генә түгел, Башҡортостан мәҙәниәте, тарихына ҡағылышлы һорауҙар тикшерәбеҙ, эштәрҙе анализлап, хаталар өҫтөндә эшләйбеҙ. Һөҙөмтәлә уларҙа ҡатмарлы һорауҙарға яуап бирә алырлыҡ белем кимәле үҫә, логик фекерләү дәрәжәһе юғары була, улар бындай бәйгеләрҙә уңышлы сығыш яһай. Һуңғы 4-5 йыл эсендә уҡыусыларым район, ҡала олимпиадаларында еңеүсе һәм призер булдылар. Шулай уҡ дистанцион «Аҡмулла олимпиадаларында» ла ҡатнашып, еңеүсе булып танылдылар (Хәйруллина Р., Ямалетдинова И., Сәлмәнова Ф.)

«Йәш хәбәрселәр» түңәрәге эшен ойоштороу.

Эштең маҡсаты:

- уҡыусыларҙың ижади һәләттәрен асыу, үҫтереү;
- уларҙың яҙыу, ижад итеү телмәрен үҫтереү;
- район, республика балалар матбуғаты менән тығыҙ бәйләнеш булдырыу.

Был түңәрәк 2009 йылда ойошторолдо, йыл һайын унда унлаған уҡыусы шөғөлләнә. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, мәктәптәрҙә түңәрәк эштәре туҡтатылды. Ләкин башҡорт теле дәрестәре кәметелеп, сәғәттәр һаны кластан тыш эштәрҙе ойоштороуға бүленеп бирелде. Шунын өсөн дә түңәрәк эшен дауам иттем. Һәләтле балалар менән иркле, темаларға иншалар яҙабыҙ. Иншалар яҙыу. Ни өсөн һәләтле уҡыусылар менән генә һәм ни өсөн иркле темаға ғына? Эш шунда: иншалар яҙыу өсөн программа буйынса сәғәттәр бүленә. Был эш йылдар дауамында тел-әҙәбиәт дәрестәрендә алып барыла. Уҡыусылар унда бирелгән темаға инша яҙыу өсөн план төҙөй, материал туплай, уны системаға һала, камиллаштыра, яҙа. Ләкин ул сәғәттәр генә аҙ, шунлыҡтан беҙ күберәге әҫәрҙе өйрәнгәс, иншаларҙың әҙәби, әҙәби-ижади төрҙәрен яҙҙырабыҙ, йәғни әҫәр буйынса образ йә ваҡиғаларға ҡылыҡһырлама биреү, уның идеяһын асыу маҡсатынан сығып башҡарабыҙ. Иркле иншалар иһә уҡыусыларҙың көндәлек тормоштан, тирә-яҡты күҙәтеүҙәрҙән алған тәьҫирҙәренән сығып яҙыла. Бында уҡыусының үҙенең хистәре, кисерештәре һүрәтләнә. Мин уҡыусыларҙың ихлас күңелдән үҙ фекерҙәрен сағылдырған инша яҙыуҙарын маҡсат итеп ҡуям. Бындай иншаларҙы ижади фекерләү һәләте ярылып ятҡан, күп уҡырға, шиғырҙар ятларға, үҙҙәре шиғыр яҙырға яратҡан, ғөмүмән, әҙәбиәткә мөкиббән киткән уҡыусылар менән яҙабыҙ. Һуңғы йылдарҙа уҡыусыларымды төрлө әҙәби конкурстарҙа ҡатнаштырыуға ирештем. Әленән-әле төрлө уҡыу йорттары тәҡдим иткән конкурстарға, матбуғат биттәренә, интернет-конкурстарға

эштәребеҙҙе ебәреп, призлы урындар яулайбыҙ. Иң яҡшыларын төрлө ижади бәйгеләргә ебәрәбеҙ. Артабан ҡатнашырға теләүсе балалар менән темаларҙы билдәләйем, ирекле иншаның үҙенсәлектәрен аңлатып, унда төп иғтибарҙы шуға йүнәлтәм: инша ниндәй генә темаға яҙылмаһын, унда төп герой – уҡыусы үҙе. Иншала уның әйтергә теләгән фекере асыҡ билдәләнергә тейеш. Бының өсөн уҡыусы үҙәккә бер образ ҡуйып, төп теманы ошо образ аша сағылдыра. Иң ҡыйыны – был образды табып, яңы фекер әйтеү. Балаларға һүрәтләү саралары, образлылыҡ тураһында аңлатам, элек яҙылған иншаларҙы уҡып күрһәтәм. Төрлө алымдар ҡулланғанда ла, уҡыусыларҙың һоҡландырғыс образдар тыуҙырыуына ирешеү еңел түгел. Шулай ҙа мин уҡыусыларҙың матур образдар тыуҙырыуына ирешергә ынтылып эшләйем. Үҙенсәлекле уй-фекерҙәре булған, образлы тел менән яҙылған күркәм ижад емештәре шулай тыуа башлай. Һуңғы йылда уҡыусыларым «Йәшлек» гәзите ойоштороған Булат Солтангәрәев исемендәге үҫмерҙәр ижады конкурсында ҡатнашты, призлы урындар алды (Мөхәмәтйәрова Н., Нурмөхәмәтова А., Юнысов Р.).

Дүртенсе йүнәлеш – һәләтле уҡыусылар менән фәнни-тикшеренеү эштәре ойоштороу. Төп маҡсат – уҡыусыларҙы фәнни һәм популяр әҙәбиәт менән эшләргә өйрәтеү, тейешле материалдар тупларға һәм эшкәртергә өйрәнеү; бай әҙәби мираҫтан үҙҙәренә кәрәкле мәғлүмәтте айырып алырға һәм һайлаған теманың төп идеяһын асырға өйрәнеү, һәм, ахыр сиктә, уҡыусыларҙа фәнни эшкә ҡыҙыҡһыныу тәрбиәләү. Уҡыусыларҙы бындай эштәргә йәлеп итеү 7–11 синыфтар менән ойоштора, уҡытыуҙың актив методы буларaҡ, бөтә класс менән рефераттар яҙҙырыуҙан башлана. Берәй яҙыусының юбилейы уңайынан, йә иһә ауыл, район, республикабыҙ тураһында мәғлүмәттәр йыйыу менән башланып киткән эштәр киләсәктә фәнни эшкә ҡыҙыҡһыныу уятыуҙа тәүге этәргес булып тора. Артабан шул эштәрҙе теләк һәм ҙур ҡыҙыҡһыныу менән башҡарған уҡыусыларға айырым темалар бирелә. Ғәҙәттә, класс һайын бер-ике бала был эшкә ҙур ҡыҙыҡһыныу менән тотона. Уҡыусылар менән план төҙөйбөҙ. Һәр пункт өсөн кәрәкле әҙәбиәт исемлеге асыҡлана. Уларҙы уҡыу, эшкәртеү, файҙаланыу, билдәле, уҡытыусы етәкселегендә бара. Яҙыу барышында уҡыусылар фәнни эш күнекмәләре туплай, иң мөһиме, тупланған материалға үҙ мөнәсәбәттәрен белдерергә өйрәнәләр. Былар бөтәһе лә эҙләнеүҙәр, көндәлек тырышлыҡ, әлбиттә, беренсе сиратта, уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереү йүнәлешендә фиҙаҡар эшләү һөҙөмтәһе. Уҡыусыларҙа уңышҡа ирешеү ситуацияһы булдырыу. Һүҙемдең башында әлеге проекттың барлыҡҡа килеүенә уҡыусымдың район кимәлендә беренсе ҙур уңышы сәбәпсе булғанын әйтеп үткәйнем. Бындай уңыш, әлбиттә, баланы ла ҡанатландыра. Шуға күрә уҡыусының эшкә, ижадҡа булған һәр бер ынтылышы, һәр бер уңышы күренмәй ҡалмаҫҡа тейеш.

Ошо түңәрәк эштәрендә әүҙем ҡатнашҡан уҡыусыларым юғары уҡыу йорттарын тамамлап, республика мәктәптәрендә эшләп йөрөй. Ҡыуатова (Шиһапова) Гөлкәйҙең шиғырҙары һаман да газета-журнал биттәрендә донъя күреп тора.

Тел һәм әҙәбиәт буйынса күп һанлы сараларҙа айырыуса актив ҡатнашҡан, ижади ынтылышлы уҡыусыларыбыҙҙы дәртләндереү маҡсатында беҙ түбәндәге сараларҙы ҡулланабыҙ:

– тыуған яҡты өйрәнеү музейҙарына алып барыуҙы ойоштороу;

– мөмкинселек килеп сыҡҡанда яҙыусылар менән осрашыуҙа ҡатнашыу;

– мәктәптә үткәрелгән тел һәм әҙәбиәт аҙналыҡтарында әүҙем ҡатнашыу.

Был саралар уҡыусылар күңеленә ҡанат ҡуйып, киләһе эштәргә этәргес булһа, алда һанап үтелгән төрлө йүнәлештәге бөтә башҡарылған эштәр улар өсөн белем йәки күнекмәләр сығанағы ғына түгел, ә тормош мәктәбе, киләсәктә үҙҙәренә юл һалыуға бер маяҡ. Ундай уҡыусыларҙың милләтебеҙ өсөн файҙалы, кәрәкле һәм бәхетле кеше булып үҫеүҙәренә иманым камил.

Уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереү бик мөһим мәсьәлә булып тора. Шуның өсөн бөгөнгө уҡытыусыға алдынғы педагогик тәжрибәне өйрәнеп, яңы технологиялар ҡулланып, уны көндәлек эштә файҙаланып, профессиональ яҡтан үҫешеп, ата-әсәләр менән яҡын мөнәсәбәттә булып ҡына яҡшы һөҙөмтәләргә, матур күрһәткестәргә өлгәшергә мөмкин. Ә тырышып эшләү, яҡшы һөҙөмтәләргә өлгәшеү өсөн бөтә мөмкинлектәр ҙә бар. Тик арымай-талмай, ҡанатланып, илһамланып, ең һыҙғанып эшләргә генә кәрәк.

Әҙәбиәт:

1. Федотова Н.К. Из опыта работы с одаренными детьми // Вестник НГУ. Серия: Педагогика. 2008. Т. 9. Вып. 1. С. 53–56.
2. 5–9 кластарҙа башҡорт телен уҡытыу методикаһы. Өфө: «Китап», 1996.
3. Шумакова Н.Б. Одаренный ребенок. Особенности обучения: пособие для учителя. М.: Просвещение, 2008.
4. Башҡорт теле һәм әҙәбиәтенән традицион булмаған дәрестәр: методик ҡулланма. Өфө: Информреклама, 2003.
5. «Башҡортостан уҡытыусыһы» журналы, 2004, № 6.
6. «Башҡортостан уҡытыусыһы» журналы, 2009, № 4.
7. «Башҡортостан уҡытыусыһы» журналы, 2007, № 7.

© Йылҡыбаева Г.У., 2024

УДК 37.035.6

Йыһангирова Фирүзә Ғәни ҡыҙы,

музыка етәксеһе, 75-се «Аҡбуҙат»

балалар баксаһы, Өфө ҡ., БР

Балаларҙы рухи тәрбиәләүҙә халыҡ уйындары

Балаларҙы тәрбиәләүҙә халыҡ уйындары айырыуса ҙур урын ала. Уйын улар өсөн донъяны танып белеү сараһы, хеҙмәт мәктәбе һәм һәр яҡлап гармониялы үҫеү сығанағы. Ысынлап та, уйнаған саҡта бала өҙлөкһөҙ хәрәкәттә була, ә был хәл инде уның бөтә яҡлап йылдам үҫеүен тәьмин итә. Был физиологик процесс булһа, балаларҙы йәмғиәтебеҙ өсөн кәрәкле кешеләр итеп тәрбиәләүҙең икенсе бер күренеше – психологик процесс та уйындың айырылғыһыҙ өлөшө булып тора. Үҙегеҙ уйлап ҡарағыҙ: яңғыҙ ғына уйнап йөрөгән сабый уйындан бик тиҙ ялҡа, арый, унан ләззәт тапмай башлай. Ә күмәкләп уйнағанда балалар ғәжәп бер ансамбль тыуҙыра: сабый үҙенең коллективҡа мөнәсәбәтен билдәләй, күмәк

һәм уртаҡ уй менән эш итергә өйрәнә, унының күңелендә иптәшлек, дуҫлыҡ, нәфислек тойғолары тәрбиәләнә. Тимәк, баланың уйнай белеүе генә етмәй, ул дөрөҫ һәм матур итеп уйын ҡора ла белергә тейеш. Баланы тәрбиәләүҙә был бик мөһим мәсьәлә. Донъяны танып белеүҙең һәр өлкәһе халыҡ тормошон һәм тарихын үҙенә төп сығанаҡ итеп ала. Ошонан сығып, балаларға уйын ойоштороу ҙа халҡыбыҙҙың быуаттар буйына йәшәп килгән һәм хәҙер ҙә тәрбиәүи әһәмиәтен юғалтмаған милли уйындарын популярлаштырыуҙан башланып китә.

Халыҡ уйындары беҙҙең иң ҡиммәтле мираҫтарыбыҙҙың береһе бит! Уларҙың тәрбиәүи әһәмиәте бер ҡасан да кәмемәй, сөнки улар халыҡтың хеҙмәт итеүе барышында барлыҡҡа килгән. Башҡорт халыҡ эпосы, легенда һәм әкиәттәренән күренеүенсә, уйындар, төрлө ярыш-һынауҙар борон-борондан халыҡ тормошонда бик ҙур һәм мөһим урын алып килгән. Шулай итеп, халыҡ уйындары халыҡтың тормошона һәм шөғөлөнә тығыҙ бәйләнгән, борон-борондан баланы донъя көтөргө әҙерләү сараһы булып хеҙмәт иткән.

Халыҡ уйындары, йөкмәткеләренән сығып, ике ҙур төркөмгө бүленә: драмалы (сюжетлы йәки башҡарыусанлы) һәм хәрәкәтле (ҡағиҙәле) уйындар. Бынан тыш, балалар уйыны йыл миҙгелдәренә ҡарап та төркөмләнә, сөнки уларҙың ҡайһы берҙәре – ҡыш, икенселәре – яҙ, йәй һәм көҙ көндәрендә генә уйнала. Хәрәкәтле уйындарҙа билдәле бер маҡсатҡа ирешеү, һөҙөмтәгә килеү кеүек ынтылыштар ята. Бала үҙенә үҙе төрлө яҡлап баһа бирә, үҙ мөмкинселектәрен билдәләй ала. Баланың шәхес булып формалашыуында был бик мөһим мәсьәлә. Шуға күрә уйынды ойошторғанда ошо хәкикәтте күҙ уңынан сығарырға ярамай. Уйындарҙы ойошторғанда бигерәк тә түбәндәгеләрҙе иҫтә тоторға кәрәк: физик һәм рухи яҡтан тәрбиәүи әһәмиәттең дөйөм белем биреү ҡеүәтен. Был маҡсаттарҙың тормошҡа ашыуы уйынды ойоштора белеүгә бәйләнгән. Бер үк уйын менән баланы төрлөсә тәрбиәләргә мөмкин: сәләмәтлеген нығытыу; тормошҡа кәрәкле хәрәкәт күнекмәләрен үҙләштереү; ижад итеү һәләтлеген үҫтереү; ыңғай әхлаҡ сифаттарын, ихтыяр көсөн булдырыу; үҙаллылыҡ, активлыҡ, ойоштороусанлыҡ, ҡыҙыҡһыныусанлыҡ тәрбиәләү.

Уйындарҙы уйнатҡанда физик көсөргәнешлеккә айырыуса иғтибар итергә кәрәк: бала уйындан арырға тейеш түгел, киреһенсә, уйнағандан һуң ул үҙендә илһам һәм көс, дәрт тойһон. Уйынды белгәндә генә балалар араһында активлыҡ көслө бара. Уйындар балаларға үҙ-ара аралашырға ярҙам итә. Балаларға туп уйындары, уҡ атыш уйындары, йәшенмәктәр, йүгерешле, баҫтырышмаҡ уйындар, бейеүле-таҡмаҡлы һәм төрлө дидактик уйындар өйрәтергә була. Баланың тәнен сыныҡтырыу, рухын нығытыу өсөн туп уйындары: «Уртала уйыны», «Өйрәк һәм төлкө», «Туп ҡағыш», «Туп бәреш», «Мәргән туп», «Ашай торған – ашамай торған» һ. б. Туп уйындары һүҙһе: башҡарылған хәрәкәтле уйындарға инә. Был уйындарҙы балалар яратып уйнай. Сослоҡ, таҫыллыҡ, йылдамлыҡ тәрбиәләнә һәм тирә-яҡҡа йүнәлеш алыу, хәрәкәттәрҙе координациялау, тигеҙлек һаҡлай белеү күнекмәләрен нығыта. Уҡ атыш уйындары: йәйә менән уҡ – башҡорт халҡының боронғо ҡоралы. Элек ошо ҡорал менән халыҡ кейек аулаған һәм үҙ илен илбаҫарҙарҙан һаҡлаған. Мәргән булыу өсөн «Йәҙрә атыш уйыны», «Осҡор уҡ», «Балдаҡ атыш» уйындарын уйнатырға була.

Балаларҙың йәшенә ҡарап, уйынды ябайлаштырырға кәрәк, икенсе предметтар менән алмаштырыу ҙа уңышлы. Йәшенмәк уйындарын балалар айырыуса ярата. Был уйындар аша зирәклек, аңлылыҡ, уяулыҡ, тапҡырлыҡ, сослоҡ, йылғырлыҡ, ҡолаҡ, ҡулдарҙың һиҙеүсәнлеге, иғтибарлылыҡ кеүек сифаттар тәрбиәләнә. Был төр уйындар балаларҙың хәтеренә, тәртибенә һәм нервылар системаһына ыңғай тәҫьир иткән эмоциялар уята.

Йүгерешле, баҫтырышмаҡ уйындарҙы һүҙһеҙ башҡарылған һәм һүҙле, һамаҡлы уйындарға бүлергә мөмкин. Был уйындарҙа хәрәкәт, көс ҡулланыу беренсе урында тора. «Ҡатырғыс», «Көн менән төн», «Энә менән еп», «Айыу менән ҡуяндар», «Бесәй менән сысҡан», «Аҡ тирәк, күк тирәк», «Айыу-бүре юҡ икән», «Буяу һатыш» һәм башҡа уйындар инә. Балаларҙың организмындағы бөтә органдарҙың эшмәкәрлеген камиллаштырыуға булышлыҡ итә, буй-һындарының үҫешенә, мускулдар системаһының нығыныуына ярҙам итә.

Бейеүле-таҡмаҡлы уйындар уяулыҡ, тапҡырлыҡ, үткерлек, һиҙгерлек, хәрәкәтсәнлек, етеҙлек талап итә, һүҙҙә лә мәғәнәлек, оҫталыҡ һәм тапҡырлыҡ талап итә. «Көлдөргөс», «Наза», «Зинһар өсөн», «Йоҡосолар», «Ҡаҙ бәпкәләре һәм төлкө», «Сыйырсыҡ» уйындарын уйнарға була.

Башҡорт халыҡ уйындарын өйрәтеү балаларға туған телдең матурлығын, төҙөклөгөн, тапҡырлығын күрһәтә ала, уларҙа милли рух тәрбиәләүгә тос өлөш индерә.

© Йыһангирова Ф.Ғ., 2024

УДК 81-2

Камалидин кызы Эркинайым,
аспирант, ФБФВиЖ, УУНиТ,
г. Уфа, РБ

Влияние культурных особенностей на язык и стиль общения в социальных сетях ВКонтакте и Wechat

Аннотация. В статье рассматриваются особенности общения в двух популярных социальных сетях – русскоязычном ВКонтакте и китайском WeChat. Автор исследует, как культурные различия могут влиять на язык и стиль общения в данных сетях. В статье проанализированы различные аспекты общения, включая использование эмодзи, языковых особенностей, чувства юмора и социальных норм.

Ключевые слова: культурные особенности, язык и стиль общения, социальные сети, ВКонтакте, Wechat, эмодзи и стикеры, китайские символы.

Захватывая суть сегодняшней глобализированной эпохи, социальные сети раскрыли новые горизонты для межкультурного общения, став своеобразным зеркалом, отражающим уникальную мозаику различных культур. Как два могучих столпа этих сетей, русскоязычный ВКонтакте и китайский WeChat во всей своей полноте представляют собою культурные особенности, которые раскрывают свои нюансы и изыски в осязаемых элементах общения – оттенках сленга, эмоциональном багаже эмодзи, до чувства юмора и социальных норм.

Проникая глубже в сердце ВКонтакте, мы обнаруживаем богатый словарь интернет-жаргона и уникальных выражений, словно палитра графити, переплетающаяся с рукотворными законами пользовательских сообществ. Любимые стикеры, музыкальные группы, киноклубы – их вклад в культурное оформление конструкции ВКонтакте неоценим. Пользователи ВКонтакте часто используют своеобразный сленг и интернет-жаргон. Термины вроде «лайкнуть», «репостнуть», «зашквар» или «шеймить» имеют конкретные значения в контексте сообщества ВКонтакте. Пользователи ВКонтакте активно используют эмодзи и стикеры для выражения своих эмоций и мыслей. Так, например, стикеры с котом и собакой из «Смешариков» стали весьма популярны. ВКонтакте активно используется для создания различных групп и сообществ по интересам. Это могут быть музыкальные группы, книжные клубы, киноклубы, сообщества любителей видеоигр, спортивных клубов и многого другого. Участие в этих сообществах стало значимой частью социального взаимодействия внутри ВКонтакте. ВКонтакте активно поддерживает культурные мероприятия и проекты, включая музеи, театры, филармонии, культурные порталы, планетарии, выставочные центры, цирки, дома культуры, арт-проекты. Многие пользователи используют ВКонтакте как платформу для прослушивания музыки или просмотра фильмов и сериалов. Пользователи ВКонтакте активно обсуждают актуальные темы, включая политику, культуру, науку и образование.

Однако, забегая вперед скажем, что чьи-то слова могут быть холодными и прямыми, пока другие – *агенты культур с высоким контекстом* – предпочитают более изящные формы выражения своих мыслей. Это ощущение подобно хрустальному экрану, за которым скрыты морфемы для величества культуры общения.

Китайский WeChat как своеобразный микрокосм культурного наследия вводит в оборот уникальные китайские символы и эмодзи, позволяющие юзерам выразить полный спектр своих эмоций и чувств. В китайском Wechat основной культурной особенностью является использование китайских символов. В Китае многие пользователи используют специфические для китайского языка символы и эмодзи. Один из примеров – символ 笑 («смех»), который часто используется для обозначения смеха или удовольствия в текстовых сообщениях. Это лишь немногие из множества способов, которыми эмодзи и символы могут отразить культурные различия в общении в социальных сетях. **Эмотиконы**, созданные из китайских символов. Они позволяют людям выразить свои эмоции и чувства в текстовых сообщениях. Символ **笑 («смех»)**, который часто используется для обозначения смеха или удовольствия в текстовых сообщениях. В частности, при создании эмотиконов широко используется иероглифичность: изначально имеющие идеографический характер китайские иероглифы наполняются новыми значениями при включении их в состав эмотиконов. Особенности использования иероглифов в китайских текстах также проявляются в наличии большого количества различных иероглифических ключей, которые являются неотъемлемыми составляющими иероглифов и могут быть использованы для создания новых текстовых сообщений.

Оказывается, культура может быть мостом между реальностью и виртуальной жизнью, определяя уникальные особенности каждого пространства. ВКонтакте испытывает ощутимое влияние русскоязычного общества – от приема сленга и создания интернет-мемов до обсуждения актуальных тем. В то же время WeChat как крепость китайской культуры раскрывает грандиозность своей родной культуры – от использования своих уникальных эмодзи до активного использования платформы для распространения своей культуры и образования.

В итоге наше исследование подтверждает, что культура оказывает большое влияние на манифестацию языка и стиля общения в этих сферах. Понимание этой динамики важно для более эффективного использования социальных сетей как инструмента межкультурного общения.

Литература:

1. Горошко Е.И. Интернет-коммуникация: проблема жанра // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе. Вып. 4. Орел, 2006.

2. Муллағолова А.Р., Абдуллина Г.Р. FEATURES OF EPISTOLARY TEXTS // Башҡортостан Республикаһының һәм Рәсәй Федерацияһы субъекттарының мәғариф арауығында башҡорт теле: сборник материалов VII Всероссийской научно-методической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения кандидата педагогических наук, заслуженного учителя школы БАССР Абдрахмана Абдрахимовича Галлямова / отв. ред. Г.Р. Абдуллина. Уфа, 2022. С. 206–212.

3. Овчинникова И.Г. Коммуникация и идентификация в социальных сетях: факторы, типажи, национально-культурная специфика (на материале социальной сети Твиттер) // Вестник Пермского университета. Серия: Политология. 2013. № 2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikatsiya-i-identifikatsiya-v-sotsialnyh-setyah-faktory-tipazhi-natsionalno-kulturnaya-spetsifika-na-materiale-sotsialnoy-seti (дата обращения: 01.02.2024).

4. Зорина А.В. Англицизмы в современном русском языке (на примере интернет-лексики) // Казанский лингвистический журнал. 2018. № 2 (1). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/anglitsizmy-v-sovremennom-russkom-yazyke-na-primere-internet-leksiki (дата обращения: 22.08.2023).

© Камалидин К.Э., 2024

УДК 81-2

Кетенчиев Мусса Бахаутдинович,
д-р филол. наук, профессор, Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова, г. Нальчик, Кабардино-Балкарская Республика, РФ

Карачаево-балкарские и кумыкские паремии с зоокомпонентом лев: структура, семантика и этнокультурное значение

В филологических работах на материале различных тюркских языков большое внимание уделяется зоонимам, особенно в лингвокультурологическом аспекте [4]. В научных же трудах литературоведческой направленности актуализируются зоономинации в связи с их важностью для выявления в художественном тексте архетипов эпического плана [3] и этико-эстетических представлений этноса [6; 7]. Тем не менее многие названия представителей мира животных все еще остаются вне поля зрения языковедов, особенно их функционально-семантический потенциал в паремическом фонде, чем и обусловливается обращение в данной работе к зоолексеме *аслан* «лев».

В карачаево-балкарском языке рассматриваемая зоолексема употребительна в двух фонетических вариантах: *аслан, арслан*. В кумыкском же языке мы имеем второй вариант. Название данного дикого зверя обнаруживается и в других родственных тюркских языках (алтайском, ногайском, татарском, туркменском, турецком, узбекском и др.). Данное слово, как видно из этимологических исследований, образовано при помощи словообразующей морфемы -*лан* от лексемы *арс*, обозначающей рычание диких зверей, лай [5].

Во фразеологическом фонде карачаево-балкарского и кумыкского языков встречаются сочетания типа *аслан (арслан) жюрекли (юрекли)* «мужественный, отважный, бесстрашный» (букв. с сердцем льва), которые употребляются по отношению к человеку, носят оценочный характер и традиционно рассматриваются в научных работах по фразеологической семантике [8; 9; 10].

Рассматриваемая лексема прочно вошла в тюркский антропонимикон, как личное имя употребляется больше всего в своей основной форме – *Аслан (Арслан)*. Обнаруживается и ряд производных антропонимов. Например, личное имя *Асланукъ* имеет значение «потомок льва», компонент -*укъ(-окъ)* которого означает «род, семя». Ср. также его уменьшительно-ласкательную форму: *Асланукъа*. В ряд сложных имен в качестве составных элементов включаются названия таких титулов, как *бек, бий* и *мурза*: *Асланбек*, *Асланмырза*, *Бияслан*. Имя *Асланалий* же появилось под влиянием восточной культуры (*Алий* – имя одного из пророков в исламе). Хоть и редко, в состав имен входят и имена прилагательные: *Аслантокъ* «сытый лев». Как правило, такого рода имена являются мужскими, так как в тюркской культуре лев ассоциируется с мужчиной. Нельзя обойти вниманием и фамилию *Арсланлары* «Аслановы (Львовы)».

Как в карачаево-балкарском, так и в кумыкском паремическом фондах наличествуют по 35-36 пословиц и поговорок с конституентом *аслан/арслан*, которые отличаются структурным многообразием. В основном в формальном плане они имеют структуру полного

простого предложения, как глагольного, так и именного: *Аслан къапханнга тюшмез* (карач.-балк.) // *Арслан къапгъынгъа тюшмес* (кумык.) «Лев в капкан не попадется»; *Ёлген арслан – сау чычхан* (карач.-балк.) «Умерший лев – живая мышь»; *Арсланны оьлгени – чычкъанны тириси* (кумык.) «Умерший из львов – живая из мышей».

Паремические высказывания рассматриваемого типа распространяются за счет различных оборотов: *Аслан баланы тутар ючюн, асланны уясына кирирге керекди* (карач.-балк.) // *Арсланны баласын тутмакъ учун, арсланны уясына гирме герек* (кумык.) «Чтобы поймать львенка, надо в его нору зайти»; *Асланны азгъаны айгъа секирир* (карач.-балк.) // *Арсланны азгъаны айгъа секирир* (кумык.) «Отощавший лев на луну прыгнет».

Употребительны сложносочиненные паремические высказывания: *Арсланны азгъаны айгъа секирир – тавукъну азгъаны хораз болуп къычырыр* (кумык.) «Отощавший лев на луну прыгнет, исхудавшая курица петухом закукарекает»; *Арсланны артындан юрю, къатынны артындан юрюме* (кумык.) «Позади льва ходи, позади женщины не ходи»; *Аслан ач да, тюлкю – токъ* (карач.-балк.) «Лев голоден, да лиса сыта».

Паремии представлены и сложноподчиненными предложениями: *Арслан ач буса, тюлкю – токъ* (кумык.) «Если лев проголодается, то лиса – сытая»; *Аслан ызындан къайтмаз, эр сёзюнден къайтмаз* (карач.-балк.) «Лев со следа не свернет, мужчина от слов не откажется».

Они выражают различные универсальные и специфические когнитивные характеристики льва, которые стереотипны для карачаево-балкарской и кумыкской культур. Так, например, лев интерпретируется как зверь, относящийся к высшей иерархии: *Аслан – жаныуарланы бийи* (карач.-балк.) // *Арслан – гьайванлар бийи* (кумык.) «Лев – князь зверей». Такой статус льва сопряжен и с его питанием: *Арслан чычхан тутмаз, илячин чибин жутмаз* (карач.-балк.) «Лев на мышей не охотится, сокол мух не глотает»; *Арслан итден къалгъанны ашамаз* (карач.-балк.) «Лев не ест то, что от собаки остается»; *Ит ийисгеген сууну аслан ичмез* (карач.-балк.) «Лев не выпьет той воды, которую собака нюхала»; *Арслан чычкъан тутмас, къаракъуш жибин тутмас* (кумык.) «Лев мышей не ловит, беркут мух не ловит»; *Арслан чычкъан тутмас* (кумык.) «Лев мышей не ловит»; *Арслан жибин тутмай* (кумык.) «Лев мух не ловит»; *Арслан итден къалгъанны ашамас* (кумык.) «Лев не есть собачьи объедки».

Мысли же льва недосягаемы для других животных: *Асланны муратын къаплан билмез* (карач.-балк.) «Намерения льва тигр знать не будет». Его мысли об охоте, т. е. живет охотой: *Арсланны оюнда – гъав* «В мыслях льва – охота». Тем не менее рядом со львом находится место и для других животных: *Арслан болгъан жерде къаргъала да жашайдыла* (карач.-балк.) «Где лев обитает, там и вороны живут»; *Арсланлар той этегенде, чагъанлар да пайсыз къалмай* (кумык.) «Когда львы пируют, и шакалы без доли не остаются».

При характеристике льва не различают по полу: *Асланны эркеги, тишиси болмаз* (карач.-балк.) // *Арсланны эркеги, тишиси болмас* (кумык.) «Не бывает льва мужской, женской особи»; *Арсланны эркеги де – арслан, тишиси де – арслан* (кумык.) «И лев-самец – лев, и львица-самка – лев».

Он не теряет своих достоинств ни при каких условиях: *Аслан бугъоуда турса да, асланды* (карач.-балк.) // *Арслан, бугъавда буса да, арсландыр* (кумык.) «Лев, даже если находится в оковах, львом остается»; *Арслан чалдиш ичинде да арсланды* (карач.-балк.) // *Арслан челтирни ичинде де арсландыр клетка* (кумык.) «Лев и в клетке – лев».

Указанное присуще и для львиного потомства: *Арсланны баласы арслан болур* (карач.-балк.) // *Арслан баласы арслан болур* (кумык.) «Детеныш льва львом будет»; *Асландан аслан тууар* (карач.-балк.) // *Арсландан арслан тувар* (кумык.) «От льва лев рождается»; *Асландан туугъан аслан болур* (карач.-балк.) // *Арсландан тувгъан арслан болур* (кумык.) «Родившийся от льва львом будет».

О силе льва обычно судят по его внешнему виду, крепким клыкам, острым когтям: *Асланны кючю – бойнунда* (карач.-балк.) *Арсланны гючю – бойнунда* (кумык.) «Сила льва в его шее»; *Арслан – тиши булан, адам иши – булан* (кумык.) «Лев – клыками, человек – делами»; *Арсланкъапланны гючю – тырнагъында* (кумык.) «Сила льва и тигра в когтях». Он пугает и своим рыком: *Асланны тауушу таудан ауар* (карач.-балк.) «Рев льва через горы перевалит». Храбрый, сильный лев пытается достичь невозможного: *Асланны жюреклиси айгъа секирир* (карач.-балк.) // Арсланны юреклиси айгъа секирир (кумык.) «Храбрый лев на луну прыгнет (нападет)». В силу указанных и иных причин не рекомендуется его провоцировать: *Жукълагъан асланны уятма* (карач.-балк.) «Не буди спящего льва»; *Арслангъа къол узатсанг – къолунг, баш узатсанг, башынг алар* (кумык.) «Протянешь льву руку – без рук, протянешь голову – без головы останешься».

Льву в целом не присуще такое понятие, как страх: *Аслан къапландан къоркъмаз* (карач.-балк.) «Лев тигра бояться не будет»; *Аслан къапландан къачмаз* (карач.-балк.) «Лев от тигра не побежит»; *Аслан артына турмаз* (карач.-балк.) «Лев отступать не станет». На это указывается и в других работах [2]. Однако он тоже боится того, кто сильнее: *Кесинден кючлюден арслан да къоркъады* (карач.-балк.) «Лев тоже боится того, кто его сильнее». Его может одолеть болезнь: *Ауруу арсланны да жыгъады* (карач.-балк.) «Болезнь и льва валит (с ног)».

Есть целый ряд компаративных конструкций, в которых сравнению подвергаются и другие животные: *Чычханлагъа киштик да арслан кибик кёрюнеди* (карач.-балк.) «Для мышей и кошка кажется львом»; *Ит да кеси жеринде арслан кибикди* (карач.-балк.) «Собака тоже на своей земле на льва похожа»; *Тюлкю ашагъандан эсе, арслан ашасын* (карач.-балк.) «Пусть лев съест, чем лиса». Такого рода синтаксические конструкции употребительны и в других жанрах фольклора в качестве интертекстем [1]. Подобные компаративные высказывания в кумыкском языке широкого распространения не получили, они единичны: *Арсланлардай агъалардан айрылгъан орамларда етим болуп гёрюнюр* «Оставшийся без старших, похожих на львов, на улице сиротой покажется». Есть условия, при которых другое животное в льва превращается: *Къоянны къоркъутсанг, арслан болур* (карач.-балк.) «Напугаешь зайца – в льва превратится». Правда, обличье льва не способствует тому, чтобы стать храбрым: *Арслан терини сыртынга къаплагъанлыкъгъа*

жигит болмазса (карач.-балк.) «Оттого, что набросишь на спину львиную шкуру, храбрым не будешь».

Как известно, храбрый мужчина уподобляется льву, поэтому он выступает гарантом покоя для родной стороны: *Эл аллында аслан жатар* (карач.-балк.) «У въезда в село лев будет лежать». Богатыри ассоциируются со львами и тиграми: *Мен – Ыбчыкъ тауну къапланы, сен – Эки-Араны асланы* (карач.-балк.) «Я – тигр горного перевала, ты – лев двуречья».

Итак, как видно из проанализированного выше фактического материала, зоолексема *аслан/арслан* «лев» характеризуется значительными функционально-семантическими возможностями как в карачаево-балкарском, так и в кумыкском языке. Паремические высказывания с таким конституентом в обоих языках имеют в целом одинаковую структуру, обнаруживают близость в лингвокультурологическом и этнокультурном планах, способствуя отражению значимого сегмента во многом единой картины мира. Это вполне очевидно, поскольку кумыки, карачаевцы и балкарцы являются наиболее близкими родственными народами, что накладывает свой отпечаток на их языки, фольклор и культуру.

Литература:

1. Ахматова М.А. Вербализация сравнения в карачаево-балкарском нартском эпосе // Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 28 (243). С. 20–23.

2. Ахматова М.А., Салчак А.Я., Чертыкова М.Д. Средства выражения эмоции страха в тюркских языках (на примере тувинского, карачаево-балкарского и хакасского языков) // Новые исследования Тувы. 2022. № 2. С. 224–238.

3. Бауаев К.К. Этно-культурный статус и эпические архетипы // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-1. С. 406.

4. Кетенчиев М.Б. Зоолексемы как репрезентанты карачаево-балкарской языковой картины мира // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. 2015. № 16. С. 623–635.

5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974. 767 с.

6. Узденова Ф.Т. Понятие воинской чести в системе этико-эстетических представлений народов Северного Кавказа // Нартоведение в XXI веке: современные парадигмы и интерпретации. 2012. № 1. С. 257–261.

7. Узденова Ф.Т., Кетенчиев М.Б. О принципах реализации образа в литературе карачаевцев и балкарцев: семиотика цветообозначений // Филологические науки. Научные доклады высшей школы. 2020. № 5. С. 40–44.

8. Улаков М.З., Хуболов С.М. Семантически двукомпонентные предложения с предикатами, выраженными именными фразеологизмами, в карачаево-балкарском языке // Вестник Дагестанского научного центра РАН. 2014. № 52. С. 113–116.

9. Улаков М.З., Хуболов С.М. Управляемые фразеологизмы как репрезентаторы объекта в карачаево-балкарском языке // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН. 2014. № 5 (61). С. 240–244.

10. Хуболов С.М. Предложения с моновалентными предикатами-фразеологическими единицами в карачаево-балкарском языке. Нальчик: Книга, 2002. 177 с.

© Кетенчиев М.Б., 2024

УДК 372.881.1

Ҡоҙашева Сулпан Раувил ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Нижегородка ауылы мәктәбе, Өфө районы, БР

Башҡорт телен дәүләт теле итеп уҡытыуҙа заманса технологиялар ҡулланыу

Бөгөнгө донъя ҡатмарлы, тиҙ үҙгәреүсән. Шуның менән бәйле рәүештә мәғарифтың дә яңы шарттарҙа йәшәргә һәләтле кеше тәрбиәләү үҙәге яуаплылығы арта бара. Социаль-тарихи һәм мәҙәни процестың шундай субъекты булып һәр яҡтан камил, рухи яҡтан үҫкән шәхес тора. Ул шул мөхиттә йәшәргә һәләтле булыу менән бергә унда актив эшләү күнекмәләренә лә эйә булырға тейеш.

Һуңғы йылдарҙа туған тел буйынса уҡыусыларҙа икенсе быуын белем биреү стандарттарында билдәләнгән күләмдә һәм кимәлдә белем, күнекмә һәм компетенциялар, универсаль уҡыу эшмәкәрлеге комплексын формалаштырыу өсөн уҡыу-уҡытыу системаһында яңы технологиялар ҡулланыу талап итәлә [1: 194].

Хәҙерге заман балалары кәрәкле мәғлүмәтте китаптан уҡып белеүгә ҡарағанда телевизор, интернет аша алыуҙы өҫтөнөрәк күрә. Шуға дәрестәрҙә яңы метод һәм алымдарҙы, заманса технологияларҙы ҡулланырға кәрәк. Мәҫәлән, уҡыу-уҡытыуҙың эффектив алымы булған компьютер технологияһы дәрестәрҙе күпкә һөҙөмтәлерәк үткәреү, уҡыу-уҡытыу сифатын күтәреү мөмкинлеген бирә.

Беҙ компьютер технологиялары үҫешкән заманда йәшәйбеҙ. Интерактив технологиялар хәҙер тормошобоҙға ныҡлы үтеп инде. Белеүегеҙсә электрон дәреслектәр, китаптар, электрон көндәлектәр, журналдар барлыҡҡа килде. Дәрестәрҙә интерактив таҡталар ҡулланыу заман талабына әүерелде. Интерактив таҡта уҡытыуҙың иң мөһим бурыстарының береһе – уҡыусыла предметҡа ҡарата ҡыҙыҡһыныу уята. Улар ҙур теләк менән дәрескә йөрөй, һәр береһендә таҡтаға сығып эшләү, яуап биреү теләге тыуа. Интерактив саралар ярҙамында төҙөлгән тест, викторина, сканворд, анаграмма кеүек эш төрҙәре уҡыусыларҙың белем кимәлен таҡта янында тикшереү өсөн дә уңайлы [2: 65].

Үҙ эшен яратҡан һәр бер башҡорт теле уҡытыусыһы, заманса технологияларҙы өйрәнеп, уларҙы эш тәжрибәһендә ҡулланып, бөтә уҡыусыларҙың да башҡорт телендә аралашыуын, уларҙың индивидуаль һәләттәрен үҫтереп, халҡыбыҙға һәм телебеҙгә ихтирам тәрбиәләй ала.

Компьютер ярҙамында башҡорт теле дәресендә бер төркөм дидактик мәсьәләләрҙе хәл итеп була: компьютер һүҙлектәрен файҙаланып, лексиканы өйрәнеү; дөрөҫ әйтелеш өҫтөндә эш; орфографик һүҙлекте һәм копмьютерҙың орфографияны тикшереү программаһын файҙаланып, орфографик күнегеүҙәр эшләү һәм башҡалар. Шулай уҡ дәрестә яңы материал аңлатҡанда компьютер ярҙамында күп мәғлүмәт бирергә, төрлө фото, портреттар, күргәҙмә әсбаптары күрһәтергә мөмкин. Мәҫәлән, яҙыусылар, шағирҙар тураһында фоторәсемдәр, видеофильмдар, видеороликтар, әҙиптәр үҙҙәре уҡыған әҫәрҙәрҙе тыңлау, сәнғәтле уҡыу күнекмәләрен булдырыу, әҙәби әҫәр мотивтары буйынса төшөрөлгән спектакль,

кинофильмдар күрһәтеү. Башҡорт телен һәм әҙәбиәтен уҡытыуҙа яңы, заманса информацион технологиялар, компьютер ҡулланыу уҡытыу сифатын күтәрергә ярҙам итә, уҡыусыларҙың үҙ алдына эшләү һәләтен үҫтерә, үҙ-үҙеңә ышаныс, телде өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу уята. Дәрестә компьютер ҡулланыу уҡытыусы эшен бик күпкә еңеләйтә [2: 74].

Дәрестең темаһынан сығып төрлө программалар ярҙамында (Microsoft Power, Irfan, Photo shop, Corel Draw) һүрәттәр ҡулланып ҡыҙыҡлы материал эшләргә була. Ә киностудия Windows live программаһы ярҙамында ҡыҙыҡлы сюжеттар төҙөргә мөмкин. Дәрес барышанда слайдттар күрһәтелеп тора, күрмә хәтер аша ныҡлы белем биреүгә өлгәшә [3: 164].

Иллюстратив материалдар әҙерләү уҡыусыға шулай уҡ ҡыҙыҡлы һәм отошло була.

Sun Rav Test Office Pro программалары менән компьютер ярҙамында уҡыусыларҙың белем кимәлен тикшереү отошло.

Хамелеон 8.1 программаһы ярҙамында уҡыусыларҙы дөрөҫ яҙырға өйрәтергә, орфографик грамоталыҡ, хаталар өҫтөндә эш эшләргә була.

Электрон һүҙлектәр ярҙамында уҡыусыларҙың һүҙлек байлығын арттырырға була, һүҙҙәрҙе, һүҙбәйләнештәрҙе, текстарҙы тәржемә иткәндә бик әһәмиәтле. Электрон дәрестәр иһә урыҫ телле балаларға бик ҡулайлы әсбап, сөнки уларҙа бер эш төрө генә бирелмәй, ә тотош бер материал бирелә [3: 164].

Дәрестә яңы һүҙҙәрҙе тиҙ хәтерләп алырға, өндәрҙе дөрөҫ әйтер өсөн «Play market»тан балалар өсөн бушлай мобиль ҡушымталар күсереп алып, дәрестә файҙаланыу. Миҫалға, «Бала баш», «Башкирский филворд», «Башҡортса тест һорауҙары» кеүек мобиль ҡушымталар.

Уҡыусыларҙың коммуникатив компетенцияһын үҫтереүҙә иң кәрәкле эштәрҙең береһе – һүҙлек запасын байытыу өсөн WORD CLOUD ресурсы аша һүҙҙәр болотон ҡулланам. Был программала башҡарылған эштәр ғәҙәти булмаған, ҡыҙыҡлы һәм ассоциатив фекерләүҙе үҫтереү өсөн, һүҙлек байлығын арттырыу өсөн бик файҙалы.

Телмәр үҫтереүҙә шиғырҙар, ике юллыҡ тиҙәйткестәр ятлатыуҙың да роле ҙур. Уларҙы ятлағандарын магнитофонға яҙҙырып тыңлатыу һәм үҙ-үҙеңә анализ яһау. Улар хәрефтең, телмәрҙә өндөң дөрөҫ әйтелешен тойорға ярҙам итә. Балаға үҙе күреп белгән әйбер тураһында фекер йөрөтөүе еңелерәк. Шуға күрә лә дәрестәрҙе күберәк күргәҙмә материалдар һәм слайдтар менән байытыу мөһим. Уҡыусыларҙың ижади һәләттәрен үҫтереүҙә Башҡортостан матурлығын тасуирлаған һүрәттәр, видеоматериалдар, слайдтар, күренекле шәхестәрҙең портреттарын, улар менән интервью өҙөктәрен ҡулланыу шарт. Шулай уҡ тыуған ил, хеҙмәт темаһына һ. б. ҡағылышлы мәҡәл-әйтемдәр менән бәйле төрлө күнегеүҙәр эшләргә була.

Бөгөн уҡытыусынан бик күп талап ителә: үҙ фәнеңде бик яҡшы белеү, балаларҙы яратыуҙан тыш, уларҙың фекерләү һәләтен үҫтереү, уҡыу-танып белеү эшмәкәрлеген ойоштороу, рухи һәм физик үҫешен тәьмин итеү. Ә бының өсөн мөғәллимдән үҙ шәхесенә тәнҡит күҙлегенән ҡарау, яңылыҡҡа омтолоу, заман һулышын тойоп, белемде өҙлөкһеҙ камиллаштырыу, уҡытыу-тәрбиә процесына ижади яҡын килеп эшләү һорала [4: 44].

Күреүебеҙсә, заманса инновацион технологиялар, компьютер технологияларын дәрес барышында ҡулланыу уҡыу сифатын арттыра, уҡыусыларҙың үҙ алдына эшләү һәләтен үҫтерә, үҙ-үҙенә ышаныс, башҡорт телен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу уята. Әммә ләкин компьютер технологияларын сама менән ҡулланыуҙы күҙ уңында тоторға кәрәк. Уҡыусыларҙың йәш үҙенсәлектәрен иҫәпкә алып, методик маҡсатҡа ярашлы (яңы теманы аңлатыу, нығытыу, йомғаҡлау, контроль эштәр эшләтеү, уҡыусының белемен тикшереү) уҡыусылар һәм компьютер һаны, компьютерҙа эшләгәндә гигиеник талаптарҙы иҫәптән сығарырға ярамай.

Әҙәбиәт:

1. Азнагулов Р.Г. Научные основы методики башкирского языка. Уфа: БГУ, 2004. С. 192–195.
2. Дәүләтшина М.С., Ғәбитова З.М. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы. Өфө: Китап, 2011.
3. Концепция модернизации российского образования на 2010–2015 гг. М., 2010.
4. Концепция национального образования в Республике Башкортостан. Уфа, 2009.

© Ҡоҙашева С.Р., 2024

УДК 373.24

Ҡолһарина Мәзүнә Гәрәй ҡыҙы,
тәрбиәсе, 75-се «Аҡбуҙат»
башҡорт балалар баҡсаһы, Өфө ҡ., БР

Педагогик табыш «Серле планшет»

Һәр кемдең үҙ юлы бар, ул уны һайлай һәм ғүмере буйы шул юл буйлап бара. Балалар йылмайыуы, ижады, идеялары, табыштары һәм асыштары – ул һүҙҙәр генә түгел, ә минең һәр көнөмдөң булмышы. Мин, заман талаптарына яраклашҡан тәрбиәсе булараҡ, балалар баҡсаһында кескәйҙәрҙең тормошон мауыҡтырғыс, күңелле һәм ғәҙәти булмаған итеп тыуҙырырға тырышам, сөнки һәр бала үҙенсә уникаль һәм ҡәҙерле!

Минеңсә, тәрбиәсенең маҡсаты – ҡыҙыҡлы, сағыу белем биреү мөхитен ойоштороу аша һәр кескәйҙең ижади күҙҙалау, эҙләнеү һәләтен, белем алыуға теләген үҫтереү өсөн шарттар булдырыу.

Бөгөнгө оҫталыҡ дәресендә мин һеҙҙең менән үҙемдең педагогик табышым **“Серле планшет”** менән уртаҡлашам.

Был планшет белем биреүҙең бөтә өлкәләрендә лә уңышлы ҡулланыуға мөмкинлек биргән инновацион технология, ә иң мөһиме, уйын аша белем биреү бурыстарын тормошҡа ашырырға була [1].

«Серле планшетты» эшләү өсөн беҙгә – ҡайсы, флис туҡымаһы, ҡатырға, ҡәләм, линейка, энә, еп, елем йә булмаһа скотч кәрәк буласаҡ.

1-се аҙым. Тәүҙә линейка ярҙамында үлсәп А4 форматындағы ҡатырға ҡағыҙын әҙерләйбеҙ.

2-се аҙым. Ике ҡат ҡатырғаны бер-береһенә йәбештерәбеҙ.

3-сө аҙым. Шул уҡ ҙурлыҡта флис туҡыманы ике яғын ҡушып тегеп сығабыҙ.

4-се аҙым. Ҡатырғаның тышынан флистан әҙер булған тоҡто кейҙерәбеҙ.

5-се аҙым. Ситенән тегеп ҡуябыҙ.

«Серле планшет» Федераль Дәүләт белем биреү стандарты һәм Федераль белем биреү программаһы талаптарына ярашлы итеп эшләнә. Уның өҫтөнлөклө яҡтары:

– мобиллек (горизонталь йәки вертикаль торошта, өҫтәлдә, балаҫта, саф һауала ҡулланырға мөмкин);

– хәүефһеҙлек (әҙерләгәндә хәүефһеҙ материалдар ҡулланылды);

– трансформация (йәш үҙенсәлектәренә, балаларҙың һаулыҡ мөмкинселектәренә ҡарап, йөкмәткеһен, ҡулланыу маҡсатын үҙгәртергә була. Һәм шулай уҡ үҙ аллы файҙаланыу мөмкинлеге бар).

Хәҙер педагогтар араһында әсбаптар, уйынсыҡтар һәм фетрҙан эшләнгән әйберҙәр ҙур популярлыҡ менән ҡулланыла. Ни өсөн мин был пособиены әҙерләү өсөн фетр һайланым? Пособиелар әҙерләүҙә фетр ҡулланыуҙың ыңғай яҡтары күп. Фетрҙың төҫтәре киң, үлсәмдәре төрлө, уңайлы, һәр магазинда һатыла, төрлө ҡалынлыҡта, уң һәм һул яғы юҡ, еңел беркетелә һәм йәбештерелә, шуға уны тегергә һәм бөгөргә кәрәкмәй, сөнки ситтәре ҡойолмай. Был материал йомшаҡ, йылы булыуы менән айырылып тора, балаларҙың ҡул моторикаһын үҫтерә. Әгәр һеҙ фетрҙы ҡулығыҙға алһағыҙ, уның ни тиклем йылы һәм уңайлы булыуын һиҙерһегеҙ.

Шулай уҡ ламинировать ителгән һүрәттәрҙе лә ҡулланам. Сағыу, матур, төҫлө һүрәттәр балаларҙың хәтерҙәрен, ҡул моторикаһын, аң-зиһенен, телмәрҙәрен үҫтереүгә булышлыҡ итә.

Планшетты мин шәхсән балалар менән һәм төркөм менән эшләгәндә лә ҡулланам.

Социаль-коммуникатив үҫеш өлкәһендә түбәндәге уйындарҙы ҡулланам. Балалар араһында дуҫтарса мөнәсәбәттәрҙе үҫтереү өсөн «Дуҫымдың портреты», «Кем ярҙамға килә?» уйындарын уйнарға мөмкин. Баланы шәхес итеп тәрбиәләүҙә һәм үҙ баһаһын күтәреүҙә «Минең буласаҡ һөнәрем», «Мин нимә тураһында хыялланам» уйындарын ҡулланам.

Танып белеү-тикшеренеү эшмәкәрлегендә планшет ярҙамында геометрик фигураларҙы, формаларҙы, фактураларҙы ҡулланып уйындар ойошторам, мәҫәлән В. Воскобовичтың «Танграм», «Колумбово яйцо», «Ҡыҙыҡлы таяҡтар» уйындары.

Экологик тәрбиә һәм тәбиғәттә хәүефһеҙлек ҡағиҙәләрен өйрәнеп балалар менән «Нимә мөмкин, ә нимә ярамай», «Бүлмә үҫемлектәре», «Баҡсала нимә үҫә?» уйындарын ойошторам. Юл һәм өй хәүефһеҙлеге ҡағиҙәләрен өйрәнеү өсөн «Юл билдәләре», «Юл ҡағиҙәләре», «Светофор» уйындарын балалар бик яратып уйнай. Тәбиғәт донъяһы менән танышып, «Йыл миҙгелдәре», «Тәүлек өлөштәренең сәйәхәте», «Йыһан сәйәхәте», «Сәскәләр төҙөү» һәм башҡа уйындар уйнайбыҙ. Социаль донъя менән танышҡанда «Флагыңды йыйып әйт», «Рәсәй картаһында Башҡортостан» уйындары актуаль булып тора.

Телмәр үҫеше буйынса флис планшеты менән берләштерелгән мнемотаблицалар ҡулланам. Шулар ярҙамында мин киләһе һөҙөмтәләргә өлгәшә алам: балаларҙың тексты ҡабаттан һөйләргә, ҡыҙыҡлы ваҡиғалар уйлап табырға теләге тыуа, шиғырҙарҙы һәм әйтемдәрҙе ятлауға ҡыҙыҡһыныуы арта, һүҙлек запасы арта [2].

Художестволы-эстетик үҫеш буйынса планшетты аппликация дәрестәрендә ҡулланам. Уның ярҙамында предмет һәм сюжет композициялары төҙөйөм, биҙәктәр төшөргәндә уларҙы деталдәр менән тулыландырам һәм традицион булмаған техника ҡулланам.

«Серле планшет» ата-әсәйҙәр менән эш алып барған саҡта ла бик уңайлы ҡулланма булып тора. Ата-әсәйҙәр балалар менән өйҙә лә бик яратып ҡулланалар. Флис планшет ғаилә менән үҙ-ара килешеп яҡшы мөнәсәбәттә эш итергә мөмкинселек бирә.

Флис планшеты һәм белем биреү эшенең төп асылы шунда: уҡыу барышында балаларҙың предмет һәм тирә-яҡ донъяға, ябай математик күҙаллауҙарға ҡыҙыҡһыныуҙары артты. Эш тәжрибәһе шуны күрһәтә: планшетта ҡул аҫтындағы материалдар ярҙамында эшләү онотолмаҫлыҡ ыңғай хис-тойғолар уятырға мөмкинлек бирә. Төркөмдә ыңғай эмоциональ кәйеф булдыра.

Әҙәбиәт:

1. Абдуллина Г.Р., Зинуров Б.И. Охотничья лексика как компонент башкирских паремий // Мир науки, культуры, образования. 2023. № 6 (103). С. 490–492.
2. Талипова Т.Р., Абдуллина Г.Р. Способы перевода сравнений с башкирского языка на турецкий (на материале эпоса «Урал батыр») // Мир науки, культуры, образования. 2023. № 6 (103). С. 564–566.

© Ҡолһарина М.Г., 2024

УДК 811.512.141

Ҡужина Регина Рәшит ҡыҙы,
магистрант, Өфө университеты,
Өфө к., БР

Башҡорт телендә аш-һыу лексикаһы

Башҡорт тел ғилемендә лексик-семантик система булдырыу һәм уның ҡатламдарын тулыландырыу мәсьәләләре көнүҙәк булып тора, уларҙың күбеһе халыҡ тәжрибәһен, үткән быуаттарҙағы милләт тормошоноң үҙенсәлеген сағылдырған халыҡ мәҙәниәте ҡомартҡыһы булараҡ өйрәнелергә мөмкин. Был йәһәттән йәмғиәттең тарихын һәм социаль-иҡтисади үҫешен сағылдырған традицион аш-һыу атамаларын өйрәнеү ҙур роль уйнай. Тикшеренеүҙәргә килгәндә инде, башҡорт теленең һүҙлек составын төрлө аспекттарҙа тикшереү һуңғы йылдарҙа ярайһы уҡ уңыштарға өлгәшә. Башҡорт һүҙьяһалышы буйынса тикшеренеүҙәр (Т.М. Ғарипов, М.Х. Әхмәтов, К.Ғ. Ишбаев), һүҙҙәрҙең төҙөлөшө һәм этимологияһы буйынса эҙләнеүҙәр (Э.Ф. Ишбирҙин, Ш.В. Нафиков), этнографик һәм ономастик лексикаға арналған хеҙмәттәр (Ф.Ғ. Хисаметдинова, А.Ә. Камалов, Р.З. Шәкүров, Р.Н. Һаҙыева, Л.И. Хөсәйенова һ. б.) быға асыҡ миҫал булып тора.

Аш-һыу атамалары фәнни тикшеренеүҙәр өсөн ҡыҙыҡлы материал булып тора. Һәр халыҡтың милли ризығы этностың социаль һәм рухи тарихын, уның тарихи-мәҙәни бәйләнештәрен сағылдыра. Этногенетик һәм лингвистик тикшеренеүҙәр өсөн материал һәм милли аш-һыу мәҙәниәттең бер өлөшө булараҡ, халыҡтың үткән тормошон, тирә-яҡ мөхиткә, үҙенең милли йолаларына һәм аҙыҡ менән бәйле ышаныуҙарына мөнәсәбәтен тергеҙеү мөмкинлеген бирә.

Башҡорттарҙың милли аш-һыуҙары тураһында мәғлүмәттәрҙең төрлө-төрлө, ҡайһы берҙә хатта ҡапма-ҡаршылыҡлы булыуҙарының үҙ сәбәптәре бар. Был тема менән ғалимдар һәм сәйәхәтселәр махсус рәүештә шөғөлләнмәгән. Аш-һыуҙарға ҡағылышлы яҙмалар күҙәтеүҙәргә өҫтәлмә мәғлүмәт булараҡ ҡына теркәлгән. Сәйәхәтселәр үҙ күҙәтеүҙәрен башҡа тикшеренеүселәрҙең яҙмалары менән сағыштырмағандар. Үҙҙәренең төрлө ҡараштарын сағылдырыуына ҡарамаҫтан, башҡорттарҙың туҡланыу ризыҡтарының өс төргә бүленеүен асыҡлайҙар:

1) һөт аштары;
2) ит аштары;
3) үҫемлек аштары.

Бөгөн дә күп кенә тикшеренеүселәр үҙҙәренең хеҙмәттәрендә ошо дөрөҫ, әммә тар йүнәлештән сығып эш итә. Милли аш-һыу атамаларын теркәүсе С.И. Руденко бар башҡорттарға хас булған йолаларҙы, көнкүрешен һәм уның элементтарын, шул иҫәптән туҡланыу системаһын да, беренсе булып дөйөмләштереп тикшерә һәм монографик планда яҡтырта.

Ғилми эштәрҙә Ф.С. Әминева билдәләүенсә, башҡорт телендәге һөйләштәрҙә аш һүҙе полисемантик характерлы. «Башҡорт теленең диалектологик атласы өсөн материалдар йыйыу Программаһына» был һүҙҙең ете мәғәнәһе индерелгән. Урал аръяғы райондарында (Арғаяш, Ҡонашаҡ, Силәбе өлкәһенең Наҙы-Петровск районы, Ҡурған өлкәһе), Мейәс һәм Ҡыҙыл йылғалары бассейндарында аш һүҙе «иген» мәғәнәһендә ҡулланыла. Тамырҙағы иген дә, һуғылған иген дә шулай атала: аш сәсеү башланды, быйыл аш уңған, бөгөн иген уңышы яҡшы [7: 14].

«Аш» һүҙе бөтә һөйләштәрҙә лә төрлө һурпаларҙы аңлата (ит һурпаһы, һөт һурпаһы, ҡоро аш).

«Аш» һүҙе йыш ҡына мәжлес, һый «ҡунаҡтар менән төшкө аш йәки киске аш, һый» һүҙҙәре урынына метонимик күсереү нигеҙендә ҡулланыла: ашҡа барҙыҡ «ҡунаҡҡа йөрөнөк», «ашҡа саҡырҙылар» һ. б.

Өс төр милли аш-һыуҙы билдәләгәндә, беренсе төркөмдө ҡарап үтәйек:

Ит аҙыҡтары – башҡорт халҡының борондан килгән малсылыҡҡа бәйле аш-һыу төрҙәре.

Башҡорт халҡы йылҡы малын һәм ҡуй-һарыҡты үҙ иткән, һыйыр малын башлыса һөт алыр өсөн аҫраған. Кешенең байлығы ла тап ана шул йылҡы һәм ҡуй һанына ҡарап баһаланған. Төрлө яҙма сығанаҡтарҙан күренеүенсә, урта хәлле башҡорт 40-50 йылҡы, 100-200 һарыҡ тотҡан.

Башҡорттарҙа йылҡы итенән әҙерләнгән иң ҡәҙерле ризыҡ – бишбармаҡ. Ул шулай уҡ һарыҡ һәм һыйыр итенән дә бешерелә. Уны төрлө урында уны төрлөсә бешерәләр.

Ит ризыҡтары башҡорттарҙа икенсел эшкәртеүгә дусар ителә. Шуға күрә ит ризыҡтарының атамаларын өс төркөмгә бүлергә мөмкин:

1) яңы ит төрҙәренең атамалары;

2) һаҡлау өсөн әҙерләнгән итте аңлатҡан һүҙҙәр;

3) әҙер ит ризыҡтарының атамалары.

Бишбармаҡ халҡыбыҙҙың борондан килгән традицион милли ашы. Уның үҙенсәлекле бешерелеү ысулы бөгөнгө көнгә тиклем тотороҡло һаҡланған. Бишбармаҡ – ҡунаҡ ашы. Башҡорттаҙа иң ҡәҙерле кешеләргә әҙерләнә торған йәнә бер ашамлыҡ бар – ул ҡаҙы йәки ҡаҙылыҡ. Ул да бик борондан килгән ҡәҙерле һый-хөрмәт ризығы. Был ашамлыҡ тик йылҡы итенән һәм эс майынан әҙерләнә.

Шулай уҡ тултырма мал һуйған көндә әҙерләнә һәм һуғым ашының бер мөһим компоненты булып тора. Һуғым ашына килгән һәр кемгә унан өлөш бүленә.

Һуғым һуйғанда, йола буйынса, йәнә ҡурҙаҡ әҙерләнә. Исеменән күренеүенсә, «ҡурыу» йәки эс-майында ҡурылған эсәк-бауыр. Ҡурҙаҡ мал һуйылғас та, ит бешкәнсе, эсәк-ҡарын эшкәртеүселәргә, һуйыусыларға хөрмәт күрһәтеү йәһәтенән әҙерләнә. Өҫтәлгә эҫе килеш бирелә [6: 92].

Боламыҡ – элегерәк башҡорттарҙың иң популяр аҙыҡтарының береһе булған. Ул – ҡорот менән тәмләтелгән, он менән ҡуйыртылған итле һурпа.

Туҡмас – бөтә төбәктәрҙә лә киң таралған ашамлыҡ. Ул төрлөсә әҙерләнә, шулай ҙа һарыҡ итенә өҫтөнлөк бирелә. Ит киҫәктәре талғын утта бешеп сыҡҡас, йыйып алына һәм йылы урынға ҡуйыла. Бишбармаҡ һалмаһынан айырмалы рәүештә, туҡмас йоҡа таҫмалар рәүешендә киҫелә. Һалма һалыр алдынан һурпала бер аҙ кишер, картуф бешерелә. Һалма һалынғас, туралған һуған, тәмләткестәр өҫтәлә. Аш әҙер булғас, ит турала һәм табынға һалмаһы, һурпаһы, ите менән бергә бирелә.

Борон-борондан малсылыҡ менән кәсеп иткән башҡорт халҡы һыйыр малын башлыса һөт аҙыҡтары әҙерләү өсөн тотҡан. Һыйырҙы башҡорттар бик борон замандарҙа уҡ ҡулға эйәләштергән.

Ҡатыҡ – башҡорттарҙың һәр урында киң файҙаланылған һәм яратып ҡабул ителгән ризығы. Файҙалы һәм туҡлыҡлы, оҙаҡ һаҡлана торған был ризыҡ оҙайлы юлдарҙа һәм яуҙарҙа йөрөгән башҡорт халҡы өсөн, ҡаҡланған ит, ҡаҙы кеүек, мөһим ризыҡ булған.

Һөттән әҙерләнгән аҡ аҙыҡтарҙың береһе – һөҙмә. Ул һыуы һарҡытылған ҡуйы ҡатыҡ. Әсе ҡатыҡтан әсе һөҙмә, сөсө ҡатыҡтан сөсө һөҙмә килеп сыға.

Ойотҡанды тип яңы әҙер булған сөсө ҡатыҡты атайҙар. Яңы һауылған һөткә бер сынаяҡ самаһы ойотҡо, ҡаймаҡ һалып, өҫтө асыҡ килеш йылы урынға бер тәүлеккә ойоторға ҡуялар. Аҙаҡ уны шул килеш эсергә йәки еләк, бешкән ҡыҙыл сөгөлдөр өҫтәп, ҡаймаҡ туғып ашарға мөмкин.

Һөттән шулай уҡ ҡаймаҡ айыралар. Ҡаймаҡтан май бешкәндәр. Май алыу өсөн ҡаймаҡты бер нисә көн йыялар, ҡуйырып, әсей башлағансы тоталар. Унан махсус ағас

бешкәк менән бер талай өҙләкһеҙ бешәләр. Эстәре ауыртҡан, аш үтмәгән кешеләргә күбекмай әҙерләйҙәр. Уның өсөн махсус көбө (көбөсә) бар.

Боронғораҡ башҡорттарҙа иң таралған эсемлектәрҙең береһе айран булған. Әсе ҡатыҡты һалҡын һыу менән шыйыҡайтыуҙан барлыҡҡа килгән был эсемлек һыуһынды ла ҡандырған, витаминдарға ла бай, туҡлыҡлы ла булған. Әммә башҡорттарҙа бик боронғо замандарҙан килгән эсемлек ул – ҡымыҙ. Бейә һөтөнән әҙерләнгән был эсемлек тураһында тәүге мәғлүмәтте боронғо грек тарихсыһы Геродот (беҙҙең эраға тиклем 484-424 йылдарҙа йәшәгән) яҙмаларында осратырға мөмкин [3: 56].

Үҫемлек ризыҡтарына килгәндә, XIX–XX быуаттарҙа башҡорттарҙың туҡланыу рационында бөртөклө культуралар: бойҙай, арыш, борай, арпа, һоло, тары киң ҡулланыла башлай. Борсаҡ һәм ҡарабойҙай аштары ла көнкүрешкә инә. Шулай ҙа электән килгән традиция буйынса, көнсөлек халыҡта бойҙай, ә көньяҡ-көнсығыш башҡорттарҙа арпа һәм тары киңерәк файҙаланыла. Башҡорттарҙа бөртөклө ашлыҡтарҙы ҡулланыу, эшкәртеү, уларҙан төрлө аш-һыу әҙерләүҙең күп төрлө ысулдары бар.

Ҡамыр аштары төркөмөнә иң ныҡ таралған, киң ҡулланылған түбәндәге көндәлек һәм байрам ризыҡтарын, аш-һыуҙарын индерергә мөмкин: икмәк, бауырһаҡ, ҡоймаҡ, ҡатлама, сәксәк, сумса (сумбаса), шәнкә, ҡош теле, бәлеш, һалма, туҡмас, ыумас һ. б.

Икмәктең дә үҙ төрҙәре бар: сөсө икмәк, әсе икмәк, кәлсә, йәймә, табикмәк. Улар араһында иң боронғоларҙан кәлсә һанала. Боронғо башҡорттарҙа уны нисек бешереү тураһында П.С. Паллас яҙып ҡалдыра.

Икмәктең икенсе бер боронғо төрө – «йәймә». Уны башлыса Урал аръяғы башҡорттары бешергән. Йоҡа итеп йәйелгән сөсө ҡамырҙы эҫе ҡаҙандың эске яғына йәбештергәндәр. Әҙер булғас, улар ҡубып, ҡаҙан төбөнә төшә. Уларҙы алып, бер һауытҡа өйгәндәр һәм табынға һары май менән майлап биргәндәр.

Әҙерләнеше менән ҡабартмаға бауырһаҡ яҡын тора. Ул башлыса сөсө ҡамырҙан яһала. Бауырһаҡ – ҡунаҡ ризығы, уны бигерәк тә туй өсөн күпләп әҙерләйҙәр. Ул туйҙың йыуаса өлөшөндә таратыла. Шуға ла ҡайһы бер яҡтарҙа йыуаса исеме менән йөрөй.

Башҡорттарҙа борон-борондан көндәлектә лә киң ҡулланылған, байрам табынына ла йыш ҡуйылған ҡамыр ризығы – ҡоймаҡ. Ҡоймаҡтың да бер нисә төрө бар: әсе ҡоймаҡ, сөсө ҡоймаҡ, ыуыҙ ҡоймағы. Ыуыҙ ҡоймағын йола ризығы тип әйтергә мөмкин, сөнки уны һыйыр быҙаулағас та ыуыҙ һөтөнән әҙерләгәндәр һәм туған-тыумасаларҙы һыйлағандар.

Ҡамырҙан бешерелгән байрам аҙыҡтары ла байтаҡ: сәксәк, сумса, бәлеш, ҡош теле һ. б.

Итле ҙур бәлештән тыш күп төрлө ваҡ бәлештәр бешерелә. Улар төрлө урында төрлөсә атап йөрөтөлә: бөйөрөк, пирук, кәкере, бөккән, сумса, самбуса. Уларҙы сөсө ҡамырҙан да, әсе ҡамырҙан да әҙерләйҙәр.

Талҡан – күп төрки халыҡтарға хас боронғо ризыҡ. Шунан ҡала ҡыҙҙырылған бөтәү бойҙайҙы һәм арпаны шул килеш тә ашағандар. Ул ҡурмас тип атала.

Арпа, арыш, бойҙай ярмаһынан башҡорттар борондан буҙа исемле милли эсемлек яһаған. Онотолоп барған был эсемлек бөгөнгө көндә ҡайтанан тергеҙелә.

Ярма аштары төрлө йолаларҙа киң файҙаланылған. Бутҡаны бойҙай, арпа, тары, ҡарабойҙай, дөгө, һирәгерәк һоло ярмаһынан бешергәндәр. Бутҡа, ғәҙәттә, һөттә бешкән һәм табынға биргәндә һауыт уртаһына май һалып биргәндәр [5: 58].

Шулай итеп, аш-һыуҙарҙы өйрәнеү нигеҙендә һөт, ит һәм үҫемлек ризыҡтары өйрәнелде. Борон-борондан бөтә башҡорттарҙа ла киң таралған милли аштар күп төрлө булған. Хәҙерге көндә лә ризыҡтарҙың атамалары тергеҙелә һәм уларҙы өйрәнеү актуаллеген юғалтмай.

Әҙәбиәт:

1. Артемова О.Е. Теория и практика лингвокультурологического анализа: учебное пособие. Уфа: РИО БашГУ, 2006. 128 с.

2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М.: Язык славянской культуры, 2001. 56 с.

3. Ғәләүетдинов И.Ғ., Ишбирҙин Э.Ф. Башҡорт әҙәби теленең тарихы. Өфө: Китап, 1993. 285 б.

4. Зайнуллин М.В. Основные проблемы лингвокультурологии // Башкирское, тюркское и сопоставительное языкознание: избранные статьи. Уфа: АН РБ, Гилем, 2012. 315 с.

5. Ҡаһарманов Ғ.Ғ. Башҡорт теленең лексикаһы һәм терминологияһы. Стәрлетамаҡ: Стәрлетамаҡ дәүләт педагогия институты, 2002. 242 бит.

6. Сабирьянова С.Г. Наименования пищевых продуктов в башкирских говорах. Уфа: Китап, 2009. 112 с.

7. Әминева Ф.С. Башҡорт аш-һыуҙары лексикаһы: этнолингвистик тикшеренеү. Уфа: БИРО, 2003. 152 с.

© Ҡужина Р.Р., 2024

УДК 373.24

Ҡәйепҡолова Зөлфиә Ғәлләм ҡыҙы,
уҡытыусы-дефектолог, Бала үҫтереү үҙәге –
«Баҙлауыҡ» балалар баҡсаһы, Сибай ҡ., БР

Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың танып белеү эшмәкәрлегендә ҡулланылған инновацион технологиялар

Белем биреүҙе үҙгәртеп ҡороу заманында иң төп маҡсаттарҙың береһе – белем биреү сифатын күтәреү һәм уны донъя стандарттарына ярашлы итеү.

Минеңсә, мәктәпкәсә йәштәге балаларға белем биреү статусын күтәреү педагогтарҙың профессиональ кимәлен үҫтереү менән тығыҙ бәйле. Сөнки дәүләт стандартына ярашлы балалар баҡсаһының белем биреү программаһын үҙләштереүсе һәр педагог балаларҙы төрлө яҡлап үҫтереүҙә компетентлы булырға тейеш. Ә инде педагогтың профессиональ оҫталығы балалар баҡсаһында методик эштең системалы булыуынан тора.

Инновациялы эшмәкәрлек белем биреү үҙәгенә педагогты һәм тәрбиәләнеүселәрҙе берләштерә, уларҙың ихтыяждарын һәм профессиональ ынтылыштарын күҙ уңында тота. Тимәк, профессиональ кимәле юғары булған, үҙ фекерен иркен рәүештә әйтә алған, актив педагогтар әҙерләү хәҙерге ваҡытта **актуаль проблемаларҙың** береһе.

Педагогтарҙың ижади эшмәкәрлеге, яңылыҡтарға ынтылышы интерактив эш формалары һәм алымдары ҡулланғанда ғына үҫешә тип уйлайым.

Беҙ белеүебеҙсә, Федераль дәүләт белем биреү стандарттарында балалар баҡсаһы программаһын үҙләштереүгә ҡарата маҡсатлы ориентирҙарҙың береһе – балаларҙың ҡыҙыҡһыныуы (любознательность).

Танып белеү эшмәкәрлегендә түбәндәге технологиялар ҡулланам:

1. Карта буйлап сәйәхәт.
2. «Системалы ау» төҙөү.
3. Морфологик таблицалар.
4. Фекерләү карталары.

1. КАРТА БУЙЛАП СӘЙӘХӘТ тураһында ҡыҫҡаса.

Карта буйлап сәйәхәт итеү технологияһы – мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың танып белеү активлығын үҫтереүсе технологияларҙың береһе. Методикаһы буйынса һәр сәйәхәттә лә карта, тәбиғәт ландшафтары, төрлө объекттар төшөрөлгән карточкалар йәки фотоиллюстрациялар, күргәҙмәлек һәм таратма материалдар, тылсымлы рюкзак, тикшеренеү өсөн
материалдар кәрәк.

«КАРТА БУЙЛАП СӘЙӘХӘТ» итеү алгоритмы

1. Барыу урынын билдәләү.
2. Картанан маршрут билдәләү.
3. Нимә һәм кем тап булыуы мөмкинлеген асыҡлау, юлға нимә кәрәклеге тураһында әңгәмәләшеү.
4. Сәйәхәт итеү. Эҙләнеү-тикшеренеү эшмәкәрлеге, тәжрибәләр үткәреү.
5. Йомғаҡ яһау.

Барыр урынды билдәләгәндә төп мотивация – кемгәлер ярҙам итеү. Ярҙам итер өсөн тәғәйен урынға нисек барырға икәнен карта аша билдәләү. Мәҫәлән, йылғаға нисек барырға? Картала тау, урман һәм һаҙлыҡ һүрәттәре күрһәтелә. Тәүҙәрәк кәрәкле урынға барып етер өсөн өс ҡаршылыҡтан артыҡ һайламаҫҡа кәрәк. Маршрут билдәләнгәс, һәр объект буйынса әңгәмә үткәрелә, улар тураһында белемдәр нығытыла (тау, урман, һаҙлыҡ). Һәр барыу урынында нимәләр беҙгә осрауы мөмкин, шул турала һөйләшеү ойошторола. Балаларға юлда кәрәкле әйберҙәр алырға тәкдим ителә. Һәр объект менән танышыу барышында ниндәй ҙә

булһа эшмәкәрлек ойошторола. Мәҫәлән, «урманға» барғанда, ундағы үҫемлектәр, ағастар тураһында хикәйәләр төҙөү (мәҫ. мнемотаблица ярҙамында). Ә «һаҙлыҡҡа» барғанда, «Бата – батмай» эҙләнеү-тикшеренеү эше ойоштороға мөмкин. «Тауҙа» төрлө таштар үҙенсәлектәре тураһында математик эшмәкәрлек үткәрергә була. Ә инде йылғала балыҡтарға ярҙам итеү ойошторолһа, сәйәхәтте уңышлы тип һанарға ла була. Балыҡ төрҙәре нығытыла, туҡланыу сылбыры асыҡлана. Иң аҙаҡтан эшкә һығымта яһала.

«Карта буйлап сәйәхәт» нимәһе менән балаларҙы ылыҡтыра?

1. Балаларҙың тирә-йүн һәм унда булған объекттар тураһында белеме формалаша.
2. Баланың хәтере, фекерләү операциялары йылдам үҫешә.
3. Бәйләнешле телмәр үҫешә.
4. Төрлө эшмәкәрлектәр аша баланың танып белеү активлығы формалаша.
5. Ижади һәләттәр үҫешә, хеҙмәт күнекмәләре нығый һәм хәрәкәт активлығы арҡаһында һаулыҡ та нығый.

2. СИСТЕМАЛЫ АУ.

Ниндәй ҙә булһа проектты тормошҡа ашырыу **«системалы ау»** төҙөү формаһында булыуы мөмкин, йәғни проектты тормошҡа ашырыу планы. «Системалы ау» төҙөгәндә, эш йүнәлештәре генә түгел, ә өлкәләр интеграциялары ла бик асыҡ күрһәтелергә тейеш.

Системалы ау төҙөү – проект эшмәкәрлегенең бер төрө булараҡ билдәле. Системалы ауҙа проектты тормошҡа ашырыу буйынса балалар эшмәкәрлектәре билдәләнә. Теманы билдәләүсе һүрәттән төрлө нурҙар үткәрелә. Ә нурҙарҙа эш йөкмәткеһе, кәрәкле эш хәрәкәттәре, формалары яйлап тултырыла һәм бойомға ашырыла бара.

«Ҡыш» темаһын йомғаҡлау буйынса системалы ау өлгөһө

3. МОРФОЛОГИК ТАБЛИЦА (ТРИЗ технологияһына инә).

Морфологик таблица – морфологик анализдың бер төрө. ТРИЗ технологияһының бик һөҙөмтәле алымы. Морфологик анализ таблица формаһында бирелә. Таблица ике үҙәктән тороуы мөмкин. Вертикаль һәм горизонталь үҙәктәрҙә ниндәй ҙә булһа объекттың күрһәткестәре бирелә. Мәҫәлән, күп функциялы йыһаз төҙөү. Горизонталь һәм вертикаль

буйынса йорт йыһаздары һүрәттәре ҡуйыла. Ә инде уларҙың киҫелештәре килеп сыҡҡан күп функциялы йыһазды билдәләй.

Беҙҙең осраҡта өлкәндәр төркөмөндә таблица ярҙамында йыл миҙгелдәрен нығытыу эштәре алып барыла. Горизонталь буйлап: ҡыш, яҙ, йәй, көҙ, ә вертикаль буйлап – йәнле һәм йәнһеҙ тәбиғәт объекттары: кеше, айыу, ағас һ. б. Әлбиттә, йыл миҙгеленә ярашлы кешеләрҙең кейеме, ҡул менән эшләнгән предмет (сана, велосипед, шарф, быйма һ. б) һүрәттәрен ҡуйырға мөмкин. Балалар шулай итеп һәр миҙгел буйынса кешеләр, йәнлектәр, үҫемлектәр тормошо тураһында белемдәрен нығыта ала.

4. ТОНИ БЬЮЗЕНДЫҢ ФЕКЕРЛӘҮ КАРТАЛАРЫ.

Фекерләү картаһы – ул *проект планы.*

Фекерләү карталары төҙөү тәртибе

• А4 форматында ҡағыҙ алына. Ҡағыҙ битенең уртаһында төп идея, йәки проблеманы белдергән һүрәт ҡуйыла.

• Урталағы һүрәттән бер нисә нур формаһында һыҙыҡтар һыҙыла (һәр һыҙыҡтың үҙ төҫө булыуы мөмкин). Һәр нурҙа төп проблемаға бәйле бер һүҙ генә яҙыла (Был һүҙ баҫма хәрефтәр менән яҙылырға тейеш).

• Был нурҙар ҡалын һыҙылған булырға тейеш.

• Төп нурҙарҙан тағы ла нурҙар ебәрелә. Һүҙҙәр генә түгел, һүрәттәр булһа, бала өсөн аңлайышлы ла була. Һүрәттәр төҫлө булһа, бала өсөн ҡыҙыҡлы ла була.

•

Фекерләү карталары балаларға үҙҙәренең фекерҙәрен ҡағыҙҙа бирелгән схема ярҙамында асып бирергә ярҙам итә. Балалар үҙҙәре лә ниндәйҙә булһа темаға ярашлы фекерләү карталары төҙөй ала. Мәҫәлән, яҙ миҙгелен йомғаҡлау темаһына арналған

эшмәкәрлектә балалар тәрбиәсе менән берлектә фекерләү картаһы төҙөй. Уртала төп проблема билдәләнә – яҙ миҙгеле. Унан төрлө нурҙар ебәрелә, нурҙарға ҡоштар, хайуандар, кешеләр, тәбиғәт күренештәренә ҡағылышлы һүрәттәр ҡуйыла. Был төп нурҙарҙан тағы ла нурҙар ебәрелә. Унда инде һәр нурға ярашлы тағы ла һүрәттәр ҡуйыла. Бала шул нурҙар ярҙамында яҙ миҙгеленә ҡағылышлы белемдәрен нығыта. Шундай хикәйә килеп сығыуы мөмкин: «Яҙ етте. Яҙғыһын хайуандар томошонда үҙгәрештәр барлыҡҡа килә. Ҡуян тунын һороға алыштыра. Айыу өңөнән тороп сыға һ. б. Ә кешеләр йылы кеймедәрен еңелсә кеймгә алмаштыра. Йылы тун урынына еңел куртка кейеп йөрөйҙәр һ. б. Ҡояш нығыраҡ йылыта башлай. Күләүектәр барлыҡҡа килә. Ҡар ирей.....» Бала һәр нурға күрһәтеп, һүрәттәр ҡуйып үҙе һөйләй бара. Тимәк, фекерләү карталары балаларҙы үҙ фекерҙәрен схемалар аша әйтергә ярҙам итә. Баланың классификациялау, анализлау, дөйөмләштереү, сағыштырыу опреациялары йылдам үҫешә.

Шулай итеп, танып белеү эшмәкәрлегендә ҡулланылған технологиялар балаларҙың үҙҙәрен уратып алған донъя менән ҡыҙыҡһыныуҙарын арттыра, эҙләнеү-табыу буйынса фекерләү ҡеүәһен формалаштыра.

© Ҡәйепҡолова З.Ғ., 2024

УДК 372.881.1

Латыпова Гульфия Габдельбариевна,
учитель башкирского языка и литературы,
ГБОУ РЦДО детей-инвалидов, г. Туймазы, РБ

Актуальные проблемы преподавания башкирского языка детям с ограниченными возможностями здоровья

В настоящее время проблемы обучения, а также воспитания и развития детей с ограниченными возможностями здоровья (далее – дети с ОВЗ) становятся все более актуальными и требуют разносторонних подходов к их решению.

Будучи национальным языком башкир и государственным языком Республики Башкортостан, башкирский язык и его преподавание занимает значимое место в системе обучения детей, в частности обучающихся с ОВЗ.

Обучающиеся, имеющие ограниченные возможности здоровья, довольно неоднородны, так как нарушения у них бывают разного характера: это и речевые нарушения, нарушения опорно-двигательного аппарата, зрительной, слуховой системы, а также выраженные расстройства эмоционально-волевой сферы и пр.

В связи с этим одной из ключевых проблем преподавания башкирского языка обучающимся с ОВЗ является индивидуализация процесса обучения. Педагог, работающий с данной категорией детей, должен учитывать как возрастные, так и индивидуальные особенности каждого обучающегося. Важной задачей в этом процессе является создание благоприятных педагогических условий, при которых детям будет комфортно и интересно изучать башкирский язык.

Для обучающихся с ОВЗ характерен низкий уровень мотивации к учебной деятельности. Основными причины такой мотивации являются:

1) знание не является личностно значимым;

2) невысокий уровень требований со стороны учителя;

3) учебные задания за пределами зоны ближайшего развития;

4) отсутствие разнообразных методов и средств преподавания языка [1: 70].

Процесс преподавания башкирского языка обучающимся с ОВЗ носит не только образовательный характер, но также направлен на воспитание личности, ориентированной на общечеловеческие и национальные ценности. Поэтому на занятиях важно использовать наглядный материал (иллюстрации, фото, видео). Обучающимся с ОВЗ необходимо рассказывать об истории родного края, о национальных героях. Целесообразно показывать видео-материалы, например, о Салават Юлаеве, курае, традициях башкирского народа и т. д.

С детьми начального школьного возраста в процессе преподавания башкирского языка необходимо применять разного рода творческие игры, а также игры с правилами. Например, в качестве творческой игры обучающимся с ОВЗ можно предложить озвучивать одного из героев башкирских народных сказок («Алп-батыр», «Сказка о курае», «Зиннят-агай», «Аминбек» и т. д.). В процессе таких игр обучающиеся будут заинтересованы в изучении новых слов на башкирском языке. В качестве дидактических игр, например, на занятиях педагог может использовать игры, где обучающимся необходимо дополнить словосочетание на башкирском языке. На уроках башкирского языка с детьми с ОВЗ игровые ситуации имеют особое значение, так как они более эффективно способствуют презентации нового языкового материала, закреплению пройденного лексического и грамматического материала. Различные творческие игры, а также игры с правилами выполняют и функцию организации и стимулирования речевой деятельности обучающихся с ОВЗ на башкирском языке. Игры развивают у детей мышление, речь и память [3: 104].

Весь материал, который используется на занятиях с обучающимся с ОВЗ, должен активно вовлекать таких детей в процесс познавательной деятельности. Это позволяет сделать исследовательские, частично-поисковые методы. Упражнения и задания должны быть доступны и интересны детям.

Одним из важных направлений образовательного-воспитательного процесса с обучающимися с ОВЗ является формирование у них разнообразных, устойчивых побудительных мотивов к изучению башкирского языка. Обучающиеся с ОВЗ должны быть удовлетворены результатами своей учебной деятельности, что возможно только при таких условиях, когда на занятиях у них будет сформировано положительное отношение. Поэтому учителям башкирского языка и литературы в процессе преподавания важно задействовать обучающихся с ОВЗ к активной деятельности. Например, целесообразным является использовать современные информационно-коммуникационные технологии. Так, при изучении башкирского алфавита произношение башкирских букв и примеры употребления можно объяснять обучающимся при помощи онлайн-платформ. Такие платформы целесообразно использовать практически при изучении каждой темы, так как

данный метод обучения является более результативным по сравнению с традиционными методами [2: 88].

Успешность преподавания башкирского языка обучающимся с ограниченными возможностями здоровья зависит от правильного взаимодействия детей и учителя. Педагогу в процессе занятий важно поддерживать интерес детей, поощрять их заслуги в процессе изучения башкирского языка и помогать при возникновении трудностей.

В заключение отметим, что преподавание башкирского языка детям с ограниченными возможностями здоровья будет эффективным лишь в том случае, если этот процесс будет интересным и многообразным, но при этом будет выстроена со стороны учителя четкая организация и планирование занятий.

Литература:

1. Водолагина О. Ю. Использование информационных компьютерных технологий в работе на уроках башк. языка с детьми с ограниченными возможностями здоровья. М.: Инфра, 2018. 154 с.

2. Мухтаров Т.Г. Методика преподавания башкирского языка в коррекционных образовательных учреждениях. М.: Просвещение, 2015. 101 с.

3. Шарапова Н.Н. Особенности преподавания башкирского языка и литературы учащимся с ОВЗ. Уфа: Избранные статьи, 2020. 219 с.

© Латыпова Г.Г., 2024

УДК 372.881.1

Латыпова Динара Рәжәп ҡыҙы,
башланғыс кластар уҡытыусыһы,
Ф.Х. Мостафина исемендәге
20-се Өфө ҡала башҡорт гимназияһы,Өфө ҡ., БР

Башҡорт телен өйрәнеүҙе информацион-коммуникатив, һанлы технологиялар ҡулланып әүҙемләштереү

Ҡала шарттарында тәрбиәләнгән балаларға башҡорт телен өйрәтеүҙе информацион-коммуникатив, һанлы технологиялар ҡулланып әүҙемләштереүҙе маҡсатым итеп ҡуйҙым.

Маҡсатымдан сығып, түбәндәге бурыстарҙы билдәләнем:

– информацион-коммуникатив компетентлы шәхес формалаштырыуҙың теоретик нигеҙҙәрен өйрәнеү;

– башҡорт теле дәрестәренә ҡарата уҡыусыларҙа ыңғай мотивация булдырыу;

– предмет буйынса материалды яҡшы үҙләштереүҙе тәьмин иткән эффектив технологияларҙы һәм алымдарҙы педагогик практикала ҡулланыу;

– белем алыу процесында уҡыусыларҙың әүҙем эшмәкәрлеген тәьмин итеү;

– информацион-коммуникатив компетентлы шәхес формалаштырыу маҡсатында уҡыусының эшмәкәрлеген үҫтереүгә ҡоролған технологияларҙы өйрәнеү, практикала ҡулланыу;

– электрон ресурстарҙың йөкмәткеләрен билдәләү.

Башҡорт теле дәрестәренә ыңғай мотивация, уҡыу предметына ҡыҙыҡһыныу уятыу, белем алыу процесында уҡыусыларҙың эшмәкәрлеген әүҙемләштереү маҡсатында информацион-коммуникатив, һанлы технологиялар ҡулланыу бик актуаль.

«Бөгөн балаларға кисәге кеүек белем бирһәк, беҙ уларҙың иртәгәһе көнөн урлаясаҡбыҙ», – тигән Джон Дьюи. Федераль дәүләт белем стандарттарының төп маҡсаты – уҡытыу сифатын үҫтереү. Хәҙерге белем биреү заман талаптарына ярашлы булырға, ә XXI быуат уҡытыусыһы иң һуңғы мәғлүмәткә, инновацияларға эйә булырға тейеш.

Көндәр буйы төрлө гаджеттарҙы ҡулынан төшөрмәгән хәҙерге көн уҡыусыһы өсөн тик китап, дәфтәргә генә ҡоролған дәрестәр ялҡытҡыс. Ул китап уҡырға яратмай. Атай-әсәйҙең бала менән ултырырға ваҡыты юҡ, ул да телефонда. Дөйөм алғанда, бөтә тормош шул экран артында бара. Ошонан сығып, түбәндәге проблемалар килеп тыуа:

– уҡыусының телмәр компетентлығының һүлпән булыуы;

– ата-әсәләрҙең башҡорт теленә ҡарата битараф ҡалыуҙары;

– балаларыбыҙҙың үҙ телендә һөйләшмәүҙәре;

– ҡайһыларҙың үҙ телендә һөйләшә белеп тә, оялыуы;

– уҡыусыларҙың интернет киңлектәрендә аралашыуы үҙҙәре генә уйлап сығарған ҡыҫҡартылған һүҙҙәр (сленг) менән сикләнеүе;

– уҡыусыларҙың үҙ фекерҙәрен еткереү кимәле тик төртөп күрһәтеүгә, ым-ишараһына ҡайтып ҡалыуы.

Был проблемалар бөгөнгө уҡытыусы алдында, уҡыусыларҙы башҡорт телен өйрәнеүҙе ҡыҙыҡһындырыу өсөн, яңы информацион, һанлы технологиялар ҡулланып уҡытырға мәжбүр итә.

Ләкин нисек итеп төрлө яҡлап үҫешкән, телмәр компетентлылығы юғары булған, рухлы шәхес тәрбиәләргә һуң? Бына ошо проблема миңә, минең коллегаларыма төптән нығлы уйланырға этәргес бирҙе. Билдәле ғалимдарыбыҙҙың хеҙмәттәрен өйрәндем, интернет селтәренә байҡау яһаным, ИКТ өйрәнеү буйынса курстар үттем.

Билдәле педагог Л.Г. Занков: «Һәр яҡлы үҫешкә, рухи байлыҡҡа көсләп өлгәштереп булмай. Кеше үҙе ынтылырға тейеш», – ти. Әлбиттә, баланың тәбиғәттән бирелгән һәләтен күреү, асыу өсөн тейешле шарттар булдырыу, мауыҡтырыу мөһим. Балаларҙы компетентлы булырға өйрәтеү – уҡыу процесында төп бурыстарҙың береһе.

Методист ғалимдарҙың билдәләүенсә, Рәсәй территорияһындағы мәктәптәрҙә илленән ашыу уҡытыу технологиялары йәшәп килә. Был йәһәттән Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов, Л.В. Занков, һ. б. ғалимдарҙың, уҡытыусы-методистарҙың инновацион технологик системаларын күрһәтергә кәрәк.

Яңы ФДББС-ты талаптарында ла инновацион алымдар менән эҙләнеп белемеңә таянып өйрәнеүгә, белем алыуға өҫтөнлөк бирелә.

Башҡорт теле дәрестәрендә лә информацион технологияларҙы ҡулланыуҙың өҫтөнлөгө бәхәсһеҙ. Барынан да элек әлеге технология шәхескә йүнәлтелгән, нығлы һәм вариатив булыуы менән айырылып тора. Компьютер, күргәҙмәлелекте һәм контроллекте тәьмин итеп, күп мәғлүмәт биреп, уҡытыуҙың сифатын күтәрергә ярҙам итә. Дәрестәрҙә компьютер

ҡулланыуҙың юлдары һәм ысулдары күп төрлө: электрон презентациялар, электрон уҡыу әсбаптары, һүҙлектәр, мәғариф порталдары, электрон ҡушымталар, мобиль класс мөмкинселектәре.

Бөгөнгө портатив электрон сараларҙың техник мөмкинлектәре сикһеҙ, ә Android и IOS системаларына яраҡлаштырылған башҡорт телендә йәки башҡорт теленә ҡағылышлы мобиль ҡулланмаларҙың булыуы – шатлыҡлы күренеш. Смартфон, айфондарҙан айырылмай ғына телде өйрәнеү өсөн иң популяр һәм эффектлылары тип «IQБалаБаш», «Әлләсе», «Хәйләкәр төлкө», «Сәләм», «Башҡортса һүҙлек» ҡушымталарын атарға була. Был ҡушымталарҙы уҡыусы үҙенең смартфонына кусереп, уңайлы ваҡытта, уйын аша башҡорт телен өйрәнә ала. Шулай уҡ дәрестәрҙә лә иркен ҡулланып була.

Мәҫәлән, «IQБалаБаш» мобиль ҡушымтаһы аша уҡыусыларым тирә-яҡ мөхитте уйын формаһында өйрәнә. Ул сағыу һүрәттәр, анимациялар менән биҙәлгән һәм логиканы, хәтерҙе, фекерләү ҡеүәһен үҫтереүгә йүнәлтелгән уйынсыҡтар менән байытылған. Шулай уҡ унда һүҙҙәрҙең башҡортса дөрөҫ әйтелешен өйрәнеү мөмкинлеге бар. Балаларға «Һүрәттәрҙе йый», «Төҫтәр», «Парҙарын тап», «Йондоҙҙарҙы тоташтыр» уйындары бик оҡшай.

«Сәләм» мобиль ҡушымтаһы шулай уҡ Android һәм IOS операцион системалары өсөн эшләнгән. Ул дистанцион уҡытыуҙа алыштырғыһыҙ ярҙамсы. «Сәләм» мобиль ҡушымтаһын, теманың үҙенсәлегенә ҡарап, дәрестең төрлө этаптарында ҡулланырға мөмкин. «Интерактивный башкирский» порталын да бик уңышлы тип һанайым. Милли мәғариф буйынса ресурс үҙәге тарафынан эшләнелгән «Туған тел донъяһы» («Мир родного языка») белем биреү порталы ла практик яҡтан ҡулланырға уңайлы.

Дәрестәремде ҡыҙыҡлыраҡ ойоштороу, заман менән бергә атлау маҡсатынан сығып, ата-әсәләрҙең ярҙамы менән 2018 йылда килгән беренсе кластарым мобиль класс булараҡ асылды. Мобиль кластарҙы ойоштороу өсөн иң беренсе техник база кәрәк. «1 уҡыусы – 1 компьютер» моделе буйынса һәр уҡыусыға планшет, нетбук йәки компьютер һатып алынды. Улаҙың нетбуктары вай-фай аша интернет селтәренә тоташты. Махсус «Classroom management by prestigio» программаһы ярҙамында уҡытыусы компьютерына бәйләнә. Нетбуктар сейф-тележкала зарядка ала, һаҡлана.

«Classroom management by prestigio» программаһының мөмкинселектәре бик күп. Уҡытыусыға үҙенә кәрәкле тикшереү эштәрен төҙөп, тиҙ арала уҡыусының теманы үҙләштереү кимәлен асыҡларға ярҙам итә. Шулай уҡ төрлө күнекмәләр әҙерләп, бер төркөм уҡыусыларға йәки индивидуаль балаға ғына ебәреү мөмкинселеге бар. Берәй баланың компьютерҙағы эшен таҡтаға сығарып күрһәтеп, анализлап та була. Уҡыусы уҡытыусы ебәргән төрлө күнекмәләрҙе үҙенең нетбугында эшләп, уҡытыусыға ебәреү мөмкинселеге бар. Һәр бала төрлө мәғариф порталдарында ла уңышлы эшләй (ЯКласс, Учи.ру). Мобиль кластарҙың ыңғай яҡтары бик күп. Нимәлә уларҙың өҫтөнлөгө?

Уҡыусы өсөн:

– уҡыу процесына ҡыҙыҡһыныу уята;

– үҙ аллы белем табырға өйрәтә;

– коммуникатив компетентлылыҡтарын формалаштыра.

Уҡытыусы өсөн:

– уҡыу процесын ойоштороуҙы әүҙемләштерә;

– дәрестәрҙе полилингваль арауыҡта ойоштороуға мөмкинлек бирә;

– дәрестәрҙең алымдарын төрләләндерә;

– алдынғы ҡарашлы уҡыусылар тәрбиәләүҙә ярҙамлаша;

– уҡытыусының эшен еңелләштерә, ваҡытын экономиялай;

– ваҡыт экономиялана, аҡбур менән яҙыу эшен күпкә кәметә;

– уҡыусыларҙың өлгәше һәм уҡыу сифаты буйынса статистик мәғлүмәттәрҙе туплау мөмкинселеге лә бирә;

– объектив билдә ҡуйыла.

Ләкин эш барышында ҡыйынлыҡтар ҙа булды. Инженерҙар ярҙамы етмәне, локаль интернет селтәренең көслө булмауы, алған нетбуктарыбыҙҙың хәтер кимәле әҙ булыуы ауырлыҡтар тыуҙырҙы. Шуға ҡарамаҫтан, мобиль класс үҙ эшен әлеге көнгәсә уңышлы дауам итә.

Компьютерҙы дөрөҫ һәм урынлы файҙалана белергә кәрәк. Дәрес буйына компьютер ҡулланыу бик үк дөрөҫ булмай. Һәр нәмәне сама белеп, СанПин нормаларын да онотороға ярамай, сөнки компьютер артында оҙаҡ ултырыу уҡыусының һаулығына зыян килтереүе мөмкин.

1–2 кластарҙа – 10 минут

3–4 кластарҙа – 15 минут

Уҡыусыларымдың матур итеп башҡортса һөйләшеүе, төрлө кимәлдәге олимпиадаларҙа, дистанцион конкурстарҙа еңеүҙәр яулауы, матбуғат биттәрендә яҙмалары донъя күреүе ошо эшемдең һөҙөмтәһе булып тора. Уларҙың дистанцион уҡыуҙарға еңел өйрәнеүҙәре, кәрәкле уҡыу материалын, мөһим мәғлүмәтте үҙҙәре табып, эшләй белеүҙәре һөйөнөслө.

Әҙәбиәт:

1. Афанасьева О.В. Использование ИКТ в образовательном процессе. URL: www. pedsovet.org.

2. Горячев А.В. Информатика в играх и задачах. М.: «Баласс», «Экспресс», 1997.

3. Женина Л.В., Маткин А.А. История // Методические рекомендации по использованию информационно-коммуникационных технологий в цикле социально-экономических дисциплин в общеобразовательной школе / под ред. И.Г. Семакина. Пермь: Изд-во ПРИПИТ, 2004.

4. Информатизация общего начального образования: научно-методическое пособие / под ред. Д.Ш. Матроса. М.: Педагогическое общество России, 2004.

5. Ковалёва А.Г. Использование информационно-компьютерных технологий при обучении в начальной школе. 2006.

© Латыпова Д.Р., 2024

УДК 811.512.141

Латыпова Рида Марс ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Н. Ғәйетбаевтың «Төн» драмаһында ярҙамсы һүҙ төркөмдәренең ҡулланылышы

Ярҙамсы һүҙ төркөмдәре төрлө грамматик мөнәсәбәттәр урынлаштырыуға булышлыҡ итеп, һөйләм йәки һүҙбәйләнеш эсендәге һүҙҙәрҙе, ҡушма һөйләм составындағы ябай һөйләмдәрҙе бер-береһенә бәйләп киләләр.

Бәйләүестәр тип һөйләм эсендә үҙ аллы һүҙҙәр араһындағы синтаксик мөнәсәбәттәрҙе белдереүсе ярҙамлыҡ һүҙҙәргә әйтәләр. Бәйләүестәрҙең шундай төрҙәренә миҫалдар осратырға була:

Төп һәм эйәлек килеш менән идара итеүсе бәйләүестәр: *1. Һеҙ, әфәнде, нимә хаҡында? 2. Тик бының өсөн башҡорт балаларына белем бирергә кәрәк. 3. Ул минең төндәр буйы йоҡламай һорауымды ишеткән! 4. Ул заказ буйынса яҙа алмай. 5. Ниңә башҡалар кеүек бер урында эшләй алмайһың?* Төбәү килеш менән идара итеүсе һөйләмдәр: *1. Һин партияға ҡаршы һөйләнең! 2. Илебеҙҙе быуат башынан күрһәтә башланым, хәҙерге заманға тиклем күрһәтәсәкмен.* Сығанаҡ килеш менән идара итеүсе бәйләүестәр: *1. Унда уҡыуҙан башҡа медицина, дин дәрестәре буласаҡ. 2. Инде бит ҡасандан бирле аҡса алып ҡайтмайһың? 3. Төштән һуң Азаматтың уҡытыусыһы килде, мине әрләй.*

Мәғәнәләре буйынса бәйләүестәрҙең төрлө төрҙәре ҡулланылған. Ваҡыт бәйләүестәре: *1. Унда йәй буйы балалар менән барып ял итербеҙ. 2. Төштән һуң барһам… 3. Һин ун етенсе йылға тиклем халыҡ ауыр йәшәгән тип күрһәткәнһең. 4. Инде бит ҡасандан бирле аҡса алып ҡайтмайһың?* Маҡсат бәйләүестәре: *1. Нимә өсөн ҡан ҡойҙоҡ? 2. Аҡсам булһын өсөн, һеҙ туҡ, кейенгән булһын өсөн яҙасаҡмын! 3. Был шиғыр ҙа фәҡәт үҙем өсөн генә, күңелем өсөн генә.* Бергәлек бәйләүесе: *1. Шатлығым менән бүлешкем килә. 2. Унда йәй буйы балалар менән барып ял итербеҙ. 3. Мин һинең атайың менән әсәйеңде яҡшы белә инем.* Сәбәп бәйләүестәре: *1. Изге хәбәрең өсөн рәхмәт, шағир! 2. Ул бит үҙ атаһын! Бер тоҡ бойҙай өсөн! 3. Йәнәһе, беҙ Айбулат менән иген арҡаһында һуғышып киткәнбеҙ!* Оҡшатыу-сағыштырыу бәйләүестәре: *1. Ниңә башҡалар кеүек бер урында эшләй алмайһың? 2. Һин һәр совет гражданины кеүек була алмайһың. 3. Тимәк, алдашыуға ҡарағанда үлемде артыҡ күргәнһең.*

Теркәүестәр ябай һөйләмдәге тиң киҫәктәрҙең һәм ҡушма һөйләм эсендәге ябай һөйләмдәрҙең бер-береһенә бәйләнеүен тәьмин итәләр. «Төн» драмаһында улар ҙа байтаҡ осрай. Улар араһында теҙеүсе теркәүестәр ҙә, эйәртеүсе теркәүестәр ҙә бар. Теҙеүсе теркәүестәр араһында йыйыу һәм ҡаршы ҡуйыу теркәүестәре байтаҡ ҡулланылған. Йыйыу теркәүестәренең ҡулланылышына шундай миҫалдар килтерергә була: *1. Хәҙер һин иң кәрәкле нәмәләрҙе, балаларҙы алаһың да ауылға китәһең. 2. Дөрөҫ сәхнәләрҙе алып ташлайым да, улар һорағандарын яҙам. 3. Ул көндә ҡыҫҡа табан Һәҙиә апайҙарға бер дуҫтары килде һәм… ҡот осҡос хәбәр әйтеп китте… 4. Биш дәфтәр яҙылды, тағы күпме яҙырға кәрәк әле!*

9. *Матур һүҙҙәр һөйләйбеҙ. Шул ук ваҡытта ҡырабыҙ, үлтерәбеҙ.* Ҡаршы ҡуйыу теркәүестәре ҡулланылышына миҫалдар: *1. Ә мин ошоғаса бер ни белмәй инем. 2. Тыштан ғына матур һүҙҙәр һөйләйһегеҙ, ә эстән… 3. Тере ҡалдыра ала инем. Тик мин быны эшләмәнем. 4. Ләкин минең аҙаҡҡаса белгем килә. 5. Ашығырға кәрәк, югиһә мин өлгөрмәйем… 6. Белмәйем, әммә йөҙҙәре таныш.* Бүлеү теркәүестәре бик һирәк, юҡ кимәлендә: *Йә уларға нимә кәрәк, шуны яҙам, йә… улар мине юҡҡа сығара.*

Эйәртеүсе теркәүестәр араһында күбеһенсә шарт, сәбәп, һөҙөмтә теркәүестәре осрай: *1. Әгәр тере ҡалһа, Айбулаттың яҙмышы тағы ла аянысыраҡ булыр ине. 2. Мин үлмәнем, сөнки минең үлергә хаҡым юк! 3. Шуның өсөн ул намыҫының боғаҙына баҫырға ла риза…*

Киҫәксәләр – айырым һүҙҙәргә, һөйләм киҫәктәренә йәки тотош һөйләмгә төрлө мәғәнәүи, модаль, эмоциональ-экспрессив төҫмөрҙәр биреп килеүсе ярҙамсы һүҙ төркөмө. Драмала сикләү, һорау, көсәйтеү, икеләнеү киҫәксәләре йыш осрай. Сикләү киҫәксәләренең ҡулланылышына миҫалдар: *1. Беҙгә барлығы партияны, беҙҙең йәшәү рәүешен маҡтаған шиғырҙар кәрәк. 2. Ә беҙ – биш йөҙ генә! 3. Ундайҙарҙы тик юк итергә кәрәк. 4. Хәҙер үк барып һиңә ҡышҡы кейемдәр алабыҙ.* Һорау киҫәксәләре: *1. Һеҙ беләһегеҙме, әллә Ленин менән Сталинмы? 2. Хәҙер башлығы мин буламмы? 3. Еңелерәк булмаҫмы икән? 4. Кит әле, килеп сығырмы икән был? 5. Ә-ә, һеҙгә революция окшамаймыни?* Раҫлау киҫәксәләре: *1. Был бит ҡатын-ҡыҙ поэзияһы. 2. Улар бит фашист! 3. Ниязғол ағай аҡыллы кеше инде ул. 4. Һуң инде, шағир… 5. Бына кем ул – дошман! 6. Дәүләтшина менән Ғариповтың ижады башкорт әҙәбиәтенең ынйылары ул!* Икеләнеү киҫәксәләре: *1. Ошо тирәләлер, бер ҡайҙа ла китмәгәндер? 2. Бәлки, һеҙ күргәнһегеҙҙер берәйһен? 3. Бәлки, ул һине күрмәгәндер? 4. Ул ишетмәгәндер…* Билдәһеҙлек киҫәксәләре әҙерәк осрай: *1. Әллә беҙҙә иҫ киткес саф кешеләр йәшәйме? 2. Әллә ауырыйһыңмы?*

Шулай итеп, драмала ярҙамсы һүҙ төркөмдәренең барыһы ла – бәйләүестәр ҙә, теркәүестәр ҙә, киҫәксәләр ҙә – актив ҡулланылған.

© Латыпова Р.М., 2024

УДК 821.512.133

Мамедова Первана Габиб кызы
доктор философии по филологии, доцент,
Азербайджанский технический университет,
Баку, Азербайджан

Эксклюзивный взгляд на творчество узбекских просветителей второй половины XIX века

Аннотация

Узбекская литература имеет древнюю и насыщенную историю. В ее развитии важную роль сыграли поэты, жившие и творившие в развитых городах Средней Азии. Наряду с Самаркандом, Ургенчом, Хорезмом и др. культурная и литературная жизнь в древнейшем городе Коканде всегда и во все эпохи была оживленной. Достаточно указать на то, что в городе жили и творили такие известные мастера поэтического слова, как Джаханатин Увейси, Надира, Махмур, Гульхани, Дильшад, Анбар-ашын, Махзун, Мукими, Фуркат,

Завки, Ниязи и др. Каждый из них внес огромную лепту в формирование и развитие прогрессивных идей в родной культуре. Творчество каждого из названных поэтов достойно изучения. Однако нас интересует развитие просветительского реализма в узбекской литературе, чему особенно помогло творчество Мукими и Фурката. Жившие во второй половине XIX в. каждый из них в своих сочинениях по-своему запечатлели особенности политико-общественной и культурно-нравственной жизни региона. Работая в различных жанрах поэзии, они создавали свои критические стихи, обличающие несправедливость и насилие колониального режима и байско-феодальной знати. Мукими в таких стихах, как «Землемеры», «Выборы», «Мингбаши» и др., Фуркат – «Гимназия», «О науке», «О театре», «О выставке», «Рояль», «Суворов» и др. выступали как страстные поборники демократии, свободы и независимости. Они в совершенстве знали не только родную узбекскую и восточную литературу и их традиции, но и русскую литературу. Именно эти поэты впервые в узбекской литературе овладели новым способом изображения реальной действительности, привнося в свою литературу как черты просветительского, так и критического реализма. Особенности творческого стиля этих поэтов во многом сближают их творчеством азербайджанских поэтов Касум бека Закира и Мирза Шафи Вазеха первой половины XIX в. Наблюдения показывают, что произведения названных писателей помимо других особенностей могут быть привлечены к изучению в сравнительно-сопоставительном плане.

Ключевые слова: Мукими, Фуркат, изображение окружающей действительности, просветительский и критический реализм, традиции и новаторство.

В первую очередь мы хотим остановить свои взоры на творчестве поэтов, выходцев из города Коканда. Коканд как один из древнейших городов Средней Азии под разными названиями был известен еще с X в. В истории Кокандского ханства было 29 правителей, последним из которых был Худаяр хан. В период его правления им были построены гузары, мечети, медресе. Тогда город стал столицей Кокандского ханства, существовавшего с 1709 по 1876 г. на территории современных Узбекистана, Таджикистана, Кыргызстана, южного Казахстана и Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая (Восточного Туркестана).

В городе в эпоху Нарбутабая имелось большое число медресе, такие как Сулеймония, Эмон Хунжа, Имам Бакир, Тура Хаким и др. В своё время в Коканде жили и творили известные деятели культуры Мухаммед Гази, Надир, Хужамназар Хувайдо, Хожа Маслахутдин Умматвали и его сын Хожа Мухаммад Наруддин. В то же время в Коканде жили и творили такие известные поэты, как Джаханатин Увейси, Надира, Дильшад, Махмур, Гульхани, Анбар-ашын, Махзуна, Мукими, Фуркат, Завки, Хамза Хакимзаде Ниязи и др.

Заметим, что еще в 1962 г. узбекским ученым Азизом Каюмовым издана книга «Кокандская литературная среда» (на узбекском языке) [5]. А в 1962 г. в журнале «Вопросы литературы» за № 10 появилась рецензия Э. Ибрагимовой и С. Мамаджанова на книгу под названием «Литература Коканда» [3: 205–206]. Хотим сказать, что Коканд как один из древнейших городов на территории Средней Азии достаточно повлиял на культурную

и литературную жизнь не только узбеков, но и других народов, населяющих территории Средней Азии и Казахстана. Именно поэтому в этой статье мы намереваемся говорить о творчестве двух выдающихся кокандских поэтов, которые сыграли доминирующую роль в развитии литературной жизни региона.

Можно сказать, что Туркестан и Средняя Азия к середине XIX в. уже полностью перешли под подчинение Российской империи. К этому времени царская армия стремительно продвигалась на юго-восток, в Среднюю Азию, за короткий промежуток времени в состав Российской империи были включены обширные территории, заселенные полиэтническим населением… Первое время на завоеванных территориях – в Оренбургской, Семипалатинской областях – создавались казачьи поселения, целью которых был контроль над местным населением [8: 12; 10].

Несмотря на оккупацию царской Россией, экономическое развитие и рост буржуазного общества шли своим чередом, вырос и спрос на грамотность и светские науки, возрос интерес к образованию. По инициативе известного государственного деятеля Палвана Мирза баши (Камил Хорезми) открывались русско-туземные школы. Русские учителя обучали детей арифметике, русскому языку и мировой истории [11].

Интересно, что в литературе по истории царского периода завоевание Средней Азии описывается как «завоевание», и только примерно в 1930-х г. речь уже идет о добровольном присоединении Средней Азии к России. Безусловно, данная терминология также не совсем адекватно описывает происходящее, так как не все эпизоды завоевания были мирными. Но к таковым можно было отнести аннексию Памира, так как для местного населения присутствие русских стало более предпочтительным, чем власть бухарцев и афганцев.

Однако, конечно, все это вопросы истории. В то же время нас интересует вопрос развития узбекской литературы во второй половине XIX в.. В этом плане интересно проследить как становилась просветительская литература и как она повлияла на качество созданных литературных сочинений. В этот период постепенно возрастающие связи с Россией требовали от местного населения знания русского языка, тягу к образованию. Проникновение России в регион, ее управленческие методы имели наряду с отрицательными чертами, также и свои положительные особенности, так как через русский язык и русскую литературу узбекский народ начал знакомиться с образцами европейской культуры. Начала свое издание «Туркестан вилоятининг газетаси», которая публиковала заметки, статьи по вопросам естествознания, медицины, истории, литературы, философии. Примерно в то же время начали переводить на узбекский язык отдельные произведения русских писателей, что открыло путь узбеков к чтению на своем родном языке русских классиков [6: 109].

Без всякого сомнения, главными писателями узбекского просветительства в указанный период были такие замечательные художники слова, как Мукими, Фуркат, Завки, Мухамедникяз Камил, Аваз Отар оглы. Они сыграли исключительно большую роль в становлении всей последующей узбекской литературы. Их творчество было во многом новаторским и послужило основой для формирования нового демократического направления в отечественной литературе. Именно они впервые создавали остросатирические

и юмористические произведения, пользовавшиеся огромной популярностью среди узбекских читателей.

Несмотря на то что эти поэты образование получили в моллахане и медресе, тем не менее занимаясь самообразованием, прекрасно знали творчество классических восточных поэтов, таких как Низами, Джами, Навои, Физули и др. В то же время они хорошо были знакомы с сочинениями Махмура, Гюльхани, Надиры и др. своих предшественников.

Мухаммед Аман Мирзаходжа Мукими, несмотря на то что свою литературную деятельность начал в стиле классиков, однако с прохождением времени становился искусным юмористом и сатириком. Первые стихотворные образцы Мукими носили отвлеченный, абстрактный характер. Вскоре поэт отрекся от такого типа изображения действительности, стремился приблизить лирику к проблемам современности. Конечно, отойти от традиционного взгляда на жизнь было не так-то легко. Ибо в течение многих веков поэты писали любовные газели, применяя одни и те же образы, эпитеты, сравнения и т.п., но каждый из них имел свой специфический почерк [6: 111].

Основоположником новой узбекской литературы второй половины XIX в. является Мукими, которым создано более 100 стихотворений в различных жанрах поэзии. Помимо этого, он автор около 30 юмористических стихов «О коне», «О грязи», «О арбе» и мн. др., в которых выражает свои наболевшие социально-политические идеи. В одном из сатирических стихов «Выборы» Мукими писал:

Когда Хаким отдаст приказ начнутся выборы у нас.
Чиновникам не так легко даются выборы у нас.

Илликбаши и мингбаши шипят: «Да, пропади они!»
Кази шипят, как мест дрожат, трясутся: «Выборы у нас».

Большие деньги в долг берут, чтобы должность лучше получить.
Не получивши, разорясь, плюются: «Выборы у нас» [12].

Необходимо подчеркнуть, что творчество Мукими – «голос угнетенных» – именно так оценивает его творчество узбекский ученый Вазира Валиева, отмечая в то же время, что сам Мукими говорил, что «кто сердцем справедлив – меня поймет». Ведь каждое стихотворение поэта, написанное им в любом жанре, отличается яркими художественными достоинствами. Дело в том, что Мукими в своих произведениях изображает реальную узбекскую действительность. Так, например, в 1877 г. Мукими работал мирзой в Кокандском земельном строительном товариществе. Здесь поэт видит различные проделки геодезистов. Мукими, ставший свидетелем тяжелой жизни трудящихся и королевской жизни эгоистичных богатых, на основе увиденного написал комедию «Танабчилар».

Мукими словно пришел в этот мир как пламенный певец угнетенных трудящихся, бедных ремесленников и бездомных крестьян. Осуждая несправедливость и насилие колониального режима, поэт с уверенностью смотрел в будущее своей страны. В его

произведениях прославляется человеческая любовь, честность, щедрость, дружба, наслаждение красотами Матери-природы [1].

А вот в таких социально заостренных сатирах Мукими, как «Землемеры», «Выборы», «Новоявленный бай», «Продавец чая», «Горе нашему краю», «Святой», «Сатира на мингтепинского имама» и др., поэт высказывал свои просветительские и вольнолюбивые идеи. Он совместно с другим ярким представителем узбекского реализма Фуркатом возглавлял литературный кружок прогрессивных поэтов, живших и творивших в Коканде, а также положил начало жанру путевого очерка в узбекской литературе.

В числе тех, кто кроме Мукими особенно развивал узбекскую литературу изучаемого периода был Закирджан Фуркат (1858–1909). Он тоже выходец из Коканда – известного центра поэтов. Однако знания, полученные здесь, не удовлетворяли его, поступив в медресе, увлекся произведениями восточных классиков. Именно они стали учителями и наставниками будущего поэта, открыли ему путь к Парнасу и приобщили любознательного Закирджана к поэзии. Под их влиянием он еще в школьные годы начал писать стихи… Разнообразно и богато его творческое наследие. Он писал интимные газели, подражая классикам, эпистолярную лирику (…), в которой изливал свои мысли и чаяния [6: 115].

Историки узбекской литературы его стихи считают лучшими образцами национальной лирической поэзии конца XIX – начала XX века. Многие его газели поучили известность как народные песни. Фуркат был первым публицистом среди узбекских поэтов. Он весьма уважительно относился к изучению русского языка, русской литературы и науки. И был уверен в том, что, благодаря русскому языку, можно приобщиться к выдающимся образцам мировой литературы.

В 1889–1891 г. Фуркат жил в Ташкенте, именно здесь у него произошло близкое знакомство с русским языком. Благодаря русскому языку он в подлиннике читал творения таких классиков, как А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов. После этого его произведения печатались на русском языке в узбекской газете «Туркестан вилоятининг газетаси» на русском языке. Именно здесь оформились его прогрессивные взгляды и мировоззрение, в результате знакомства с бытом и культурой, мыслящими людьми своего времени, такими как Мукими и др.

Мировоззрение Фурката было весьма обширным и глубоким. Именно поэтому в конце XIX в. он выступил как поэт-новатор в узбекской литературе. Даже в самом названии произведений, как «Гимназия», «О науке», «О театре», «О музыкальном собрании», «О назначении поэта и возвышенности поэзии», «О выставке», «Рояль», «Суворов» и др., Фуркат выступал как страстный поборник просвещения, ратовал за приобщение к русской культуре, науке. Так, например, Фуркат с восхищением говорит о техническом прогрессе России, о железной дороге, об электричестве и телеграфе. Поэт делает попытку создать образы русских ученых-«мудрецов» [13].

В мае 1891 г. Фуркат отправляется из Ташкента в Самарканд, оттуда выезжает за границу. Он путешествует по многим странам, таким как Турция, Греция, Болгария, Египет. Весной 1892 г. Фуркат едет в Аравию, живет некоторое время в Мекке. Осенью того же года

прибывает в индийский город Бомбей. В марте 1893 г. отправляется в Кашмир, оттуда в Кашкар. Позже Фуркат переезжает в Синьцзянскую провинцию Китая, где избирает своим местом жительства город Яркенд. Путешествуя по дальним странам, поэт не забывал своей родины. В одном из своих стихотворений, тоскуя о родной земле, он писал:

От мук страданий не могу избавиться никак,
Печалюсь на чужбине я, влечет к родным местам.

Во все периоды сознательной жизни Фуркат думал о том, как помочь своему народу встать на путь культуры и прогресса, мечтал о культурном развитии страны и выражал ненависть к деспотизму и тирании.

Поэзия Фурката насыщена социальными мотивами, наполнена глубоким лиризмом. В его газелях выражена восторженная любовь к жизни, богатству родной природы. С одной стороны, он сочинял лирические газели в традициях лучших поэтов Востока, эпистолярную лирику, где стремился передать свои переживания по злободневным проблемам жизни, с другой, старался придать своему творчеству новаторский характер, смело и оригинально излагая свои мысли о сущности бытия. Новаторством Фурката явилась публицистическая, репортажная манера его поэзии, а также введение в поэзию иностранных слов [9].

Однако Фуркат выделялся не только отмеченными темами. Наряду с прочими его глубоко заинтересовало приобщение населения Средней Азии к русской культуре и науке. Так, например, в вышедшей в 2006 г. в Ташкенте книге «Избранное» Фурката на русском языке мы видим стихи, посвященные этой тематике [7]. В «Избранное» вошли лучшие произведения поэта. Обратимся к некоторым строкам из поэзии Фурката:

Тому, кто свет искал и знания постиг,
Достойный ученик нужнее всяких книг.

Я много постиг, но нищ учениками,
Быть может потому, что сам я ученик.

Творчество Фурката многими чертами имеет непосредственное сходство с творчеством крупного азербайджанского поэта, жившего до середины XIX в. Мирзы Шафи Вазеха. Поэтому считаем, что сочинения нами названных узбекских авторов достойны наряду с прочими аспектами и исследования в сравнительно-сопоставительном плане с произведениями азербайджанских авторов. Ибо у них как по своим жанровым признакам, так и по стилистике, ритмике, интонации и рифмовке, а также образному миру лирических героев имеется много общих особенностей.

Рассмотрев некоторые особенности творчества узбекских реалистов, как Мукими и Фуркат, приходим к мысли о том, что еще в 1975 г. узбекский ученый Э. Каримов достаточно развернуто подходил к проблеме реализма в своей книге «Развитие реализма в узбекской литературе» [4]. Исходя из серьезности проблемы даже азербайджанский исследователь А. Гаджиев написал рецензию «Просветительский реализм в узбекской литературе», представив ее в журнале «Вопросы литературы» [2: 253–258], также проводит краткий экскурс по проблемам реализма в узбекской литературе. И хотя некоторые моменты

как монографии, так и статьи содержат определенные спорные вопросы относительно появления реализма в узбекской литературе, тем не менее мы солидарны с мнением Э. Каримова о том, что Мукими и Фуркат являются представителями реализма в родной литературе. Несмотря на то что в отдельных стихах обоих поэтов реализм на уровне просветительского направления (у Мукими «Мингбаши», «Сатира на Виктора», «Хафалак», «Землемеры», у Фурката «О науке», «О выставке», «О театре», «Суворов» и др.), в других поэтических произведениях они выступают подлинными реалистами в истории узбекской литературы. Нам кажется, что названные просветители открыли новый этап в развитии родной литературы, осваивая достижения европейских литератур, стремясь найти наиболее правдивые формы отражения явлений и процессов общественной и духовной жизни эпохи, они создавали новые жанровые формы, прежде всего в прозаически-повествовательном тоне. Именно здесь показали свои творческие способности Мукими и Фуркат, вписавшие свои имена в историю национальной культуры.

Литература:

1. Валиева В.Р. «Кто сердцем справедлив, меня поймёт». «Мухаммад Аминходжа Мукими голос угнетенных. URL: (https://cyberlenina.ru>article>kt....
2. Гаджиев А. Просветительский реализм в узбекской литературе // Вопросы литературы, 1976. № 11. С. 253–258.
3. Ибрагимова Э., Мамаджанов С. Литература Коканда // Вопросы литературы. 1962. № 10. С. 205–206.
4. Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. Ташкент: «ФАН», 1975, 192 с.
5. Каюмов А. Кокандская литературная среда. Ташкент: Изд-во АНУз ССР, 1962. 360 с.
6. Кор-Оглы Х.Г. Узбекская литература. М.: «Высшая школа», 1968. 292 с.
7. Фуркат. Избранное. Лирика Востока. Ташкент: Изд-во, «Шарк», 2006. 112 с.
8. Чибров И.В. Русская колонизация Средней Азии во второй половине XIX – начале XX века // Известия Саратовского университета. Новая серия. История. Международные отношения, 2014. Т. 14. Вып. 4. С. 12–17.
9. Закирджан Халамухаммад Фуркат – начала XX века. URL: https://seribble.su>school-literature.
10. https://cyberleninka.ru>article>ru...
11. http://xorazmiy.uz>pages>view
12. https://www.riyouz.uz>poeziy
13. https://arboblar.uz>people>furkat

© Мамедова П.Г., 20

УДК 81-2

Мамедов Ханкиши Бахтияр оглу,
д-р философии, доцент,
АГПУ, г. Баку, Азербайджан
Алимбаева Гульшаян Габсалямовна,
канд. филол. наук, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Две новые модели азербайджанских, турецких и башкирских пословиц и поговорок

В данной работе впервые рассматриваются некоторые нижеуказанные новые модели азербайджанских, турецких и башкирских пословиц, не встречающихся прежде ни в одном академическом источнике: 1) пословицы с твердой гласной: [a], [o], [u], [ı] в азербайджанском, [a], [o], [u], [ı] в турецком, [а], [о], [у], [ы] в башкирском языках;

2) пословицы с мягкой гласной: [e],[ə], [i], [ö], [ü] в азербайджанском, [e], [i],[ö], [ü] в турецком, [ә], [ө], [ү], [э],[и] в башкирском языках.

В исследовании использовались азербайджанские [1], турецкие [2], и башкирские пословицы и поговорки [3]. Проанализировано более 2 тысяч пословиц и поговорок. Большое количество материалов, к которым мы обращались, и комплексная реализация методологии исследования позволили проанализировать данную работу на более широкой плоскости. Так, по теме была предоставлена информация многим профессорам Института фольклора АН Азербайджана Р. Кафарлы, С. Рзасой, Г. Саилову, известному башкирскому фольклористу, заслуженному деятелю науки Республики Башкортостан, почетному члену Академии наук Республики Башкортостан, доктору филологических наук, профессору Надршиной Фанузе Аитбаевне, Хайдар Чорух, главному редактору журнала «BENGİ World Journalof Yoruk – Turkmen Studies»[1], а также известному американскому фольклористу Вольфгангу Мидеру. В результате дискуссий и исследований было установлено, что ни в одном из указанных языков нет информации по систематическому структурно-семантическому анализу пословиц с твердой и мягкой гласными. Это свидетельствует о научной новизне и актуальности исследования рассматриваемой проблемы. Следует отметить, что термин «пословицы с твердой гласной» и «пословицы с мягкой гласной» употребляется нами впервые.

Сначала о пословицах с твердой гласной. Главная особенность таких пословиц заключается в том, что все гласные в тексте – твердые. Например, в азербайджанской пословице «Azacıq aşım, qovğasız başım» [Еда скудная, но голова без забот], в башкирской – «Аҡыл алтын» [Ум – разум дороже золота], в турецкой – «Aç adam, kızgın olur» [Голодный человек – злой человек] все гласные твердые, а в азербайджанской пословице «Bir deyərsən, beş deyərəm» [Ты мне слово, я тебе десять], в турецкой – «Bin ölçüp bir biçmeli» [Тысячу раз отмерь и один раз отрежь], в башкирской – «Күп һөйләгән, әҙ эшләр» [Большой говорун –

[1]Соавтор данной работы Х.Б. Мамедов также является членом международного редакционного совета журнала «BENGİ World Journal of Yoruk – Turkmen Studies».

плохой работун] все гласные мягкие. Отметим также, что в азербайджанском, турецком и башкирском фольклоре достаточно таких примеров. Очень важно изучить их смысловую природу. На наш взгляд, это не только знак глубокого уважения и почитания духа наших предков, но и с точки зрения изучения истории фольклора и интересно, и важно для сохранения красоты всех трех языков и духовных сокровищ, созданных на этих языках [4: 256–261].

Если все гласные, встречающиеся в тексте, являются мягкими, то такие пословицы называются «пословицами с мягкой гласной».

1. Азербайджанские пословицы и поговорки с твердой гласной:

- Abdaldan paşa olmaz, taxtadan maşa [Из хама не будет пана/ Из роду в род – тот же урод].
- Adamın vayı – mollanın rayı [Одна радость попу: что свадьба, что похороны/ Кому мертвец, а попу товарец].
- Ağa durur, ağacan durur [Кого честь не берет, того палка проймет].
- Ağzını qoyub Allah yoluna [Мелет день до вечера, а послушать нечего/ Вздор вздо-ром помножит, так и выйдет чепуха].
- Al qapında, sat qapında [Домашняя копейка лучше заезжого рубля].
- Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma [Лучше с умным в аду, чем с глупым в раю].
- Aşna, aşna, çıxdı ocaq başına [Дадут дураку честь, так не знает где сесть/ Посади мужика у порога, а он под образа лезет/ Назови мужика братом, а он уж норовит и в овцы/ Пустили погреться, а он уж и детей крестить].
- Aydan arı, sudan duru [Красней красного солнышка, ясней ясного месяца/ Опрятны, как новая булавка].
- Фяфсıй фşıьб фğкıьфя ифşıь хУмный лишнего не скажетъю
- Boş quyudan su çıxmaz [Бесполезно качать воду из сухого колодца].

2. Азербайджанские пословицы и поговорки с мягкой гласной:

- Bəlkəyə heç nə vermirlər [На авось не надейся/Авось задатка не дает/Авось да живет – к добру не доведет/На посуле – как на стуле: посидишь да и пойдешь].
- Bəy dediyin nədir, bəyənmədiyin nədir [Не кичись, лучше в ноги поклонись/Не идет Федора за Егора; а Федора идет, да Егор не берет].
- Bəydən gəlmiş nökərəm, dişlərini tökərəm [Царский приказчик: кого не взлюблю, того заколю].
- Bir deyərsən, beş deyərəm [Ты мне слово, я тебе десять].
- Bir dəridir, bir sümük [Одни кости да кожа/Кости глядят, а мяса не видно].
- Bir dirhəm min eybi örtər [Денежка – молитва, что острая бритва: все грехи сбреет].
- Bir həsir, bir yesir [Ни кола, ни двора/Ни под себя, ни на себя].
- Bir-bir dənlə, həmişə dənlə [Курица по зернышку клюет, да сыта бывает].
- Biri əkər, biri biçər [Одни сеют, другие жнут].
- Təkin gücü, tükün gücü [С одного удара дуба не свалишь].

3. Турецкие пословицы и поговорки с твердой гласной:

- Aç adam, kızgın olur [Голодный человек – злой человек].
- Acı patlıcanı kırağı çalmaz [Горький баклажан морозом не прихватится].
- Ak koyunun kara kuzusu da olur [И у белой овцы бывают черные ягнята].
- Atlar nallanırken kurbağalar ayak uzatırlar [Куют коней, а лягушки лапы протягивают].
- İnanma dostuna, saman doldurur postuna [Не доверяй своему другу, он может и убить тебя].
- Kuru kaşık ağız yırtar [Сухая ложка рот дерет].
- Kuş darıdan kaçmaz [Птица с просяного поля не улетит].
- Maymunu fırına atmışlar, yavrusunu ayağının altına almış [Обезьяну бросили в печь, она встала на своего детеныша].
- Orman olur da domuz olmaz mı? [Лес есть, а кабанам в нем как не быть?].
- Sıcağa kar mı dayanır? [Разве может снег выдержать жару?].

4. Турецкие пословицы и поговорки с мягкой гласной:

- Bin ölçüp bir biçmeli [Тысячу раз отмерь и один раз отрежь].
- Dert çekene göredir [У каждого своя мера несчастья].
- Göze göz, dişe diş [An eye for an eye, and a tooth for a tooth].
- İyi örnek, en güzel öğüttür [A good example is the best sermon].
- Kısmet gökten zembille inmez [Счастье не падает в плетеной кошелке с неба].
- Kısmet ise gelir Hint’ten, Yemen’den, kısmet değilse ne gelir elden? [Если есть удача, то она и из Индии, и из Йемена придет, если нет удачи, то что можно поделать?].
- Kör görmez, sezer [Слепой не видит, догадывается].
- Veren eli herkes öper [Lf.oe. here rf;lsq wtketn].
- Veren eli kimse kesmez [Дающую руку никто не отрежет].

5. Башкирские пословицы и поговорки с твердой гласной:

- Аттан ала ла тыуа, ҡола ла тыуа [В одно перо и птица не родится /В семье не без урода].
- Аҡыл – алтын [Ум-разум дороже золота].
- Аҡсаһыҙ баҙарға бармайҙар [Без денег на базар не ходят].
- Алыҫ һалһаң, яҡындан алырһың [Кривой не беда, а горе криводушный].
- Аллаға ышанған ас ҡалған [На Бога надежды сидеть без одежды].
- Араҡы яраткан аҡылын тараткан [Вино с разумом вместе не ходят].
- Ауырыуҙы алдан ал [Болен лечись, а здоров берегись].
- Балыҡ тотһаң, башынан тот [Бери быка за рога].
- Йыландың ағы ла йылан, ҡараһы ла йылан [Белая змея, черная змея – все та же змея].
- Ҡылды ҡырҡҡа яра [В руке огонь горит].

6. Башкирские пословицы и поговорки с мягкой гласной:

- Елһеҙ тирәк һелкенмәй [Без ветра камыш не качается].
- Әмәленә күрә ғәмәле [Была бы собака, а камень найдется].
- Йән биргәнгә йүн биргән [Бог даст день, даст и пищу].
- Күп һөйләгән, әҙ эшләр [Большой говорун плохой работун].
- Күп һүҙ – сүп һүҙ [Во многословии не без пустословия].
- Күпте белһәң дә, әҙ һөйлә [Больше знай, да меньше болтай].
- Минән киткәнсе, эйәһенә еткәнсе [Вали кулем, потом разбери].
- Өмөтлө көн күрер, өмөтһөҙ гүр керер [Болящий ждет здравия до смерти].
- Эт йүгереген бүре һөймәҫ [Быстрого пса не любит лиса].
- Эт күҙе төтөн белмәҫ [Бесстыжих глаз и дым неймет].

Заключение

Мы являемся свидетелями того, насколько необычен и загадочен наш фольклор, который насыщен абсолютно неизученными новыми темами. Именно в этом и заключается глубокое величие исторического ландшафта азербайджанских, турецких и башкирских пословиц, их жанровые особенности, художественно-эстетическая функция и, как следствие, национально-духовное, художественное мышление и историко-культурное мышление народов, которые донесли нам эту красоту. Следует отметить, что такие поэтические образцы и формы можно встретить в фольклоре не у всех народов. Несомненно, это свидетельствует о богатой функционально-смысловой природе и интеллигентности нашей философии памяти [5].

Литература:

1. Аббасов А.К., Мамедов Х.Б. Азербайджанско-английско-русские паремиологические единицы. Б.: Наука и образование, 2019. 524 с.

2. Юсуф Ч. Словарь турецких пословиц и идиом. Гюмуш сую, Стамбул, библиотека Торослу. 2004. 378 с.

3. Надршина Ф.А. Русско-башкирский словарь пословиц-эквивалентов. Уфа: Китап, 2008. 196 с.

4. Мамедов Х.Б. Формулы азербайджанских, русских, турецких и башкирских пословиц и притч в форме «перекрестная рифма» или «кошаярпак» / «чарпазкафие» // Проблемы национальной словесности и журналистики в поликультурном пространстве: история, современное состояние и перспективы: материалы Международной научно-практической конференции (к 90-летию со дня рождения Р. Гарипова), Уфа, 22 апреля 2022 г. Уфа: РИЦ БашГУ, 2022. С. 256–261.

5. Мамедов Х.Б. Сопоставительный анализ азербайджанских и башкирсих пословиц и поговорок // Проблемы востоковедения. Уфа, 2022. № 3 (97). С. 45–50.

© Мамедов Х.Б., Алимбаева Г.Г., 2024

УДК 372.881.1

Мирхәйҙәрова Алиса Ғәфүр ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Ҡурғаш ауылы мәктәбе, Ҡыйғы районы, БР

Мәктәптә телмәр эшмәкәрлеге төрҙәренә өйрәтеү

Телмәр эшмәкәрлеге барышында әйтелгән фекер билдәле бер маҡсатҡа (аралашыу, хәбәр итеү, йоғонто яһау) ирешеү өсөн ҡулланыла һәм формалаша. Мәктәптә телмәр, беренсе сиратта, әҙәбиәт һәм тел дәрестәрендә үҫтерелә.

Телмәр эшмәкәрлеге, психологтарҙың һәм методистарҙың билдәләүенсә, тыңлау менән уҡыу, һөйләү менән яҙыу барышын үҙ эсенә ала. Телдән һөйләнелгән мәғлүмәтте тыңлау һәм мәғәнәһенә төшөнә барыу (аудирование) бер үк ваҡыт эсендә башҡарыла: уҡыусы (бала) һөйләгәнде тыңлай, һөйләүсенең фекер ебенә төшөнә, телмәре аша уның мөнәсәбәтен, мәғәнә биҙәктәрен билдәләй, йөкмәткегә ҡарап, үҙ яуабын әҙерләй, ҡылығын, тәртибен планлаштыра [5: 45].

Дәрестә, ғәҙәттә, һөйләүсе ролендә уҡытыусы, тыңлаусылар ролендә уҡыусылар сығыш яһай. Уҡытыусының телмәре ҡайһы саҡта ҡатмарлы төҙөлә, уҡыусыларҙың йәш һәм белем кимәлдәре иҫәпкә алынмай, һөҙөмтәлә уҡыусылар, тыңлап ултырған булһалар ҙа, телмәрҙе аңламай, йөкмәткене үҙләштерә алмай. Шуға күрә уҡыусы телмәрҙең төрлө сығанаҡтарынан файҙалана белергә тейеш: уҡытыусының телмәре, аудиояҙмалар, радио һәм телетапшырыуҙар һ. б.

Шулар араһынан иң уңайлыһы – уҡытыусының телмәре. Сөнки бында телмәрҙең конкрет ситуацияһы булдырыла, автор ҡаршыла тора һәм тыңлаусыларҙың реакцияһын күҙәтә, шуға ҡарап телмәрҙе (темп, интонация) үҙгәртә, кәрәк урындарҙа туҡталып, тейешле аңлатмалар ҙа бирә ала.

Аудиояҙма тыңлау балаларға төрлө кешенең һөйләү үҙенсәлектәренә төшөнөргә ярҙам итә. Был осраҡта түбәндәге эҙмә-эҙлелекте күҙәтергә кәрәк: иң тәүҙә уҡытыусының таныш тауышын яҙып уны тыңлатырға, шунан ирҙәр тауышын, иң һуңынан ҡатын-ҡыҙҙар тауышын тыңлауҙы ойошторорға кәрәк. Психологтарҙың билдәләүенсә, аудиояҙманан ҡатын-ҡыҙҙарҙың һәм балаларҙың тауыштарын тыңлау иң ҡыйындарҙан һанала.

Телевизион тапшырыуҙар, кинофильмдарҙы тыңлау менән бергә уларҙы ҡарау мөмкинлеге лә була. Ишетеү һәләтлеге менән күреү һәләтлеге бергә ҡушыла һәм был йөкмәткене аңлауға көслөрәк йоғонто яһай.

Балаларҙы тыңларға һәм йөкмәткене (мәғәнәне) аңларға өйрәтеү махсус күнегеүҙәр эшләү ярҙамында башҡарыла [4: 18]. Уларҙың фонетик, лексик, грамматик, структур, логик һ. б. төрҙәрен тәҡдим итергә була:

1. Фонетик күнегеүҙәрҙән телмәрҙә ҡайһы бер өндәрҙең үҙгәреүен күрә белеү; тондың үҙгәрешен, мәғәнә йоғонтоһон һиҙеү һәм аңлау; телмәрҙә туҡталыштарҙы таныу һәм уларҙың мәғәнәгә тәьҫирен һиҙеү; телмәрҙең хис-тойғо биҙәктәрен таный алыуға бағышланған күнегеүҙәрҙе күрһәтергә була.

2. Лексик планда: һөйләмдә айырым һүҙҙәрҙе билдәләү, мәғәнәләрен асыҡлау, лексик ҡатламдарҙы ҡулланыу сфераһын асыҡлау, стилистик үҙенсәлектәрен билдәләү; һүҙҙәрҙең һөйләмдә үҙ-ара бәйләнеү мөмкинлектәрен асыҡлау күнегеүҙәре башҡарыла ала.

3. Синтаксик планда: телмәрҙә һөйләмдәрҙең сиктәрен билдәләү, ундағы яңылыҡты асыҡлау; һөйләмдәрҙе тарҡауландырыу йәки йыйнаҡлау; һөйләмдәрҙең синоним формаларын табыу һәм мәғәнә биҙәктәрен асыҡлау; һөйләмдәрҙең интонацион төрҙәрен айырыу һәм мәғәнәләрен сағыштырыу һ. б. күнегеүҙәр файҙалы.

4. Аңлау кимәлен асыҡлау маҡсатында: телмәрҙең йөкмәткеһе буйынса һорауҙар биреү; өҙөктөң эҙмә-эҙлелеген күрһәтеү; бутап бирелгән һөйләмдәрҙе тәртипкә килтереү; төшөрөп ҡалдырылған эпизодтарҙы өҫтәү; йөкмәткене синоним формалар аша һөйләү; тексттың төп фекерен әйтеү һ. б. күнегеүҙәр үткәрелә.

5. Телмәрҙең структур үҙенсәлектәрен тыңлай һәм аңлай белергә өйрәтеү өсөн: йөкмәткегә атама, һорау һөйләмдәр менән план төҙөү, план буйынса һөйләү; йөкмәткене ҡыҫҡартып һөйләү, йөкмәткене ижади дауам итеү һ. б. күнегеүҙәр иғтибарға лайыҡ.

Әйтергә кәрәк, тыңлай һәм аңлай алыу күнекмәһе үҙ аллы, айырым ғына килмәй. Ул һөйләү, яҙыу, уҡыу күнекмәләре менән аралашып, үрелеп бара. Шуға ла тыңларға өйрәтеү эштәре телмәр эшмәкәрлегенең башҡа төрҙәре менән параллель алып барыла. Мәҫәлән, үрҙә һаналған күнегеү төрҙәренән һөйләмдәге паузаларҙы билдәләү пунктын алайыҡ. Бының өсөн уҡыусы һөйләмде тыңлай, туҡталыштарҙы билдәләй, һуңынан әйтеп бирә йәки график юл менән яҙып күрһәтә. Был күнегеүҙә беҙ тыңлау, анализлау, һөйләү йәки яҙыу (синтезлау) эшмәкәрлектәре үтәлгәнен күрәбеҙ. Нисек кенә булмаһын, тыңлау һәләтлеге лә, һөйләү, яҙыу, уҡыу эшмәкәрлектәре кеүек үк, уҡыусының алдағы эш, хеҙмәт процесында кәрәкле булған күнекмә һанала, һәм мәктәп был күнекмәләр менән уҡыусыларҙы тейешенсә ҡоралландырырға бурыслы [1: 97].

Уҡыу. Уҡыу кешенең ижтимағи тормошонда һәм эшмәкәрлегендә мөһим роль уйнай. Уҡыу – текстан белем, мәғлүмәт алыу ғына түгел, йөкмәткене тәрән аңлауҙы ла, үҙенең ҡараштарын, артабанғы эштәрен, ҡылығын планлаштырыуҙы ла берләштерә. Уҡыу барышында текстағы бөтә нәмә лә әһәмиәтле: тотош тексттың, бүлектәрҙең исем-атамалары ла, баш (инеш) һүҙ ҙә, һығымталар ҙа, тексттың кемгә, кем тураһында, ни өсөн, нисек яҙылыуын төшөнөү ҙә информацияның йөкмәткеһен, мәғәнәһен, тел сараларының ҡулланылышын аңларға ярҙам итә.

Уҡыу барышында кеше үҙ алдына төрлө маҡсат ҡуйырға мөмкин: текстан кәрәкле мәғлүмәтте һайлап алыу, тексттың йөкмәткеһе менән тәрән танышыу, тексты үҙләштереү һ. б. Һәр осраҡта ла уҡыуҙың сифаты төрлөсә була. Уҡыу алдан әҙерләнеп тә, әҙерләнмәйенсә лә үткәрелә, һуңғы сиктә балалар теләһә ниндәй тексты әҙерлекһеҙ уҡый һәм йөкмәткеһен төшөнә алырға тейеш.

Тел сараларын анализлау аша уҡыу һәләтлеген үҫтереү күнегеүҙәренән түбәндәгеләрҙе күрһәтергә мөмкин: башҡорт теленең әҙәби һөйләү нормаларын күҙәтеп уҡыу; һүҙ һәм фраза баҫымын дөрөҫ уҡыу; күп, күсмә мәғәнәле һүҙҙәрҙе һәм ныҡынған һүҙбәйләнештәрҙе уҡыу һәм мәғәнә үҙенсәлектәрен аңлау; текста һүҙ барған предметты әйтеү, билдәләрен һанау;

йөкмәткене ҡыҫҡартып, затын үҙгәртеп һөйләү; уҡылған текстҡа план төҙәү; йөкмәткегә баһа, персонаждарға характеристика биреү; тексттың стилен билдәләү һ. б.

Күренеүенсә, уҡыу эшмәкәрлеге саф хәлендә генә осрамай, ул телмәр эшмәкәрлегенең башҡа формалары менән диалектик бәйләнештә тормошҡа ашырыла. Был үҙенсәлек тә уҡыуға өйрәтеүҙә мөһим урын ала.

Һөйләү. Һөйләү, тексты яҙыу кеүек үк, телмәр эшмәкәрлегенең продуктив формаһына инә. Улар икеһе лә, фекерләү процесын сағылдырып, билдәле йөкмәтке, текст, мәғлүмәт барлыҡҡа килтерә һәм уны башҡаларға тапшырыу сараһын үтәй. Был яҡтан һөйләү һәм яҙыу эшмәкәрлеге бер-береһенә бик оҡшаш [3: 19].

Телмәр төҙөгәндә уҡыусы нимә тураһында һөйләйәсәген (яҙасағын) планлаштыра (был телмәрҙең йөкмәткеһен тәшкил итә); ниндәй маҡсат менән был турала һөйләйәсәген билдәләй; телмәрҙең кемгә тәғәйенләнеүен асыҡлай; шуларҙың бөтәһен дә иҫәпкә алып, телмәрҙе билдәле стилдә, тейешле тел сараларын ҡулланып, тел законлылыҡтарын һаҡлап һөйләй (яҙа), шул уҡ ваҡытта ул үҙ телмәренең тыңлаусыға нисек тәьҫир итеүен тикшерә.

Телмәр төҙөүҙең бер этабы – телмәрҙең йөкмәткеһен планлаштырыу. Был этапта һөйләнәсәк (яҙыласаҡ) фекерҙең йөкмәткеһен уйлау, нимә тураһында һөйләргә, яҙырға, ҡайһы деталдәрен ҡалдырып, ҡайһыларын бирергә икәнен асыҡлау һәм шул йөкмәткене бирерлек һүҙҙәрҙе, һөйләмдәрҙе һайлау эше башҡарыла. Был процесс эске телмәрҙә үтә: кеше һөйләр йәки яҙыр алдынан күп ваҡытта нимә хәбәр итәсәген эстән уйлай (ҡайһы саҡта, билдәле, үҙ алдына һөйләп тә ҡуя), телмәрҙең программаһын, планын төҙөй, уны ситуацияға ярашлы итеп үҙгәртә.

Диалог төҙөү. Диалог – ике йәки бер нисә кешенең үҙ-ара, ҡапма-ҡаршы һөйләшеүе, фекер алышыуы ул. Диалог телмәрҙе төҙөү, уны тапшырыу, шул уҡ ваҡытта мәғлүмәтте ҡабул итеү, уға тейешле яуап әҙерләү процестарын берләштерә. Аралашыусыларҙың һәр береһе бер ук ваҡыт эсендә тыңлаусы ла, һөйләүсе лә була ала. Темаһы буйынса диалог бик күп төшөнсәләрҙе, ваҡиғаларҙы эсенә ала: үҙең тураһында, ғаилә, дуҫтар, уларҙың эштәре, төрлө ваҡиғалар, хәлдәр тураһында хәбәр итеү, фекер алышыу, берәй нәмә хаҡында башҡаларҙың фекерен белеү, кеше фекерҙәрен кире ҡағып, үҙ фекерҙәреңде иҫбатлау һ. б.

Тимәк, телмәр үҫтереү эштәрен ойошторғанда, диалогик һөйләү телмәренең юғарыла һаналған үҙенсәлектәренән сығып эш итергә, махсус күнегеүҙәр үткәрергә кәңәш ителә.

Монологик һөйләү телмәре. Монологик һөйләү телмәрендә берәү – һөйләүсе, ә ҡалғандар тыңлаусы ролен башҡаралар. Диалогтан айырмалы рәүештә, монологик телмәр алдан әҙерләнә. Был осраҡта йөкмәткегә эстән йәки яҙып план төҙөлә, кәрәк булған аргументтар, һандар һ. б. туплана, хатта һөйләйәсәк телмәрҙе тулы көйөнсә яҙып әҙерләгән ваҡыттар ҙа була. Монологик һөйләү телмәрен таныш йөкмәтке, уҡылған йәки ишеткән материал буйынса ла, үҙ фекерҙәреңде башҡаларға еткереү буйынса ла төҙөргә мөмкин. Шунан сығып монологик телмәрҙең репродуктив һәм продуктив төрҙәрен айырып йөрөтәләр. Дәрестә үткәрелә торған эштәр мөмкин тиклем тормошсан, балаларҙың алдағы эшмәкәрлеге өсөн файҙа бирерлек булһын, уҡыусылар быңдай эштәрҙең, күнекмәләрҙең алда кәрәк

буласағын аңлаһын. Шул саҡта улар был эштәрҙе ҙур ихласлыҡ менән үтәй, дәрестә актив һәм инициативалы була, телмәр эшмәкәрлегендәге күнекмәләрҙе еңел үҙләштерә [5: 87].

Яҙыу телмәре. Яҙыу телмәренә эйә булыу – үҙең ишеткән, күргән, уҡыған, кисергән хәл-ваҡиғаларҙы, дөйөм алғанда, үҙ башыңда тыуған фекерҙәрҙе билдәле маҡсатта һәм ситуацияла тулы, дөрөҫ, эҙмә-эҙ, бәйләнешле һәм матур итеп яҙа белеү.

Яҙыу аралашыуҙың, телмәр эшмәкәрлегенең продуктив төрө һанала, сөнки был эшмәкәрлек һөҙөмтәһендә конкрет текст барлыҡҡа килә. Яҙыу эшмәкәрлегенең структураһы ла һөйләү процесына оҡшаш: яҙыу телмәре лә мәғлүмәтте тапшырыу функцияһын үтәй, һәм ул фекерләү процесын да, фекерҙәрҙе ҡағыҙға «теркәү» процесын да, шул процестарҙың эҙемтәһе булған контексты (тексты) ла үҙ эсенә ала.

Текст барлыҡҡа килһен өсөн, кеше бер нисә баҫҡыс эш башҡара: телмәрҙең ситуацияһын билдәләй, программаһын төҙөй, лексик-грамматик сараларҙы һайлай, һүҙҙәрҙе эстән әйтә-әйтә, йөкмәткене ҡағыҙға төшөрә. Был яҡтан ул һөйләү телмәре эшмәкәрлегенән ҡатмарлыраҡ. Әммә яҙыу телмәрендә, яҙыу процесында кеше төрлө белешмәләрҙе, һүҙлектәрҙе файҙалана, йөкмәтке өҫтөндә тәрәнерәк эшләй ала. Бының әһәмиәте шунда: яҙыу эшмәкәрлегендә кеше һөйләү, күреү, уҡыу, тыңлау, хәтерҙә ҡалдырыу һәләтлеген үҫтерә, ҡул хәрәкәттәрен автоматлаштыра. Шуның өсөн дә яҙыу телмәрен (эшмәкәрлеген) үҫтереүгә хәҙерге ваҡытта мәктәптә күберәк урын бирелә [6: 63].

Шулай итеп, фекер алышыу, аралашыу процесы өсөн телмәрҙең йөкмәткеһе лә, формаһы ла әһәмиәтле. Телмәр был осраҡта текст, информация мәғәнәһендә йөрөй. Ул һөйләүсе өсөн фекерҙе башҡаларға еткереү, хәбәр итеү функцияһын үтәһә, тыңлаусы өсөн фекерҙе аңлау, информация сығанағы, үҙ ҡылығын, хәрәкәтен билдәләү сығанағы булып тора.

Әҙәбиәт:

1. Аслаева Р.Ғ. Телмәр һәм зиһен. Өфө: Китап, 2005. 96 бит.

2. Выготский Л. С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. М., 1996. Т. 2. 463 с.

3. Ғафаров Б.Б. Туған әҙәбиәт дәрестәрендә лексик-фразеологик күнегеүҙәр. Өфө: Китап, 2014. 216 бит.

4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. М., 1986. 264 с.

5. Дәүләтшина М.С. Телмәр эшмәкәрлегенә өйрәтеү алымдары // Башҡортостан уҡытыусыһы. 2017. № 5. 37–39 б-р.

6. Иҙелбаев М. Уҡыусыларҙың һөйләү һәм яҙма телмәрен үҫтереү хаҡында // Башҡортостан уҡытыусыһы. 2012. № 8. 59–63 б-р.

© Мирхәйҙәрова А.Ғ., 2024

УДК 372.881.1

Моратшина Миләүшә Нурулла ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
161-се лицей МАББУ, Өфө ҡ., БР

Уҡыусыларҙың танып-белеү эшмәкәрлеген дидактик уйындар ярҙамында әүҙемләштереү

Хәҙерге заман мәктәбендә уҡытыуҙың иң эффектив юлдарын эҙләү, белем сифатын күтәреү ҙур әһәмиәт ала. Башҡорт теле уҡытыусылары ла был эштә әүҙем ҡатнаша. Эшмәкәрлектәрендә яңынан-яңы эш алымдары, төрлө-төрлө ысулдар ҡулланалар. Бөгөн мин дә «Федераль дәүләт белем биреү стандарттары» шарттарында башҡорт телен өйрәнеүсе уҡыусыларҙың фекерләү эшмәкәрлеген активлаштырыу өсөн ҡулланған һәм иң уңышлы тип һанаған үҙемдең төрлө эш алымдарым менән уртаҡлашып үтергә теләйем.

Фекерләү эшмәкәрлегенә таянмайынса, аңлауҙы терәк итеп алмайынса, уҡыусылар тулы ҡиммәтле белемде бөтөнләй ала алмай. Федераль дәүләт белем биреү стандарттарына ярашлы башҡорт телен өйрәнеүҙең төп маҡсаттары булып шәхес тәрбиәләү, башҡортса һөйләшергә өйрәтеү, фекерләү эшмәкәрлеге алымдарын формалаштырыу тора. Үҙ аллы фекерләү һәләте булмаһа, уҡыусы интеллектуаль яҡтан үҫешә лә алмай. Шунлыҡтан уҡыусыларҙың фекерләү эшмәкәрлеген үҫтереү айырыуса актуаль.

Уҡыусыларҙы дәрестә ни рәүешле әүҙемләштерергә, үҙ аллы фекер йөрөтөргә өйрәтеү өсөн ниндәй алымдар ҡулланырға һуң?

Ошо алымдарҙың береһе һәм, минеңсә, иң уңышлыһы – уйын алымы. Психологтар иҫәпләүенсә, бала күңеленә юл, әлбиттә, уйын аша һалына. «Әкиәт, фантазия, уйын аша – ҡабатланмаҫ бала ижады аша – бала күңеленә тура юл». – ти совет педагогы, яҙыусы В.А. Сухомлинский.

Уйын – дөйөм кешелек культураһының уникаль феномены, уның башланғысы һәм түбәһе. Үҙ эшмәкәрлегенең бүтән бер төрөндә лә кеше уйындағы кеүек мөкиббән китеү, үҙенең интеллектуаль ресурстарын асыуҙың юғары кимәлен күрһәтә алмай. Тап шунлыҡтан уйын кешеләрҙе профессиональ әҙерләү системаһында ла ҡоралға алынған, тап шунлыҡтан ул кеше тормошоноң әлегәсә билдәле булмаған өлкәләренә бәреп инеп, үҙенең принциптарын киңәйтә.

Башҡорт телен дидактик уйындар аша өйрәнеүҙә башҡорт, шулай уҡ рус һәм сит ил ғалимдары хеҙмәттәренән сығып эш итәм.

Уйындарҙы төрлө ғалимдар төрлөсә классификациялай. Улар араһынан психолог, педагог һәм публицист Людмила Петрановскаяның «Рус теле дәрестәрендә уйындар» китабында сыҡҡан дидактик уйындарҙы төркөмләү ысулын бик уңышлы, тип иҫәпләйем. Был классификация буйынса уйындар 5 төркөмгә бүленә: **аналитик уйындар (**уҡыусыларҙың аналитик һәм логик фекерләүен үҫтереүгә, уларҙың факт һәм законлыҡтарҙы үҙ аллы анализлап, уртаҡ һәм айырмалы яҡтарын табыу һәләттәрен үҫтереүгә нигеҙләнгән), **контекслы уйындар** (уҡыусыларҙың иғтибары, мәғәнәле, бәйләнешле телмәр төҙөү

күнекмәләрен үҫтереүгә йүнәлтелгән. Уйындың маҡсаты тексты аңлау, мәғәнәһе буйынса төшөп ҡалған һүҙәр йәки һүҙбәйләнештәрҙе табыу йә булмаһа текст төҙөү булырға мөмкин), **уҡыу уйындары** (фонетик, лексик, грамматик уйындар инә), **ижади уйындар** (төрлө шарттарҙа бәйләнешле һәм йор һүҙле текст төҙөү), **комбинаторлы уйындар** (кроссвордтар, чайнвордтар, ребус, башватҡыстар һ. б.)

Тәү сиратта, боронғо Ҡытай философы Конфуцийҙың «Мин ишетәм һәм онотам, мин күрәм һәм хәтерҙә ҡалдырам, мин эшләйем һәм аңлайым» тигән һүҙҙәренә таянып эш итәм. Дәрестәрҙә дидактик уйындар аша балалар үҙҙәрен реаль шарттарҙа тойорҙай педагогик ситуациялар тыуҙырам.

Быны тормошҡа ашырыуҙа ролле һәм әңгәмә уйындар алыштырғыһыҙ.

Мәҫәлән, балаларға таныш булған ниндәйҙер бер әкиәткә иллюстрация бирелә. Уҡыусылар персонаждарҙы йәнләндерергә тейеш. Ҡайһы берҙә ҡыҫҡа ғына йәнһүрәт тә төҙөйбөҙ.

ФДББС талаптарына ярашлы рәүештә дәрестең темаһын һәм маҡсатын кроссвордтар, ребустар сисеү, йомаҡтарға яуап табыу аша уҡыусылар үҙҙәре асыҡлай. «Йәшелсә, емеш-еләк» темаһын асыҡлау өсөн ошондай анаграмма тәҡдим итәм.

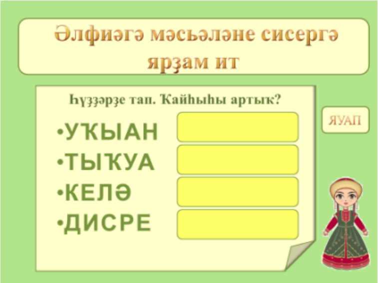

Өндәрҙе ҡабатларға кәрәк саҡта хәреф-йомаҡтар ҡулланам.

Нимәнелер хәтерҙә ҡалдырырға кәрәк булһа, «Мнемоника» уйыны ярҙамға килә. Кәрәк булған материалды хәтерҙә ҡалдырыу өсөн иң яҡшы мнемоник алымға конкурс иғлан ителә (өлкән кластарҙа күреп, ишетеп һәм образлы хәтерҙә ҡалдырыу номинацияларын билдәләргә мөмкин). «Барлыҡ һәм юҡлыҡ ялғауҙары» темаһын үткәндә, уҡыусылар схема төҙөү һәм образлы хәтерҙә ҡалдырыу ысулдарын тәҡдим иттеләр.

Шулай уҡ өлкән кластарҙа эшкә өйрәтеү уйындарын йыш ҡулланам. Шуларҙың береһе – интеллектуаль карта. Был ысул алынған белемдәрҙе системаға килтереп, еңел генә хәтерҙә ҡалдырырға мөмкинлек бирә, уларҙың күҙ алдында тора.

Үҙләштерелгән белем буйынса рефлексия яһау маҡсатында интерактив һәм интернет уйындар ҡулланам.

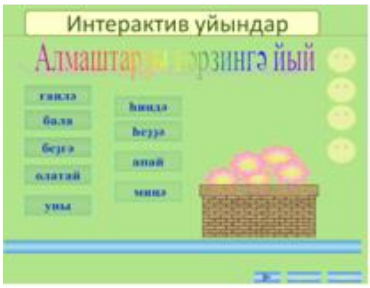

Грамматик темалар буйынса «Тауышһыҙ ҡунаҡ» уйыны отошло. Бер уҡыусы таҡтаға сығып, карточка ала һәм ундағы эште хәрәкәттәр менән күрһәтә. Башҡа уҡыусылар уның ни эшләгәнен танып, таҡталағы һорауға дөрөҫ формала яуап бирергә тейеш. Төркөмдәрҙә эшләү өсөн дә бик уңай.

Дәрестәрҙә уйын эшмәкәрлеген ҡулланыуҙы өйрәнеп, шундай һығымталарға килдем: дидактик уйындарҙы һәр бер теманы үҙләштергәндә һәм дәрестең һәр этабында ла ҡулланырға мөмкин (таблицаны ҡара).

Дәрес этабы	**Уйын төрҙәре**
Дәрестең маҡсатын билдәләү	Комбинаторлы уйындар (Л.Н. Петрановскаяның классификацияһына ярашлы рәүештә): кроссвордтар, ребустар, анаграммалар, пиктограммалар һ. б., йомаҡтар ҙа мөмкин
Өндәрҙе ҡабатлау	«Түңәрәккә өлгөр» уйыны (ял минутында ла ҡулланырға була), «Хәреф-йомаҡтар», «Юғалған хәрефте тап»
Материалды хәтерҙә ҡалдырыу өсөн	«Карточкаларҙы тәртипкә килтер», «Фотоаппараттар», «Мнемоника», «Көн-төн» һ.б.
Грамматик һәм лексик материалды үҙләштереү өсөн	Аналитик уйындар
Үтелгәнде нығытыу өсөн	Ижади, контекслы
Рефлексия	Интерактив, интернет-уйындар

Улар ярҙамында:

• телгә ҡыҙыҡһыныу уятыу;

• теманы еңел, ныҡлы үҙләштереү;

• баланың эшмәкәрлеген әүҙемләштереү;

• фекерләү һәләтен үҫтереү;

• һүҙлек байлығын арттырыу;

• эш алымдарын төрләндереү кеүек маҡсаттарҙы тормошҡа ашырам.

Тикшеренеүҙәрҙән сығып, шуны әйтә алам: методик темам дөйөм Федераль дәүләт белем биреү стандарттарының һуңғы редакцияһында бирелгән төп йүнәлештәренә тап килә.

Уйын алымын ҡулланыу һөҙөмтәләрен Липпмандың «Логик законлылыҡтар» тесы һәм Эббингауз тесы ярҙамында тикшергәс, уйындарҙы аҙ ҡулланған кластар менән сағыштырғанда алым актив ҡулланылған кластарҙа уҡыусыларҙың логик фекерләүе, телмәр үҫеше, ассоциациялар продуктивлығы, фекерләү үткерлеге тиҙерәк һәм яҡшыраҡ үҫешә икәнлеге күренә.

Эббингауз тесына ентекләберәк туҡталып үтергә кәрәктер, сөнки был тест һөҙөмтәләрҙе тикшереү өсөн генә хеҙмәт итмәй, фекерләүҙе лә яҡшы үҫтерә. Шунлыҡтан мин уны дәрестәрҙә йыш ҡулланам. Текст төрлө булыуы мөмкин, ләкин төшөп ҡалған һүҙҙәр вариатив булыуы мөһим. Мәҫәлән, бирелгән текстҡа уҡыусылар ошондай һүҙҙәр ҡуйҙылар.

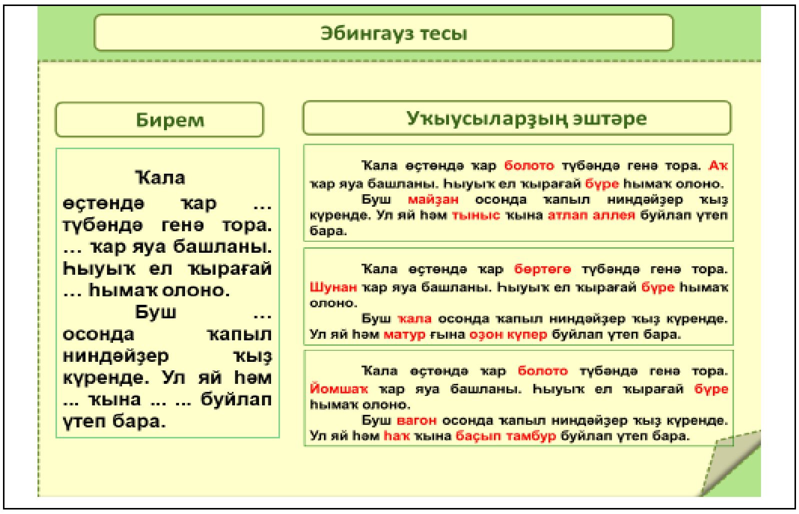

Уйын алымын ҡулланыу уҡыусыларымдың олимпиадаларҙа, кесе фәндәр академияһында һ. б. конкурстарҙа еңеүҙәргә өлгәшеүенә лә ҙур өлөш индерҙе, тип иҫәпләйем.

«Шәхесте үҫтереүҙең төп факторы – эшмәкәрлек. Эшмәкәрлек – баланың уйыны, уҡыуы, һөйләүе, фекерләүе ул», – ти Башҡортостан Республикаһының халыҡ уҡытыусыһы, филология фәндәре кандидаты Миңлехана Ишмөхәмәт ҡыҙы Баһауетдинова. Тимәк, дәрестәрҙә уйын аша ФДББС-тың төп маҡсатын тормошҡа ашырыу мөмкин һәм кәрәк.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт халыҡ уйындары / төҙ. Г.Р. Хөсәйенова. Өфө: Ғилем, 2006.
2. Аслаев Т.Х., Исламғолова Ы.Ә. Уйнат, уйлат баланы. Өфө, 1991.
3. Аслаева Ғ.Ғ. Телмәр һәм зиһен. Өфө, 2005.

© Моратшина М.Н., 2024

УДК 373.24

Моталова Айгөл Рәжәп ҡыҙы,

уҡытыусы-логопед, Баланы үҫтереү үҙәге –

«Бәпембә» балалар баҡсаһы, Хәйбулла районы, БР

Балалар баҡсаһында логопедик эшмәкәрлектә этнопедагогика ҡулланыуҙың мөмкинселектәре

Хәҙерге ваҡытта телмәр етешһеҙлектәре булған мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың, үҫеш боҙолоуы менән сирләгән балаларҙың һаны арта. Телмәр боҙолоуы булған балаларҙы тәрбиәләү һәм уҡытыу проблемаһы бөгөнгө көндә бик киҫкен һәм көнүҙәк мәсьәләләрҙең береһе булып тора. Ҡағиҙә булараҡ, логопат балаларҙа һүҙлек запасының сикләнгән булыуы, телмәрҙең грамматик төҙөлөшө, һүҙҙәрҙең өндәр структураһы боҙолоуы, бәйләнешле телмәрҙең формалашыуы күҙәтелә.

Йыш ҡына балалар тыуған яҡтары, уның йолалары һәм ғөрөф-ғәҙәттәре тураһында етерлек мәғлүмәт белмәй, шуға күрә балалар баҡсаһы белгестәре һәм тәрбиәселәре алдында бәләкәй Ватанға һаҡсыл һәм ихтирамлы мөнәсәбәт булдырыуға йүнәлтелгән мәғлүмәт биреү бурысы тора. Күп йыллыҡ практика күрһәтеүенсә, балалар менән системалы рәүештә

эшләгәндә уның телмәр кәмселектәрен төҙәтергә мөмкин. Шуға күрә телмәрҙе төҙәтеүҙә һөҙөмтәле алымдар һәм ысулдарҙы эҙләү үҙенең актуаллеген юғалтмаған. Беҙҙең балалар баҡсаһында үткәрелгән логопедик коррекция-үҫеш эшмәкәрлеге халыҡ педагогикаһын телмәр кәмселектәре булған балалар менән коррекция эшендә ҡулланғанда уның ҙур потенциалға эйә булыуы һәм ыңғай һөҙөмтәләргә килтереүе тураһында һығымта яһарға мөмкинлек бирә.

Бөгөнгө яңы шарттарҙа, федераль дөйөм белем биреү программаһы һәм талаптарына ярашлы балалар баҡсаһында этнопедагогика сараларын һәм ысулдарын үҙ эсенә алған заманса логопедик модель һәм технологияларҙы эҙләү һәм тормошҡа ашырыу талап ителә.

Уҡытыусы-логопедтың телмәр кәмселектәре булған балалар менән эшләүҙә этнопедагогиканың ҙур мөмкинселектәрен файҙаланыу буйынса эше төрлө саралар менән тормошҡа ашырыла. Был балаларҙың мәҡәлдәр, әйтемдәр, йомаҡтар, халыҡ әкиәттәре менән танышыуы, күптән онотолған һүҙҙәрҙе һәм һүҙбәйләнештәрҙе ҡулланыу, халыҡ сәнғәте әҫәрҙәрен тыңлауҙан тора. Халыҡ педагогикаһы ысулдары һәм саралары ҡулланылған логопедия дәрестәре башлыса уйын формаһында үткәрелә.

Халыҡ уйындары ябай һәм йөкмәткеһе буйынса асыҡ, халыҡтың көнкүрешен, мәҙәниәтен, хеҙмәт эшмәкәрлеген һәм тирә-яҡ тәбиғәтен сағылдырған һүҙҙәрҙең, һүҙбәйләнештәрҙең һәм һүҙ конструкцияларының формаһын һәм мәғәнәһен практик үҙләштереүгә ярҙам итә. Дөйөм алғанда, этнопедагогик материалға нигеҙләнгән логопедик эшмәкәрлектең йөкмәткеһе, ысулдары һәм алымдары, беҙҙең ҡарашҡа, бер нисә коррекция мәсьәләһен хәл итеүгә йүнәлтелгән. Был бурыстар өндәрҙе дөрөҫ әйтеү, телмәрҙе ишетеү һәм фонематик ҡабул итеү күнекмәләрен формалаштырыу, телмәрҙең грамматик һәм семантик компоненттарын үҫтереү, телмәрҙең сағыулығын үҫтереүҙе күҙаллай.

Логопедия практикаһында тыуған яҡ, тыуған ер тураһында материалдарҙы ҡулланыу төп материалдан айырылғыһыҙ өлөш булып тора, шуға күрә уҡытыусы-логопедтың коррекция эше планына «Тыуған илем», «Беҙҙең тыуған ер», «Уйынсыҡтар», «Ғаилә», «Йылмиҙгелдәре», «Транспорт», «Һөнәрҙәр» кеүек темалар индерелгән. Бындай темик темаларҙы өйрәнеү сиктәрендә балалар көнкүреш, йолалар, ғөрөф-ғәҙәттәр, социаль темалар, тыуған яҡтың мөхите менән таныша. Балалар баҡсаһындағы «Башҡорт тирмәһе» музейында ойошторолған телмәрҙе үҫтереү буйынса белем биреү телмәр кәмселектәре булған балаларға ыңғай йоғонто яһай. Унда балалар халыҡ ғөрөф-ғәҙәттәре, йолалары менән генә танышып ҡалмай, үҙҙәренең һүҙлектәрен байыта, хәрәкәтле, төрлө уйындар аша ижади фекерләү, күҙаллау мөмкинселектәре үҫешә.

Төрлө этнопедагогик элементтар менән тулыландырылған дидактик уйындар һәм методик ҡулланмалар уҡытыусы-логопед алдында ҡуйылған коррекцион һәм тәрбиәүи мәсьәләләрҙе хәл итеүгә булышлыҡ итә. Шиғыр уҡыу, хикәйә, әңгәмә балаларҙың аң даирәһен киңәйтеүгә, тыуған ер тарихын танып белеүгә ҡыҙыҡһыныуын үҫтереүгә булышлыҡ итә. Бынан тыш, балаларҙың телмәр әүҙемлеге арта, һүҙлектәре киңәйә һәм байый. Былар барыһы ла балаларҙа илһөйәрлек тойғоларын формалаштырырға ярҙам итә: тыуған иле өсөн ғорурлыҡ, тыуған яҡҡа һөйөү, йолаларҙы хөрмәт итеү.

Әҙәбиәт:

1. Башҡортостан – тыуған илем: мәктәпкәсә йәштәге балалар өсөн Башҡортостан Республикаһын өйрәнеү программаһы / Ф.Ғ. Аҙнабаева, Г.Ш. Әлбәкова, Ә.Р. Буранбаева, К.Ф. Мортаева. Өфө: Китап, 2017. 129 б.

2. Гасанова Л.Н, Гасанова Р.Х. Словесное творчество старших дошкольников на основе национальной культуры башкирского народа. Уфа: ИРО РБ, 2012.

3. Нафиҡова З.Ғ. Уйнай-уйнай үҫәбеҙ. Өфө: БМУИ, 2007.

© Моталова А.Р., 2024

УДК 372.881.1

Муллаголова Айгүзәл Рөстәм ҡыҙы,
студент, Өфө университеты,
Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, проф., Өфө ҡ., БР

Мәктәптә эпистоляр стилде уҡытыу методикаһы

Стилистика – ул телмәр стилдәре һәм уларҙа тел сараларын ҡулланыу законлылыҡтары тураһындағы фән. Башҡорт теленең бүлектәрен өйрәнгәндә тел сараларының төрлө функциональ стилдәрҙә ҡулланылыуын тикшереү стилистиканың төп бурысы һәм маҡсаты булып тора. «Стилистика» бүлеген уҡытыу буйынса шундайыраҡ принциптарҙы айырырға була: грамматика менән стилистиканың органик бәйләнеше принцибы; аналитик һәм синтетик сараларҙың үҙ-ара бәйләнеше принцибы; һөйләмдәр, текстар араһындағы стилистик үҙенсәлектәрҙе асыҡлау принцибы (йәнле һөйләү, фәнни, рәсми, публицистик, художестволы, эпистоляр стилдәре).

Мәктәптәрҙә стилистика бүлеген өйрәнгәндә киләһе күнегеү төрҙәрен ҡулланырға була:

1. Аналитик күнегеүҙәр: тел сараларын (һүҙҙәр, һөйләмдәр, текстар) сағыштырыу, анализлау. Аналитик күнегеүҙәр уҡыусыларҙы конструктив, ижади эштәргә әҙерләй һәм тел сараларын телмәрҙә дөрөҫ ҡулланырға ориентир бирә (мәҫәлән: әҙер текстарҙың стилен билдәләү, тектсарға стилистик анализ).

2. Аналитик-синтетик күнегеүҙәр: артыҡ һүҙҙәрҙе, һөйләмдәрҙе, абзацтарҙы алып ташлау; тел сараларын синоним варианттары менән алмаштырыу, кәрәкле элементтарҙы өҫтәү.

3. Ижади күнегеүҙәр: фантазия һәм фекерләү һәләттәрен талап иткән яҙыу-һыҙыу эштәре.

Башҡа бүлектәр кеүек үк, стилистика уҡыу программаһында ҙур һәм әһәмиәтле урын биләй. Урта кластарҙа стилистиканы махсус төплө өйрәнеү мәсьәләһе IX класта ҡаралһа ла, уны өйрәнеүгә нигеҙ тап V–VIII кластарҙа һалына: текстарҙың теге йәки был стилгә ҡарауы, уларҙың ҡулланылыу үҙенсәлектәре һ. б.

В.Ш. Псәнчин һәм Ю.В. Псәнчин төҙөгән башҡорт телен уҡыу программаһында ла V класта телмәр культураһы тураһындағы базик төшөнсәләр, исем, ҡылым бүлектәре ҡарала,

VI класта үҙ аллы һәм ярҙамсы һүҙ төркөмдәренең телмәрҙә ҡулланылыуына, матур әҙәбиәт стиленә иғтибар бүленә. Теге йәки был текстың йәнле һөйләү һәм китап стиленә ҡарағанлығын билдәләү һәм стилдәрҙе үҙ-ара айыра белеү һәләтен үҫтереү VII класта ҡаралһа, VIII класс уҡыусылары күркәм әҙәбиәт, публицистик, рәсми эш ҡағыҙҙары, фәнни стилдәрҙе билдәләүсе грамматик сараларҙы өйрәнә. IX класта иһә, әйтеп киткәнебеҙсә, стилдәр тураһында дөйөм төшөнсә бирелә. Уҡыусылар матур әҙәбиәт стиле, йәнле һөйләү стиле, публицистик стиль, рәсми эш ҡағыҙҙары стиле, хаттар (эпистоляр) стиле менән нығҡлап таныша.

Шуларҙың араһында уҡыусыларҙа ҙур ҡыҙыҡһыныу тыуҙырғаны – эпистоляр стиль (хаттар стиле). Хаттар стилен өйрәнеү тураһында һүҙ алып барғанда шуны әйтергә кәрәк: тел дәрестәрендә иң мөһим бурыстарҙың береһе – уҡыусыларҙың телмәрен үҫтереү. Телмәр үҫтереү эше уҡыусыларҙы, кәрәкле тел сараларын ҡулланып, үҙ фекерҙәрен телдән һәм яҙма рәүештә белдереү оҫталығына өйрәтеү маҡсатында үткәрелә. Телмәрҙе үҫтереү ысулдарының береһе – башҡорт теле дәрестәрендә эпистоляр стиль өҫтөндә эш алып барыу.

Уҡыусыларҙы дәрес башында уҡ темаға алып инеү өсөн, мәҫәлән, ребус сисеүҙән башларға була. Был ребустан улар үтеләсәк теманы үҙҙәре килтереп сығарырға тейеш. Дәрестә ребустарҙы сисеү стандарт булмаған фекерләү һәләтен үҫтерә: һүрәт-шифрлауҙы төрлөсә интерпретацияларға була, ә тиҙлеккә ребустарҙы сисеү мауыҡтырғыс уйынға әйләнергә мөмкин, даими күнекмәләр зирәклекте, етеҙлекте һәм фекерләү тиҙлеген үҫтерә, һүҙлек запасын арттыра. Ребустан һуң дәрестең теоретик өлөшөнә күсергә лә мөмкин.

Эпистоляр стиль менән эш барышында дәрестең мөһим элементы булып беренсе сиратта һүҙлек эше тора. Башҡорт теле дәрестәрендә һүҙлек эше уҡыу процесының мөһим бер элементы булып тора, сөнки уҡыусыларҙың һүҙлек запасын үҫтереү – уларҙың башҡорт телен үҙләштереүендә мотлаҡ шарт. Иң тәүҙә эпистоляр стиль менән бәйле терминдарҙың килеп сығышын аңлатып китеү кәрәк. Бында «эпистола», «эпистоляр», шулай уҡ «адресат» һәм «адресант» һүҙҙәрен индерергә кәрәк. «Адресат» һәм «адресант» һүҙҙәренә айырыуса иғтибарҙы бүлергә кәрәктер, сөнки был паронимдар уҡыусыларҙа һәр ваҡыт ҙур ауырлыҡтар тыуҙыра. Һүҙҙәрҙең мәғәнәһен уҡыусылар үҙ аллы эҙләп, дәфтәрҙәренә яҙып алырға тейеш. Был осраҡта улар терминдарҙың мәғәнәһен, яҙылышын иҫтәрендә яҡшыраҡ ҡалдыра.

Артабан уҡыусыларға бындай характерҙағы эш тәҡдим итергә була: хат өлгөһө булған ниндәй ҙә булһа әҫәр исемен атарға. Уҡыусылар был әҫәрҙә ниндәй герой кемгә хат яҙғанын, ул хат нимә тураһында булғанын ҡыҫҡаса әйтеп бирергә тейеш. Мәҫәлән, М. Кәримдең «Өс таған» әҫәрендә Ғабдулланың дауахананан өйгә яҙған хаты. Был эш төрө дәрестең темаһына иғтибарҙы туплауға булышлыҡ итә, шулай уҡ уҡыусыларҙың әҙәби тәжрибәһен барлай.

Эпистоляр стилдең мөһим бер үҙенсәлеге – уның композицион яҡтан дөрөҫ яҙылышы. Уҡыусыларға хаттың дөрөҫ яҙылыу структураһын өйрәткәндә әҙер хат өлгөләрен күрһәтергә була. Шулай уҡ уларҙың иғтибарын адресант һәм адресаттың исемдәренең яҙылыу формаһына, уларҙы кәрәкле килештә яҙа белеүгә йүнәлтергә кәрәк. Хаттың өлөштәре барлығын да онотмау кәрәк: башланғыс, төп өлөш, тамамланыш. Уларҙың эсендә, һис

шикһеҙ, сәләмләү һәм аҙаҡтан хушлашыу һүҙҙәре килергә тейеш. Бында шундай күнегеү тәҡдим итергә була: структур яҡтан дөрөҫ яҙылмаған хатты уҡыусылар, хаталарын табып, дөрөҫ итеп яҙырға тейеш.

Уҡыусыларға рәсми һәм рәсми булмаған (шәхси) хаттарҙың айырмаһын күрһәтеп китеү шарт. Бында иғтибарҙы хаттың лексик үҙенсәлектәренә йүнәлтергә кәрәк. Мәғлүм булыуынса, рәсми хаттар күбеһенсә шаблон һүҙҙәр менән яҙыла, экспрессивлыҡ бөтөнләй юҡ, йә иһә ул сағыу күрһәтелмәй. Ә шәхси хаттарҙа иһә, киреһенсә, экспрессив һүҙҙәр сағыу ҡулланыла, ябай телмәр, жаргонизмдар бихисап, исемдәрҙе кесерәйтеү формалары күҙәтелә. Ошо лексик үҙенсәлектәрҙе иҫтә тотоп, уҡыусылар ике хат төрөн айырырға өйрәнергә тейеш. Быны өсөн текст өҫтөндә эш алып барыу мотлаҡ: ҡайһы хатта рәсми хат һыҙаттары бар, ә ҡайһынығында шәхси хат һыҙаттары. Һәм һәр хатта шул лексик үҙенсәлектәрҙе күрһәтеп китергә кәрәк буласаҡ.

Хаттарҙы анализлау аҙағында уның үҙенсәлектәре тураһында дөйөм һығымта яһарға кәрәк. Бындай хат стиле үҙенсәлектәрен ентекле тикшереү анализын IX класта үткәреү яҡшыраҡ. VII класта ҡыҫҡа анализға ғына (хаттың яҙылыу стуктураһына) туҡталып китергә мөмкин.

Дәрестә теманы яҡшыраҡ үҙләштереү өсөн хаттар стиле буйынса терәк таблицалар, схемалар ҡулланырға була. Таблица, мәҫәлән, үҙендә хаттарҙың төрҙәре, шул төрҙәрҙең йөкмәткеһе һәм унда ҡулланылған тел саралары тураһындағы мәғлүмәтте сағылдырырға тейеш. Таблица менән эш ике төрҙә бирелергә мөмөкин. Беренсеһендә уҡыусылар алдына теманы өйрәнгән ваҡытта әҙер таблица һалына. Улар тема менән берлектә таблицаны үҙ аллы үҙләштерә бара, аҙаҡ инде, шуға таянып, хаттар стиле тураһында ҡыҫҡаса һөйләп бирә. Икенсе вариатив эштә уҡыусыларға тулы булмаған таблица бирелә. Теманы үткәндән һуң улар шул таблицаны үҙ аллы дөрөҫ итеп тултырырға тейеш. Эшләп бөткәндән һуң уҡытыусы менән берлектә тикшереп сығырға кәрәк. Был таблица эшен уҡыусыларға өйгә эш итеп тә биреп ҡайтарырға була. Өйҙә улар дәрестә үткәндәрҙе, хаттар стиленә ҡағылышлы ҡағиҙәләрҙе теркәп, үҙҙәренә аңлайышлы, уңайлы формала таблица эшләп килтерә ала.

Таблица менән эш итеү өсөн шундай ҡыҙыҡлы эш бирергә була: уҡыусыларға әҙер, ләкин дөрөҫ яҙылмаған хат бирелә. Улар шул хатты эпистоляр стилгә ярашлы итеп, ҡағиҙәләргә тап килтереп төҙәтергә тейеш. Бынан тыш ошо типтағы икенсе төр эште лә бирергә була. Бында инде эпистоляр стиль канонына ярашлы итеп дөрөҫ яҙылған рәсми хат бирелә. Уҡыусылар был хатты шәхси хатҡа әйләндереп яҙырға тейеш. Йә иһә, киреһенсә, шәхси хатты рәсми хатҡа әйләндерергә. Бындай эш төрө уҡыусыларҙың ижади һәләттәрен үҫтерә, шулай уҡ эпистоляр стиль канондарын яҡшыраҡ үҙләштереүгә булышлыҡ итә.

Уҡыу-уҡытыу системаһында уҡыусыларҙың бер нисә телдә һөйләү, яҙыу, аралашыу, уйлау һәләтен үҫтереү һәр ваҡыт беренсе планда ҡарала. Бигерәк тә, башҡорт һәм урыҫ телдәрен сағыштырма планда ҡарап уҡытыу кәрәк. Стилистика өлкәһендә был планда эште тәржемә йүнәлешенә борорға мөмкин. Уҡыусыларға бындай характерҙағы эш тәҡдим итергә була: урыҫ әҙәбиәтендәге әҫәрҙәрҙән ниндәй ҙә булһа геройҙың хат өлгөһөн башҡорт теленә тәржемә итеү. Мәҫәлән, А.С. Пушкиндың әҫәренән Онегиндың Татьянаға яҙылған хаттары.

Башҡорт телен уҡытыу системаһында ғына түгел, ғөмүмән, уҡытыу процесында ижади эш методын ҡулланып уҡытыу мотлаҡ һанала. Бындай эш төрө, үҙ сиратында, балаларҙы ҡыҙыҡһындырып ҡына ҡалмай, шулай уҡ ижади яҡтан үҫтерә, байыта, уларҙа яңынан-яңы һәләттәр асырға ярҙам итә, уҡыусыларҙа предметҡа ҡарата икеләтә һөйөү уята. Күпселек осраҡта уҡытыусылар бындай ижади эш төрҙәрен өйгә эш итеп биреп ҡайтара. Был осраҡта уҡыусыларға өйгә эш итеп киләһе типтағы ижади эш тәҡдим итергә була: уҡыусыларға ниндәй ҙә булһа әҫәр геройы булып хат яҙырға ҡушыла. Хаттың эстәлеге һайлап алынған әҫәрҙең йөкмәткеһенә, сюжетына тулыһынса тап килергә тейеш. Мәҫәлән, З. Биишеваның «Дуҫ булайыҡ» әҫәренән Юлдаш булып хат яҙырға. Миҫал өсөн Юлдаштың каникул мәлендә ауылда өләсәйҙәрендә ҡунаҡта ятҡан эпизодты алырға була (әҫәрҙән уҡыусы үҙенең күңеленә ятҡан эпизодты һайлай ала). Уҡыусы Юлдаш исеменән ҡалалағы ата-әсәһеннә хат яҙа. Бында инде фантазияға бирелергә була: уҡыусы ул Юлдаштың хатын нисек күҙ алдына килтерә, герой ниндәй хәлдәр тураһында һөйләйәсәк, ауылда нимәләр эшләгән, уны нимәләр борсой һ. б.

Башҡорт телен уҡытыу системаһында ғына түгел, ғөмүмән, уҡытыу процесында ижади эш методын ҡулланып уҡытыу мотлаҡ һанала. Бындай эш төрө, үҙ сиратында, балаларҙы ҡыҙыҡһындырып ҡына ҡалмай, шулай уҡ ижади яҡтан үҫтерә, байыта, уларҙа яңынан-яңы һәләттәр асырға ярҙам итә, уҡыусыларҙа предметҡа ҡарата икеләтә һөйөү уята. Ижади эш төрҙәренән мәҡәләлә туғаныңа хат йә көндәлек яҙыу, йә иһә ниндәйҙер әҫәр геройына хат яҙыу, ребус сисеү, хат өлгөләре булған әҫәрҙәрҙе атау кеүегерәк күнегеүҙәр ҡаралды.

Шулай итеп, хаттар стиле стилистика өлкәһендә айырылғыһыҙ бер урын алып тора. Был стилде башҡорт теле дәрестәрендә өйрәнеү өсөн ҡыҙыҡлы һәм файҙалы күнегеүҙәр, хат өлгөләре, көндәлектәр бихисап. Бары тик креативлыҡ һәм ижади ҡараш кәрәк.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт теле: дәреслек. Өфө: СП БДПУ. 2000. 186–189 б-р.
2. Башҡорт теле: уҡытыу туған (башҡорт) телдә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларының 9-сы класы өсөн уҡыу ҡулланмаһы. Тулыландырылған 7-се баҫма / В.Ш. Псәнчин, Ю.В. Псәнчин, А.И. Игелекова, Ф.Ю. Үтәбаева. Өфө: Китап, 2017. 216 б.
3. Даян Ҡ., Харис Ә. Стилистика. Өфө: Башгосиздат, 1941. 74 б.

© Муллағолова А.Р., Абдуллина Г.Р., 2024

УДК 372.881.1

Ногоманова Гөлсиә Мәүлеткол ҡыҙы,
уҡытыусы-логопед, Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ к., БР

Телмәр үҫтереүҙә бармаҡ уйындарының әһәмиәте

Заманса балалар баҡсаһының белем биреү процесында, йәш быуынды тәрбиәләүҙә халыҡтың ауыҙ-тел ижады үрнәктәренә нигеҙләнгән бармаҡ уйындары йыш ҡулланыла. Донъяның төрлө халыҡтарында балаларҙы тәрбиәләү практикаһында бармаҡ уйындары осрай, улар күңелле шиғри формалар менән оҙатылып килә. Мәктәпкәсә белем биреү учреждениеларында педагогтар үҙ эшенә төрлө халыҡтарҙың бармаҡ күнегеүҙәрен индерә, улар балалар үҫешенә ҙур йоғонто яһай.

Бармаҡ уйындары ҙур тәрбиәүи потенциалға эйә, ул иҫ киткес универсаль, дидактик һәм үҫеш материалы булып тора. Билдәле педагог В.А. Сухомлинскийҙың: «Баланың аҡылы уның бармаҡ осонда урынлашҡан» тигән һүҙҙәре бар. Элекке осорҙа уҡ «ҡул – ул бөтә инструменттарҙың ҡоралы», тип иҫәпләгәндәр, тип яҙа Аристотель. Атап әйткәндә, Е.Ф. Черенкова билдәләүенсә, бармаҡ менән уйнау баланың мейеһен үҫтерә, телмәр үҫешен, ижади һәләттәрҙе, фантазияны стимуллаштыра.

Е.Ф. Черенкова был мәсьәләнең тарихын өйрәнеп, донъяның төрлө халыҡтарында бармаҡ уйындары күптән таралған булыуын асыҡлай. Ҡытайҙа таш һәм металл шарҙар менән күнегеүҙәр таралған. Улар менән даими шөғөлләнеү хәтерҙе, йөрәк-ҡан тамырҙарын һәм аш һеңдереү системаларының эшмәкәрлеген яҡшырта, эмоциональ көсөргәнешлекте бөтөрә, хәрәкәттәрҙе координациялауҙы, ҡулдарҙың көсөн һәм оҫталығын үҫтерә, йәшәү тонусын һаҡлай. Ә Японияла грек сәтләүеге менән ҡул һәм бармаҡ өсөн күнегеүҙәр киң ҡулланыла.

Бөйөк рус ғалимы И.П. Павлов был мәсьәләгә ҙур асыҡлыҡ индергән. Ул тактиль тойғоларға ҙур әһәмиәт бирә, сөнки улар телмәр үҙәгенә, уның хәрәкәт итеү өлөшөнә һәм уның барлыҡҡа килеүенә булышлыҡ итеүсе өҫтәмә энергияға инә. Аҡыл ҡатламы камилыраҡ булған һайын, телмәр ҙә, тимәк, фекерләү ҙә камилыраҡ була.

Ҡул һәм телмәр функцияһы параллель рәүештә үҫешә. Әлбиттә, был эш балалар менән эшләгәндә лә ҡулланылырға тейеш. Ваҡ моториканың үҫеш кимәле һәм ҡул хәрәкәтен координациялау – интеллектуаль үҫеш күрһәткестәренең береһе.

Ғәҙәттә, ваҡ моторикаһы юғары кимәлдә булған бала логик фекер йөрөтә белә, уның иғтибары һәм хәтере, бәйләнешле телмәре ярайһы уҡ яҡшы үҫешкән була.

Бармаҡ уйындары бармаҡ пластикаһына ыңғай йоғонто яһай, ҡулдар тыңлаусан, хәрәкәтсән булып китә, был балаға һүрәт төшөрөүҙә кәрәкле ваҡ хәрәкәттәрҙе, яҙыу-һыҙыу эштәрен башҡарырға ярҙам итә. Бармаҡ уйындары телмәр үҫешенә генә йоғонто яһап ҡалмай, баланың иғтибарын йәлеп итә, кәйефен көйләй, тынысландыра.

Балалар фольклоры бик яҡшы телмәр материалы булып тора, уны ойошторолған белем биреү эшмәкәрлегендә лә, балалар һәм тәрбиәселәрҙең берлектәге эшмәкәрлегендә лә, шулай уҡ режим мәлдәрендә лә ҡулланырға мөмкин.

Бармаҡ хәрәкәттәренең телмәр менән тығыҙ бәйле булыуы тураһында күптән билдәле. Кешеләр быны элекке ваҡыттан уҡ аңлаған. Бәләкәй, әле һөйләшмәгән балалар менән уйнағанда, йыр һүҙҙәрен, уйындарҙы баланың бармаҡ хәрәкәттәре менән оҙата килгәндәр. «Бутыр-бутыр бутҡа бешә», «Сәпәкәй-сәпәкәй» һәм башҡа билдәле уйындар элек-электән барлыҡҡа килгән. Мәҫәлән:

Һәр бармаҡты бөгөп,
Баш бармаҡ бау ишә,
Имән бармаҡ имән киҫә,
Урта бармаҡ утын яра,
Атһыҙ бармаҡ ат ҡыуа,
Сәтәкәй бармаҡ сәй эсә.
***
Ҡарға килгән – ҡаҙан аҫҡан,
Сыпсыҡ килгән – бәрәңге әрсегән,
Торна килгән – ҡамыр баҫҡан.
Боғор-боғор аш бешкән.
Сыйырсыҡ килгән – аш бушатҡан,
Төйлөгән килгән – бүлгән,
Быға (баш бармаҡҡа) биргән,
Быға (имән бармаҡҡа) биргән,
Быға (урта бармаҡҡа) биргән,
Быға (атһыҙ бармаҡҡа) биргән,
Ә быға (сәтәкәй бармаҡҡа) бирмәй ҡалдырған.
Кетер, кетер, кетер,
Ҡаҙан төбөн кимер...
***
Бер тинек – бөрмәк,
Ике тинек – икмәк,
Өс тинек – өсмәк,
Дүрт тинек – дүртмәк,
Биш тинек – бишмәк,
Алты тинек – алмаҡ,
Ете тинек – етмәк,
Һигеҙ тинек – һигеҙмәк,
Туғыҙ тинек – туғыҙмаҡ,
Ун тинек – уймаҡ.

Ул уймаҡты ҡаҙға бирҙем. Ҡаҙ миңә йомортҡа бирҙе. Ул йомортҡаны утҡа һалдым. Ул шатыр-шотор яна ҡалды. Үҙем киттем Әтнәгә. Ҡаҡтым-һуҡтым, биш бармағым йәнселде. Кете-кете-кете...

Балаларҙың фольклор әҫәрҙәре менән танышыуы уларҙың телмәрен үҫтереүгә, һүҙлек запасын тулыландырыуға һәм байытыуға булышлыҡ итә, тойғоларын байыта, тирә-яҡ донъяға һәм үҙенә ҡарата мөнәсәбәтен формалаштыра, ыңғай эмоциялар менән тултыра, һәм шулай итеп мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың һәр яҡлап үҫешендә баһалап бөткөһөҙ роль уйнай.

Бөгөн белгестәр иҫке уйындарҙы тергеҙә, яңыларын уйлап таба. Нәшриәтселәр бармаҡ менән уйнау өсөн күп кенә әсбаптар баҫтыра. Популяр, махсус йә фәнни журналдарҙа уларҙың файҙаһы тураһында һөйләүсе мәҡәләләр йышыраҡ донъя күрә.

Бармаҡ уйындарын көн һайын ҡабатлап торғанда ғына яҡшы һөҙөмтә бирә. Мәктәпкәсә йәштәге баланың ҡулдары хәрәкәтсән һәм һығылмалыраҡ була. Был киләсәктә яҙыу күнекмәләрен уңышлы үҙләштереүгә, бөтә психик процестарҙы, шул иҫәптән иғтибарҙы һәм коммуникатив һәләттәрҙе үҫтереүгә булышлыҡ итә.

Әминә Раҡаеваның «Бармаҡ уйындары» тип аталған китабында ла балаларҙың бармаҡ хәрәкәтен үҫтереү өсөн уйындар бирелә. Тәҡдим ителгән уйындар баланың бармаҡ мускулдарын нығытыуға, иғтибарын, хәтерен, фекерләү ҡеүәһен үҫтереүгә булышлыҡ итеү менән бер рәттән телмәр үҫешенә лә йоғонто яһай. Тәрбиәүи белем биреү процесында беҙҙең балалар баҡсаһында был уйындар әүҙем ҡулланыла.

Һуңғы ваҡытта бармаҡ уйындарының популярлығы һиҙелерлек артты. Логопед булараҡ эшемдә бармаҡ уйындарын көн дә ҡулланырға тура килә. Балалар бармаҡ гимнастикаһын һәм хәрәкәтле телмәрҙе мауығып башҡара. Был күнегеүҙәр хәтерҙе үҫтерергә ярҙам итә, бала шиғырҙарҙы яҡшыраҡ хәтерләй, сөнки телмәрҙән тыш, ҡул моторикаһы, күреү хәтере лә әүҙемләшә.

Баланы ҡыҙыҡһындырыу һәм уға яңы мәғлүмәтте үҙләштереүгә ярҙам итеү өсөн, уҡыуҙы уйынға әйләндерергә кәрәк. Ябай хәрәкәттәр һәм шиғри оҙатыу менән башҡарылған бармаҡ гимнастикаһы балаларға ныҡ оҡшай. Бармаҡ уйындарын балалар менән эшләгәндә ҡулланып, уларҙың балаларға айырыуса оҡшауын күреп, үҙемдең эш тәжрибәмдә бер-нисә бармаҡ уйыны уйлап сығарырға булдым.

Бармаҡ менән уйнауҙың түбәндәге төрҙәре бар:

– предметтар менән бармаҡ уйындары;
– шиғри оҙатыу менән әүҙем бармаҡ уйындары;
– манипуляция бармаҡ уйындары;
– әкиәттәр нигеҙендә бармаҡ уйындары;
– үҙ-үҙенә массаж элементтары меән бармаҡ уйындары.

Предметтар ярҙамында шиғри оҙатыу менән төҙөлгән бармаҡ уйындарымдан бер нисә миҫал:

«Ҡамыр баҫабыҙ» *(бармаҡтар өсөн ҡоро бассейн)*

Ситтәре бик бейек булмаған иркен һауытҡа борсаҡ һалып, камыр баҫҡан кеүек итеп ҡул менән хәрәкәт яһап һамаҡлайбыҙ:

Беҙ ҡамыр баҫабыҙ,
Беҙ ҡамыр баҫабыҙ.

Бер нисә ҡат баҫһаҡ та,

Һаман төйөр табабыҙ.

«Саңғы» *(пластмасс шешә ҡапҡастар менән күнегеү)*

Пластик шешәнең ҡапҡасын өҫ яғы менән әйләндереп өҫтәлгә һалабыҙ. Был – «саңғы». Һуҡ һәм урта бармаҡтар менән аяҡ кеүек итеп ҡапҡастарға баҫабыҙ, саңғыла хәрәкәт иткән кеүек һәр ижектең баҫымы һайын аҙым яһайбыҙ. Ике ҡулдың бармаҡтары менән бер юлы хәрәкәт итеп эшләргә лә мөмкин.

Бер, ике, бер, ике,

Беҙ саңғыла барабыҙ,

Саф һауала уйнайбыҙ,

Тауҙан аҫҡа шыуабыҙ.

«Шаян бесәй» *(кер ҡыҫтырғысы менән күнегеү)*

Кер ҡыҫтырғысы (тикшереп ҡарағыҙ, артыҡ ҡаты ҡыҫтырмағаны булһын) менән сиратлап һәр бармаҡты ҡыҫтырып барабыҙ (һуҡ бармаҡтан сәтәкәйгә табан һәм кире сәтәкәй бармаҡтан һуҡ бармаҡҡа ҡарай) һәм шиғыр юлдарын һамаҡлайбыҙ:

Бик ныҡ тешләй шаян бесәй,

Бесәй әле бик кескәй.

Бармағымды сысҡан, ти,

Хәҙер уны тотам, ти.

«Ҡәләм» *(алты ҡырлы ҡәләм менән күнегеү)*

Алты ҡырлы ҡәләмде бер уҫка һалабыҙ, икенсе усыбыҙ менән уны ҡаплайбыҙ, бармаҡ осонан алып уҫка тиклем һәм киреһенсә тәгәрәтәбеҙ. Башта яйыраҡ, аҙаҡ тиҙерәк эшләйбеҙ. Шиғыр юлын һамаҡларға онотмайбыҙ.

Бар матур бер ҡәләмем,

Усымда мин йөрөтәм.

Матур яҙыу өлгөһөнә

Ҡулымды мин өйрәтәм.

«Золушка» *(ҡыҙҙар өсөн борсаҡ һәм фасоль (ҡара бойҙа һәм дөгө) менән күнегеү)*

Ҙурыраҡ һауытҡа борсаҡ менән фасолды бутап һалығыҙ. Ҡыҙығыҙға бер аҙ «Золушка» булып уйнап алырға, борсаҡты бер һауытҡа, фасолде икенсеһенә айырып һалырға тәҡдим итегеҙ.

Ярҙамсы булып үҫәм,

Өсәйемә булышам,

Борсаҡ менән фасолде

Айырып алып бөтәм.

«Фиксики» *(малайҙар өсөн болт һәм гайка менән күнегеү)*

Улығыҙға кем уҙарҙан ярышырға, болт менән гайкаларҙы ҙур һәм бәләкәйгә айырып һалырға тәҡдим итегеҙ.

Атай әйтә – ярышайыҡ,

Болт-гайканы айырайыҡ,

Кем беренсе тамамлай,

Шул йәнһүрәтте һайлай.

Шулай итеп, халыҡ ауыҙ-тел өлгөләренә, күренекле педагогтарҙың, аҡыл эйәләренең, философтарҙың тәжрибәһенә таянып, мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың төрлө һәләттәрен үҫтереү өсөн бармаҡ уйындары, күнекмәләре ҙур потенциалға эйә тигән һығымта яһарға мөмкин. Былдай уйындар күп осраҡта матди сығымдар талап итмәй, уларҙы төрлө урында һәм теләгән ваҡытта уйнарға мөмкин.

Әҙәбиәт:

1. Башҡортостан – тыуған илем: мәктәпкәсә йәштәге балалар өсөн Башҡортостан Республикаһын өйрәнеү программаһы / Ф.Ғ. Аҙнабаева, Г.Ш. Әлбәкова, Ә.Р. Буранбаева, К.Ф. Мортаева. Өфө: Китап, 2017. 129 б.

2. Ғәләүетдинова И.Ғ. Балалар фольклоры: бала саҡ – уйнап-көлөп үҫер саҡ. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1994. 160 б.

3. Раҡаева Ә. С. Бармаҡ уйындары. Өфө: Китап, 1998. 44 б.

4. http://doshkolnik.ru/razvitie-rechi/12021.html.

5. https://pefti-zhemchuzhinka.educrimea.ru/articles/post/1387528.

6. https://skandakova-ds152kar.educhel.ru/articles/post/1040776.

© Ноғоманова Г.М., 2024

УДК 81-2

Нурыева Огулсапар Атаевна

ведущий научный сотрудник, ИЯЛНР им. Махтумкули

АН Туркменистана, г. Ашхабад, Туркменистан

Лексические единицы, встречающиеся в дестане Нурмухаммеда Андалиба «Лейли и Меджнун» и пересечение их в диалектах туркменского языка

Дестаны являются ценными письменными источниками в изучении туркменского языка и литературы. Они выступают и как бесценный материал при исследовании пути развития истории туркменского языка. В авторских и анонимных дестанах сконцентрированы устаревшие лексические единицы, сохранившиеся до наших дней со времен средневековья. Они испокон веков находятся в языковом обороте. В ходе исследования нами замечено, что лексические единицы дестанов перекрещиваются с лексическими единицами диалектов туркменского языка. В этом можно убедиться при анализе языка дестана «Лейли и Меджнун» поэта средневековья Нурмухаммеда Андалиба (XVIII в.). В этом дестане встречается слово *kent ‘город, село, крепость’*. Например:

Bilmezlikden aldym rakyp pendini, // Weýran etdim ýaryň abat kendini ‘В неведении принял наставление врага, // Разрушил крепкий город любимой’[4: 87].

Слово kent в языке классической литературы обозначает село, город. Слово kent фигурирует и в диалектах туркменского языка и имеет значение ‘оазис, долина, село’. Например:

Ma:llaram şu vaxd-a çölde, güýzrä:k *kent(*e) i:ndi:ris-dä ‘Скот сейчас на пастбище, осенью погоним в *село’* [2: 110].

Лексическая единица *kent* персидского происхождения. Об этом говорится, что «...в узбекском языке согдийское по происхождению нарицательное название для населенных пунктов *kent* уже почти вышло из употребления, но относительно хорошо сохранилось в составе топонимов... » и отмечается, что все термины, обозначающие город и деревню, заимствованные. Слово *kent* отождествляется со словом *ýurt* ‘селение, село, деревня, аул’ [1: 438, 440]. *Kent* – название населенного пункта, где жили огузы.

Слово *kent*, хотя не употребимо в современном туркменском языке, оно присуще поэтическому языку. А также лексическую единицу *kent* можно встретить как наименование современного объекта. Например, фешенебельный отель «Огузкент», как название населенного пункта, где живут огузы.

Слово *kişi* на протяжении исторического периода претерпело лингвистические преобразования. Например, в языке дестана «Лейли и Меджнун»:

Müjgänleri jandan öter gözlese, Tapmas *kişi* istäp any yzlasa ‘При взгляде ресницы пройдут сквозь душу, // Не найдет того, кого ищет’ [4: 10]. Слово *kişi* встречается в языке классической литературы в смысле ‘человек, кто-то’. Например:

Hiç *kişi* men dek seniň yşkyňda haýran bolmasyn ‘Пусть *никто* не удивляется, как я, на пути любви к тебе’ [7: 85].

Употребление слова *kişi* в смысле ‘человек, кто-то’ сохранилось и в современном туркменском языке [10: 385]. Но функционирование слова *kişi* в значении ‘женщина’ встречается только в диалектах туркменского языка. Например: O(l) ğeýeten kişi biʒiň *kişi* ‘Та идущая *женщина* – моя *женщина* (жена)’ [2: 113].

Отсюда можно сделать вывод, что в ходе исторического развития языка слово *kişi* функционировало в языке в значении ‘женщина, человек’ и такое употребление сохранилось в диалектах туркменского языка. А в настоящее время в современном туркменском языке слово *kişi* имеет значение ‘человек, кто-то’.

В языке дестана встречается арабо-персидский элемент *zynha:r* ‘осторожно, опасливо, осмотрительно’. Например: *Zynha:r*, bu salamymny ol ýarymga tiz ýetgir ‘Осторожно, быстрее передай мой привет моей возлюбленной’[4: 51].

Слово *zynha:r* широко распространено в языке классической литературы. Например:

Hasyl olmaz nesneýe pikrile *zynha:r* isteme ‘Без какой-либо разумности не будет осмотрительности’[7: 193].

Слово *zynha:r,* во-первых, обозначает ‘*осторожность, осмотрительность, осведомленность*, во-вторых, *защищенность, оборонительность’*, в-третьих, имеет значение ‘*невредимость’* [5: 149].

В вышеприведенном примере слово *zynha:r* имеет смысл ’беречься, остерегаться’.

В современном туркменском языке слово *zynha:r* не употребляется. Если в историческом периоде развития тюркских языков, в том числе и в туркменском, слово *zynha:r* активно употреблялось, то на современном этапе оно вышло из обихода, но сохранилось в диалектах в виде лексической единицы в составе глагола *zynha:rlamak,* которая имеет значение «строго велеть». Например:

Ağalar(y)na *zinha:rla:p* kuýuğa tüşti ‘Строго наказав старщим братьям, спустился в колодец’ [2: 91].

В языке дестана «Лейли и Меджнун» встречается слово *lahza.* К примеру,

Leýli zowkun artdyr maňa! // Her *lahza,* her dem, her saba ‘Лейли, прибавь страсть ко мне! // С каждым *мигом,* с каждым дыханием, каждое раннее утро’ [4: 36].

Лексическая единица *lahza* имеет значение *одна минута, немного времени, одно дыхание, один миг* [5: 194].

В языке дестана слово *lahza* имеет значение ‘немного времени’. В современном туркменском языке эта лексическая единица не употребляется, а лишь встречается в языке классической литературы. Например:

Eýlesem her *lahza* ýüz müň zowk-u hal ‘Если бы каждый *миг* проявлял бы сто тысяч желаний’ [3: 40].

Gamyňda bolmadym bir *lahza* azat ‘В беспокойстве о тебе ни *минуты* не был свободным’ [7: 191].

В диалектах туркменского языка оно имеет значение ‘немного ’. Например: Bir *laxca* oýnap duruňуз ‘*Немного* поиграйте’ [2: 121].

В языке исследуюмого дестана употребляется слово *paý* ‘нога’.

Hyýaly zülpi Leýli birle aklym *paýy*-best eýläp ‘С призрачным локоном Лейли разум мой связан’ [4: 57].

В данном примере слово *paý* употребляется в сочетании *paýy*-best, имеющее значение ’привязываться, связываться’.

В современном туркменском языке вместо слова *paý* фигурирует лексическая единица *aýak* ‘нога’. В связи с историческим развитием лексики языка слово *paý* перестало функционировать, а вместо него стала активной лексическая единица *aýak.* Активность слова *paý* проявляется в диалектной лексике. В диалектной лексике туркменского языка встречается такое понятие, как *paýapyl,* вобравшее в себя элемент *paý.* Слово *paýapyl* означает балку для опоры юрты, чтобы она не рухнула во время ветра. Например: Ýel turdy gar(a) öýö *paýapyl* li:rediler ‘Начался ветер, к юрте подпёрли балку’ [2: 144]. В диалектах туркменского языка слово *paýapyl* имеет еще значение моста. Элемент *paý* встречается также в составе слов *paýpişek* ‘костыль’, *paýpyk* ‘валенки’.

В языке анализируемого дестана имеет место слово *çoh* ‘много’. Например:

Salam eý, ýer götermez *çoh* günähi ‘Эй, привет, земля не будет держать *много* грехов’ [4: 90].

Лексическая единица *çoh* активна в языке классической литературы. Например:

Gel, eý dilber, meni gör kim, nije *çoh* ýanaram sensiz ‘Эй, любимая, посмотри как *долго*

буду я гореть (в огне любви) без тебя’[7: 129].

Рассматриваемое слово в современном туркменском языке не функционирует. Оно употребимо в других тюркских языках (например в азербайжданском, турецком) в значении ‘много’. В диалектах туркменского языка это слово функционирует в смысле ’много, раньше’. Например: Maniý *çoh* ça:ý nasarim ýoxde. Biз çoxdan bir ýerdä ‘Я *много* чаю не хочу. Мы изначально в одном и том же месте’ [2: 199].

Если в прошлом слово *çoh* употреблялось в литературном языке, то на современном этапе развития языка оно сохранилось в лексическом составе диалектов. Это дает возможность прийти к выводу, что диалекты, являясь неотъемлемой частью нашего языка, богаты языковыми средствами. В них хорошо сохранились устаревшие лексические единицы. Слово *çoh* на современном этапе функционирует в высоком стиле. Например: *Çoh* garaşdyň, aç gözüňni, Ajap eýýam gelendir ‘*Много* ждал (ты), открой глаза, пришла прекрасная пора’[9: 67].

Слово *leb* ‘губа’ употребляется в лексике дестана «Лейли и Меджнун». В высокочастотности употребления этого слова в прошлых веках можно убедиться, рассматривая язык других письменных памятников. Например: Sözlese şekeri akar, // *Leblerinden* şipa bilen ‘Если молвит, сладость с исцеленьем потечет с ее *губ*’ [4: 9].

Teşne *leb* olma Nowaýy... ‘Навои, не будь жаждущим *губ...* ’ [8: 5].

Eý şeker *leb*, ýary-şirin, ruzgärim, merheba! ‘Эй, сладостные *губы*, сладостна возлюбленная, година, добро пожаловать!’ [7: 88].

Слово *leb*, являясь заимствованной лексической единицей, не употребимо в современном туркменском языке. Оно встречается в диалектах туркменского языка в значении *губа* и в смысле *берег, побережье; обочина*. Например:

Derýa:(ny)ň bäri *levinde* ağaç ýaman köpti ‘На этом *берегу* реки было очень много деревьев’ [2: 121].

Значение *берег, побережье; обочина* слова *leb* на современном этапе вошло в состав топонимического наименования. Например, топоним *Lebap* (наименование одного из велаятов (области) Туркмении) состоит из частей *leb* ‘*берег, побережье*’ и *ab* ‘вода’. Дословно: *побережье воды*.

В языке дестана «Лейли и Меджнун» можно встретить слово *çarh* ‘колесо’. Например:

Çarhy-pelek myradyňy bermedi ‘*Колесо фортуны* не дало достигнуть цели’ [4: 26].

В языке классической литературы частотность употребления слова *çarh* высока. Например:

Çarhy-pelek duzak gurmuş ýolunda ‘*Колесо фортуны* строит западню на пути’ [6: 451].

Çarh haçan çar paralandy, men, aňa *çarh* olmadym ‘Когда *колесо* разлетелось на четыре части, я не стал ему *колесом*’[7: 188].

В приведенных примерах слово *çarh* употребляется в смысле *‘судьба, случай, предназначение’*. В языке классической литуратуры лексическая единица *çarh* функционирует в значениях *‘колесо, вращение; небо, судьба, мир’*. В говоре ставропольских туркмен значение слова *çarh* расширилось. В данном говоре это слово помимо значений

‘колесо, вращение; небо, судьба, мир’, употребляется в смысле *‘тело’*. Например: *Çarhym* a:gyrdy ‘*Тело* разболелось’[2: 195].

В современном туркменском языке сохранилось значение *‘колесо, вращение’* слова *çarh.* Во-первых, это слово имеет значение *‘вращающееся колесо’*, во-вторых, *‘прядильный станок’*, в-третьих, *‘колесо, вращающееся вокруг своей оси’*, в-четвертых, *‘станок, с вращающим колесом для заточки ножа, топора’* [10: 740].

Слово *çarh* имеет место и в устойчивых сочетаниях. Например, фразеологизм *çarh urmak ‘быстро вращаться вокруг себя’*. Переносное значение: *‘метаться туда-сюда’*. Также в современном туркменском языке слово *çarh* употребляется в переносном значении, обозначая *‘судьбу, предначертание, рок’*.

В исследуемом нами языке дестана встречается слово *aş* ‘еда’. Например:

Aş-nan bilen işi bolmady ‘(Он) не интересовался едой’ [4:17]. Лексическая единица *aş* в языке дестана обозначает *‘пищу, обед’*. В современном туркменском языке это слово употребляется в значении *‘пища’* и в значении *‘лапши’*, готовившейся из теста вручную путем нарезания тонких полосок. Помимо этого в диалектах туркменского языка лексическая единица *aş* обозначает *‘плов’*. Например:

Desla:p ço:rwa berip, osom *aş* bera: sak-da boljakmyşdyk ‘Будет правильно, если сперва дадим суп, а затем *плов*’ [2: 28].

Слово *aş* как *еда* употребляется в языке классической литуратуры. Например: Gelen *aş* diýp gelmez, turşutmagyl ýüz ‘Не делай кислое выражение лица, пришедший не пришел за *едой*’ [6: 485].

Içerem gam metbuhundan (aşhana, aşpezhana) dürli-dürli *aşlar* ‘Выпью на поварне печали разную еду’ [7: 38].

В языке дестана Андалиба «Лейли и Меджнун» наличествуют лексические единицы, характерные языку классической литературы. И поныне, что очень отрадно отметить, эти лексические единицы употребляются в диалектах туркменского языка. Этот факт свидетельствует о том, что туркменский язык прошел определенный исторический путь развития, и язык дестанов, диалектов является богатым источником для изучения его истории, так как они пронесли через столетия до наших дней ценные языковые единицы, одни из которых вышли из повседневного обихода, другие продолжают активно употребляться в языке на современном этапе.

Литература:

1. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006. 908 с.

2. Arazkulyýew S., Atanyýazow S., Berdiýew R., Saparowa G**.** Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. Aşgabat: Ylym 1977. 216 s.

3. Baýram han**.** Türkmen diwany. Aşgabat: Ylym. 2000. 64 s.

4. Dessanlar. Aşgabat: Magaryf, 1982. 248 s.

5. Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat: Türkmenistan,

1988. 512 s.

6. Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat: Türkmenistan, 1976. 512 s.

7. Nesimi. Şygyrlar. Aşgabat: Türkmenistan, 1972. 288 s.

8. Nowaýy. Saýlanan eserler. Aşgabat: Magaryf, 1948. 201 s.

9. Şagulyýewa G. Ak gülleriň–ak ýolum. Saýlanan eserler. Aşgabat:Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 280 s.

10. Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasynyň neşirýaty, 1962. 866 s.

© Нурыева О.А., 2024

УДК 37.035.6

Рәхмәтуллина Вәлимә Вәкил ҡыҙы,
тәрбиәсе, МАББУ Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ к., БР.

Балаларҙы шәхес булараҡ үҫтереүҙә әкиәттәрҙең роле

Тәрбиәле, мәҙәниәтле, ижади ҡарашлы бала – өмөтлө киләсәк ул. Шуның өсөн дә балалар баҡсаһында юғары әхлаҡлы, һәләтле шәхес тәрбиәләү мөҡәддәс бурыс һынала.

Бөгөнгө көндә баланың һәләтен күреү һәм үҫтереү, әүҙемлеген арттырыу, берҙәмлек тойғоһо тәрбиәләү өсөн ниндәй мөмкинлектәрҙе файҙаныларға кәрәк? Ғөмүмән, мәктәпкәсә белем биреү баҡсаларында ижади шәхестәрҙе нисек үҫтерергә?

Баланы шәхес булараҡ үҫтереүҙә халыҡ аҡылына һәм тәжрибәһенә таяныу мөһим. Сөнки һәр кеше үҙ халҡының рухи байлығына эйә булғанда, тәрбиәле, әҙәпле, мәҙәниәтле була ала. Шуға күрә, үҙ эш тәжрибәмдә халҡыбыҙҙың тормош фәлсәфәһе сағылған әкиәттәр аша һәр балала айырым шәхесте күрә һәм үҫтерә белергә, туған телгә һөйөү-хөрмәт хисе тәрбиәләргә ынтылам.

Әкиәттәр – башҡорт халҡының милли үҙаңын күрһәтеүсе рухи ҡомартҡы. Ысынлап та, әкиәт, халыҡ ижадының бер төрө булараҡ, матурлыҡ донъяһына саҡыра, геройҙар яҙмышын өйрәнеү аша балаларҙы аҡты ҡаранан, яҡшылыҡты яуызлыҡтан айырырға өйрәтә, балаларҙың рухи үҫешенә дөрөҫ йүнәлеш бирә.

Әкиәттәр өйрәнгәндә түбәндәге эш төрҙөрен алыу отошло.

Һорау-яуап. Әкиәт йөкмәткеһе менән танышҡас, йәнле аралашыу өсөн шарттар тыуҙырыу: был өҙөктә һүҙ кемдәр тураһында бара? Был ваҡиға ҡайҙа булған? Һиңә теге йәки был герой оҡшаймы? Был алым баланың фекерләүен, коммуникатив мөмкинлектәрен асырға ярҙам итә.

Ижади эш. Әкиәт йөкмәткеһе буйынса темаға ярашлы ижади эштәр тәкдим итергә була: һүрәт төшөрөү, пластилиндан әүәләү. Был эштәр баланың ижади һәләттәрен камиллаштырыуға килтерә.

Ролләп уйнау. Был алым ҡатмарлы ла, мауыҡтырғыс та. Баланы һөйләргә өйрәткәндә тейешле интонация, дөрөҫ пауза яһарға өйрәтеү бик мөһим. Тасуири һөйләргә өйрәтеү

маҡсатында тел шымартыу, ирендәргә гимнастика, тын алыу күнегеүҙәрен үткәреү отошло. Ролләп уйнау алымын ҡулланғанда баланың тойғоһо, фекере, аңы активлаша.

Әкиәтте сәхнәләштереү. Сәхнәлә уйнау, хәл-ваҡиғаны, сюжетты театрлаштырыу аша балаларҙың үҙ-ара аралашыуын һәм бер-береһенә йоғонто яһауын тәьмин итергә мөмкин. Шулай уҡ был алым тәрбиәүи һәм үҫтереүсе бурыстарҙы күҙ уңында тота. Әкиәттәрҙе сәхнәләштереүҙә ҡатнашҡан балалар кешеләр араһында үҙен матур, дөрөҫ тоторға, оялсанлыҡты еңергә, баҙап ҡалмаҫҡа, публика алдында сығыш яһарға өйрәнә.

Әкиәттәге өҙөктәрҙе һөйләтеү. Был алым баланың хәтерен нығыта, һүҙлек байлығын арттыра, һөйләү һәм аралашыу телмәрен үҫтерә.

Ғөмүмән алғанда, әкиәттәрҙең роле баһалап бөткөһөҙ. Әкиәттәр өлгөһөндә тәрбиәләү баланың һәр яҡлап үҫеше өсөн киң мөмкинлектәр булдыра. Ижади атмосфера тыуҙырыуға булышлыҡ итә. Әкиәттәр рухи ҡиммәттәребеҙҙе һаҡларға ярҙам итә, бала күңеленә изгелек орлоҡтары сәсә, киләсәк тормошҡа дөрөҫ ынтылыш бирә. Күреүебеҙсә, әкиәттәр нигеҙендә шәхес тәрбиәләүҙең ныҡлы нигеҙҙәре бар.

Ата-әсәләрҙе белем-тәрбиә биреү эшенә йәлеп итеү – мәктәпкәсә белем биреү ойошмаһының төп бурыстарының береһе булып тороуын да күҙ уңында тотоу мөһим. Баймаҡ ҡалаһының «Айыукай» балалар баҡсаһында ата-әсәләр менән тығыҙ бәйләнеш булдырылған. Балаларҙың ата-әсәләре беҙҙең менән бер тулҡында тибрәлә. Был дөйөм эшебеҙ – балаларҙың белем-тәрбиәһе өсөн мөһим икәнен яҡшы аңлайҙар, шуға ла һәр башланғыстарыбыҙҙы күтәреп сығырға әҙер торалар. Ата-әсәләр менән «Ҡыҙыҡлы әкиәттәр», «Бала тәрбиәләүҙә әкиәттәрҙең роле» тигән темаларға һөйләшеүҙәр уҙҙы. Әсәйҙәр өҫтәл, бармаҡ театры өсөн ҡурсаҡтар тегеүҙә ярҙам иттеләр, атайҙар декорация эшләнеләр. Шулай уҡ ата-әсәләр балалар менән бергә «Өләсәйем һандығы», «Әкиәтле һандыҡ» конкурстарында әүҙем ҡатнашалар, еңеүҙәр яулайҙар.

Йомғаҡлап әйткәндә, балаларҙың хәтере, күңеле – һутлы тупраҡ ул! Ата-әсәләр менән алға уртаҡ маҡсаттар ҡуйып, ижади йүнәлештә эшләгәндә тағы ла юғарыраҡ һөҙөмтәләргә ирешергә һәм илһөйәр, телһөйәр быуын тәрбиәләргә мөмкин.

Әҙәбиәт:

1. Галин С. Башҡорт фольклоры. Пермь, 1998.
2. Башҡорт халыҡ ижады. Том 1 / төҙ. Ә. Харисов. Өфө, 1954.
3. Башҡорт балалар баҡсалары өсөн комплекслы уҡытыу-тәрбиә программаһы.
4. Галин С. Тел асҡысы халыҡта. Өфө: Китап, 1999.

© Рәхмәтуллина В.В., 2024

УДК 37.035.6

Рәхмәтуллина Ынйы Сәлимйән ҡыҙы,
тәрбиәсе, Бала үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы,Баймаҡ к., БР

Фольклор өлгөһө булараҡ бишек йыры аша балаларҙа башҡорт теленә һөйөү тәрбиәләү

Халҡыбыҙҙа бишек йырҙары борон-борондан барлыҡҡа килеүе барыбыҙға ла билдәле. Иң боронғо фольклор жанрҙарының береһе ул бишек йырҙары. Традицион халыҡ мәҙәниәтендә бишек йыры магия һаҡ функцияһын үтәүе мөмкин. Барлыҡ халыҡтарҙа ла бишек йыры инструменттар талап итмәй, уны башҡарыу өсөн тауыш ҡына етә. Борон-борондан баланы сәңгелдәккә һалып бәүетеү – тылсымлы сара, төрлө ышаныуҙарға бәйле йола булған. Йыр-моңға, һүҙгә, тел байлығына әүәҫ ҡатын-ҡыҙҙар сабыйҙарын бәпләп йоҡлатҡанда уйлап сығарған, сабыйына һөйөү менән тулы шиғри, моңло юлдарҙы әйләнә-тирәләгеләр, йорттағы башҡа заттар отоп алып, улар халыҡ араһында ла таралып китер булған, быуындан-быуынға күсеп, беҙҙең көндәргә лә килеп еткән.

Әле һөйләшә лә белмәгән бала йырҙы тыңлай-тыңлай иҙерәп йоҡлап та китә. Йырҙың йөкмәткеһе башлыса ҡатын-ҡыҙҙың күңел торошон, рухи донъяһын сағылдырып, күбеһенсә теләктәрҙән тора.

Әлли-бәлли итәр ул,
Йоҡлап ҡына китәр ул,
Тиҙҙән үҫеп етер ул,
Уҡып белем алыр ул.
Йәки:
Тиҙҙән үҫеп етер ул,
Армияға китер ул.

Өләсәй тәрбиәһендә үҫкән балалар әсәйҙәренең эштә, ниндәйҙер мәшәҡәттә булыуҙарын ишетә, кескәй генә булыуҙарына ҡарамаҫтан, аңдарына һеңдереп, белеп үҫә улар.

Әлли-бәлли бәпкәһе,
Ҡайҙа киткән әсәһе,
Ҡайынлыҡҡа еләккә,
Бәпесенә бүләккә.

Бишек йырҙары эш-мәшәҡәт, йорт-ҡура тирәһенә лә бәйле хәлдәрҙе тасуирлаған:

Аллаһыу-аллаһыу,
Кәзәләрен тауға ҡыу,
Тауҙан ҡайтһа, һыуға ҡыу,
Һыуҙан ҡайтһа, һуй ҙа ҡуй-й-и-и.

Кешеләр, кешене серле дошманлыҡ көсө уратып алған, тип ышанған, һәм әгәр бала төшөндә ниндәйҙер насар, ҡурҡыныс нәмәне күрһә, был инде ҡабатланмаҫ, тип уйлаған.

Ҡайһы бер халыҡтарҙа, шул иҫәптән башҡорттарҙа, ла бишек йырҙары баланы боҙомдарҙан һаҡлай тип иҫәпләнгән. Һуңғараҡ бишек йырҙары тылсымлы элементтарын юғалта, киләсәккә изге теләктәр мәғәнәһенә эйә була.

Әсәй-өләсәйҙәр бишек йырҙары аша әҙәп-әхлаҡ, яҡшылыҡ һәм яуызлыҡ, ихласлыҡ, изгелек, ярҙамсыллыҡ төшөнсәләре тураһында тәүге мәғлүмәттәрҙе бирә. Шуныһы иғтибарға лайыҡ, был йырҙарҙа һис кенә лә вәғәз уҡыу, нотоҡ һөйләү юҡ. Йырҙар бәпесте яратыу, һөйөү һүҙҙәре менән тулы, бының менән бәпескә, бәпестең үҙенә, ата-әсәһенә, туған-тумасаға, күрше-күләнгә, донъяға ҡарата һөйөү, ихтирам тойғолары тәрбиәләнә, ғөрөф-ғәҙәттәрҙе белеп үҫеүгә лә булышлыҡ итә. Шуның менән бергә, әлбиттә, туған телгә ҡарата ла һөйөү тәрбиәләй.

Бишек йырҙары ир балаға, ҡыҙ балаға айырым йөкмәткеле. Йырҙар, билдәле булыуынса, ике төрҙән тора, халыҡ йырҙары һәм әҙәби бишек йырҙары. Халыҡ бишек йырҙары тыуған яҡ моңдарын, милли моңдо, телде аңлауға, белеүгә, ауыҙ-тел ижадының күркәмлеген тойоуға ҡоролған. Автор йырҙары бер ни тиклем ҡатмарлыраҡ, көй ритмдары ла башҡаса:

Минең йондоҙом

Зәңгәр күктә йондоҙҙар күп,
Ҡайһы(һы)н һайларға икән?
Минең дә йондоҙом барҙыр,
Тик ул ҡайҙарҙа икән?
Юлдары йыраҡ булһа ла
Һағынып ҡайта йондоҙон.
Зөһрә йондоҙға тиңләнем
Алһыу йөҙлө Ер ҡыҙын.
Алһыу йөҙлө, зифа буйлы,
Төн сере күҙҙәрендә
Аҡҡоштар булып йөҙәһең
Хыялым күлдәрендә... (Илшат Хәлилов һүҙҙәре һәм көйө).

Сәңгелдәк йыры

Йом күҙеңде, матурҡайым,
Бәү-бәү итеп йоҡлатайым,
Ҡояш та бит күҙен йомдо,
Офоҡтарға китеп сумды.
Йоҡла, балам, йоҡла, балам,
Мин яныңда һинең һаман.
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү,
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү.
Үтеп китте тағы бер көн,
Килде инде ҡараңғы төн,
Йоҡлай кеше, йоҡлай ҡоштар,

Өйҙәрҙә лә һүнгән уттар.
Һин дә йоҡла, бәхет гөлөм,
Матур-матур төштәр күреп.
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү,
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү.
Тыпыр-тыпыр аяҡтарың,
Ҡулдарың һәм бармаҡтарың,
Бөтәһе лә тынып ҡалған,
Көн буйына арып талған.
Ял итһендәр күҙҙәрең дә,
Йоҡо ҡунған үҙҙәренә.
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү,
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү.
Бәхетле бул, балаҡайым,
Тәүфиҡлы бул, балаҡайым.
Теләктәрем ҡабул булһын,
Күңелеңдә ҡалыр булһын.
Таңдарың гел балҡып атһын,
Йәшәүеңдән яҡты ҡалһын.
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү,
Әлли-бәлли, бәлли, бәү-бәү (Гөлфиә Юнысова һүҙҙәре, Роза Сәхәүетдинова көйө)

Бишек йырҙары аша бала моңдо, шиғри матурлыҡты таный, тәрбиәле, тыныс холоҡло булып үҫә. Бишек йырҙары баланың сабый ваҡыттан уҡ телде өйрәнеү, белеү, һаҡлау өсөн иң кәрәкле, иң ҡулай сара. Тик хәҙерге заманда йәш әсәләр, атайҙар, сабыйҙарына бишек йырын көйләп ултырыуҙы кәрәк тип тапмайҙар. Улар халҡыбыҙҙың ауыҙ-тел ижадының был төрөнөң һәр яҡлап та ни тиклем ҙур файҙаға эйә булыуын аңлап еткермәйҙер. «Йәншишмә» гәзите, «Шоңҡар» журналы, «Юлдаш» радиоһы, телевидение был юҫыҡта әүҙем эшләй, бишек йырҙары менән туранан-тура бәйле төрлө матур саралар, конкурстар үткәрә. Беҙҙең балалар баҡсаһы ла шул сараларҙа ҡатнашып тора. Балаларыбыҙҙы бишек йырҙары менән бәпләп үҫтерәйек. Балалар баҡсаһында, ҡурсаҡтар менән бәпес йоҡлатыу кеүек файҙалы дәрестәр үткәреүҙе планға күпләп индерергә мөмкин. Шул рәүешле фольклор өлгөһө булараҡ бишек йырҙарыбыҙ аша балаларҙа башҡорт теленә – туған телебеҙгә ҡарата һөйөү тәрбиәләй алырбыҙ, тип ышанам.

© Рәхмәтуллина Ы.С., 2024

УДК 373

Сагдиева Рамиля Камиловна,
доцент, КФУ, г. Казань, РТ

Особенности заданий в новых учебниках по родному (татарскому) языку

В последние годы произошли изменения в программе по предмету «Родной (татарский) язык». Новый учебник «Родной (татарский) язык» каждого класса состоит из четырех разделов, который имеет свою тему: «Я», «Мир вокруг меня», «Моя Родина», «Мир татарского народа». Каждая тема начинается со шмуца, который раскрывает содержание этой темы, и она рассчитана на одну учебную четверть. Как и в других учебниках, имеются условные знаки, обозначающие письменную, речевую или проектную деятельность, словарную и парную работу, интересные факты и задания повышенной сложности.

Тема «Я» каждого класса ориентирована на следующие подтемы: школьная пора, ученическая деятельность, уважение к учителю, любовь к родителям, помощь пожилым людям, качества человечности, дружбы, терпения, роль книг в жизни человека и т.д.

Вторая тема – «Мир вокруг меня». Внимание акцентируется на следующих подтемах: бережное отношение к природе, мир животных и птиц, роль деревьев и цветов в жизни людей, водоемы, небесные явления, природные богатства и т.д. Материал ориентирован на знакомство с внешним миром, расширение кругозора обучающегося.

Под темой «Моя Родина» подразумеваются воспитание патриотизма, толерантности, ознакомление с привлекательными местами России, сельским туризмом, городской и сельской жизнью, национальными праздниками и т.д.

В теме «Мир татарского народа» речь идет о традициях татарского народа, описываются быт и культура, народные промыслы, рассказывается об известных творческих личностях и т.д.

В чем же особенности заданий новых учебников? В 5 классе ученикам мы предлагаем выполнить проектную работу на тему «В гостях у поэта». Прежде чем приступить к выполнению проектной работы, учащиеся разбирают следующие задания: из картотеки нужно найти известного татарского поэта Габдуллу Тукая. Они должны вспомнить, что картотека составляется по фамилиям. Потом ребята сами составляют картотеку произведений поэта. Предлагается несколько стихотворений Г. Тукая, изученных на уроках татарской литературы, для повторения пройденного грамматического материала. Дается интересный материал из биографии данного автора. На примере этих заданий учащиеся учатся сами анализировать творчество того или иного поэта либо писателя, составить задания одноклассникам [1: 64-67].

С каждым днем актуальней становится сельский туризм. Наряду с повторением глаголов, ученики узнают интересные факты о сельской жизни. Здесь в качестве примера мы взяли эпизод из 6-го класса, где речь идет о разновидностях бань. Работу со словарем сделали в виде лабиринта, то есть рисунок той или иной принадлежности бани, татарское

название и русский перевод. В электронной версии как дополнительное задание даются советы, используя повелительное наклонение глагола, как вести себя и как париться в бане. В упражнении 53 нарисован рисунок, который раскрывает суть сельского туризма Краснодарского края. Ученик сам должен составить рассказ об этом исходя из данного рисунка, и предлагается сравнить свой текст с аудиотекстом, расположенным в электронном учебнике. Хочется обратить еще на один вид работы – рубрики: постарались дать интересные факты, например информация о даче. Как известно, дача свойственна только нашей стране, и дачная жизнь россиян начинается с Петра первого, акцент делается и на этимологию этого слова. Ребятам также интересно будет, где же находится самая большая деревня. Оказывается, в России самая большая деревня – Новая Усмань, проживает там 30 тысяч человек. А самая большая татарская деревня не в Татарстане, а в Пензенской области, деревня Средняя Елюзань. Такие рубрики помогают привлечь учеников к изучению родного языка [2: 36–38].

В рамках темы «Моя родина» решили рассказать и про национальные блюда. Ознакомив с разными блюдами, такими как пәрәпәч у удмуртов, хуплу у чуваш, эрзян у мордва, сокта, лошка у марийцев, формируем и диалог культур [2: 95–101].

Показав красоту Родины, мы можем воспитать патриотические чувства у детей. Например, используя текст о Крымском полуострове, переходим к рассказу о крымских татар: их быт, чем они занимаются, одежда, чем они отличаются от татар других регионов и т.д. Потом плавно переходим к следующему упражнению, где ребятам предлагается сделать проектную работу о местных татарах: особенности вашего региона, диалектальные особенности этих татар, как одеваются и т.д. [4: 24–25].

Дальше предлагается цитата Василия Белова: «Воспитывает человека то, что существует еще до его рождения: дом и семья, близкие и дальние родственники, старшие сверстники». Учащиеся читают и переводят это предложение, выполняют грамматическую работу и как дополнительное задание задается вопрос: «Воспитывает ли человека природа родного края?». И таким образом сочетаются патриотическое воспитание и бережное отношение к природе родной земли. Дальше речь идет об озерах России, дается иллюстративный материал для наглядности. Предлагаем перечислить и другие озера России, рассказать, чем же отличается озеро от других водоемов [4: 32–33].

Когда загадки идут как фактический материал, мы решили использовать и мнемотехнологию. Как показывает практика, ученикам это очень интересно и привлекает их внимание. В упражнении 18 ответ загадки – карта. И мы плавно переходим к обсуждению карты. В упражнении 19 дали очень интересный текст о Родине Владимира Солоухина. Ученики читают и рассказывают содержание данного текста на родном языке. Даются сопутствующие вопросы: Что означает Родина в твоем понимании? Чем отличаются Родина и родная земля? Предлагается посмотреть карту родной земли, составить путеводитель для путешествия. Нужно и организовать беседу о том, как мы должны вести себя в путешествиях. В рамках упражнения 24 каждый ученик может испытать себя в качестве экскурсовода [3: 18–21].

По учебному плану должна быть работа с текстом. Здесь отрабатываются такие навыки, как говорение, письмо, восприятие на вслух, наглядное восприятие.

Время меняется, и если мы говорим, что дети они и есть дети, то и у каждого поколения другое мышление, другие интересы. Поэтому хорошо, что можем обновлять УМК.

Литература:

1. Сәгъдиева Р.К. Туган тел (татар теле). 5 класс. Ике кисәктә. Икенче кисәк: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2023. 176 б.

2. Сәгъдиева Р.К. Туган тел (татар теле). 6 класс. Ике кисәктә. Икенче кисәк: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2023. 176 б.

3. Сәгъдиева Р.К. Туган тел (татар теле). 7 класс. Ике кисәктә. Икенче кисәк: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2023. 152 б.

4. Сәгъдиева Р.К. Туган тел (татар теле). 8 класс. Ике кисәктә. Икенче кисәк: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) / Р.К. Сәгъдиева, К.Ф. Фәйзрахманова. Казан: «Мәгариф-Вакыт»нәшр., 2023, 120 б.

© Сагдиева Р.К., 2024

УДК 811.512.141

Саньярова Рамиля Рамилевна,
канд. филол. наук, доцент
Батыров Акмырат Батырович,
магистрант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Теоретические проблемы вербализации концепта «труд» в башкирском и туркменском языках

Каждый исследователь характеризует «концепт» по-разному, но у всех позиций есть точки соприкосновения. По мнению Т.В. Сухановой, есть всего лишь три основных подхода к изучению контекста. Все они определяют концепт как связь между словами и действительностью [1: 2]. Н.Н. Гончарова полагает, что концепт – это ничто иное, как итог смыслообразования, понимание терминов и слов зависит от каждого человека, от социума. Концепт может меняться, все зависит от развития общества, от приобретенного народом опыта, от знаний [2: 233]. Для нашего исследования главное то, что в терминах заложены представления, культура мира, мировоззрения народов. И благодаря пониманию значения

тех или иных слов мы можем лучше понять мысли и идеи тех, кто, с первого взгляда, сильно от нас отличается. Как считает И.С. Шулятиков, концепт – это «единица коллективного сознания, отправляющая к высшим духовным ценностям, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой» [3: 101]. К аналогичному выводу пришла Т.В. Суханова, заключив, что в современной когнитивной лингвистике концепт включает в себя смысл, содержание и оценку какого-либо объекта. А также концепт помогает понять культуру, традиции и индивидуальность представителей народа [4: 4]. Мы также согласны с мнением Ж.Б. Абильдиновой и Б.Н. Карпец, которые считают, что концепт отражает мир и позволяет сформировать картину менталитета народа [5: .276].

Под словом «труд» принято считать действия, которые непременно имеют характер тяжелого физического труда, манипуляции, которые требуют больших моральных и физических затрат. Кроме того, «труд» также подразумевает под собой муки душевные, муки совести, кризис идей [6: 208]. Иными словами, слово «труд» связано не только с большими физическими нагрузками, но и с духовной жизнью человека, с преодолением моральных и душевных невзгод. Благодаря труду человек облагораживает свою жизнь, улучшает ее качество, творит новые вещи и изменяет реальность, делает жизнь более удобной и комфортной. Термин «труд» подразумевает под собой упорство, трудолюбие, желание развиваться, менять мир к лучшему и ассоциируется лишь с положительными качествами, которые есть в человеке.

Л.А. Иткулова, изучая правовые идеи башкир и их мировоззрение, определила, что башкирский народ отличается от иных добротой, мягкостью характера, гуманизмом, взаимопомощью, чрезвычайно высоким уровнем гостеприимства, когда во главе стола всегда гость и ему достается все самое лучшее [7: 2]. Все эти качества неразрывно связаны с трудом, с почтительным отношением к физическому труду и необходимостью постоянно работать, находиться в движении.

Многовековая история башкир, связь башкирского народа с Россией, обучение детей в школах вместе с русскоязычными детьми показывает, что дети из числа башкир обучались ремеслу, умножали богатства пчеловодства в России, учились хозяйству, земледелию. По оценке З.Х. Шафикова, башкиры учили русских доброте, а сами вели себя воспитанно, дружелюбно, учили благодарному отношению к земле, к сельскому хозяйству, пчеловодству, поддерживали привычку к физическому труду [8: 5]. Все это важно понимать для нашего исследования, поскольку мы заключили, что концепт того или иного слова напрямую зависит от философии людей. Исходя из анализа мировоззрения башкир и их отношения к труду можно сделать вывод, что любая работа всегда была и будет в почете у башкир, они с благодарностью относятся к любому ремеслу, не привыкли лениться и живут в гармонии с природой.

Т.М. Аюпов считает, что туркменский и башкирский народы объединяют схожести в языке за счет тесных взаимоотношений и смешения культур. Между ними практиковались межнациональные браки, что вполне естественно из-за миграции народов [9: 74]. Отношения между туркменами и башкирами крепли благодаря совместной военной службе. Они должны

были найти общий язык, чтобы жить в гармонии, работать и налаживать отношения. Из этого следует вывод, что языки народов переплетались друг с другом, заимствовали все самое лучшее из культуры соседей.

Термин «труд» в башкирском языке представлен в нескольких словах. Главные из которых – хеҙмәт, эш, көс. Определим, в чем их различия. Хеҙмәт – это слово, с помощью которого можно продемонстрировать деятельность человека, как люди меняют окружающий мир, создают что-то новое, как физические, так и интеллектуальные продукты, творческие проекты [10]. Когда хотят сказать о труде, то используют «хеҙмәт». Данное слово включает в себя концепты «службы в армии». Представим примеры употребления слова:

1) хөрмәтле һуғыш һәм хеҙмәт ветерандары (уважаемые ветераны войны и труда);
2) хеҙмәт өлкәһенең киләсәге (будущее сферы труда);
3) хеҙмәт тураһында (о труде);
4) Әлиәнең әсәһе мәктәптә хеҙмәт итә (мама Алии трудится в школе);
5) хеҙмәт министрлығы (министерство труда);
6) йәштәрҙең хеҙмәт һәм социаль гарантиялары шарттары (условия труда и социальной гарантии молодежи).

Слово также используется для обозначения устойчивых выражений:

1) хеҙмәтенә күрә хөрмәте (по труду и честь);
2) хеҙмәт кешене байыта (труд делает человека богатым);
3) яҡшы итеп хеҙмәт итеү – иң яҡшы сифат (трудолюбие – самое лучшее качество).

Можно сделать вывод, что «хеҙмәт» – наиболее распространенное слово для отображения «труда». Но тогда встает вопрос, чем оно отличается от термина «эш»? «Хеҙмәт» и «эш» на первый взгляд могут показаться словами-синонимами, но на самом деле это не так. «Эш» в башкирском языке используется чаще всего в отношении ремесла. То есть для обозначения должности, рабочего процесса, документов, наименования профессии, чтобы отобразить трудолюбие человека и не только. Например:

1) кем эшләмәй – шул ашамай! (кто не трудится, тот не ест!);
2) Сәлимәнең ағаһы эшһеҙ бер көн дә ултырмай (брат Салимы ни дня не сидит без труда);
3) эшләп йәшәүе рәхәт! (жить и трудиться – здорово!);

«Эш» используется в устойчивых выражениях:

1) кеше эше менән, ағас емеше менән (дерево славится плодами, а человек – делами);
2) башланған эш – бөткән эш (начатая работа – законченная работа, доделай до конца, раз начал);
3) тешең барҙа ашап ҡал, көсөң барҙа эшләп ҡал (ешь, пока рот свеж, трудись, пока сила есть);
4) эшләһәң – тир сыға, тир менән сир сыға (человек от лени болеет, а от труда здоровеет);
5) эшкә оҫта, һүҙгә ҡыҫҡа (больше дела, меньше слов).

Касательно термина «көс» хочется отметить, что он используется намного реже вышеупомянутых, поскольку подразумевает под собой духовную силу, упорство, энергию, отображает степень тяжести, с которой было совершено дело. К примеру:

– ул күп томлыҡты әҙерләүгә байтаҡ көс һалды (в подготовку многотомника был вложен большой его труд).

Мы видим, что башкиры относятся к труду с почетом, часто употребляют слова со смыслом «труд» в метафорах и устойчивых выражениях. В научных трудах, например в «Букваре для башкир» В.В. Катаринского, сказано, что пословицы и поговорки о труде на башкирском языке рассказывают о терпении, трудолюбии, о важности физического и умственного труда. Что способствует формированию ценностного отношения к труду. Это стало основой воспитания детей. Так, обучая подрастающее поколение русскому языку, было обнаружено, что оба народа воспринимают «труд» одинаково. Поэтому не возникало недопонимания. Так, изучая русский язык, но и сохраняя традиции башкирского языка, появлялось чувство родства у народов на основе общих идей [11: 377]. Однако стоит учитывать, что пословицы и поговорки сложно интерпретировать с одного языка на другой [12: 1]. Это устойчивые выражения, которые при переводе на другой язык могут менять исходный смысл. Мы привели в пример фразу «башланған эш – бөткән эш», что буквально переводится как «начатая работа – законченная работа». Но если сделать перевод более благозвучным, чтобы точнее передать смысл, то получится ’доделай до конца, раз начал’. Когда возникают подобные сложности, переводчики обращаются за помощью к паремиям. По характеристике Л.Б. Кацюба, паремия – это высказывание, которое относится к пословице, краткое устойчивое выражение, отражающее обобщённую ситуацию [13, с.67]. Поэтому упомянутый нами пример можно перевести, как ’доделай до конца, раз начал’. В паремиях отражена вся жизнь народов и по ним характеризуются люди.

Туркмены и башкиры имеют многовековую общую историю, основанную на дружелюбных отношениях в сферах культуры, экономики. Т.М. Аюпов считает, что многовековое взаимодействие этносов могло на протяжении всей истории меняться, усиливаться и ослабевать, но некогда не было разорвано [14: 76]. Отношения между двумя народами крепли и росли много веков, но особенно активное развитие получили после вхождения туркмен в состав России. Опыт межкультурных коммуникаций в советский период показывает, что была исполнена особая роль татаро-башкирской диаспоры в ликвидации безграмотности по всей Средней Азии [15: 17]. Башкиры приезжали в Туркмению и занимали должности учителей, наставников, преподавателей в женских учебных заведениях. До Великой Отечественной войны многие башкиры жили на территории Туркменистана и приезжали после войны обратно, чтобы жить там, продолжать работать и заводить семьи. Совместное обучение продолжает практиковаться и по сей день. В Башкортостане в настоящий момент туркмены учатся в вузах Башкортостана. По мнению руководителя Туркменского национально-культурного центра РБ «Единство» Сапармурата Шангалиева, туркмены наиболее часто выбирают Башкортостан для обучения, поскольку легко проходит адаптация к культуре. Есть схожести в языке, религиозных обычаях,

традициях, общее отношение к жизни и миру, Более того, адаптироваться легко именно за счет того, что туркмены живут в Башкортостане достаточно долго, многие ни одно поколение детей растят в республике, работают и не планируют переезжать [16].

Исследователь Н.Х. Хайытмурадов, изучая туркменские принципы мира и доверия определил, что миролюбивость – основное, самое главное качество туркмен, к которому они стремятся [17: 262]. Для них характерны терпеливость, дружба, уважительное отношение к соседям, верность близким и друзьям, гуманизм. Они считают, что всегда нужно идти на примирение, необходимо находить общие ценности с другими народами, а не враждовать. Ведь мирные взаимоотношения намного лучше, чем вражда и война. Таким образом, мы видим, что у башкир и туркмен много общего. Они воспевают добродетель, труд, уважительно относятся к окружающим людям и стремятся к гармоничному сосуществованию. Издревле труд у туркмен был в почете и остается таковым до сих пор. Они так же, как и башкиры, привыкли к тяжелой работе, занимаясь земледелием и скотоводством [18: 19]. Сложные климатические условия подразумевали постоянный, тяжелый физический труд. Более того, труд и работа не просто находятся в почете, они считаются священным долгом человека, то, без чего человек не является таковым. Поскольку это священная обязанность, то трудолюбие – это неотъемлемое качество народа, то, с чем туркмены рождаются, их воспитывают в благодарном отношении к работе и любому ремеслу, которое приносит пользу и делает человека более воспитанным, умным и трудолюбивым.

Для обозначения слова «труд» в туркменском языке используется «iş». К примеру: haýsy iş hakykatdan kanagatlandyrýar? (какой труд приносит истинное удовлетворение?).

Но также слово «iş» используется для обозначения должности, работы человека:

1) iş dolandyryjy (администратор);
2) iş topary (рабочая группа);
3) iş dolandyryjylyk (бизнес-процесс).

Иными словами, «iş» – это универсальный способ обозначить как дело, которым занимается человек, так и должность, трудовую функцию. Также с помощью данного слова можно отразить действие. Например:

1) işimden istifa ettim (я уволился с работы);
2) işe gidiyorum (я еду на работу);
3) iş arıyorum (я ищу работу).

Для того чтобы лучше понять, как именно в туркменском языке отображено слово «труд», какое к нему отношение, мы рассмотрим несколько метафор:

1) işläň, näçe kyn bolsa-da, Bereket, bu siziň hazynadyr (работу, как бы не была трудна, благослови, она – твоя);

2) başgalar üçin işlemek siziň öwrenişiňizdir (работа на других – твое ученье);

3) gutarylmadyk işde ýylanlar oturdylar (в начатом деле змеи засели);

4) güýjüňizi gaýgyrmaň, işläň we aglamaň. Adamlar üçin iş iň gowy lukman (сил не жалей, работай и не плачь. Для нас, людей, работа – лучший врач).

Мы можем сделать вывод о том, кто концепт «труд» в башкирском и туркменском языках имеет множество схожих черт. Труд в общем понимании в обеих языках ассоциируется с работой, с полезной умственной или физической деятельностью, с целенаправленными действиями, которые затрачивают много усилий телесных и душевных. Труд должен приносить полезные результаты для общества и окружающего мира. Одинаково ценным считается как интеллектуальный труд, так и физический. Это объясняется культурой и обычаями народов [19: 169]. Поскольку башкиры придерживались кочевого образа жизни, им всегда приходилось находиться в движении, ухаживать за скотом, переезжать с места на место. Оседлый образ жизни был не для них, а для частых перемещений требовалась большая работа умственного и физического характеров. Поэтому труд у башкир в почете, так как многие башкиры продолжают жить в деревнях. Для туркмен же труд – это обязательная составляющая представителя народа, это достоинство туркмен, долг, который человек обязательно должен исполнять. Общим в отношении к труду является тот факт, что при занятии полезным делом, ремеслом, человек формирует себя, свой характер, становится лучше как личность. О человеке судят исходя из его отношения к «труду». Если человек ленивый, то это очень многое говорит о нем. В том числе о его моральных и нравственных ориентирах. Лень не в почете. Ценится трудолюбие, которое подразумевает под собой взаимопомощь, товарищество и терпение.

Литература:

1. Суханова Т.В. Концепт как основное понятие современной когнитивной лингвистики // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. 2008. № 4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-kak-osnovnoe-ponyatie-sovremennoy-kognitivnoy-lingvistiki (дата обращения: 14.08.2023).
2. Гончарова Н.Н. Концепт – основная единица языковых картин мира // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. 2013. № 1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-osnovnaya-edinitsa-yazykovyh-kartin-mira (дата обращения: 14.08.2023).
3. Шулятиков И.С. Термин «Концепт» в современной лингвистике // Вестник ВятГУ. 2015. № 12. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/termin-kontsept-v-sovremennoy-lingvistike-1 (дата обращения: 11.08.2023).
4. Суханова Т.В. Концепт как основное понятие современной когнитивной лингвистики // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. 2008. № 4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-kak-osnovnoe-ponyatie-sovremennoy-kognitivnoy-lingvistiki (дата обращения: 11.08.2023).
5. Абильдинова Ж.Б. Концепт как лингвокогнитивное понятие // Молодой ученый. 2021. № 12 (354). С. 272–276. URL: https://moluch.ru/archive/354/79315/ (дата обращения: 15.08.2023).
6. Слюсарев В.В., Хусяинов Т.М. Культурно-антропологическое значение концепта «труд» (на материалах лексем славянских языков) // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Философия. Политология. Культурология. 2018. № 3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kulturno-antropologicheskoe-

znachenie-kontsepta-trud-na-materialah-leksem-slavyanskih-yazykov(дата обращения:11.08.2023).

7. Иткулова Л.А. Правовые идеи в башкирской культуре: мировоззренческий аспект // Теория и практика общественного развития. 2015. № 20. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-idei-v-bashkirskoy-kulture-mirovozzrencheskiy-aspekt (дата обращения: 14.08.2023).

8. Шафикова З.Х. Из истории возникновения и развития профессионального образования башкир в XVIII–XIX вв. // Вестник Башкирск. ун-та. 2010. № 2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-vozniknoveniya-i-razvitiya-professionalnogo-obrazovaniya-bashkir-v-xviii-xix-vv (дата обращения: 14.08.2023).

9. Аюпов Т.М. Эволюция башкиро-туркменского этнокультурного взаимодействия от Средневековья до наших дней // Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. 2022. № 2 (112).

10. Аюпов Т.М. Эволюция башкиро-туркменского этнокультурного взаимодействия от средневековья до наших дней // Известия АлтГУ. 2020. № 2 (112). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-bashkiro-turkmenskogo-etnokulturnogo-vzaimodeystviya-ot-srednevekovya-do-nashih-dney (дата обращения: 11.08.2023).

11. Аюпов Т.М. Башкиры в Туркменистане: опыт межкультурных коммуникаций в советский период // Известия АлтГУ. 2020. № 3 (113). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/bashkiry-v-turkmenistane-opyt-mezhkulturnyh-kommunikatsiy-v-sovetskiy-period (дата обращения: 14.08.2023).

12. Glosbe [Электронный ресурс] / Русский – башкирский словарь.URL: https://glosbe.com/ru/ba/труд.

13. Файзуллина Л.Р. О трудовом воспитании детей в «букваре для башкир» В.В. Катаринского // Проблемы современного педагогического образования. 2018. № 59-2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/o-trudovom-vospitanii-detey-v-bukvare-dlya-bashkir-v-v-katarinskogo (дата обращения: 11.08.2023).

14. Надршина Ф.А. Башкирские пословицы и поговорки в записях С.Г. Рыбакова // Проблемы востоковедения. 2009. № 3 (45). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/bashkirskie-poslovitsy-i-pogovorki-v-zapisyah-s-g-rybakova (дата обращения: 14.08.2023).

15. Кацюба Л.Б. Определение паремии (лингвистический аспект дефиниции) // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2013. № 1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/opredelenie-paremii-lingvisticheskiy-aspekt-definitsii (дата обращения: 14.08.2023).

16. По характеру туркмены и башкиры схожи... [Электронный ресурс] / Вечерняя Уфа. Гузель Юсупова. URL: http://vechufa.ru/public/print:page,1,22395-po-harakteru-turkmeny-i-bashkiry-shozhi.html.

17. Хайытмурадов Н.Х. Туркменские принципы мира и доверия // Молодой ученый. 2023. № 15 (462). С. 262-264. URL: https://moluch.ru/archive/462/101488/ (дата обращения: 14.08.2023).

18. Аминов И.И. Социально-экономический строй туркмен в доколониальный период // Вестник Московского университета МВД России. 2015. № 12. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-ekonomicheskiy-stroy-turkmen-v-dokolonialnyy-period (дата обращения: 14.08.2023).

19. Шакурова Ф.А. Социальные ценности в башкирском обществе второй половины XVI–XVIII вв. // Челябинский гуманитарий. 2010. № 1 (10). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-tsennosti-v-bashkirskom-obschestve-vtoroy-poloviny-xvi-xviii-vv (дата обращения: 11.08.2023).

© Саньярова Р.Р., Батыров А.Б., 2024.

УДК 811.512.141

Саньярова Рамиля Рамилевна,
канд. филол. наук, доцент
Тулебаев Салават Азатович
магистрант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Концепт «Ҡояш/Ай (Солнце/Луна)» в башкирском языке

Космологические представления зародились в глубокой древности из наблюдений человека за небом и небесными объектами. Люди наблюдали и наблюдают за Солнцем, Луной, другими небесными телами и явлениями из-за характера своего образа жизни и занятий. Древние представления выражались в поклонении и многочисленных ритуалах, обрядах, мифах. Это, в свою очередь, отражалось в языковой картине мира в самых разнообразных формах – метафорах, устойчивых выражениях, пословицах, загадках, приметах, фразеологизмах.

По космологическим представлениям, Солнце – сердце космоса, олицетворение высшего космического принципа, «разум мира», олицетворение жизни, света, силы и энергии.

Восприятие башкирским народом небесного светила Солнце «Ҡояш» включает традиционные признаки, как «свет, благо, время, движение, труд, тепло, добро, место, пространство и единственное».

Солнце в фольклоре играет сугубо положительную роль, осмысливается как благо и податель благ, тепла и света, воспринимается как живое существо и заключает в себе женское начало. В эпосе «Урал батыр» оно представлено женским персонажем – женой царя птиц и неба Самрау и матерью девушки – птицы Һомай: «Йәншишмәнән һыу алып, әсәм тәнен йыуҙырған. Үҙ нурына һуғарған барығыҙға билдәле Ҡояш тигән әсәм бар», «шул батшаның ҡояштан тыуып төшкән ҡыҙым бар». О женском начале Ҡояш говорится и в легендах: «Ҡояш дингеҙҙән сыҡҡан матур ҡыҙ». В башкирских заговорах обращаются: «Ҡояш апай» – «сестра солнце» – «Ҡояш апай сыҡ-сыҡ!»

В толковом словаре современного башкирского литературного языка «Ҡояш» трактуется следующим образом: 1. Ҡайнар газдан торған шар формаһындағы яҡтылыҡ

һәм йылылыҡ сығанығы булған Галактикалағы төп күк исеме (шарообразное небесное светило), например: ҡояш байыу (закат солнца). Ҡояш ҡалҡыу (восход солнца). Ҡояш бите (лик солнца). Ҡояш нуры (луч солнца). Ҡояш яҡтыһы (свет солнца). 2. Шул исемдән килә торған яҡтылыҡ, йылылыҡ (свет, тепло излучаемое этим светилом). Ҡояшта йылыныу (греться на солнце). Ҡояш төшөү (солнце падает). 3. Кеше тормошон биҙәгән, матурлаған бәхет, шатлыҡ сығанағы (то, что является источником радости, красоты, счастья). Бәхет ҡояшы (солнце счастья). Дан ҡояшы (солнце славы).

«Ҡояш» изначально мыслилось как одушевленное существо. И в современном языке можно встретить такое восприятие: ҡояш сыҡты, ҡалҡты, батты, тотолдо, алды, ҡараны и т. д. Ай бирҙе, ҡояш алды; Ҡояш яҡшыға ла, яманға ла бер тигеҙ ҡарай; Ялғансынан ҡояш биҙгән; Ҡояш сыҡҡас, ай кәрәкмәй. В фольклорных текстах «Ҡояш» мыслится как наделенное властью, использующее свою власть в интересах людей или против них: «Ҡояш юҡ – көн юҡ»; «Ҡояш янында – йылылыҡ, инәй янында – изгелек»; Көнгә янған тәндәрен, шырт ҡаплаған сәстәрен («Урал батыр») – выгореть на солнце – ҡояш ашау, көн ашау. Созреть на солнце – көнгә бешеү: «Мин ни күрҙем, ни күрҙем көнгә бешкән аш күрҙем» (еләк).

Солнце в значении светило встречается тогда, когда событие или время, связанное с ним, значимо для повествования: например, если до этого времени герой должен сделать сложную работу: «Ҡояш байып ҡараңғы төшә башлауға ҡуян ҡайтып инә» (Батыр этәс); «Ҡояш байыу менән улар яланда осраштылар, ти» (Һыуыҡ менән халҡын әкиәте). Выражение «Ҡояш тотолоу» – солнечное затмение отражает древние мифологические представления о том, что светило захватывается неким недобрым существом – злым духом, дьяволом. Солнце считалось священным, о нем нельзя было сказать «закатилось, взошло за горизонт, утонуло», следовало говорить «солнце стало богатым» – ҡояш байый «солнце садится». Глядя на солнце давали клятву – ана ҡояш «клянусь солнцем» (вот солнце). Солнечный означает что-то радостное и счастливое – ҡояшлы тормош (радостная жизнь).

Луна тоже женское начало мироздания. Уже в древности люди заметили сходство лунного цикла, то есть жизни луны с определенными жизненными циклами женщины. Отсюда очевидно сравнение женской красоты с луной, многочисленные женские имена с компонентом из наименования данной планеты. Например, в словаре башкирских имен есть имена: Айзилә, Айсара, Айсулпан, Айбулат, Айбүләк, Айгизәр, Айнур, Айһылыу, Айбикә, Алтынай.

В башкирской языковой картине мира ай – луна «месяц» обладает человеческими свойствами: ай тыуыу «наступление новолуния», ай башы «новолуние», ай ҡолаҡланыу – «появление ореола вокруг луны», ай битен йыуа «дождь в новолуние».

В башкирском языке представлены практически все стадии лунного цикла – ай араһы «конец старого и начало нового лунного месяца», ай башы «новолуние», яңы ай «молодой месяц», тулған ай «полная луна», иҫке ай «месяц на ущербе». Это говорит о том, что для башкир важна была каждая лунная стадия, они понимали, что луна влияет на погоду, учитывая порой очень суровые климатические условия. Отсюда большое количество примет,

связанных с лунными циклами и природными явлениями. Если луна в ореоле, быть бурану. Если молодой месяц светит ярко, то жди холода. Если во время нарождения молодого месяца подует ветер, то он будет дуть до конца месяца и другие. Хотя примет связанных с солнцем, с восходом и закатом солнца также не мало, но они более субъективны, чем наглядные фазы – формы луны. Если солнце видно издалека, то быть холоду. Если солнце низко опускается, то на завтра жди дождя. Если при заходе солнца с севера небо покраснеет, то роса падет и другие.

Это может быть объяснено и религиозными верованиями – в исламе приняты лунный календарь и летоисчисление. «Ай календары», «ай йылы» имеется только в башкирских обозначениях лунного года. При этом не забываются и народные наименования – кәкүк айы «май», сөнтөр ай «февраль» (короткий месяц).

Связанные с луной коннотации исключительно положительные – айҙынлы «светлый, лучезарный», айҙарлы «почтенный, уважаемый всеми», айсыҡ «уменьшительное от ай», название узора в виде полумесяца. Это отражается и в личных именах с компонентом из наименования луны – Айбул (будь как луна светочем), Айбәк (будь вечным как луна), Айнур (лучезарный, яркий, красивый), Айназа (красивая, нежная) и другие.

Таким образом, изложенные лексические данные башкирского языка через мифологические представления помогают объективно объяснить, почему семантические составляющие выражений, ассоциативно связанных с Солнцем и Луной, антропоморфно персонифицированы, относятся к эмоциональной сфере. Это также свидетельствует, что картина мира, отображаемая в человеческом сознании и фиксируемая языком, может быть воспроизведена только при глобальном учете всего текста данного языка, то есть текста, порождаемого всем обществом, текста как длительного акта понимания окружающего мира.

Картина мира создается человечеством в независимости от особенностей познавательной деятельности человека и его бытием в различных географических, исторических, культурных и других условиях.

Литература:

1. Ахтямов М.Х. Словарь башкирских народных пословиц и поговорок. Уфа, 2008. 774 с.

2. Кульсарина Г.Г. Концепт «солнце» («ҡояш») в башкирской языковой картине мира (на материале фольклорных текстов). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-solntse-oyash-v-bashkirskoy-yazykovoy-kartine-mira-na-materiale-folklornyh-tekstov?ysclid=lse8tcfojp881142248 (дата обращения: 16. 11.2023).

3. Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: монография. Волгоград: Перемена, 2004. 32 с.

4. Степанов Ю.С. Интертекст – среда обитания культурных концептов» (К основаниям сравн. концептологии) // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. 2001. Т. 60. С. 3–11.

5. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: науч. изд. / под ред. И.А. Стернина. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001. С. 58–65.

6. Хизбуллина Д.И. О космологических представлениях по данным языка. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/o-kosmologicheskih-predstavleniyah-po-dannym-yazyka?ysclid=lse85t4k9m927979360 (дата обращения: 20.11.2023).

7. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. М.: Наука, 2010. 452 с.

© Саньярова Р.Р., Тулебаев С.А., 2024.

УДК 372.881.1

Сапарбаева Алтын Махметжановна
канд. пед. наук, доцент Казахского университета
международных отношений и мировых языков
им Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан

Основа коммуникативной направленности в подготовке студентов

Основой коммуникативного подхода в языковой подготовке студентов считается способность реализовать языковую норму и коммуникативные возможности лингвистических единиц в конкретной речевой ситуации. Обязательным условием этого является усиление внимания к проблеме поиска правильного, наиболее точного в смысловом отношении, стилистически и ситуативно-уместного выразительного средства языка в соответствии с целями и содержанием речи. Такой подход поможет студентам-билингвам осознать, что языковые факты могут изучаться не только с фонетической, грамматической, лексической, словообразовательной точек зрения, но и с точки зрения их функционирования в определенных стилях и жанрах, т.е. с позиции их предназначения в речи.

Формирование языковой личности, владеющей нормами литературного языка, свободно выражающей свои мысли и чувства в устной и письменной формах, соблюдающей этические нормы общения, является одной из приоритетных целей обучения русскому языку.

Важнейшим признаком литературного языка считается нормативность, которая проявляется как в его письменной, так и в устной форме. Н.Н.Семенюк определяет норму как «некоторую совокупность коллективных реализаций языковой системы, принятых обществом на определенном этапе его развития и осознаваемых им как правильные и образцовые» [1: 566]. Таким образом, языковая норма – это наиболее предпочтительная для обслуживания носителей данного языка и наиболее целесообразная система средств выражения на всех лингвистических уровнях; единообразное, общепризнанное употребление элементов языка (слов, словосочетаний, предложений).

Признаками языковой нормы являются относительная устойчивость, распространенность, общеупотребительность и общеобязательность, фиксированность.

Норма формируется на основе узуса, обычности и распространенности в языковой практике и характеризуется отражением тенденций развития языка.

Нормативность присуща всем уровням литературного языка. Существуют нормы синтаксические, морфологические, фонетические, орфоэпические и др. В связи с изучаемой проблемой особый интерес представляют лексическая и стилистическая нормы языка.

Под лексическими нормами обычно понимается «правильность выбора слова и уместность применения его в общеизвестном значении и в общепринятых сочетаниях» [2: 123]. Особая важность соблюдения лексических норм определяется необходимостью полного взаимопонимания между говорящим (пишущим) и слушающим (читающим), что составляет саму суть языкового общения. Одним из основных требований соблюдения норм словоупотребления является уместное применение слова в присущем ему лексическом значении. Однако следует иметь в виду, что точность словоупотребления вовсе не заключается в догматичном следовании исконному (иногда утраченному или угасающему) значению слова. Это понятие складывается из суммы признаков: распространенность и регулярная воспроизводимость данного значения слова, соответствие его общему психолингвистическому механизму семантического развития, созвучность традиционным и культурно-историческим факторам, общественно-эстетическая оценка и уместность в конкретной речевой ситуации.

Проблема нормы, тем более стилистической, теснейшим образом связана с проблемой соотношения культуры речи как самостоятельной научной дисциплины, с одной стороны, и стилистики – с другой. Ни та, ни другая проблема не нашли еще, к сожалению, в языкознании однозначного решения.

Между тем обе они важны не только для науки, но и для практики, в частности для методики обучения языку, например для определения стилистических и иных речевых ошибок учащихся.

Как отмечалось, для современного языкознания характерен усилившийся интерес к изучению процессов функционирования языка, к вопросам нормы. Так, функциональную природу нормы подчеркивает В.В. Виноградов.

Принцип коммуникативной целесообразности лежит в основе определения нормы в статье В.Г. Костомарова и А.А. Леонтьева, и актуальность его сохраняется до настоящего времени. В другой работе А.А. Леонтьев пишет: «Правильность литературного выражения выступает функцией коммуникативно-стилистической целесообразности данного высказывания, функционального стиля, жанра... Такая функциональная целесообразность языковой единицы... должна быть признана важнейшим критерием отнесения данной единицы к норме, ибо язык – средство общения, а всякое общение целенаправленно». Подобная точка зрения восходит к взглядам И.А. Бодуэна де Куртенэ, Е.Д. Поливанова, Л.П. Якубинского.

В отечественном языкознании последнего времени норма определяется следующим образом: «Литературная норма – это некоторая совокупность коллективных реализаций языковой системы, принятых обществом на определенном этапе его развития

и осознаваемых им как правильные и образцовые». Л.И. Скворцов вводит понятие динамической нормы, включая в него и признак потенциальных возможностей реализации языка. Кроме того, он настаивает на необходимости четкого отличия явлений собственно нормы от кодификации (описаний нормы и предписаний, закрепленных в словарях и грамматиках). Языковая норма, понимаемая в ее динамическом аспекте, есть «обусловленный социально-исторический результат речевой деятельности, закрепляющей традиционные реализации системы или творящей новые языковые факты в условиях их связи как с потенциальными возможностями системы языка, с одной стороны, так и с реализованными образцами – с другой».

Применительно к функциональной стилистике стилистические нормы – это исторически сложившиеся и вместе с тем закономерно развивающиеся общепринятые реализации заложенных в языке стилистических возможностей, обусловленные целями, задачами и содержанием речи определенной сферы общения; это правила наиболее целесообразных в каждой сфере общения реализаций принципов отбора и сочетания языковых средств, создающих определенную стилистико-речевую организацию.

Вопрос о стилистической норме тесно связан, как указывалось, с вопросом соотношения культуры речи и стилистики, так как именно первая область исследований имеет дело прежде всего с понятием языковой нормы. Правда, границы этих дисциплин не определены достаточно ясно, и эти науки порой просто отождествляются. Если предметом культуры речи считать не только правильность, но и в известном смысле искусство речи, то стилистика включается в культуру речи. По Л.И. Скворцову, «подлинная культура речи предполагает владение формами и стилями современного литературного языка в соответствии с целями и задачами общения» [3: 97].

Мы придерживаемся восходящей к Г.О. Винокуру концепции двух ступеней культуры речи: низшей, связанной лишь с правильностью речи; и высшей, смыкающейся со стилистикой. Культура языка, по Г.О. Винокуру, это: 1) учение о средствах языка и 2) учение о языковых заданиях с точки зрения разнообразного применения языковых средств в каждом из них.

Большинство исследователей различают языковые нормы литературного языка (фонетические, лексические, грамматические), с одной стороны, и нормы стилистические – с другой.

Правильность речи опирается не только на лексическую норму. При этом необходим учет ситуации и потребности общения в определенной сфере деятельности. «Языковая норма накладывает ограничения на варианты использования языковых элементов в том или ином функциональном стиле» [4: 221]. Каждый стиль имеет свои нормы мотивированного и немотивированного употребления языковых средств. При выборе языковых средств необходим функциональный подход, то есть языковые средства, используемые в речи, должны соответствовать стилю речи. Исходя из этого, стилистической нормой можно назвать совокупность правил, определяющих целесообразность, правильность и уместность использования языковых средств в соответствии со сферой, ситуациями общения

и функциями речи. Критерий соответствия средств выражения ситуации общения является главным признаком стилистической нормы. Он обеспечивает достижение речевой деятельностью ее целей – правильного понимания высказываний. На данных выводах должна, на наш взгляд, основываться подготовка студентов к полноценной успешной коммуникации на основе формирования лексической и стилистической компетенции.

Литература:

1. Семенюк Н.Н. Норма // Общее языкознание. М., 1970. С. 566–560.
2. Горбачевич К.С. Нормы современного русского языка. М.: Просвещение, 1989. 208 с.
3. Скворцов Л.И. Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970.
4. Васильева А.Н. Основы культуры речи. М.: Русский язык, 1990. 247 с.

© Сапарбаева А.М., 2024

УДК 81-2

Салəхова Рүзилə Рəшит кызы,
филол. фəнн. канд., доцент, КФУ, Филология
һəм мəдəниятара багланышлар институты
Гыйлəҗетдинова Гелинə Хəйретдин кызы,
филол. фəнн. д-ры, проф., ТР ФА, Тел, əдəбият
һəм сəнгать институты, Казан ш., ТР

Татар һəм башкорт теллəрендə туганлык атамаларыннан ясалган кушма исемнəр

Туганлык атамалары барыннан да элек кан кардəшлеге булган кешелəрне һəм никах туганлыгы терминнарын үз эченə ала. Туганлык терминнары һəрвакытта да релятив сүзлəр булып торалар, аларның икенчел кулланылышы (чит кешегə карата куллану), автосемантик кулланылышы да очрый. Галимнəр билгелəп үткəнчə, туганлык атамалары сан ягыннан чиклəнгəн лексик-семантик төркемне тəшкил итəлəр.

Саф кушма исемнəрнең бер өлешен ике компоненты да туганлык атамасы булган сүзлəр тəшкил итə һəм алар, табигый, шулай ук туганлык атамасына караган сүз ясыйлар. Мондыйлар рəтендə беренче компоненты *каен-* булган сүзлəрне карап китү кызыклы булыр. *Каен* сүзенең этимологиясен Р. Əхмəтьянов катлаулы дип таный һəм аерым фаразларын теркəп китə: «Ихтимал, ул бор. төрки qaŋ «өлкəн ата, патриарх» сүзеннəндер (монг. qadum < *qaŋdum < төрки qaŋıum?) һəм миш. кан′ турыдан-туры шуннандыр. Удм. телендə кайн-мəгънəсендə (һəм тат. кушма сүзлəреннəн калька рəвешендə) вар «хезмəтче» сүзе килə; бəлки қайн- сүзе тув. хаа < бор. төрки қа, *қай > монг. ха, хай «хезмəтче» сүзеннəн (туй термины буларак) килəдер» [1: 337]. Татар телендə «каен+туганлык атамасы» моделе буенча түбəндəге сүзлəр ясалганнар:

Каенага(й) – иргə (хатынга) карата хатынның (ирнең) абыйсы, никах кардəшлегендə ирнең (хатынның) өлкəн ир туганы; ***каенана*** – хатынга иренең əнисе; ***каенапа*** – каенигəч (хатынга ирнең апасы), ***каената*** – хатынга ирнең əтисе; ***каене*** – иргə (хатынга) карата

хатынның (ирнең) энесе, никах кардәшлегендә кече ир туган; ***каениш*** – 1. иргә хатынның энесе. 2. хатынга ирнең кыз һәм ир туганнары, ***Каенсеңел*** – хатынга ирнең кече кыз туганы [6: 41].

Башкорт телендә дә «каен+туганлык атамасы» моделе буенча ясалган кушма сүзләрнең байтак булуы ачыкланды: ***ҡайнаға*** – хатынның яки ирнең өлкән абыйсы; ***ҡайн ана*** – ирнең анасы хатынга карат; ***ҡайната*** – ирнең атасы хатынга карата [6: 105–106]; ***ҡайынһеңле*** – ирнең сеңлесе хатынга карата [3: 120]; ***ҡайынйеҙнә*** – ирнең апасының ире; ***ҡайынйеңгә*** – хатынның абыйсының хатыны [3: 105–119]; ***ҡайынбикә*** – ирнең апасы (хатынына карата) яки хатынның апасы иренә карата [3: 11].

Абыз сүзе дә һәр ике телдә дә кушма сүзләр ясалышы өчен нигез булып тора. *Абыз* сүзе аңлатмалы сүзлектә берничә мәгънәгә ия булган сүз буларак тәкъдим ителә. Ул ’укымышлы кеше’ мәгънәсенә ия булган лексик берәмлек тә, ’җитәкче ага’ мәгънәсендә дә йөри, гаиләдә балаларның әтисе яки әнисенең апасы һәм сеңелесе буларак та аңлашыла ала, өлкән хатын-кызга мөрәҗәгать буларак та йөри [5: 26].

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә абыз компоненты кергән түбәндәге кушма сүзләр теркәлгән: ***абызтүти*** (кемнең дә булса әтисенең яки әнисенең апасына эндәшү сүзе) [5: 26]. ***Абыз***-компоненты кергән саф кушма сүзләр җирле сөйләшкә караган лексик берәмлекләр буларак бик еш очрый. Мәсәлән: ***абызага****й* (ләмбрә сөйләшендә килен кешенең каененесенә эндәше), ***абызапа*** (чистай сөйләшендә иренең апасына эндәшү сүзе (абызастай (чистай сөйләшендә каенсеңелләренә эндәшү сүзе), ***абызәбекәй*** (бөре сөйләшендә әтисенең җиңгәсенә балалары шулай эндәшә), ***абызәб****и* (бөре сөйләшендә әтисенең апасына эндәшү сүзе), *абызәни* (пермь сөйләшендә кендек әби, ә темников сөйләшендә иренең апасына эндәшү сүзе); ***абызбабай*** (тау ягы сөйләшләрендә, минзәлә, бөре сөйләшләрендә әтисе яки әнисенең иң өлкән абыйсына эндәшү сүзе); ***абызбикә, абызбикәм*** (нократ сөйләшендә иренең апасына эндәшү), *абыздәдәй* (темников сөйләшендә абызбабай, ягъни әтисе яки әнисенең иң өлкән абыйсына эндәшү сүзе, ә хвалын сөйләшендә хатынының бертуган абыйсына эндәшү сүзе), ***абызҗиңги*** (тау ягы, чистай, пермь сөйләшләрендә иң олы абыйсының хатынына эндәшү сүзе), ***абызз́ынка****й* (кузнецк сөйләшендә әтисе яки әнисенең иң олы абыйсының хатынына эндәшү сүзе), ***абызморза*** (темников сөйләшендә иренең абыйсына эндәшү сүзе), *абызтәтәй* (темников сөйләшендә өлкән хатын-кызга хөрмәтләр эндәшү) һ. б. Мисаллардан күренгәнчә, болар барсы да «абыз + затны атаучы исем» моделе буенча ясалганнар.

«Башкорт теленең академик сүзлеге» материалларына караганда, *абыз* компоненты бу телдә дә яңа сүзләр ясауда актив [2: 120–121]. Мисалларны карап узыйк: ***абыҙинәй***: диалекталь сүз, 2 мәгънәдә йөри: 1. әти яки әнинең олы апасы. 2. әтинең бертуган абыйсының хатыны; ***абыҙәней***: диалекталь сүз, 3 мәгънәдә йөри: 1. кендек әбисе. 2. әти яки әнинең олы апасы. 3. әтинең бертуган абыйсының хатыны; ***абыҙәнкәй*** – диалекталь лексика, ата-анадан өлкәнрәк булган хатын-кызга эндәшү сүзе; ***абыҙәтәй*** – диалекталь лексика, атаның яки ананың өлкән абыйсы. 2. укымышлы олы ир кешегә эндәшү сүзе; ***абызбабай*** – диалекталь лексика, атаның яки ананың өлкән абыйсына эндәшү сүзе; ***абызәбей*** – диалекталь

лексика, берничә мәгънәгә ия: 1. өлкән хатын-кызга эндәшү сүзе; 2. атаның бертуган агасының хатыны. 3. укымышлы олы хатын-кызга эндәшү; ***абызәбекәй*** – диалекталь лексика, инәй сүзе белән бер мәгънәдә йөри; ***абызәбкәй*** – диалекталь лексика, өләсәй сүзе белән бер мәгънәдә йөри, ягъни әби дигәнне аңлата; ***абызәткәй*** – диалекталь лексика, олатай сүзе белән бер мәгънәдә йөри, ягъни бабай дигәнне аңлата.

Кушма сүзләрдән түбәндәге очрак игътибарны җәлеп итә: *агайне.* Әлеге сүз ике туганлык атамасы кушылу хисабына ясалган: *агай* + *эне*. Әмма редукция нәтиҗәсендә дип уйларга була, сүз кушылып әйтелә һәм языла башлый. Нәтиҗәдә сүз саф кушма берәмлек буларак карала ала. Мәгънә ягына килгәндә, аның мөмкинлекләре *агай-эне* парлы җыйма исеменә караганда кимрәк. Әлеге парлы исемнең сүзлектә алты мәгънә төсмере теркәлсә, агайне сүзе шуларның берсен генә үзләштерә: «Исеме билгесез, таныш булмаган кешегә яки берәр нәрсәгә карата мөрәҗәгать итү сүзе» [5: 52].

Татар теленнән аермалы буларак, башкорт телендә «***карт*** сүзе + туганлык атамасы» моделе шактый киң кулланышта. Башкорт теленең лексикографик чыганакларыннан мисаллар китерик: ***ҡартинәй*** – атаның яки ананың әнисе; ***ҡартнәй*** – атаның яки ананың әнисе; ***ҡартатай*** – атаның яки ананың әтисе; ***ҡарттай*** – атаның яки ананың әтисе [3: 301].

Татар телендә исә, ***карт*** компонентлы сүзләр диалект лексикасы буларак таралыш алган. Әмма алар нигездә саф кушма сүз буларак формалашалар. Мәсәлән: ***ҡартанай*** – тара, тевриз сөйләшләрендә әнинең әнисе; ***картата*** – тубыл-иртыш сөйләшендә бабасының яки әбисенең атасы; ***ҡартатай*** – пермь, тубыл-ирыш, әстерхан, богарыслан сөйләшләрендә бабай, дәү әти, әтисенең яки әнисенең әтисе; ***ҡартәби*** – казан арты-керәшен сөйләшләрендә әбинең әнисе. Шулай ук нагайбәк керәшеннәре сөйләшендә ыруда яки авылда иң олы карчык, аңа эндәшү сүзе; ***ҡартинәй*** – минзәлә, бөре, пермь себер, тепекәй сөйләшләрендә әби, әтинең яки әнинең әнисе; ***ҡартолата*** – бабасының яки әбисенең әтисе [7: 393–394].

Р.Әхмәтьянов *карт* сүзенең деривацион потенциалын югары бәяли, шушы компонент белән килгән туганлык терминнары яңа туганлык атамасы ясау очракларына тукталып, мондый искәрмә-аңлатма бирә: «Төрле сөйләшләрдә (Кавказдан алып Себергә кадәр) *карт* тамырыннан ясалган исәпсез күп сүзләр очрый (к. ЗДС: 393–395, анда барысы да түгел), ҡарта “дәвәтисенең исеме кушылган бала”, шуңа ук эндәшү сүзе; ***ҡартатай, ҡар тә тәй, ҡартәти; ҡартбабай*** (әтисенең әтисенең әтисе һ. б.), ***ҡартанай, ҡартәнәй, ҡартәни, ҡар ти нәй, ҡартнә, ҡартнәй; ҡарткай, ҡартыкый; ҡарт нәнәй*** һәм ***ҡартөннә*** (әтисенең әнисенең әнисе һ.б.). Кайбер очракларда *ҡарт*- нигезендә а > ә пәйда була (к. ЗДС: 405): ***ҡәртәни, ҡәртинә, ҡәртнә*** һ. б.» [1: 374]. Саф кушма сүз буларак татар диалект лексикасына караган *ата* компонентлы сүзләрнең дә ясалышы, семантикасы кызыклы:

Атабаш – хвалын, чистай, минзәлә сөйләшләрендә эти кеше, йортта хуҗа кеше буларак аңлана. Тау ягы сөйләшендә *ата* хайван дигәнне белдерә, бигрәк тә кош-кортка карата әйтелә [7: 60].

Аңлашылганча, биредә беренче компонент туганлык атамасы булып килә, икенче компонент шул кешенең йорттагы дәрәҗәсен күрсәтә (биредә баш сүзе соматизм буларак түгел, ә нәкъ менә башлык булуына ишарә итә дип уйларга кирәк, дигән фикердә торабыз).

Икенче очракны карыйк:

Атайбикә – әстерхан сөйләшендә әтисенең апасы буларак аңлашыла [7: 60].

Шулай итеп, туганлык атамаларыннан ясалган исемнәр башка сүз төркемнәренә караганда ешлык, төрлелек белән аерылып тора. Татар һәм башкорт телләрендә саф кушма исемнәр шактый актив, әмма нигездә диалект лексикасы яки хәзерге көндә кулланылмый торган искергән лексика булып тора (*абызинәй*). Каен- компоненты белән ясалган саф кушма исемнәр бүген дә актив (каенана).

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: туганлык атамалары – чикле лексика, аларның деривацион потенциалы да шактый кызыклы. Бер яктан, бу потенциал да чиккә ия. Ясалган сүзләр шул туганлык атамасына мөнәсәбәтле булу, әлеге мөнәсәбәтләргә керү, шул мөнәсәбәттәгечә үзеңне тоту, аталган туганлык атамаларына караган затларың булуын белдерә. Икенче яктан, алар диалект лексикасы хисабына да байыйлар. Алай гына да түгел, туганлык мөнәсәбәтләренең, әдәби тел белән чагыштырганда, бу яктан аеруча бай булуы ачыкланды.

Әдәбият

1. Әхмәтьянов Р.К. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А–Л). Казан: Мәгариф.Вакыт, 2015. 543 б.

2. Башҡорт теленең академик һүҙлеге / ред. Ф.Х. Хисаметдинова. Ун томда. 1 нче т.: А. – Уфа: Китап, 2011. 432 б.

3. Башҡорт теленең академик һүҙлеге / ред. Ф.Х. Хисаметдинова. Ун томда. 4 нче т.: Й–К. – Өфө: Китап, 2012. 944 б.

4. Денмухаметова Э.Н., Юсупова А.Ш. Термины родства в двуязычных словарях татарского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2012. № 5(16). С. 62–65.

5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А–В. Казан: ТӘһСИ, 2015. 712 б.

6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: IV том: С–Т. Казан: ТӘһСИ, 2019. 908 б.

7. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз. Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

© Сaләхова Р.Р., Гыйләҗетдинова Г.Х., 2024

УДК 37.035.6

Сәйетҡолова Лилиә Рәйес ҡыҙы,
студент, БФШһЖ,
Әлимбаева Гөлшаян Ғәбсәләм ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., өлкән укытыусы,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Телмәр үҫтереүҙә халыҡ ижады өлгөләре

Уйындар – телмәр үҫтереүҙең башланғыс этабындағы иң мөһим компоненттарҙың береһе. Һәм шулай уҡ монолог, диалог кеүек формаларҙың бәйләнеше төп урын алып тора. Диалогҡа өйрәтеү ике мәсьәләне сисә:

• ишеткәнде кире ҡабатлап әйттереү;

• диалогтағы бер репликаны мәғәнәле итеп үстерә белергә өйрәтеү, микромонолог төҙөү. Телмәр үҫтереүҙә сюжетлы уйындар ҡулланып эшләү уңышлы һөҙөмтәләр бирә:

• баланың һүҙлек запасын ҡулланып, телде аңлауы;

• уңайһыҙланмайынса бер-береһе менән аралашыуы;

• уйлау ҡеүәһен үҫтереү;

• көтөлмәгәндә килеп тыуған телмәр ситуацияларынан еңел сыға белеү;

• телгә ҡыҙыҡһыныуы, өйрәнеү теләктәре уяна;

• балаларҙың ижади һәләттәре арта.

Балалар өсөн халыҡ ижады үрнәктәре – ауыҙ-тел сәнғәтенең ҙур бер өлөшө. Халыҡ ижады әҫәрҙәренең тәрбиәүи әһәмиәте айырыуса ҙур.

Әсә телендә тәрбиәләнгән бала ғына, үҙ халҡының әхлаҡ ҡанундарын ҡабул итеп, милләтенә, уның теленә һәм ғөрөф-ғәҙәттәренә ысын мәғәнәһендә ихтирамлы була ала.

Ғаиләлә, балалар баҡсаһында баланың бармаҡтарының хәрәкәтсәнлеген үҫтереүгә айырыуса иғтибар итергә кәрәк, бармаҡтарҙы аҡыллы эшкә йүнәлтеү беҙҙән тора. Был бармаҡ уйынын дөрөҫ тын алыу һәм сығарыу өсөн эшләтеү отошло.

Уйындарҙы башлар алдынан балаға уйындың ҡағиҙәһен төшөндөрөү мотлаҡ. Ошондай бармаҡ уйындарын ҡулланабыҙ:

1. Баш бармаҡ башҡа сыҡҡан,
Имән бармаҡ ир булған,
Сығанаҡ бармаҡ сығып ҡасҡан,
Һуҡ бармаҡ өҙә һуҡҡан,
Сәтәкәй бармаҡ сәпәкәй иткән.

2. Бутыр-бутыр бутҡа бешкән,
Эсенә ҡалаҡ төшкән.
Ҡалаҡты алайым тигәнсе
Биш бармағы бешкән [5: 46].

(*Бармаҡтар бешмәһен өсөн, һәр бармаҡҡа өрөп сығабыҙ*).

Һәр эшмәкәрлектә бармаҡ уйындарын уйнатыу баланың тел үҫешенә ыңғай тәҫьир итә. Өндәрҙе дөрөҫ ишетеүгә һәм айырыуға төрлө күнекмәләр, тиҙәйткестәр һәм тел төҙәткестәр, йомаҡтар, мәҡәлдәр бирелә.

Халыҡ ижады әҫәрҙәренән балаларға иң яҡыны һәм яратҡаны – экиәттәр. Халыҡ экиәттәре – һөйләү телен үҫтереүҙә бай материал булып иҫәпләнә. Хәрәкәттәрҙең, герой һүҙҙәренең билдәле бер тәртиптә ҡабатланып килеүе балаларҙы әҫәрҙәр менән танышыу процесын йәнле һәм ҡыҙыҡлы итеп алып барырға ярҙам итә. Мәҫәлән, «Тарталар, тарталар, тартып сығара алмайҙар», «Баралар, баралар, ниһәйәт, барып етәләр» һәм башҡа ҡабатлауҙар балаларҙың телен шымарта, экиәттең өҙөктәрен һөйләргә теләге уята.

Шулай уҡ телмәр үҫтереүҙә тел төҙәткестәр, тиҙәйткестәр ятлауҙың роле ҙур.

Ҫа – ҫа – ҫа – ҡайһылай матур баҫа,
Са – са – са – тыпырлап күңел аса,
Са – са – са – дәртләндерәм: «их, ас – са!»

Са – са – са – бейей шулай башҡортса.

Өндәрҙе дөрөҫ әйтеү, автоматлаштырыуҙа балаларға шиғыр ятлатыу эше айырым урын алып тора.

Хәрәкәт менән шиғыр ятлағанда бала арымай, һаулығы өсөн дә әһәмиәтле, ул бөтөн кәүҙәһе менән хәрәкәтләнә. Баланың ваҡ һәм дөйөм моторикаһы үҫә. Шиғри ритм менән эшләү балаға шиғырҙы иҫтә тиҙ ҡалдырырға булышлыҡ итә.

Мин килдем, килдем, килдем,

Һәм ҡыҙыл еләк таптым,

Их, тәмле еләк тиеп

Ауыҙға алып ҡаптым.

Балаларҙа күрмә-образлы хәтер күберәк урын алып тора. Әгәр ҙә шиғырҙы һүрәтһеҙ шул көйө ятлаһаң, балалар ул шиғырҙы тиҙ арала онота. Ә балаларҙың хәтерендә иҫ киткес бер үҙенсәлек бар – улар күҙ менән күреп һүрәтте бик тиҙ арала «фотоға» төшөрөп ала. Ятлаған шиғырҙы иң тәүҙә һүрәткә ҡарап бер нисә тапҡыр һөйләйһең, шунан һуң балалар үҙҙәре ҡабатлай. Һүрәткә ҡарап, балалар бик тиҙ һөйләргә өйрәнә. Мәҫәлән: «Мышы», «Туп» шиғырҙары:

Мышы.

Ҡарағыҙ: мышы килгән,

Бесән ваҡытын белгән.

Ә башына берәү түгел,

Ике тырмаһын элгән.

Туп.

Ғәтиә илай ҡысҡырып,

Тубы төшкән йылғаға,

«Ҡуйсы, Ғәтиә илама,

Туп батмай ул йылғала».

Иртәгәһенә бала шиғырҙы онотһа, һүрәтте күрһәтеү менән ул уны иҫенә төшөрөп, бик тиҙ генә һөйләп бирәсәк. Был ысул хәтере, телмәре үҫешмәгән балалар өсөн дә бик үҙенсәлекле, ыңғай ысул булып тора.

Шулай уҡ, тел төҙәткестәр, шиғырҙар ятлағанда, бәләкәй хикәйәләр төҙөгәндә мнемотаблицалар (мнемосхемалар) ҡулланыла. Бындай таблицалар хәтерҙә ҡалдырыуҙы еңеләйтә [2: 24].

Әҙәбиәт исемлеге:

1. Абуталипова Р.Ә. Мәктәптә башҡорт телен һәм әҙәбиәтен уҡытыу методикаһы. Стәрлетамаҡ, 2003.

2. Аҙнағолов Р.Ғ. 5–9-сы кластарҙа башҡорт телен уҡытыу методикаһы. Өфө, 1996.

3. Аҙнағолов Р.Ғ. Башҡорт теленән ҡағиҙәләр йыйылмаһы. Өфө, 2000.

4. Аслаев Т.Х. Уйнат, уйлат баланы. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте. 1973. 134 б.

5. Аслаев Т.Х., Исламғолова Ы.Ә. Уйнат, уйлат баланы. Өфө, 1987.

6. Ғәләүәтдинов И.Ғ. Башҡорт халыҡ балалар уйындары. Беренсе китап. Өфө: Китап. 2002.

7. Дәүләтшина М.С. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы. Өфө: Китап. 2009. 126 б.

8. Иҫәнғолова Ә.Ф. Ял минуттары өсөн күнегеүҙәр. Өфө: Эшлекле династия, 2008. 27 б.

9. Толомбаев Х.А. Бүләк дәреслегенә методик ҡулланма. Өфө: Китап, 1997.

10. Толомбаев Х.А. Тылсымлы бүләк. Өфө: Китап, 1995.

© Сәйетҡолова Л.Р., Әлимбаева Г.Ғ., 2024

УДК 821.512.141

Таһирова Рузалина Нуритдин ҡыҙы,
ассистент, Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Ринат Камалдың «Ҡасыу» повесында бөгөнгө көн проблемаларының сағылышы

Тоталитар йәмғиәт шарттарында дөйөмләштерелгән фекерҙән тайпылыусы кешеләрҙе диссидент тип атағандар. Ундайҙар күберәк сәйәсәт, әҙәбиәт, сәнғәт әлкәһендә осраған. Сәйәси ҡоролош, йәшәү йә ижад итеү өсөн шарттар менән ризаһыҙлыҡ – диссидентлыҡҡа илтеүсе төп сәбәптәр. Артабан билдәле: эҙәрләнеүгә дусар ителеү, төрлө яһалма кәртәләр арҡаһында түҙеп торғоһоҙ хәлгә еткерелеү. Бынан һуң икенсе төрлө фекерләүсе йә үҙенә-үҙе ҡул һала, йә сит илдә һыйыныу урыны эҙләргә мәжбүр була. Бик һирәктәргә генә тәтей һуңғы мөмкинселек.

Рәссам Рәфҡәт Йыһангиров – Ринат Камалдың «Ҡасыу» повесындағы үҙәк образ. Ул башын ижадҡа һалған. Кешеләрҙе таң ҡалдырырлыҡ, донъяларҙа оло танылыу яуларлыҡ картиналар яҙыу – уның маҡсаты. Ижадҡа башкөллө сумыуының сәбәбе лә бар. Йөҙөм исемле һылыу Рәфҡәттең мөхәббәтенән баш тарта. Донъяның бар ҡото хәҙер яңы тыуасаҡ картиналарҙа ғына...

Майпәреүәз исемле икенсе ҡыҙҙың мөхәббәтен рәссам хәҙер үҙе ҡабул итмәй. Әгәр ҙә мәсьәлә уңай хәл ителһә, ваҡиғалар бөтөнләй икенсе йүнәлеш алыр ине лә бит (әммә был осраҡта әҫәр әҫәр булмаҫ ине).

Ринат Камал Рәфҡәтте диссидентлыҡҡа этәреүгә сәбәп булырҙай ошондай күренештәрҙе билдәләй: ысын ижади эш өсөн шарттар юҡ, аҡсаға мохтажлыҡ, хөкүмәттең сәнғәткә битарафлығы, училищела бергә эшләгән коллегаларының көнсөллөгө, символдар стилендәге картиналарҙы халыҡтың аңламауы... «Хөкүмәт өсөн завод, фабрика бар, колхоз, совхоз бар, уның өсөн күргәҙмә лә, сюрреализм да, реализм да, хатта мәҙәниәт тигәненең үҙе лә юҡ, буғай», – тип ҡуя әҫәр геройы. Ул күңеленән үҙ-үҙе (игеҙәге) менән бәхәсләшә. Күңелендә ике тойғо көрәшә: береһе сит илгә китеүҙе яҡлаһа, икенсеһе (игеҙәге) «сит ил һине көтәме?» тип шикләнә. Ниһайәт, тәүге тойғо еңә... Хәҙер килеп автор Рәфҡәтте ғәйепләй башлаған кеүек. Ғәйепләүҙе повестағы икенсе бер образ – Дейник «әйтә»: «Улар (йәһүдтәр) донъяға һибелгән, тыуған ерҙәренең ҡайҙа икәнен дә аңғарырлыҡ түгел,

ә башҡорттар?.. Башҡорт – Урал балаһы, ул еренә сат йәбешеп ята, ер-һыу уның өсөн бөтәһе лә...». Дейник Рәфҡәтте сит илгә китеүҙән баш тартырға өгөтләй: «Ағасты ят тупраҡҡа күсереп ултыртһаң, ҡороп та ҡуя...».

Эйе, «Сит илдә солтан булғансы, үҙ илеңдә олтан бул...». Артабанғы ваҡиғалар үҫешенән күренеүенсә, Рәфҡәткә солтанлыҡ тәтемәй. Бәлки, үҙ илендә солтан уҡ булмаһа ла, олтан да булып йөрөмәҫ ине ул. Һәр хәлдә алда ни булырын беребеҙ ҙә күҙ алдына баҫтыра алырлыҡ әүлиә түгелбеҙ.

Рәфҡәттең Франция менән бәйле тормошо (ғүмеренең икенсе осоро) тағы ла нескәрәк лиризм менән яҙылған. Бигерәк тә төш эпизоды хәтерҙә ҡалырлыҡ. Өнөңдә нимә уйлаһаң, төшөңә шул керә, тигәндәй, Рәфҡәттең тыуған ерен һағыныуы хаҡындағы әрнеүле уйҙарынан шул аңлашыла: сит илдә ҡуш ҡуллап көтөп тормайҙар икән дә!

Ринат Камал бында ла үҙе өсөн ғәҙәти хат алымына, өндәш һөйләмдәргә мөрәжәғәт итә һәм дөрөҫ тә эшләй: повесть шул арҡала, артыҡ һүрәтләүҙәрҙән азат булып, ыҡсым форма ала. Яҙыусының оҫталығы шунда: роман күләмендәге материал кескәй повесть ҡалыбына һыя. Ә йөкмәтке ҡайһылай ҡоласлы!

Һүҙ башында, һәр кемдең диссидентлыҡҡа үҙ ҡарашы бар, тигәйнем. Ысынлап та, берәүҙәр, имеш, сит илгә китеп ҡотолмаһалар, уларҙы ниндәй яҙмыш көтөр ине, тип хафаланып хәбәр һалғанда, яҙыусы бөтөнләй икенсе фекерҙә. Повестағы икенсе бер персонаж Рудольф Нуриев репликаларынан аңлатып бирә алмаҫлыҡ күңел төшөнкөлөгө, ҡот осҡос трагизм һулышы бөр көлә: «Беҙ – француз да, башҡорт та түгел, ә ике арала ҡалған имгәктәр... Беҙҙе Францияла – француз тип, Башҡортостанда башҡорт тип ҡабул итмәйҙәр», «Илем дә, телем дә юҡ, эйе, милләтем дә... Илем дә, милләтем дә сәхнә булды, тик бөгөн янымда туғандарым юҡ, тәҙрә аша тыуған ҡырҙарымды, Өфөм, Аҡ Иҙелде күрмәйем...». Ниндәй аянысла, ғазапланыулы уйҙар! Ринат Камалдың кешенең хис-тойғоларын оҫта һүрәтләү маһирлығының ярылып ятҡан кәүҙәләнеше был!

Повестың атамаһы ла серле һәм ҡыҙыҡһындырыусан. «Кемдән йә иһә нимәнән ҡасыу?» – тигән һорау тыуа. Әҫәрҙең есеменә хас исем ҡушыу ҙә үҙе бер оҫталыҡ бит әле (юғиһә, журнал вариантында бер атама булып, китап итеп баҫылғанда икенсе исем алған әҫәрҙәр ҙә осрай. Һәр хәлдә Ринат Камал исемде берәгәйле ҡуша). Повесть атамаһына ҙур мәғәнә һалынған. Бер яҡтан, рәссамдың картинаһы шулай исемләнгән, икенсе яҡтан, сит илдән һыйыныу урыны һорау, өсөнсөнән, социалистик реализмдан бүтән ижад алымына мөрәжәғәт итеү. Ә бына автор үҙе шундай аңлатма бирә: «Ҡа-сыу... Был тормоштан, кешеләрҙән ҡасыу... Кешенең был донъянан, күнегелгәндән, ҡәҙимгелектән биҙеүе...» Әммә, ҡасыуҙары (үҙ-үҙеңдән ҡасып та булмай) еңелме? Күпме ыҙа, фажиғәләр һағалай был юлда! Бәлки, ҡасыу дөрөҫ тә түгелдер, кәрәк тә түгелдер? Үҙгәртеү, яңыртыу, камиллашыр өсөн бүтән саралар юҡмы? Был һорауға яуап – һәр кешенең үҙендә. Һәр кем был донъяны үҙенсә биҙәй, үҙенсә ҡора, ҡаршылыҡтарҙы ла үҙенсә еңә. Тик япа-яңғыҙ тотош йәмғиәт фекеренә ҡаршы барыуы еңел түгел: елгә ҡаршы борсаҡ һибеү менән бәрәбәр.

Үкенескә ҡаршы, был күренеш беҙҙең көндәргә лә хас. Сәйәсәт, сәнғәт, фән, спорт өлкәһенән күп кенә талантларыбыҙҙы юғалтабыҙ. Әммә бөгөнгө көн әһелдәрен сит илдә

икенсе нәмә ҡыҙыҡһындыра. Ул да булһа аҡса. Ләкин шуны онотторға ярамай: үҙ-үҙеңдән ҡасып ҡотолоп булмай. Тыуған тел, ил, ер һағындыра, үҙенә тарта.

© Таһирова Р.Н., 2024

УДК 37.035.6

Тулыбаева Гөлшат Зиннур ҡыҙы,
балалар баҡсаһы мөдире, Бала үҫтереү үҙәге –
«Сулпылар» балалар баҡсаһы МАМББУ,
Иҫке Сибай ауылы, Баймаҡ районы, БР

Балалар баҡсаһында милли мәҙәниәт, халыҡ аҡылы нигеҙендә рухлы балалар тәрбиәләү

Башҡорт халҡының милләт булараҡ һаҡланыуы, уның мәҙәниәтен үҫтереү, үткәне тураһында үҫеп килгән быуынға тапшырыу – беҙҙең, тәрбиәселәрҙең һәм ата-әсәләрҙең, төп бурысыбыҙ. Үҙенең телен, мәҙәниәтен юғалтҡан халыҡтың киләсәге юҡ, ә беҙҙең киләсәгебеҙ ул – беҙҙең балаларыбыҙ. Тәрбиә һәр халыҡта уның туған теле менән бергә барлыҡҡа килгән. Йәш быуын өлкәндәр менән аралашып, тормошта кәрәкле күнекмәләргә, йәмғиәттә үҙ-үҙен тоторға, аралашырға өйрәнгән, халыҡтың ғөрөф-ғәҙәттәрен, йолаларын ололар ярҙамында үҙләштергән. Һәр бала үҙен шәхес итеп тойһон өсөн, балала милли ғорурлыҡ, туған телгә мөхәббәт хисе тәрбиәләргә кәрәк.

Федераль дәүләт белем биреү стандарттары уҡытыу-тәрбиә эшен ойошторғанда балаларҙың этномәҙәни үҫешенә ҙур иғтибар бирә. Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙы балалар баҡсаһында үҙ халҡының, шул уҡ ваҡытта Рәсәй халыҡтарының тарихы, мәҙәниәте, көнкүреше менән таныштырыу күҙаллана.

Балаларҙа милли мәҙәниәт тураһындаербөтөн күҙаллау булдырыу – туған телендә белеү, шул телдә аралашыу, халыҡ ауыҙ-тел ижадын белеү, туған телдә әкиәттәр уҡыу, халҡыбыҙҙың символикаһы менән таныштырыу, үҙ халҡына хас әҙәп ҡағиҙәләрен, тыуған яҡ тәбиғәтен белеү…

Балаларға этномәҙәни тәрбиә биргән тәрбиәсе тыуған яғының тәбиғәтенең үҙенсәлектәрен, халҡының ғөрөф-ғәҙәттәрен, мәҙәниәтен, телен үҙе яҡшы белергә, ысын күңелдән яратырға тейеш. Үҙенең күңел тойғоларын, белемен балаларға тулыһынса еткерә белеү мөһим. Был эштә тәрбиәсегә лә, ата-әсәләргә лә ярҙамға башҡорт халҡының матур милли йолалары, халыҡ байрамдары, тарихы, йыр-моңо, ауыҙ-тел ижады килә. Һәр милләттең үҙенә генә хас байрамдары бар. Улар халыҡтың милли ғорурлығы, этномәҙәниәт хистәрен тәрбиәләргә, формалаштырырға ярҙам итә. Байрамдар халыҡ тормошоноң, мәҙәниәтенең айырылғыһыҙ бер өлөшө лә булып тора. Халыҡ байрамдары һәр кешенең йөрәк түрендә һаҡлана, сөнки йыр, бейеү, яңы көйҙәр башҡарыу, осрашыу-танышыуҙар ошо көндәрҙә була. Балалар был байрамдарға әҙерләнгәндә халыҡ ауыҙ-тел гәүһәрҙәре менән файҙалана, халыҡ уйындарын өйрәнә, милли кейемдәр менән таныша. Бындай байрамдар ата-бабаларыбыҙҙың йолаларын балаларыбыҙға еткереү маҡсатынан

ойошторола. Шул байрамдар аша бөгөнгө заман балаһында милли традицияларға мөхәббәт тәрбиәләнә.

Балаларға этномәҙәни тәрбиә биреүгә ата-әсәләрҙе йәлеп итеү ыңғай һөҙөмтәләр бирәсәк. Ата-әсәләр тәрбиәсенең ярҙамсыһы ғына түгел, улар баланы тәрбиәләүҙә тигеҙ хоҡуҡлы ҡатнашыусылар. Балалар өсөн байрамдарҙа, сараларҙа бар ғаиләһе менән бергә ҡатнашыу бик мөһим урын алып тора.

Беҙ башҡорттар күпселек тәшкил иткән Урал аръяғы райондарының береһе булған Баймаҡ районы балалар баҡсаһы булараҡ, бөрйән ырыуы башҡорттарыбыҙ. Һәр бала бәләкәйҙән үҙ ырыуын, ғөрөф-ғәҙәтен, йолаларын ныҡлы өйрәнгән төбәк. Беҙҙең ауылыбыҙҙа төрлө милләт халыҡтары йәшәй һәм баҡсабыҙҙа – башҡорт, урыҫ, татар, сыуаш, мордва балалары тәрбиәләнә. Күбеһе башҡорт милләтле балалар булғанлыҡтан этномәҙәни уҡытыу-тәрбиә эше шул йүнәлештә алып барыла. Баҡсабыҙҙа төрлө байрамдар үткәреү матур йолаға әүерелде. Сараларҙа балалар менән бер рәттән ололар ҙа теләп ҡатнаша. Халыҡ байрамдарына килгәндә баҡсабыҙҙа беҙ башҡорт халҡының миҙгел байрамдары: «Һабантуй», «Ҡарға бутҡаһы», яңы йыл кисәләре, «Ҡышты оҙатыу» байрамдарын балалар менән генә түгел, ата-әсәләр менән берлектә үткәрәбеҙ. «Ҡышты оҙатыу- Нәүрүҙ» байрамы йыл һайын март айында уҙғарыла. Төрлө уйын- көлкө, йыр- бейеү менән аралашып барған был байрам халҡыбыҙҙың рухи мәҙәниәтен пропагандалауҙа мөһим урын алып тора. Күңелле йырҙар йырлайҙар, шиғырҙар һөйләйҙәр, матур итеп әкиәттәр сәхнәләштерәләр, төрлө милли уйындарҙа теләп ҡатнашалар, әйтергә кәрәк, балалар милли уйындарҙы байрам сараларында ғына түгел, ә көн дә бик теләп уйнайҙар. «Буяу һатыу», «Аҡ тирәк, күк тирәк», «Бесәй-сысҡан», «Тирмәкәй», «Энә-еп, төйөн», «Тирмә», – был һәм башҡа уйындар аша балалар халҡыбыҙ мәҙәниәтенә ылыға. Сағыу милли кейемдәр кейеп халыҡ бейеүҙәрен башҡаралар. Республикабыҙҙың тыуған көнөн данлап, көҙҙөң матур сағында «Башҡортостан – тыуған илем» байрамы, «Көҙгө йәрминкә» үткәрәбеҙ. Был байрамда тыуған еребеҙҙең тәбиғәтен, халыҡтар дуҫлығын данлайбыҙ.

Беҙҙең тәрбиәләнеүселәребеҙ республика күләмендәге төрлө конкурстарҙа әүҙем ҡатнаша, призлы урындар яулай. Бындай саралар баланың күңелен күтерә, һәләтен асырға ярҙам итә. Ауылыбыҙ ағинәйҙәре, өләсәйҙәр баҡсабыҙҙың көтөп алған ҡунаҡтары. «Әкиәтле һандыҡ» район бәйгеһендә өләсәйҙәр ҙә ейән-ейәнсәрҙәре менән теләп ҡатнашты, район кимәленә лә сыҡтылар. 1-се урынды – Иҙрисова Йәнгүзәл (етәкс. Аҫылғужина Г.Ф.) һәм 3-сө урынды Зәйнуллина Йәсминә (етәкс. Батталова А.Р.) яуланы. Баҡсабыҙ тәрбиәселәре, хаҡлы ялда булыуға ҡарамаҫтан, һәр саҡ беҙҙең менән булған Ибраһимова Ә.Г менән Моратова Р.Л. айырыуса рәхмәтлебеҙ. Улар «Өләсәйҙәр мәктәбе» ойоштороп ебәрҙе. Төрлө биҙәнеү әйберҙәре, аш-һыуыбыҙға, милли кейемдәргә иғтибар арттырыуға булышлыҡ итәләр. Йәш быуын өлкәндәр менән аралашып, кешеләр араһында үҙ-үҙен тоторға, кәрәкле күнекмәләргә өйрәнеп, халыҡтарҙың йолаларын өлкән быуын ярҙамы менән туған тел аша өлгәшәбеҙ.

Йыл әйләнәһенә баҡсабыҙҙа башҡа төрлө саралар ҙа үткәрәбеҙ. «Шәжәрә» байрамында һәр ғаилә үҙенең ырыу ағасын төрлө ысулдар менән эшләп, уны яҡлап сығыш әҙерләнеләр, үҙ-ара һәр төркөмдә, дөйөм балалар баҡсаһында, район-ара конкурстарҙа ата-әсәләр әүҙем

ҡатнашалар. «Атай, әсәй һәм мин – татыу ғаилә», «Беҙ бәхетле ғаилә булғанда» тигән ғаилә байрамдарын үткәреп торабыҙ. Рәсәй Федерацияһында быйылғы йыл Ғаилә йылы тип иғлан ителеүенә айырыуса шатбыҙ, киләсәктә тағыла нығыраҡ йәш ғаиләләргә, рухлы балалар тәрбиәләү өлгөләренә иғтибарҙы арттырырбыҙ тип уйлайбыҙ. Баҡсабыҙҙа шулай уҡ йыл һайын Ололар көнөнә өләсәйҙәрҙе ҡунаҡҡа саҡырабыҙ. Ошондай осрашыуҙар быуындар бәйләнешен нығыта, ололарға иғтибарҙы, ихтирамды арттыра. Башҡа байрамдарҙа ла башҡорт телендә шиғырҙар, йырҙар яңғырай, бейеүҙәре ҡуйыла. Беҙҙең коллективта 17 педагог иҫәпләнә, шуларҙың 10-һы юғары категорияға эйә. 2020 йылда Мәғариф һәм фән министрлығы ойошторған «Милли кейем – минең халҡымдың ҡомартҡыһы» флешмобында ҡатнашып, «Милли стилдәге мәктәп формаһы» номинацияһында еңеүсе булып диплом менән бүләкләндек.

Бөгөн башҡорт милләтенән булыуың менән ғорурланыу, уны һаҡлау, уны ҡурсалау менән бер рәттән телде һаҡлап ҡалыу мөһим. Тел һаҡланһа, милләт тә һаҡланасаҡ, тел юғалһа, милләт тә юғала. Телгә һөйөү иң беренсе ғаиләнән башлана, ата-әсәләр менән был турала һәр саҡ әңгәмә ҡорабыҙ, өйҙә башҡортса аралашыу, үҙ телеңдә йәнһүрәттәр ҡарау, әкиәттәр һөйләү мөһимлеген еткерәбеҙ. Сөнки бала балалар баҡсаһынан сыҡҡас, урыҫ класына барған осраҡта ла, өйҙә үҙ телендә аралашһа, ул бала әсә телен онотмаясаҡ. Шул уҡ ваҡытта башҡа милләт вәкилдәренә ихтирам тәрбиләү бөгөнгө балалар баҡсаларының төп бурысылыр тип иҫәпләйем.

Ауылыбыҙ Иҫке Сибай Урал аръяғы ауылдары араһында иң эре ауылдар иҫәбенә инә. Ауылыбыҙҙа 3477 кеше йәшәй. Ошонда тыуып, башҡорттар араһында үҫкән төрлө милләт вәкилдәре үҙ телдәре менән бер рәттән башҡортса ла матур һөйләшә. Улар Сопожниковтар, Дюдяевтар, Грошевтар, Деулиндар, Кабаковтар, Фроловтар. Ҡатнаш ғаиләләрҙе әйтеп тораһы ла юҡ. Төрлө милләт булһаҡ та, дуҫ йәшәйбеҙ. Халыҡ беҙҙә эшһөйәр, тырыш, ике йыл рәттән «Айыҡ ауыл» республика сараһында ҡатнаштыҡ.

Баҡсабыҙҙа үҙ эшен яҡшы белгән, тәжрибәле, рухлы педагогтар эшләй. Улар төрлө кимәлдәге бәйгеләрҙә һәр саҡ теләп ҡатнаша. Балаларҙы әҙерләй. Һуңғы йылдарҙа ҡатнашҡан бер нисә мәҙәниәткә ҡағылышлы бәйгеләргә тукталып киткем килә. Бөтөн Донъя кимәлендәге "Евразия илдәренең төрки халыҡтары уйындары" бәйгеһендә педагогтарыбыҙ Бикҡолова Р.О., Хөсәйенова Ф.В., Аҫылғужина Г.Ф., Һиҙиәтова Р.В. призлы урындар яуланы. М. Кәримдең 100 йыллығына үткәрелгән «Мостай уҡыуҙары» төбәк-ара фәнни-практик конференцияла Бикҡолов Шамил (етәксеһе Бикҡолова Р.О.) сығыш яһап мәғариф һәм фән Министрлығының Дипломы менән бүләкләнде. Республика кимәлендә яҡшы һөҙөмтә күрһәткән, «Урал батыр» эпосын яттан һөйләүселәр бәйгеһендә 1-се урын яулаусы Мөхәмәтшин Ибраһим (етәксеһе Хөсәйенова Р.Г.), Халыҡ- ара туған тел көнөнә арналған «Халҡым теле – хаҡлыҡ теле» Бөтә Рәсәй онлайн шиғыр ятлау конкурсында «Иң бәләкәй ҡатнашыусы» номинацияһында Мөхәмәтшина Мәҙинә (етәксеһе Аҫылғужина Г.Ф.), башҡорт теле көнөнә арналған Республика кимәлендәге онлайн шиғыр һөйләүселәр бәйгеһендә «Атам теле! Әсәм теле! Минең телем!» номинацияһында Аҫылгужин Инсаф (етәксеһе Аҫылғужина Г.Ф.), ә «Башҡорт телендә һөйләшәм»

номинацияһында Иҙрисова Йәнгүзәл (етәксеһе Ерьесова Н.Б.) еңеүсе тип табылды. Ноябрь айында «Йәшлек» гәзите «Иң яҡшы башҡорт балалар баҡсаһы” тауыш йыйыу бәйгеһе ойошторҙо. Беҙҙең баҡсабыҙ ошо саранан да ситтә ҡалманы һәм республика буйынса лайыҡлы 3-сө урынға сыҡтыҡ. Ошо арала «Йәшлек»тәр беҙҙең турала мәҡәлә баҫтырасаҡ.

Балалар менән уҡытыу-тәрбиә эше алып барылғанда көн тәртибе барышында башҡа милләттәр мәҙәниәтенә иғтибар итәбеҙ, халыҡ уйындары уйнайбыҙ, Рәсәй халыҡтарының әкиәттәрен уҡыйбыҙ, ауылыбыҙ, республикабыҙ, тыуған яҡтың тәбиғәте менән таныштырыуҙы дауам итәбеҙ. Был сараларҙы үткәреү ваҡытында балаларға тыуған халҡына, бергә йәшәгән башҡа халыҡтарға, уларҙың милли мәҙәниәтенә ҡыҙыҡһыныу, мөхәббәт тәрбиәләнә.

Үткәндәребеҙгә күҙ һалһаҡ, башҡорт халҡы элек-электән эшсән, әҙәпле, ҡунаҡсыл, асыҡ йөҙлө, миһырбанлы булған. Матур ғөрөф-ғәҙәттәр, милли байрамдар, күп төрлө йолалар хеҙмәт кешеһенә дәрт өҫтәгән. Беҙ үҙебеҙҙең балаларҙы милли рухта тәрбиәләп, үҙебеҙҙең бәхетле киләсәгебеҙҙе әҙерләйбеҙ, сөнки милли рухта аҡыл һәм гүзәллек, зауыҡ һәм әхләҡ, хеҙмәт һәм физик тәрбиә урын алған.

© Тулыбаева Г.З., 202

УДК 81-2

Тухтамишева Рузана Рамеловна,
аспирант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Неологизмы как средство обновляющейся картины мира в русском и узбекском языках

Создание Всемирной сети и блогерских пространств привело к появлению новых слов – чаще англицизмов. Как нам кажется, связано это прежде всего с тем, что Интернет стал детищем американских разработчиков, поэтому английский язык стал универсальным языком общения в интернете. По мере распространения Сети стали изменяться не только языки общения, но и стили. Некоторые ученые стали наблюдать видоизменения стилистического характера. Так, вместо обычных разговорных слов в процессе интернет-коммуникации уже используются слова межстилевые, или образующие абсолютно новый стиль общения. М. Кронгауз назвал такой стиль и вид общения «разговорным интернетом» [3]. Т.Ю. Виноградова говорит о появлении новой формы языкового взаимодействия – письменной разговорной речи. «Русский язык существует в Интернете в основном в письменном варианте, но в условиях интерактивной сетевой коммуникации темп речи приближен к устной ее разновидности» [1]. Таким образом, мы можем говорить о появлении нового стиля языка. И.Ж.Степанова и М.В.Бохиева говорят об особой функциональной разновидности языка, которая «отличается от живой разговорной речи тем, что 1) общение в интернете опосредовано, так как осуществляется через технические средства связи – ПК, ноутбук, смартфон, айфон и под.; 2) общение в сети имеет разную степень интерактивности, т. е. разную скорость реакции собеседника; 3) в отдельных сферах

виртуального общения, где степень интерактивности высокая – там письменно фиксируется спонтанная, неподготовленная разговорная речь» [5].

Для подтверждения этой гипотезы Л.Ю. Иванов выделяет некоторые причины, вследствие которых язык интернет-коммуникации можно выделить в отдельную структуру: во-первых, этот язык функционирует отдельно от других стилистических разновидностей, сохраняясь в отдельных случаях (что не касается общения на форумах и блогах); во-вторых, целеполагание данной разновидности речи – «общение ради общения»; в-третьих, появлению такого языка способствует появление все новых и новых форумов и других площадок для общения; в-четвертых, языковые средства этой разговорной группы могут образовывать новый пласт лексических и грамматических категорий, которые впоследствии образуют прагматический комплекс [2: 791–792].

Как показывает теория, в разные периоды, в кругу определенных лиц, в определенной профессиональной среде человек использует определенный набор языковых средств, которые мы привычно выделяем в отдельные группы – жаргоны. Можно ли назвать язык интернет-коммуникации разновидностью современного жаргона? Скорее всего, да, ведь общение происходит на уровне разговора (в письменной форме), когда человек может свободно использовать разнообразные описательные средства, мемы, смайлы. В совокупности данный набор «языковых единиц» противоречит нормам литературного языка, но продолжает оставаться в рамках разговорного, варьируясь в жанровых характеристиках.

Так, мы можем говорить о том, что в современном интернет-пространстве есть место не только разговорному, но и всем остальным стилям современного литературного языка. Например, в работе Л.Ю. Иванова находим точку зрения, согласно которой в интернет-пространстве выделяются три группы стилевых разновидностей текстов всех форматов: 1) все книжные функциональные стили литературного языка (сюда входят научные публикации, художественные и публицистические тексты, официально-деловые документы – как правило, все они остаются без изменений); 2) жанры онлайн средств массовой информации (как правило, это онлайн-радио, онлайн-газеты, онлайн-тв и пр.); 3) собственно интернетные жанры (такие, что появились в результате распространения, видоизменения виртуального пространства) [2: 792].

Как же возникают новые языковые единицы в интернет-пространстве? Известно, что неологизмы проникают в язык-реципиент несколькими способами: 1) при появлении нового понятия или реалии, которые требуют номинации; 2) при необходимости номинации явлений, которые не имели названия ввиду некоторых внелингвистических факторов; 3) при появлении «удобного» слова, которое к тому же является усеченным вариантом большого понятия; 4) при номинации одного из нескольких значений или его оттенков; 5) при появлении так называемой моды на отдельные слова-словечки [4].

Традиционное деление неологических единиц на лексические и семантические благодаря виртуальной коммуникации можно расширить окказиональным пластом

неологизмов (в литературном нормированном языке такие единицы крайне редки ввиду их «нечитабельности» и нечастотности).

Неологизмы – это новообразованные или переосмысленные слова или выражения, которые вносят изменения или обновления в язык. Они отражают новые концепции, технологии, социальные или культурные явления, которые возникают в нашей постоянно меняющейся современности. Использование неологизмов позволяет нам выразить новые идеи и развивающуюся картину мира, а также вносить вклад в эволюцию языка.

Язык является способом выражения нашего мышления и восприятия окружающего мира. Когда возникают образы и идеи, с которыми мы не может полностью сопоставиться, нам нужны новые слова для их описания. Неологизмы помогают нам обновить нашу картину мира, вводя новые термины, которые отражают те аспекты реальности, которые ранее остались безымянными или недостаточно понятыми.

Значительное число неологизмов появляется в результате научных и технологических прорывов. Технологии, такие как компьютеры, интернет или искусственный интеллект, создают новые концепции, которые требуют новых терминов для их объяснения и понимания. Например, слова «цифровой след» или «виртуальная реальность» не существовали раньше, но появились в результате новых технологических достижений.

Кроме того, неологизмы отражают социальные и культурные изменения. Социальные движения, новые взгляды и представления о гендерной идентичности, равенстве и разнообразии, создают новые термины для их описания. Кроме того, культурные явления, такие как музыка, мода или искусство, привносят своеобразные неологизмы, чтобы отразить новые тенденции и стили.

Использование неологизмов имеет несколько характерных особенностей. Во-первых, они помогают нам точнее выразить наши мысли и идеи, заполняя пробелы в нашем лексиконе. Новые слова и выражения делают нашу речь более точной и понятной.

Во-вторых, неологизмы способствуют актуализации языка и его адаптации к современным условиям и потребностям. Язык – это живой организм, который должен развиваться и изменяться вместе со своими пользователями. Неологизмы отражают новые представления и мировоззрение, помогая нам находить языковые средства для их выражения.

В-третьих, неологизмы могут стимулировать творческое мышление. Использование новых слов и концепций позволяет нам продолжать искать и экспериментировать с языком, что может способствовать развитию наших интеллектуальных способностей.

Таким образом, неологизмы играют важную роль в обновлении картины мира. Они позволяют нам описывать и понимать новые идеи и явления, которые возникают в современном мире. Неологизмы дополняют и расширяют нашу лексику, делая нашу речь более точной и адаптированной к современным условиям. Кроме того, они способствуют развитию творческого мышления и актуализации языка. Все эти факторы делают неологизмы ценным инструментом для формирования обновляющейся картины мира.

Отметим, что неологизации подвергается не конкретный язык, но и каждый из них. Напомним, что современное информационное пространство, включая интернет, является мощной средой для развития и распространения новых слов и выражений, включая неологизмы. В узбекском языке также можно отметить появление и использование новых терминов и выражений, которые отражают современные тенденции и явления.

Теория появления неологизмов может быть связана с несколькими факторами. Первым из них является необходимость выражения новых идей, концепций и технологий, которые появились в результате научного и технологического прогресса. Например, с развитием смартфонов появились такие слова, как «мобайл», «интернет» и «вибер».

Второй фактор связан с влиянием других языков и культур, особенно английского языка. Многие современные технологии и социальные явления были разработаны и впервые использованы в англоязычных странах, и поэтому их названия и выражения могут быть заимствованы из английского языка. Например, слова «айпад» и «твиттер» теперь используются и в узбекском языке.

Третий фактор – это социальные, политические и экономические изменения в обществе, которые зачастую требуют новых терминов для их описания. Например, слово «стартап» стало очень популярным в узбекском языке в последние годы, так как молодые предприниматели активно развивают свои бизнес-проекты.

Неологизмы в узбекском языке в интернет-пространстве могут иметь разные формы и функции, включая создание новых слов, переосмысление существующих терминов и использование заимствованных иностранных слов, что сближает их с русским языком и делает возможным сопоставительное изучение неолексем в этих языках.

Неологизмы отражают быстрый темп развития современных технологий, изменения в обществе и новые потребности и желания людей. Таким образом, неологизмы в узбекском языке в интернет-пространстве являются результатом взаимодействия различных факторов и отражают современные социокультурные и информационные тенденции.

Литература:

1. Виноградова Т.Ю. Специфика общения в Интернете. Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект. Казань, 2004. URL: http://www.philology.ru/linguistics1/vinogradova_t-04.htm.

2. Иванов Л.Ю. Язык в электронных средствах коммуникации // Культура русской речи. М., 2003. С .791–792.

3. Кронгауз М.А. FAQ: Язык в интернете. Шесть фактов о трансформациях, произошедших с языком под влиянием новых средств коммуникаций. URL: https://postnauka.ru/faq/25925.

4. Рахманова Л.И., Суздальцева В.Н. Современный русский язык. Лексика. фразеология. Морфология. М., 1997. 480 с.

5. Степанова И.Ж., Бохиева М.В. Семантические неологизмы языка в Интернете // Мир науки, культуры, образования. 2018. № 2 (69).

© Тухтамишева Р.Р., 2024

УДК 811.512.141

Усманова Миңһылыу Ғөбәйт ҡыҙы,
БР Хөкүмәте ҡарамағындағы Терминология
хеҙмәтенең етәксеһе, Өфө ҡ., БР

Тел ғилеме алдында хәл итә торған мәсьәләләрҙең береһе – телдә сифат ҡылымды дөрөҫ биреү. Хәҙерге заман сифат ҡылым: яңы ҡараш

Телдең хәл-торошо

Башҡорт теленең грамматикаһында халыҡ теленең үҙенсәлеген биреп еткермәгән урындар, телгә көсләп индергән формаларҙың (*ялғауҙарҙың*) булыуы һәм уларҙың һаман хәл ителмәгәне, был етешһеҙлектәрҙең ҡайһы береһе тәүге дәүерҙән үк килеүе, беренсе хеҙмәттәрҙә, дәреслектәрҙә үк урын алыуы тураһында ғалимдар Н.К. Дмитриев, Н.Х.Ишбулатов, Әкрәм Бейеш һ. б. күрһәткән [4: 157, 205; 7: 110; 16: 90].

Башҡорт теле һәм уның диалекттары буйынса булған бар фәнни хеҙмәттәрҙе, шулай уҡ мәҡәлә, дәреслектәр һ. б. ентекләп тикшереп сығыу грамматикала халыҡ теленең дөрөҫ бирелеп бөтмәгән урындарының әле һаман булғанын күрһәтте. Шуларҙың береһе – *сифат ҡылымды дөрөҫ биреү мәсьәләһе.* Һүҙебеҙ *хәҙерге заман сифат ҡылым* тураһында булыр.

Хәҙерге заман сифат ҡылым грамматикала

Грамматикала хәҙерге заман сифат ҡылымдың ике формаһы булыуы (*ябай, ҡушма*), **ябай форманың -ыусы** ялғауы менән яһалыуы әйтелә. Миҫалдар: уҡыт**ыусы,** яҙ**ыусы** [17: 102], йөр**өүсе**, уҡыуҙан ҡайт**ыусы** балалар, дәрес әҙерлә**үсе** бала; уҡы**усы** балалар ҡайттылар, көлтә ташы**усы** егеттәр ашарға туҡтанылар; кил**еүсе** иптәш, эшкә тотон**оусы** егеттәр [10: 147], эшлә**үсе**, яҙ**ыусы**, бел**еүсе**, ос**оусы**, йөҙ**өүсе;** юҡлыҡта: яҙ**ма**усы, һөйлә**мә**үсе. [15: 218–219], кил**еүсе** (кеше), ҡайт**ыусы** (кеше), ярҙам ит**еүсе** [8: 125]; онот**оусы**, һөйлә**үсе**, йөҙ**өүсе**, эс**еүсе**, һөйрәл**еүсе**, көт**өүсе**, бейе**үсе**, һайра**усы** ҡоштар, ғазаплан**ыусы** кеше, саңғы шыу**ыусы** малай, ҡайғырт**ыусы** әсә, юлдан яҙҙыр**ыусы** кеше, тура юлға йүнәлт**еүсе** иптәш, орлоҡ ағыула**усы** машина [5: 205], ҡара**усы**, кил**еүсе**, ос**оусы**, көл**өүсе** [6: 390], бар**ыусы**, йый**ыусы**, көт**өүсе**, ҡой**оусы** [2: 67]. Күренекле ғалим В.Ш. Псәнчин менән профессор Ю.В. Псәнчин хәҙерге заман сифат ҡылымдың бер юлын – **-ыусы** аффиксы менән яһалғанын күрһәтә: йыу**ыусы**, йыйыштыр**ыусы**, уҡы**усы**, эшлә**үсе**, ярҙамлаш**ыусы**, ярҙам ит**еүсе** [11: 157]; эшлә**үсе** [12: 121].

Ғалимдарҙың ҡайһы бере юҡлыҡ формаһын күрһәтә: бар**ма**усы, кил**мә**үсе [10: 124], яҙ**ма**усы, һөйлә**мә**үсе [15: 219], ал**ма**усы, кил**мә**үсе, ярҙам ит**мә**үсе [9: 233], ярат**ма**усы, бар**ма**усы [2: 67], эшлә**мәүсе** [12: 121].

Ҡушма формаһы -а ялғаулы ҡылым аҙағынан **торған** ярҙамлыҡ ҡылымы ҡуйып яһала:

Игенде үҙе йөр**өй торған** комбайн менән урып йыйҙылар [10: 148]; яҙ**а** тор**ған** ҡағыҙ, кил**ә** тор**ған** кеше [15: 219],

тиҙ бөт**ә** тор**ған** (ауырыу), шәл бәйл**әй** тор**ған** (энә). [8: 125; 9: 236], ҡалаға бар**а торған** машина, ҡалаға **барыусы** машина; почта йөрөт**ә торған** кеше, почта **йөрөтөүсе** кеше, аш һоҫ**а торған** ҡашыҡ, ләкин аш **һоҫоусы** ҡашыҡ түгел [8: 24],

беҙҙең еңеүҙе белдер**ә** тор**ған** факт, әйткәнде бел**ә** **торған** кеше [5: 199–204],

ила**й** тор**ған** ҡурсаҡ, бар**а** тор**ған** урын [6: 388–392];

ултыр**а** тор**ған** урын [2: 72],

эшлә**й** **торған** ҡорал [12: 121].

Ғалим Ҡ.З. Әхмәров ҡушма форманың хәл ҡылым аффикстары **-а, -п** һәм **-ған** аффиксын алған ярҙамсы ҡылымдар (тор**ған**, ят**ҡан**) менән яһалыуын күрһәтә: эшлә**й** **торған**, бар**а** **ятҡан** [1: 785].

Юҡлыҡ формаһы: ал**ма**й торған, йөрө**мә**й тор**ған** [9: 111]; кеше йәшә**мә**й тор**ған** утрау [5: 199–204];

Ғалимдар биргән ҡағиҙә һәм уны нығытҡан миҫалдарҙы ҡарап сыҡҡас, күҙ алдына шундай картина баҫа:

1) ғалимдарҙың күбеһе **-ыусы** ялғауы менән яһалған ябай ҡылымдарҙан һуң улар асыҡлаған исемде бирмәгән (эшләүсе, онотоусы, йөҙөүсе, эсеүсе, һөйрәлеүсе һ. б.), ә ҡушма юл менән яһалғандары артынан яҙғандар (шәл **бәйләй торған** <u>энә</u>) һ. б.;

2) ҡайһы бер ғалимдар теория өлөшөндә **-ма** ялғауы менән юҡлыҡ яһалыуын күрһәткән (ал**ма**усы, кил**мә**үсе), ә икенселәре бөтөнләй яҙмаған.

Һорау тыуа: Ғалимдар ни өсөн шулай эшләне икән? Быны нисек аңларға?

Яуап ябай: әгәр ҙә миҫалға биргән ҡылымдар артынан исемде яҙһалар, ҡағиҙә күҙ алдында юҡҡа сығар ине, сөнки уны уҡыған кеше алдына бик ныҡ боҙолған башҡорт теле килеп баҫа. Шуға ла ғалимдар исемдәрҙе яҙмауҙы хуп күргәндер. Миҫал өсөн сифат ҡылым артынан исем ҡуйып ҡарайыҡ:

онотоусы уҡыусы, **эсеүсе** ир, **һөйләмәүсе** бала, **килмәүсе** ҡунаҡ, **йөҙөүсе** малай, **йөрөүсе** кеше, **белеүсе** студент, **килеүсе** ҡунаҡ, **көлөүсе** ҡыҙ.

Күреүегеҙсә, ҡолаҡҡа ятмаған, башҡорт ғүмерҙә лә һөйләмәгән, ишетмәгән һүҙбәйләнештәр килеп сыҡты. Бер ҙә көлкө килмәй. Илағы килә.

Ә бит мәктәп башҡорт балаһын ошолай уҡытыуҙы әле лә дауам итә – 100 йылға яҡын!

Ҡайһы бер ғалимдарыбыҙ сифат ҡылымды тулы биргән тигәйнек: **һайраусы** ҡоштар, **ғазапланыусы** кеше, саңғы **шыуыусы** малай, улы хаҡында **ҡайғыртыусы** әсә, юлдан **яҙҙырыусы** кеше, тура юлға **йүнәлтеүсе** иптәш, профессия **һайлаусы** йәштәр, иген **сәсеүсе** кеше; беҙгә **киләсәк** ҡунаҡ, Өфөгә **йөрөйәсәк** поезд һ. б. [5: 151–152]; **килеүсе** (кеше), **уҡыусы** (бала), **ҡайтыусы** (кеше) [8: 125].

-ыусы ялғауының телгә килеп инеүе

Башҡорт тел ғилемендә *хәҙерге заман сифат ҡылымдың* телдә бирелеүенә икенсе ҡараштә торғандар ҙа бар. Улар – күренекле ғалим Н.К. Дмитриев менән Ә.Ғ. Бейешев.

Әкрәм Бейеш **-ыусы** ялғауы тураһында түбәндәгеләрҙе әйтә: башҡорт телселәре башта **-ыусы** ялғауын *хәҙерге заман сифат ҡылым* формаһына һанамаған. Шуға күрә Ә. Мансур норматив мәктәп дәреслеге итеп эшләгән «Грамматика» китабының 1933 йылғы 1-се баҫмаһында хәҙерге заман сифат ҡылым формаһын күрһәтмәй, сифат ҡылымдың ике заман формаһы булыуын ғына әйтә: үткән заманда **-ған**, киләсәк заманда **-саҡ** ялғауҙары. Ләкин Ә. Мансур, күрәһең, урыҫ телендә хәҙерге заман сифат ҡылымының айырым формаһы

булғас, башҡорт телендә лә булырға тейеш тигән уйға килеп, 1934 йылғы 2-се баҫмаһына, хәҙерге заман сифат ҡылым формаһы **-ыусы** тип өҫтәмә индерә. Шул замандан алып башҡорт теленең грамматикаһы буйынса кем генә яҙмаһын, **-ған** ялғауын үткән заман сифат ҡылым формаһы, **-ыусы** ялғауын хәҙерге заман сифат ҡылым формаһы тип яҙа башлай [16: 77]. Ҡыҙғаныс, был хәл әле лә үҙгәрешһеҙ ҡала килә. (М.У.).

Хәҙерге заман сифат ҡылым халыҡ телендә

Ул ике юл менән бирелә: ябай һәм ҡушма**.**

Ябай формаһы

а) **-ған** ялғауы. Ул тамыр (нигеҙ) ҡылымға ҡушыла.

өйләнмәгән егет – ул егет һаман өйләнмәй йөрөй;

белгән һорау – был һорауҙы мин беләм.

Хатаһы **булған** һөйләм. – һөйләмдә хата бар.

Һинең әллә ҡайҙа урыҫ араһында **йөрөгән** энеңә алма кеүек ҡыҙымды бирәһем юҡ! (Ж. Кейекбаев);

б) **-р** ялғауы менән:

Алабута, имән әкәләһе илә ҡатышҡан ондан икмәк бешергән инек, һис **ашар** хәл юҡ. (М.Ғафури).

Ашар хәл юҡ = ашап булмай (*хәҙерге заман*).

Сағыштырығыҙ:

Хәҙерге заман хәбәр ҡылым	Хәҙерге заман сифат ҡылым
1. Әсәйем ауылда **йәшәй**	Ауылда йәш**әгән** әсәйемде ҡотлайым (йәшә**үсе** булмай)
2. Һине көн дә уйла**йым**	Һине уйлама**ған** көнөм юҡ (уйлама**усы** булмай)
3. Алма бешм**әгән**	Бешм**әгән** алманы ашағым килмәй (алма әле бешм**әгән**, ҡаты; бешм**әүсе** түгел)
4. Беҙгә ҡаршы бер машина кил**ә**	Улым, ҡаршы кил**гән** машинаны туктат әле (кил**еүсе** булмай)
5. Яңы йыл етеп килә	**Етеп килгән // Яҡынлашып килгән** Яңы йыл менән ҡотлайым! (*Етеп килеүсе* тип халыҡ әйтмәй)
6. Хәҙер кеше эсм**әй**	Хәҙер **эскән** кеше юҡ (эс**мә**үсе түгел)

Бирелгән һөйләмдәргә анализ яһайыҡ:

тәүге ике һөйләмдә ***-ган*** аффиксы өс заманды ла белдерә (*үткән, хәҙерге* һәм *киләсәк замандарҙы:* әсәйем *үткән* йылдарҙа ла шул ауылда ***йәшәне***, *әле* лә шунда ***йәшәй***, *киләсәктә* лә ауылдан китергә уйы юҡ);

3-сө һөйләмдә сифат ҡылым *үткән-хәҙерге заманды* белдерә (бөгөнгә тиклем *алма бешмәгән* булған, әле лә *бешмәгән*);

һуңғы өс һөйләмдә ***-ган*** ялғауы *хәҙерге заманды* белдерә.

Тағы ла миҫалдар: *Алда **барған** һыбайлы туҡтарға әмер бирҙе...* (Р. Өмөтбаев); *Конкурсҡа барырға **әҙерләнеп йөрөгән** балаларҙы студияға саҡырҙыҡ* (Тел., 15.12.16).

Колхоздың баш бухгалтеры булып ***эшләгән*** *ике туған еҙнәмде ялланы был эшкә* (Ә. Абушахманов);

Ҡушма формаһы:

а) сифат ҡылым **-а, -п** ялғаулы хәл ҡылым артынан **-ған** ялғаулы ҡылым килеү менән: *ашҡа* ***һала торған*** *һуған, ауылға тура* ***барып булған*** *юл; Бикбулат* ***атлап барған*** *еренән шып туктаны* (С. Агиш); *Сәхнәлә* ***йырлап торған*** *егет минең ейәнем Ильяс; Йыл да* ***үткәрелеп килгән*** *байрамға саҡыра* (Реклама. 26.08.18. Радио «Юлдаш»); ***Йоҡлап ятҡан*** *баланы ҡапыл уятмағыҙ;*

б) **-р** ялғауы менән, ул **-п** ялғауы булған ҡылым артынан килгән **-а**(-ә, й) ялғаулы ярҙамсы ҡылымға ҡушыла: *Башлаған эшен* ***ташлап китәр*** *әҙәм түгел ул;*

в) **-рға** ялғаулы ҡылым менән **-ған** ялғаулы сифат ҡылымдан тора: *Армияға* ***китергә йөрөгән*** *егет кемегеҙ була?*

Юҡлыҡ формаһы -ма/-мә ялғауы менән күрһәтелә: *Ҡунағын ярат**ма**ған хужа бесәйен туҡмар* (мәҡәл).

Ҡайһылай була: Йәшәүсеме? Әллә йәшәгәнме?

Хәҙерге заман сифат ҡылым күп кеше өсөн ауыр тема булып тойола, сөнки әле уны телдә ике төрлө биреү бар:

1) **-ыусы** ялғауы менән: *Ауылда* ***йәшәүсе*** *әсәйемде ҡотлайым;*

2) **-ған** ялғауы менән: *Ауылда* ***йәшәгән*** *әсәйемде ҡотлайым.*

Ҡайһыһы дөрөҫ? Һорауға яуап эҙләйек.

Күптән аңланым: кешегә ошолай дөрөҫ, ә тегеләй дөрөҫ түгел тип кенә әйтеү аҙ. Ул кешенең ныҡынған фекерен үҙгәртә алмай: артабан да ул үҙенсә яҙа, һөйләй... Ә ике төрлө яҙыу – телде боҙоу дауам итә тигән һүҙ.

Шулай итеп, *хәҙерге заман сифат ҡылымды* биреүҙә ике төрлө ҡараш йәшәй.

Беренсе ҡараш	**-ыусы** – хәҙерге заман сифат ҡылым ялғауы

Икенсе ҡараш	**-ыу+ сы** = исем яһаған ялғау
	-ған – хәҙерге заман сифат ҡылым ялғауы

Тимәк,

Берәүҙәр әйтә: «**-ыусы** ялғауы менән *хәҙерге заман сифат ҡылым* яһала»;

икенселәр әйтә: «Юҡ! **-ыу** ялғаулы исем ҡылымға **-сы** ялғауын ҡушҡандан исем, ә *хәҙерге заман сифат ҡылым* **-ған** ялғауы менән яһала».

Ошо ике ҡарашты *өс ысул* менән тикшереп ҡарайыҡ.

Беренсе ысул. 1-се ҡараш:

-ыусы – хәҙерге заман сифат ҡылым ялғауы. Миҫалдар килтерәбеҙ. Уларҙы дәреслектәрҙән алдыҡ (төп нөсхә): ***һайраусы*** *коштар,* ***ғазапланыусы*** *кеше, саңғы* ***шыуыусы*** *малай, улы хаҡында* ***ҡайғыртыусы*** *әсә, юлдан* ***яҙҙырыусы*** *кеше, тура юлға* ***йүнәлтеүсе*** *иптәш, профессия* ***һайлаусы*** *йәштәр, иген* ***сәсеүсе*** *кеше,* ***онотоусы*** *укыусы,* ***ҡайнаусы*** *тормош,* ***һөйләмәүсе*** *бала,* ***килмәүсе*** *ҡунаҡ,* ***йөҙөүсе*** *малай,* ***йөрөүсе*** *кеше,* ***ҡайтыусы*** *кеше,* ***килеүсе*** *ҡунаҡ,* ***көлөүсе*** *ҡыҙ* һ. б. [5: 151–152; 8: 125 һ. б.].

Күреүегеҙсә, башҡорт теле күҙ алдына бик матур сүрәттә килеп баҫманы. Башҡорт улай һөйләмәй. Тимәк, -**ыусы** ялғауы сифат ҡылымды дөрөҫ бирмәй булып сыға.

1-се ысул: 2-се ҡараш:

Исемгә, -**ыу** ялғаулы исем ҡылымға исем яһай торған -**сы** ялғауын ҡушыуҙан исем яһала:

Сағыштырығыҙ:

баҡса, балыҡ (исем) + -сы = баҡсасы, балыҡсы.

барыу, һатыу (процесс исеме) + -сы = барыусы, һатыусы.

«Ғәмәлдә үҙенә башҡа форма булып йөрөгән бер бөтөн -**ыусы** ялғауы башҡорт телендә юҡ, башҡорт телендә -**сы** ялғауы бар, – ти Әкрәм Бейеш. – Ул ялғау төрлө исемдән кешенең һөнәрен, шөғөлөн күрһәтә торған исем яһай: **эшсе, ялсы, балтасы, ҡурайсы, игенсе, алдаҡсы, енәйәтсе** һ. б.

Башҡа исемгә ҡушылған кеүек, -**сы** ялғауы исем ҡылымға ла ҡушыла һәм шулай уҡ кешенең һөнәрен, шөғөлөн билдәләй торған исем яһай: **уҡытыусы, тегеүсе, бейеүсе** һ. б. Ошоноң һымаҡ, ныҡлап исем төркөмөнә күскән һүҙҙәрҙән тыш, -**сы** ялғауы ярҙамында исем ҡылымдан ҡайһы берҙә һүҙ ыңғайында ғына әйтеп китә торған ваҡытлы исемдәр ҙә яһала. Мәҫәлән, Йәтим ҡыҙ артынан **йөрөүсе** булманы. (А., 96, 1, 11)» [16: 77].

Ысынлап та, бындай исемдәр телдә күп осрай:

Был юлы мине **күреүсе**, **туктатыусы** булманы – ҡарт швейцар лифт янында ойоп ултыра ине. (И.А);

Күптән киттек ауылдан. Унда хәҙер беҙҙе **белеүсе** лә юҡтыр.

Бындай һөйләмдәрҙе икенсе төрлө -**ған** ялғаулы сифат ҡылым итеп биреп була: **күргән, туктатҡан** кеше, **белгән** кеше.

Икенсе ысул

Был юлы исем ҡылымдан -**сы** ялғауы менән яһалған өс һүҙҙең (мәҫәлән, алып барыу+**сы**, оҙатыу+**сы,** йәшәү+**се**) *сифат ҡылыммы,* әллә *исемме* икәнен асыҡлап ҡарайбыҙ. Бының өсөн ике һүҙ төркөмө буйынса (ҡылым, исем) уларҙың *юҡлыҡ формаһын* яһарға кәрәк:

Беренсе ҡарашты тикшерәбеҙ.

1-се ҡараш буйынса алып барыу**сы**, оҙатыу**сы,** йәшәү**се** – хәҙерге заман сифат ҡылым.

ҡылымдың юҡлыҡ формаһы -**ма/-мә** ялғауы менән яһала

алып бар+**ма**+у**сы** уҡыусы,

оҙат+**ма**+у**сы** ағай.

йәшә+**мә**+ү**се** әсәй

Башҡорт ғүмерҙә лә улай һөйләмәй. Тимәк, улар *сифат ҡылым* түгел.

Икенсе ҡарашты тикшерәбеҙ.

2-се ҡараш буйынса алып барыу**сы**, оҙатыу**сы,** йәшәү**се** – исем.

исемдең юҡлығы **юҡ**, **-һыҙ** киҫәксәһе менән бирелә:

алып барыу**сы юҡ**, алып барыусы**һыҙ**;

оҙатыусы **юҡ**, оҙатыусы**һыҙ**.

йәшәүсе **юҡ**, йәшәүсе**һеҙ**. Башҡорт ошолай һөйләй. Тимәк, был һүҙҙәр исем.

Әлеге тикшереп ҡарау **алып барыусы, оҙатыусы, йәшәүсе** һүҙҙәренең исем икәнен асыҡ күрһәтте.

Өсөнсө ысул

Ә халыҡ – башҡорт ҡайһылай һөйләй һуң?

Сағыштырығыҙ:

Халыҡта ҡан хәтере (ген, нәҫел, тоҡом) көслө. Ул, ата-баба теленә быуаттар буйына тоғро ҡалып, үҙенсә яҙған, һөйләгән. Әле лә шулай. Бер нисә миҫал:

Унын күҙҙәре үлән төбөндәге үҙенең бәләкәс кенә өҥөнән имгәкләп **сығып килгән** ҡуңыҙға тукталды. (М.К.);

Тауыш күтәреп, **яҡынлашҡан** халыҡҡа һыр бирмәҫкә тырышып, бай яһалма асыулы тауыш менән ҡысҡырҙы. (Я.Х.);

Үҙенде **ҡыҙыҡһындырған** нәмә тураһында һораш. (2 кл. дәреслек);

Нурлы йөҙөнән йылмайыу **китмәгән**, күпкә йәш **күренгән** был инәйҙе күргәс, беренсе уйым «Күҙ теймәһен!» булды. (Б., 24.04.18.);

Тағы ла шул: Һәр кем йыл башынан уҡ «**Етеп килгән** // **Етеп килә ятҡан** // **Яҡынлашып килгән** Яңы йыл менән ҡотлайым!» – тип, *хәҙерге заман сифат ҡылымды* дөрөҫ әйтеп ҡотлап, Яңы йылға матур уй-ниәттәр менән аяҡ баҫа.

Халыҡ -ған менән һөйләй	Дәреслек -ыусы менән ҡуша
Түбәндә ашҡаҙан ауыртканда ашарға **ярамаған** ризыҡ исемлеге бирелә	Түбәндә ашҡаҙан ауыртканда ашарға **ярамаусы** ризыҡ исемлеге бирелә
Сәхнәлә **йырлап торған** егет – минең ейәнем	Сәхнәлә **йырлап тороусы** егет минең ейәнем
Минең кәләш мин **яраткан** ашты – билмәнде йыш бешерергә тырыша	Минең кәләш мин **яратыусы** ашты – билмәнде йыш бешерергә тырыша
Баймаҡта **торған** туғандарға китеп барабыҙ	Баймаҡта **тороусы** туғандарға китеп барабыҙ

Хәҙер ошо һөйләмдәрҙе *хәҙерге заманға* һалайыҡ:

Хәҙерге заман хәбәр ҡылым	Хәҙерге заман сифат ҡылым
Түбәндә бирелгән исемлектәге ризыҡтарҙы ашҡаҙан ауыртканда ашарға **ярамай**	Түбәндә ашҡаҙан ауыртканда ашарға **ярамаған** ризыҡ исемлеге бирелә

Сәхнәлә ейәнем **йырлап тора**	Сәхнәлә **йырлап торған** егет минең ейәнем
Мин билмән **яратам,** кәләшем уны йыш бешерергә тырыша	Минең кәләш мин **яратҡан** ашты – билмәнде йыш бешерергә тырыша
Баймаҡта туғандар **тора, шунда** китеп барабыҙ	Баймаҡта **торған** туғандарға китеп барабыҙ

Шулай итеп, башҡорт телендә *хәҙерге заман хәбәр ҡылым* **-а** ялғауы менән, ә *хәҙерге заман сифат ҡылым* **-ған** ялғауы менән бирелә.

-ыусы ялғаулы һүҙҙең (*исемдең*) **исем алдынан килеүе**

Һорау тыуа: **-ыусы** ялғауы булған һүҙ (*исем*) исем алдынан килә аламы? Килһә, ҡайһы ваҡытта?

Яуап: Башҡорт телендә **-ыусы** ялғауы булған исемдәрҙән һуң кешенең шөғөлөн, һөнәрен күрһәткән *исемдәр* (*һатыусы, бейеүсе, ҡуйыусы* һ. б.);

антропонимдарҙың (*кеше исеме, фамилияһы*) килеүе бар: **яҙыусы** Р. Ғарипов, **ҡуйыусы** К. Исламов**, укытыусы** Ғ. Кәримов.

Был һүҙбәйләнештәрҙә *яҙыусы, ҡуйыусы, укытыусы* һүҙҙәре **исем** (*сифат ҡылым түгел*!), ә һөйләмдә улар **өҫтәлмәлек** булып тора. Мәҫәлән:

Комбайнсы Вәзих Хәкимов, **мал ҡараусы** Арслан Шәйехов, **көтөүсе** Майшәриф Шәйхуллиндар кеүек бик күптәрҙең хеҙмәте баһалап бөткөһөҙ. (Ә.Б).

Хата өҫтөндә эш

-ған ялғауын тик үткән заман ялғауы тип кенә һанау, халыҡ теленә ҡолаҡ һалмай, ғалимдарҙың әйткәнен алмай **-ыусы** ялғауын *хәҙерге заман сифат ҡылым* күрһәткесе тип ҡарау башҡорт телен күрәләтә боҙоуға тура юл асҡан. Миҫалдар:

Төп нөсхә	**Төҙәтелгәне**
Бер аҙ оялып **караусы** ҙур һоро күҙҙәр, күҙҙәргә йәм **биреүсе**, уларҙы тағы ла **матурлаусы**, бына- бына осорға әҙер **тороусы** нәҙек ҡыйғас ҡаштар,.... (И.А.)	... **ҡараған** ҙур һоро күҙҙәр, ... йәм **биргән,** ... тағы ла **матурлаған**, осорға әҙер **торған...** ҡаштар,....
... үҙебеҙҙә етештерелгән ризыҡтар менән **сауҙа итеүсе** магазиндар әллә ҡасан ук асылырға тейеш ине (А., 2017, 4, 11)	... **сауҙа иткән** магазиндар...
Матурлыҡты шашып **яратыусы** Әхмүш Ямаев шул уҡ <u>ярһыулыҡ</u> менән дан **да һөйөүсе** бер кеше ине (Б.Б.)	шашып **яратҡан** Әхмүш шул уҡ **ярһыу** менән дан **һөйгән дә** бер кеше ине. Бында *ярһыу* һүҙенә **-лыҡ** ялғауын өҫтәү артыҡ, сөнки *ярһыу* һүҙе үҙе исем ҡылым (ҡылымдың исеме)

Улар был тупраҡты балсыҡ сүлмәккә **һаласаҡтар** ҙа, бер ҡасан да **һарғаймаусы**, **япраҡ ҡоймаусы** гөл **ултыртасаҡтар.** (И.А.)	... тупраҡты... **һалырҙар** ҙа, бер ҡасан да **һарғаймаған**, **япраҡ ҡоймаған** гөл **ултыртырҙар**
Әйҙәгеҙ, беҙ ҙә Өфө урамдары буйлап **барыусы** Юлдашҡа эйәрәйек. (БУ., 2011)	...беҙ ҙә Өфө урамдары буйлап **барған** Юлдашҡа эйәрәйек
Улар йорттарындағы ике ҡат араһында **йөрөүсе** лифттары менән бер-береһе алдында маҡтаныша. (А., 2017, 11, 60)	... ике ҡат араһында **йөрөгән** лифттары...
... ағас ботағына, сигнал ҡыңғырауы хеҙмәтен **үтәүсе** алюмин тәрилкә эленгәйне. (Ә.Б)	... сигнал ҡыңғырауы хеҙмәтен **үтәгән** алюмин тәрилкә эленгәйне
... проблеманы **барлыҡҡа килтереүсе** сәбәптәр. (БУ., 2018, 1, 5)	проблеманы **барлыҡҡа килтергән** сәбәптәр
Уның әҙәби мираҫы **үҫеп килеүсе** быуынды тәрбиәләй,... (БҠ., 2020, 9)	... **үҫеп килгән** быуынды тәрбиәләй
Аръяҡ менән **тоташтырыусы** ағас күперҙе бына-бына ағыҙып китергә итә. (А.Б.)	Аръяҡ менән **тоташтырған** ағас күперҙе бына-бына ағыҙып китергә итә
Ысынлап та, иҫ китмәле хәл: уҡ һымаҡ **ялт итеп кенә ҡалыусы** йәшендең көсө лә 50 миллион вольттан артыҡ. (Ә.Б.)	Ысынлап та, иҫ китмәле хәл: уҡ һымаҡ **ялт итеп кенә ҡалған** йәшендең көсө лә 50 миллион вольттан артыҡ
Милли үҙаң иһә милләтте **билдәләүсе** мөһим сифаттарҙың береһе; Тел бынан тыш тотош халыҡтың рухи донъяһын, мәҙәниәтен **сағылдырыусы**, быуындан-быуынға **тапшырылыусы** берҙән-бер ҡабатланмаҫ ҡорал; Әзербайджанда ошо журналды **нәшер** **итеүсе** бер дуҫым әсенеп … әйткәйне. [З.У.]	Милли үҙаң иһә милләтте **билдәләгән** мөһим сифаттарҙың береһе; Тел... тотош халыҡтың рухи донъяһын,... **сағылдырған**, быуындан-быуынға **тапшырылған** берҙән-бер ҡабатланмаҫ ҡорал; Әзербайджанда ошо журналды **нәшер иткән** бер дуҫым әсенеп … әйткәйне

Ни ғәләмәттер, хәл-ваҡиға үткән заманда, хатта бик боронғо осорҙа булһа ла, уйламай-нитмәй, **-ыусы** ялғауын сәпәп ҡуйыу бар (*быны башҡаса әйтеп булмай):*

Әҙәмдең һәм унан һуң **хакимлыҡ итеүсе** Шамғундың (1118–1135) эске сәйәсәте халыҡта ризаһыҙлыҡ тыуҙыра (А., 2016)	... унан һуң **хакимлыҡ иткән** Шамғундың (1118–1135)... ризаһыҙлыҡ тыуҙыра
Урта быуаттарҙа **йәшәүсе** урта Волга буйы, Урал һәм көнбайыш ханлыҡтары (А., 2016)	Урта быуаттарҙа **йәшәгән...** ханлыҡтары
Эйе, **ләкин ул** – бер шәжәрә яҙмышы аша халыҡ яҙмышын **һүрәтләүсе** әҫәр (БУ.,	... халыҡ яҙмышын **һүрәтләгән** әҫәр

2011)	
Батырша – башҡорт ихтилалын **ойоштороусы** шәхес. (Ғ.Х.)	Батырша – башҡорт ихтилалын **ойошторған** шәхес
Миңлеғәле Шайморатов 1924 йылдан башлап Мәскәүҙә... Кремлде **һаҡлаусы** кавалерия полкының командиры була. (2-се кл.,49-сы б.)	... Кремлде **һаҡлаған** кавалерия полкының командиры була
Йырҙар яҙып **йөрөүсе** композитор Рәүеф Мортазин да уның сәйен, балын тәмләп ҡарағайны.... (Ә.Б.)	Йырҙар яҙып **йөрөгән** композитор... балын тәмләп ҡарағайны....

Шулай ҙа күңелдә һорау тыуып ҡуя: халыҡ телен һәйбәт белгән яҙыусылар (К. Мәргән, З. Биишева, Д. Бүләков һәм башҡа бик күптәр) **-ыусы** ялғауы менән үҙҙәре яҙҙымы икән? Әллә... ярҙам иткәндәрме. Миҫалдар:

Уның эргәһендә кейәү **оҙатып килеүсе** Тамъян егеттәре һәм икенсе яҡлап хужалар, ҡыҙҙың ағалары, энеләре, яҡындары теҙелгән. (Кирәй Мәргән);

Йыш-йыш тын алған егет **йүгереп килеп инеүсе** Филзә менән бәрелеште. *(*Динис Бүләков*).* Дөрөҫө – **оҙатып килгән**, **йүгереп килеп ингән**.

Шулай итеп, башҡорт телендә хәҙерге заман сифат ҡылымдың ябай формаһы **-ған, -р** ялғауы менән, ҡушма формаһы **-а, -п, -рға** ялғаулы ҡылым һәм **-ған** ялғаулы ярҙамсы ҡылым менән яһал

Әҙәбиәт:

1. Ахмеров К.З. Краткий очерк грамматики башкирского языка / Башкирско-русский словарь. М.: Государственное изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. С. 743–802.

2. Байсурина-Бердигулова Р.И. Причастия в современном башкирском языке: монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2007.

3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Л., 1948; Уфа, 2007.

4. Дмитриев Н.К. Башҡорт теленең грамматикаһы. Л., 1950; Өфө: БДУ, 2008.

5. Зәйнуллин М.В. Ҡылым // Башҡорт теле грамматикаһы. Морфология. II том. Өфө: Китап, 2018. 66–227 б-р.

6. Ишбаев К.Ғ. Орфоэпия. Ҡылым // Башҡорт теле. Юғары укыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. Өфө: Китап, 2012. 137–141; 353–396 б-р.

7. Ишбулатов Н.Х. Хәҙерге башҡорт теле. (Әҙәби телдең нормалар системаһы). Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1972.

8. Кейекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теле. Өфө, 1966;

9. Кейекбаев Ж.Ғ., Ғәлләмов А.А., Фәритов Х.С., Аҙнабаев Ә.М., Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теле: педагогия училищелары өсөн дәреслек. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1983.

10. Мансуров Ә. Башҡорт теле грамматикаһы. I киҫәк. Фонетика һәм морфология. Ете йыллыҡ һәм урта мәктәптең V–VI кластары өсөн дәреслек. Өфө: Башгосиздат, 1953.

11. Псәнчин В.Ш., Псәнчин Ю.В. Башҡорт теле. 10–11-се кластар өсөн уҡыу ҡулланмаһы. Өфө: Китап, 2018.

12. Солтанбаева Х.В., Толомбаев Х.А., Балапанова Л.С. Башҡорт теле. Дөйөм белем биреү учреждениеларының 6-сы класы өсөн дәреслек. Өфө: Китап, 2012.

13. Усманова М.Ғ., Абдуллина Ф.Ф. Башҡорт теле. Теория. Өфө: Китап, 2020.

14. Усманова М.Ғ. Телебеҙҙе кем боҙа? Үҙебеҙ! // «Башҡортостан» гәзите. 21.02.12; 16.03.12; 27.04.12; 25.05.12; 25.08.12; 14.09.12; 30.11.12; 21.02.13; 29.03.13; 3.05.13; 12.06.13; 23.08.13; Башҡорт грамматикаһы һәм халыҡ теле // «Ватандаш» журналы, № 8-12 2019; № 1-2, 2020; Причастие настоящего времени и способы его выражения в башкирском языке: новый взгляд на проблему // журнал Российская тюркология, 2018. № 1-2 (18–19). С.67-83; Причастие прошедшего времени и способы его выражения в башкирском языке: новый взгляд на проблему // журнал «Российская тюркология». М.: «Институт языкознания», «Российский комитет тюркологов», 2019. С. 125–138.

15. Фәритов Х.С., Ғүмәров Ғ. Башҡорт теленең грамматикаһы. Фонетика һәм морфология: педучилищелар өсөн дәреслек. Өфө: Башгосиздат, 1949.

16. Әкрәм Бейеш. Тел хикмәттәре. Өфө: Китап, 1999.

17. Әхмәр Ҡ. Башҡорт теле: педучилищелар өсөн дәреслек; педагогик курстар һәм уҡытыусылар өсөн пособие. Өфө: Башгосиздат. Дәреслектәр һәм педагогик әҙәбиәт секторы, 1941

© Усманова М.Ғ., 2024

УДК 37.035.6

Усманова Сәлимә Рафиҡ ҡыҙы,
музыка белгесе, Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ ҡ., БР

Туған телгә һөйөү тәрбиәләүҙә ғаиләнең роле

«Телде тере тел һаҡлаһа,
Һүҙҙе сабый ҡабатлаһа,
Бәләнән тел ҡотолор.
Телдән төшкән тел юҡ булыр,
Телдәге тел ныҡ булыр».
Р. Бикбаев

Иң ҙурҙарҙан һаналған Ethnologue телдәр каталогы мәғлүмәттәренә ярашлы, 2022 йылда донъяла барлығы 142 тел ғаиләһенә ҡараған 5500 тел булған. Тик шуныһы: ЮНЕСКО-ның «Бөтөү хәүефе янаған донъя телдәре атласы»на ярашлы, хәҙерге осорҙа тик Европала ғына 50-гә яҡын тел ошо исемлеккә индерелгән, ә барса донъя кимәлендә 400-ҙән ашыу халыҡ теле юҡҡа сығып барыусы тел статусына дусар булған. Теге йәки был телдең

яҙмышын билдәләр өсөн белгестәр ышаныслы тип иҫәпләгән бер күрһәткес бар: әгәр ҙә балаларҙың 70 проценттан аҙырағы ғына туған телен өйрәнә икән, ошо халыҡ теле хәүефле зонала булып сыға. Ҡыҙғанысҡа күрә, һуңғы осорҙа беҙҙең башҡорт теле лә, беҙ быны һис теләмәһәк тә, ошо зоналағы телмәр исемлегенә индерелде [2, № 48, 2023]. Был хәлдең һәм туған телебеҙҙең яҙмышы сәбәптәре асыҡлана, туған телде өйрәнеү һәм һаҡлау юлдары, ысулдары тәҡдим ителә, төрлө проекттар эшләнелә, программалар баҫтырыла, гранттар булдырыла. Ләкин һөҙөмтәләр әллә ни маҡтанырлыҡ түгел. Был мәсьәләлә мәктәп, балалар баҡсаһы-ғаиләне, ә ғаилә мәктәп һәм балалар баҡсаһын ғәйепләргә күнеккәнбеҙ. Ошо көрсөктән сығыу юлдары тураһында бергәләшеп уйларға ваҡыт. Ата-әсәләре, туғандары менән туған телендә аралашҡан баланың тәне һәм йәне гармониялы рәүештә үҫешә, йәғни уның шәхесенең биологик һәм рухи-психологик бөтөнлөгө еңелерәк формалаша. Туған телдә иркен аралашҡан һәм яҙған баланың ижади һәләттәре лә тиҙерәк асыла, тип иҫәпләй психологтар.

Һәр ҙур эш бәләкәй эштәрҙән, бәләкәй аҙымдарҙан башлана. «Ояһында ни күрә, осҡанында шул булыр» тиелә халыҡ мәҡәлендә. Балаға тәрбиә нигеҙе, шул иҫәптән туған телдә аралашыу ҙа ғаиләлә һалына. Ғаилә тәрбиәһендә ниндәй ысулдар ҡулланырға була. Баланы тәрбиәләйем тиһәң, иң әүәл үҙеңде тәрбиәлә, тиҙәр. Гаджеттарҙа сәғәттәр буйы ултырыусы, бала ултыра башлағас та ҡулына телефон тоттороп ултыртыуҙы хуп күргән ата-әсәләр күбәйҙе. Ваҡыт юҡлыҡҡа һылтанып, күптәребеҙ бала менән аралашыуҙы онотоп барабыҙ. Беренсенән, ата-әсә үҙе туған телдә матур итеп аралашырға тейеш. Туған телде танытып өйрәтеүҙе ябай ғына күренештәрҙән башларға ла була. Мәҫәлән, бишек йырҙарын йырлап йоҡлатыу. Әсәй башҡарған ошо ябай йыр оло әһәмиәткә эйә, моң аша рух формалаша. Артабан телмәрҙәге яғымлы һүҙҙәрҙе әйтеү: «Хәйерле иртә», «Һаумыһығыҙ», «Зинһар өсөн», «Ашығыҙ тәмле булһын», «Уңышлы көн теләйем», «Сәләмәт бул» һ. б. Был һүҙҙәр көн дауамында әйтелгән һүҙбәйләнештәр булһа, бала хәтерендә мәңге ҡаласаҡ. Шулай уҡ туғанлыҡ терминдарын үҙ телеңдә өйрәтеү мөһим. Беҙҙең телебеҙ туғанлыҡ терминдарына бик бай. «Атайым», «әсәйем», «ағайым», «апайым» тип һөйләшеү, туғандар араһындағы мөнәсәбәттәрҙе тағы ла нығытыр ине. Был йәһәттән балалар баҡсаһында, мәктәптәрҙә «Минең шәжәрәм», «Тамырыңды беләһеңме» бәйгеләре, «Беҙҙең дуҫ ғаилә», «Мин һәм минең ғаиләм» исемле видеороликтар бәйгеһе, «Туғандарым менән көслөмөн», «Татыу ғаилә – ил күрке» исемле ғаилә байрамы үткәрергә була.

Икенсенән, ғаиләлә милли аш-һыуҙарҙы әҙерләүҙе традицияға индерергә кәрәк. Юғиһә сит ил аҙыҡтары көндән-көн балаларҙың яратып ашаған ризығына әйләнде. Мәҫәлән, ял көнөндә ошо ризыҡты балалар менән бергә әҙерләп, өйрәнеп, бергәләшеп ошо ризыҡҡа бәйле шиғыр, йомаҡ өйрәнеп тә ҡуйһаҡ, хәтерҙә лә яҡшы һаҡланасаҡ. Каникулда өләсәйҙәр ҙә был эштә ярҙамлаша ала. Ғаиләләр өсөн «Беҙҙең яратҡан милли ризыҡ», «Өләсәйемдән өйрәнәм», «Тәмлекәс» бәйгеләре үткәрергә мөмкин. Был бәйгеләрҙә төп талап – баланы һөйләргә һәм аш-һыуҙы перезентацияларға өйрәтеү.

Өсөнсөнән, ғаилә менән мотлаҡ үҙ телеңдәге балалар баҫмаһына яҙылып, кистәрен бергәләшеп уҡыу, фекер алышыу, баҫмалағы шиғыр, әкиәттәрҙе ятлатыу ҙа үҙ һөҙөмтәһен

күрһәтер ине. Йомаҡтар ҡойошоп, мәҡәл-әйтемдәр әйтешеүгә лә күп ваҡыт кәрәкмәй. Балалар баҡсаһында, мәктәптәрҙә лә «Ғаилә менән милли баҫмаға», «Беҙҙең ғаиләнең ятаҡан баҫмаһы», «Башҡортса уҡыйбыҙ», «Шәмбе кис» тигән милли баҫмалар менән ҡыҙыҡһындырыуға арналған акцияларҙы йышыраҡ ойоштороу кәрәк.

Дүртенсенән, ғаилә менән айына бер тапҡыр булһа ла үҙ телеңдәге концерттарға, спектаклдәргә, киноларға йөрөүҙе тәҡдим итер инем. Сөнки сәнғәт әҫәрҙәре аша халҡыбыҙҙың йолаларын, ғөрөф-ғәҙәттәрен, телебеҙҙең һүҙ байлығын өйрәнәһең, рухыңды нығытаһың. Милли моң, милли көйҙәр, йырҙар, бейеүҙәр менән балаларҙы бәләкәй саҡтан таныштырыу хәтерҙә лә яҡшы һаҡланасаҡ. Түңәрәктәрҙе һайлағанда ла ошо үҙенсәлектәрҙе иҫәпкә алыр кәрәк. Бергәләшеп ултырып, балалар өсөн эшләнгән «Тамыр», «Иләү», «Сәңгелдәк», «Сулпылар» тапшырыуҙарын, йәнһүрәттәр ҡарарға тырышығыҙ. Шулай уҡ ғаилә менән музейҙарға, күргәҙмәләргә йөрөтөүҙе традицияға индерер кәрәк. Һабантуйҙарға, йыйындарға барғанда халҡыбыҙҙың бай күргәҙмәһе, йолалары менән танышырға була. Яңы һүҙҙәр, яңы терминдар менән нәҡ ошо музей, күргәҙмәләрҙә предметтар аша таныштыраһың. Был эштә олатай-өләсәйҙәр ярҙам итһә, яҡшы булыр. Каникул мәлдәрендә ауылда йәшәгән олатай-өләсәйҙәр, туғандарҙа үҙ туған телеңдә аралашып, йолалар, ғөрөф-ғәҙәттәр менән таныштырырға була.

Әлбиттә, ғаилә менән бик күп эштәр эшләргә, ысулдар ҡулланырға була. Ваҡыт юҡ тип әйтеүсе ата-әсәләргә әйтер һүҙем – нисек тә булһа балаларға бәләкәй саҡтарында ваҡыт табырға, бүлергә, үҙ туған телендә тәрбиәләргә тырышыуҙың һөҙөмтәһе мотлаҡ буласаҡ. Туған телде өйрәтеү, һаҡлау һәр ғаиләнең төп бурысы булһын ине.

Туған тел – сабыйҙың зиһен-аҡылы, шәхес үҫеше өсөн үҙе бер асҡыс. Бала саҡтан уҡ үҫеш алған туған тел системаһы артабан икенсе, өсөнсө телдәрҙе үҙләштерә алыуҙы еңеләйтә. Ата-әсәләре, яҡын туғандары, иптәштәре һәм башҡа кешеләр менән туған телендә аралашҡан баланың тәне һәм йәне гармониялы рәүештә үҫешә, йәғни уның шәхесенең биологик һәм рухи-психологик бөтөнлөгө еңелерәк формалаша [2]. Һәр бала туған телле булып үҫһен ине! Бөйөк шағирыбыҙ Рәми Ғариповтың «Туған тел» шиғырына тоғро ҡалайыҡ:

Халҡым теле – миңә хаҡлыҡ теле,
Унан башҡа минең илем юҡ.
Илен һөймәҫ кенә телен һөймәҫ,
Иле юҡтың ғына теле юҡ!

© Усманова С.Р., 2024

УДК 372.882

Фамутдинова Тансылу Сагитовна,
учитель башкирского языка,
МАОУ «Гимназия № 1», г. Стерлитамак, РБ

Работа с текстом как способ формирования читательской грамотности

«Люди перестают мыслить, когда перестают читать.»
Д. Дидро

Цель любой деятельности – не только добиться успешного освоения учебной дисциплины, но и помочь обучающимся выбрать свою будущую стезю, развить личностные качества ребенка, а главное в будущем занять достойное место в жизни.

Функциональная грамотность – это способность человека вступать в отношения с внешней средой и максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней. Базовый навык функциональной грамотности – читательская грамотность, под которой понимается способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них и заниматься чтением для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни.

Одним из основных направлений в развитии читательской грамотности является работа с текстом, которая позволяет развивать речевое внимание к языковой стороне текста. На основе систематической работы с текстом, разнообразных приемов и ресурсов у детей формируется положительное отношение к чтению, умению читать осознанно и развивается познавательная активность.

Для развития читательских действий, таких как преобразование и интерпретация информации, используются приемы технологии развития критического мышления.

Соотносить факты с общей идеей текста, устанавливать простые связи, не показанные в тексте, возможно при использовании приема «Инсерт» – чтение текста с маркировкой. Данный вид учебного действия требует от учащихся усиления мыслительной деятельности, т. к. необходимо анализировать прочитанную информацию.

«V» – уже знал,

«+» – новое для меня,

«–» – думал иначе,

«?» – не понял, есть вопрос.

«Инсерт» эффективен при знакомстве с текстами различных стилей.

«Бортовой журнал» – блокнот, тетрадь для ведения записей. В «бортовой журнал» делаются выписки из прочитанных текстов для дальнейшего их использования в написании сочинений или создания сообщений. В журнал записываются мораль из басен, фразеологизмы, высказывания писателей и поэтов.

В своей работе охотно используем интерактивные задания, направленные на работу с информацией, для индивидуальной работы на платформе Яндекс.Учебник.

Умение преобразовать информацию требует от учащихся активной мыслительной деятельности После чтения и понимания прочитанного этап преобразования информации позволяет развивать творческую деятельность учащихся.

Задания для преобразования информации:

– придумай другую концовку к произведению;

– добавь одного героя и объясни его необходимость, чем он может помочь главному герою;

– сохраняя главных героев, придумай новый сюжет, что могло случиться иначе;

– дай совет или задай вопрос главному герою произведения;

– пересказ от имени одного из героев рассказа;

Таким образом, смысловое чтение и работа с текстом – это основа функциональной грамотности. Использование педагогических технологий и большого разнообразия цифровых образовательных ресурсов позволяет использовать чтение как средство решения необходимых задач.

На современном этапе умение работать с информацией, критически оценивать ее является одним из условий развития успешной социализации.

Литература:

1. Формирование функциональной грамотности – одна из основных задач ФГОС. Центр оценки качества образования Института стратегии развития образования РАО [Электронный ресурс] URL: http://www.iro.yar.ru/fileadmin/iro/2019/2019-11-05_Kuznecova.pdf.

2. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. М.: Просвещение, 2019. 223 с.

© Фамутдинова Т.С., 2024

УДК 811.512.141

Хажиәхмәтов Динислам Илшат улы,
1-се курс магистранты,
Солтанбаева Хәҙисә Вәли ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, проф.,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Башҡорт прозаһында хәрби лексиканың сағылышы
(һуғыш ҡоралдары һәм уларҙың төрҙәренең атамалары миҫалында)

Хәрби өлкә – иң боронғо өлкәләрҙең береһе. Уның үҫеше менән бергә хәрби эште һүрәтләгән әҙәбиәт тә барлыҡҡа килә. Хәҙерге көндә башҡорт теле хәрби лексикаһын үҙләштерелгән һүҙҙәр ҡатламы менән бер рәттән күп һанлы төп башҡорт һүҙҙәре тәшкил итә. Тел һәм объектив хәрби ысынбарлыҡ, сығанаҡтар, халыҡ ижады, архив материалдары, шағир һәм прозаиктар ижады үҙенсәлектәренән сығып, беҙ хәрби лексиканың классификацияһын бирҙек һәм был мәҡәләлә уларҙың прозала сағылышын ошо йүнәлештә тикшерҙек.

1. Һуғыш ҡоралдарының һәм уларҙың төрҙәренең атамалары.

– ҡорал атамалары: *Ҡара яу булып ерҙе ябып килгән Ағайгилде һыбайлылары* ***ҡылыстарын*** *ҡояшта ялтыратып,* ***һөңгөләрен*** *сусайтып саф-саф булып теҙелгән дошман алғасҡыһына бер ук атымы ҡалғас, туҡтап ҡалды. Үс алыу комары менән нәфрәте күкрәгенә һыймаған Аҡһаҡ Килембәт, аҫтындағы аҡбуҙ атын уйнатып, саф алдына атылып сыҡты. Ул ҡулындағы* ***һөңгөһөн*** *болғай-болғай, яраланған йыртҡыс тауышы менән аждырҙы* (Мәүлит Ямалетдин «Ҡуласа»).

– ут асыу ҡоралдары: *Бер нисә саҡрымға йәйелгән кәмәләр һәм караптар каруанынан туҡтауһыҙ* ***мылтыҡ*** *йәҙрәләре яуҙы, арттараҡ килгән һалдарҙан туптар үлем сәсте* (Мәүлит Ямалетдин «Ҡуласа»).

Мылтыҡ термины тикшерелгән лексик-семантик төркөмдөң ут асыу ҡоралдарының атамаларын тәшкил иткән төркөмсәгә ҡарай. Был ҡорал батша әрмеһенә хас.

Ә, дөрөҫөрәге, Әсә-Венгрия аяғы осонда ***автомат*** *аҫып, байраҡ тотоп торған совет һалдаты кеүек тойҙо* (И. Абдуллин «Тол ҡатындар иламай»).

– һуғыу ҡоралдары атамалары: *Тынысланa төшкән Йортбағыш ук-һаҙағын ҡалъянына кире тыҡты, шулай ҙа абай булыу ниәтенән билендәге бойҙаһын һәрмәп,* ***суҡмарының*** *бөлдөргөһөн ҡапшап, атын өйәңке яғына ыңғайлатты* (Мәүлит Ямалетдин «Ҡуласа»).

– снаряд атамалары: *Иртәнсәк, Оло Иҙел өҫтөн ҡаплаған шыйыҡ томан күтәрелеп тә өлгөрмәҫтән, көнбайыштағы текә ярҙа урынлашҡан тиҫтәләгән* ***туптар*** *гөрһөлдәне* (Мәүлит Ямалетдин «Ҡуласа»).

Пулялар *баш осонан выжлап үтеп торалар. Ҡапыл ут асылды. Өҙлөкһөҙ пулеметтар эшләй башланылар.* ***Пулялар****, көслө ямғырҙар кеүек, баш осонан ағыла башланылар. Улар* ***еңел снарядтар*** *менән бергә оҙатылдылар. Беҙ тағы ла һыулы канауҙарға һуҙылып яттыҡ. Баш осонда* ***шрапнелдәр*** *ярылалар* (Д. Юлтый «Ҡан»).

Был өҙөктә автор яу яланындағы ҡаты бәрелеште һүрәтләй. Күпселек осраҡта рус теленән йәки рус теле аша башҡа телдәрҙән үҙләштерелгән снаряд атамаларын ҡуллана: *пуля, снаряд, шрапнель.*

2. Ҡоралдарҙы йөрөтөү һәм һаҡлау йыһаздарының атамалары. *Шуға ярашлы, Иван батша Оло Иҙелгә ҡойған Зөйә йылғаһының тамағында ҡәлғә төҙөргә бойорҙо. Ул Ҡазан ханлығы сигендә урыҫ ғәскәрҙәрен даими тотоу һәм уларҙы* ***һуғыш кәрәк-яраҡтары*** *менән өҙлөкһөҙ тәьмин итеү үҙәге итеп уйланылғайны* (Мәүлит Ямалетдин «Ҡуласа»).

3. Хәрби кейемдәрҙең атамалары.

– ҡулдар менән йөрөтөлгән һаҡлаусы ҡорал. Бында тик бер генә лексема ҡулланыла – *ҡалҡан* «щит». Башҡа төрки телдәрендә лә шул ғына лексема ҡулланыла. Шуға күрә, беҙҙеңсә, ҡулдарҙа йөрөтөлгән һаҡлаусы ҡорал булып тик ҡалҡан ғына хеҙмәт иткән тип һанарға мөмкин. Төркмән телендә – *галка*, төрөк телендә *kalkan* тип атала.

– Ух, өтөп алып бара! – тине Йортбағыш, ***ҡалҡаны*** *менән елдән ышыҡланып. – Оло һыу эргәһе булғанға шулай микән?* (Мәүлит Ямалетдин «Ҡуласа»).

– башты һаҡлаусы хәрби кейемдәрҙең атамалары: *турка/төркәй* – «стальной головной убор, стальной шлем, надеваемый на войне», каска, шлем.

– *турка/төркәй* – «стальной головной убор, каска, шлем.

4. Яҡлау төҙөлмәләренең атамалары.

– ерҙә ҡаҙылған һаҡлаусы төҙөлмәләр: ***Окоп*** *эргәһендә бомбалар ярылалар. Ваҡыт-ваҡыт пулеметтар ҙа тақылдап ала. Беҙҙең окоп тапҡырынан немецтарҙың ауыр снарядтары геүләп, артҡа, беҙ килгән якҡа осалар. Беҙҙең яткан килгән снарядтар ҙа немец окобына табан уҙып ярыла* (Д. Юлтый «Ҡан»). ***Блиндаждың*** *эсе һыу* (Д. Юлтый «Ҡан»).

5. Хәрби ҡушылмаларҙың атамалары.

– яугирҙарҙың һаны буйынса атамалар: *Мин* ***дивизияның*** *штабының околодогына киттем* (Д. Юлтый «Ҡан»).

Бында автор ғәскәрҙең һаны буйынса бүленгән ҙур ғәскәр ҡушылмаһын күрһәтә. *Дивизия* термины – үҙләштерелгән һүҙ.

Мин ҡайтып, ***рота*** *бойороғо буйынса үткәрелеү менән иртәгәһенә мине штабҡа саҡырттылар* (Д. Юлтый «Ҡан»).

– хәрби төркөмдәрҙең функцияларын билдәләгән атамалар:

Карательный отрядтарҙың *ил ҡыҙырып йөрөүҙәре, ниндәй-ниндәй ауылдарҙың яндырылыуы хаҡында иҫкә алдылар* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

6. Яугирҙарҙың, һуғышсыларҙың атамалары.

Штаб начальнигы Кулик, был ***һалдат*** *ҡайтып тағы кәмит күрһәтһә, инде майор Захаркинға,* ***дивизия командиры урынбаҫарына*** *шелтә сәпәйем, тип вәғәҙә бирҙе* (Ғ. Байрамов «Мин – һалдат»).

Был миҫалда автор башҡорт хәрбиҙәрен һүрәтләй һәм төп башҡорт һүҙен ҡуллана – *яугир*.

7. Ғәскәр башлыҡтарын белдергән атамалар.

Тәфтиләү түрә, ***сотский*** *Надир Үрәзмәт бар, ти.* ***Галауный йортауай*** *Ҡыҙрас та шунда, имеш...* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

Ғ. Ибраһимов ғәскәр башлыҡтарының исемдәрен һүрәтләй. Был йөҙ отрядының башлығы – *сотский.*

Шунан һуң ***генерал*** *беҙҙе стройға ҡуйҙырып һөйләй башланы: – Данлы рус ғәскәре һәр көн ҙур еңеүҙәр менән алға бара* (Д. Юлтый «Ҡан»).

Урта белемле ***сержанттарҙы*** *хәрби училищеға уҡырға оҙаттылар. Ә инде айҙан беҙҙең петлицаларыбыҙҙа кескәй генә кубиктар хасил булды –* ***лейтенанттар*** (И. Абдуллин «Тол ҡатындар иламай»).

8. «Батыр» төшөнсәһе менән һүҙҙәр.

– ҡорал тота алған еткән ирҙе белдергән һүҙҙәр:

Балаларын: «Йөрәгегеҙ нисек ҡуша, шулай эшләгеҙ», – тип тәрбиәләгән Байсура ***батырҙың*** *ғәҙәтендә төбәшеү юк ине, шуға күрә барыһын да һиҙгән ата* (М. Ямалетдин «Ҡуласа»). Бында автор персонаждың баһадир, көслө ир-егет, ысын яугир булыуын әйтергә теләй.

9. Һуғыш барған урынды белдергән һүҙҙәр.

Һуйыш-ҡырылыштың *шундай яман төҫ алып,* ***ҡан ҡойоштоң*** *ҙурға киткәнен үҙ күҙҙәре менән күреп торған ҡарт Ҡотло атаның тәндәре ҡалтыранды, йөрәге сәнсеп-сәнсеп алды* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»). Был миҫалда автор яуҙы һуйыш-ҡырылыш, ҡан ҡойош синонимдары ярҙамында сағылдырып, уҡыусыға уның тәьҫир көсөн арттыра.

10. Хәрби командалар.

Йәштәр үргә менә башлағайны, Зөфәр башын һелкеп: «***Аҫҡа!***» – тип ***команда*** бирҙе. (И. Абдуллин «Тол ҡатындар иламай»). Был миҫалда автор әмерҙе тура формала ла «*аҫҡа*», ситләтелгән формала ла күрһәтә «*команда*».

11. «*Дошман*» төшөнсәһен белдергән һүҙҙәр.

Ниндәйҙер бер ауыл ҙурайып, уның тирә-яғында көтөүлек, сабынлыҡ тарайыуы, ихтилалдар осоронда ***ҡараттарҙың*** *боласылар төйәген яндырыуы, кемдәрҙеңдер башҡаларҙан айырылып, үҙ аллы йәшәргә ынтылыуы һ. б.* (М. Ямалетдин «Ҡуласа»).

12. Һуғыштағы айырым бер эпизодтарҙың атамалары.

Шунан файҙаланып, бер йоҙроҡҡа уҡмаштыҡ та, ҡалҡыулыҡ өҫтөндә яу барышын күҙәтеп торған Барак ханға ташландыҡ (М. Ямалетдин «Ҡуласа»).

Яу яланын *ташлап ҡасҡан дошман ғәскәре менән уның артынан баҫтырған Олуғ Мөхәммәт яугирҙәренең ат тояҡтарынан күтәрелгән туҙандан эңер һымаҡ ҡара томан, ҡара саң* (М. Ямалетдин «Ҡуласа»).

Был миҫалда автор *яу* һүҙен *һуғыш* мәғәнәһендә ҡуллана. Яу килеү менән һуғыш килә тип аңлатырға теләй уҡыусыға. Был *яу* һүҙе мәғәнәһе киңәйеүе хаҡында һөйләй.

13. Әсирҙәр йәки яулап алынған әйберҙәрҙең атамалары.

Ноғайҙар миңе ырыуын Дим буйҙарынан ҡыҫырыҡлап сығарған һуңғы ҡанлы бәрелештә Наурҙа бей Килембәттәргә ***әсиргә*** *эләкте* (М. Ямалетдин «Ҡуласа»).

14. «*Мәрәй*» белдергән һүҙҙәр.

Иң мөһиме, улар биргән баһа сәйәси ***мәрәй*** *йыйыуға иҫәпләнгән ойоштороу буйынса түгел, ә күңел ҡушыуы буйынса ине* (М. Ямалетдин «Ҡуласа»).

15. Хәрби символдарҙы аңлатҡан атамалар.

Йоҡларға ятҡан һалдаттарҙы уятып, аяҡҡа баҫтырыр өсөн ***барабансы дөңгөр ҡаҡты****. Ни бары бер-ике тапҡыр ғына һуҙып* ***һорнай уйнаны*** (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

Был миҫалдағы терминдар хәрби терминдарҙың әйтеп үтелгән лексик-семантик төркөмөнөң өсөнсө микротөркөмөнә ҡарай. Яу яланында сигналдар тауыш ярҙамында ғына түгел, ә махсус музыкаль инструмент менән дә бирелә. Был осраҡта автор дөңгөр һәм һорнай терминдарын ҡуллана.

Шулай итеп, мәсьәлә башҡорт прозаһында хәрби лексиканың ҡулланылыш үҙенсәлектәрен тикшереүгә йүнәлтелде. Беҙҙең тарафтан һуғыш темаһына арналған әҫәрҙәрҙең лексик үҙенсәлектәре анализланды. Улар араһында башҡорт ихтилалдарын тасуирлаған Ғ. Ибраһимовтың «Кинйә» романы, Д. Юлтыйҙың беренсе донъя һуғышы темаһына арналған «Ҡан» романы, М. Ямалетдиндың «Ҡуласа» тарихи романы, И. Абдуллиндың Бөйөк Ватан һуғышы тураһында яҙылған «Тол ҡатындар иламай» әҫәрҙәре бар..

Әҫәрҙәрҙә төрлө тарихи осорҙар һүрәтләнеүе арҡаһында хәрби лексиканың ҡатламдары ла айырыла. «Кинйә» һәм «Ҡуласа» романдарында күпселек осраҡта иҫке төрки һәм башҡорт теленә хас булған ҡорал атамалары һ. б. ҡулланылһа, «Ҡан» һәм «Тол ҡатындар иламай» романдарында хәҙерге заманға ярашлы яңы ҡорал, хәрби чин атамалары ҡулланыла. Күпселек осраҡта был терминдар рус теленән йәки рус теле аша үҙләштерелгән һүҙҙәр булып тора.**Әҙәбиәт**:

1. Абдуллин И. Әҫәрҙәр. Ике томда. 1-се том. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте. 1986. 648 б.

2. Ибраһимов Ғ. Кинйә: роман. Беренсе китап. Тапалған йәйләү. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1970. 560 бит.

3. Юлтый Д. Ҡан: роман. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1970. 380 б.

4. Ямалетдин М. Ҡуласа: тарихи роман, эссе. Өфө: Китап, 2007. 384 б.

© Хажиәхмәтов Д.И., Солтанбаева Х.В., 2024

УДК 316.7

Хаирнасов Амир Ирекович,
студент, ФБФВиЖ, УУНиТ,
Бахтиярова Альфира Нурисламовна,
канд. филол. наук, доцент, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Информационная война: история и современность

Информационная война – это конфликт, в котором стороны используют информационные технологии и средства массовой информации для достижения своих целей и манипуляции общественным мнением. Она включает в себя распространение пропаганды, создание фейковых новостей и дезинформации, а также работу разведывательных служб для сбора информации о противнике и использования ее в информационных операциях. Информационная война может играть значительную роль в конфликтах, так как она позволяет воздействовать на настроения и мнения людей, создавать образы врага или союзника и дезориентировать противника.

Так, во время Второй мировой войны информационная война имела огромное значение для всех противоборствующих стран. Обе стороны конфликта использовали различные методы для распространения пропаганды и манипуляции общественным мнением.

Нацистская Германия активно использовала радиовещание и печатные СМИ для распространения своей идеологии и пропаганды. Они создали мощную пропагандистскую машину, которая влияла на мнение населения и создавала образ врага. Тогда была даже создана специальная должность Министра пропаганды, которую занял Йозеф Геббельс, который в последствии получил неофициальный титул «отец пропаганды».

В свою очередь, союзники также активно использовали информационные методы для борьбы с нацистской пропагандой. Они создали радиостанции, такие как «Голос Америки» и «Би-би-си», которые транслировали антинацистскую пропаганду и информацию о военных успехах союзников.

Советский Союз не отставал от своих соперников и конкурентов. Во время Великой Отечественной Войны в списке главных врагов Адольфа Гитлера на первом месте стоял человек, за голову которого фюрер назначил награду в 250 000 рехйсмарок. И это был не Иосиф Сталин или Георгий Жуков и не другие герои того времени, на этом месте был диктор Юрий Левитан. Так как голос Левитана имел не меньшую цену, чем целая дивизия, Советское правительство понимало, что угроза серьезная. К Юрию была приставлена охрана и диверсанты не смогли добраться до диктора. Почти все победы и события, в которых советская армия принимала непосредственное участие, освещались всему советскому народу благодаря голосу Юрия Левитана. Каждый раз, когда Левитан начинал свое вещание, это придавало всему населению надежду на положительный исход окончания войны.

Также во время войны широко применялись фейковые новости и дезинформация. Обе стороны создавали ложные сообщения и распространяли их для дезориентации противника и создания паники среди населения. Важной частью информационной войны во время Второй мировой войны была работа разведывательных служб. Они собирали информацию о противнике и использовали ее для создания пропагандистических материалов и манипуляции общественным мнением. Можно вспомнить, как до начала полномасштабного наступления нацистской Германии на Советский Союз, поступали множество различных сообщений от советских разведчиков, которые служили в Германии. Эти секретные сообщения могли быть как настоящими, так и фейковыми, чтобы увидеть реакцию своего противника.

Таким образом, информационная война во время Второй мировой войны была широко распространена и играла важную роль в борьбе за победу. Обе стороны использовали различные методы для достижения своих целей и воздействия на общественное мнение.

Примеры использования методов информационной войны включают:

1. Распространение пропаганды. Стороны конфликта могут использовать средства массовой информации, социальные сети и другие каналы для распространения идеологической или политической пропаганды. Например, во время Второй мировой войны американская пропаганда использовалась для усиления поддержки войны и приверженности победе союзников. Используя широкий спектр СМИ, пропагандисты разжигали ненависть к врагу и поддержку американских союзников, призывали активизировать общественные усилия по производству военной продукции и созданию садов победы, убеждали людей экономить часть своих материалов, чтобы больше этих материалов могло быть использовано для военных нужд, также продавали военные облигации. Патриотизм стал центральной темой рекламы на протяжении всей войны, поскольку были развернуты крупномасштабные кампании по продаже военных облигаций, повышению эффективности работы заводов, уменьшению количества отвратительных слухов и поддержанию морального духа гражданского населения. Война укрепила роль рекламной индустрии в американском обществе, сняв прежнюю критику. Лидеров держав «Оси» изображали в виде карикатур, чтобы они казались глупыми. По итогам Второй мировой войны США, которая вступили

в нее лишь в конце 1941 г., выпустила пропагандистские плакаты больше, чем любая другая страна.

2. Создание фейковых новостей и дезинформации. Стороны конфликта могут создавать и распространять ложную информацию или фейковые новости, чтобы воздействовать на общественное мнение и манипулировать событиями.

3. Работа разведывательных служб. Разведывательные службы могут использовать информационные технологии для сбора информации о противнике и использования ее в информационных операциях. Например, разведывательные службы могут осуществить кибершпионаж, взламывать компьютерные системы и сети для получения секретной информации. Так, можно вспомнить инцидент с Эдвардом Сноуденом, американским спецагентом, техническим специалистом, бывшим сотрудником ЦРУ и Агентства национальной безопасности США. В июне 2013 г. Сноуден передал в популярные зарубежные газеты информацию о слежке американских спецслужб за информационными коммуникациями между гражданами многих государств по всему миру. Было разглашено огромное количество секретных файлов кибербезопасности США и документов, которые использовались армией, флотом и авиацией для достижения поставленных целей в специальных военных операциях.

4. Манипуляция общественным мнением. Стороны конфликта могут использовать информационные технологии и средства массовой информации для манипуляции общественным мнением. Например, они могут создавать и распространять фейковые аккаунты в социальных сетях, чтобы создавать иллюзию широкой поддержки или противодействия определенной идеологии или политическому движению.

Все эти методы информационной войны направлены на достижение целей сторонами конфликта путем воздействия на общественное мнение и создания определенного образа событий и противника.

История информационной войны насчитывает долгое время и включает различные эпохи и конфликты. В основном хронология информационных войн подразумевает следующие этапы истории:

1. Вторая мировая война. Как страны «Оси», так и союзники использовали все перечисленные методы ведения информационной войны на тот момент времени. Нацистская Германия использовала пропаганду и информационные операции для мобилизации населения и создания образа «внешнего врага». Они использовали средства массовой информации, радио и кино для распространения своей идеологии и контроля над общественным мнением.

2. Холодная война. США и СССР активно применяли информационные методы во время холодной войны. Обе стороны использовали все возможные средства пропаганды, чтобы достичь своих поставленных идеологических целей. Например, США создали радиостанцию «Голос Америки» для распространения своей идеологии за пределами своей страны.

3. Конфликт в Ираке. Во время второй войны в Ираке США использовали информационные операции для контроля над общественным мнением и создания определенного

образа событий, который они хотели. Они использовали средства массовой информации, включая телевидение и интернет, для распространения своей идеологии и представления войны в определенном нужном им свете.

4. Кибервойна. С развитием информационных технологий возникла новая форма информационной войны – кибервойна. Примером может послужить современный конфликт между Россией и Украиной, где обе стороны использовали кибератаки и кибершпионаж для достижения своих поставленных целей.

Это лишь несколько примеров исторических событий, связанных с информационной войной. Таким образом, важно отметить, что информационная война постоянно развивается и адаптируется к новым технологиям и методам.

Литература:

1. Аскерова Л.Ф. Информационная война как вид манипуляции // Гуманитарные научные исследования. 2017. № 6 (70). С. 14.
2. Ахмадиев Р.Б., Тыщук Н.В. Информационная война как средство выражения политических интересов // Филологический аспект. 2017. № 7 (27). С. 15–20.
3. Боровая Е.О. Информационная война как угроза национальной безопасности // Политика, экономика и инновации. 2017. № 2 (12). С. 5.
4. Воротникова А.М., Никитин Г.М. Информационная война против России // Современные тенденции в науке: сборник статей Международной научно-практической конференции. 2017. С. 137–139.
5. Голодов А.Г. О методах ведения информационной войны в массовой прессе // Иностранные языки в высшей школе. 2019. № 2. С. 67–76.
6. Иванова В.В. Третья мировая – информационная война // Символ науки. 2017. Т. 3. № 4. С. 186–189.
7. Карпинская А.А. «Информационные войны» в современном мире: к постановке проблемы // Современные научные исследования и разработки. 2017. № 2 (10). С. 308–309.

© Хаирнасов А.И., Бахтиярова А.Н., 2024

УДК 373.24

Хөснөтдинова Зөлфиә Рәфҡәт ҡыҙы,
тәрбиәсе, Ҡотан ауылы башланғыс мәктәп-балалар баҡсаһы, Бөрйән районы, БР

Балалар баҡсаһында кескәйҙәрҙең ваҡ моторикаһын үҫтереү

Ваҡ моторика (мелкая моторика) – ҡулдар ярҙамында теүәл һәм тигеҙ хәрәкәттәр үтәү һәләте. Был процеста нервы системаһы һәм күреү хәтере ҡатнаша. Бында нервы, мускул һәм һөйәк системалары ҡатнаша. Ҡул суҡтары һәм бармаҡтары моторикаһында йыш ҡына етеҙлек мөһим роль уйнай. Ваҡ моторика өлкәһе төрлө хәрәкәттәрҙе үҙ эсенә ала: ябай ҡул хәрәкәттәренән алып (уйынсыҡты тотоу) иң ҡатмарлыларына тиклем (әйтәйек, яҙыу һәм һүрәт төшөрөү). Ул нервы системаһы, күреү һәләте, хәтерләү, иғтибарлыҡ менән ныҡлы бәйләнгән. Ваҡ моториканың үҫеше телмәр үҫешенә лә йоғонто яһай. Быны бик ябай итеп

аңлаталар: баш мейеһендә тел һәм моторика үҙәктәре бер-береһенә яҡын урынлашҡан. Телмәрҙән тыш, ул баланың етеҙлегенә, яҙыуына, логик фекерләүенә лә йоғонто яһай. Шуға ла ваҡ моториканың үҫешенә ҡарап, баланың мәктәпкә әҙерлеген белеп була.

Баланың ҡулдарының ваҡ моторикаһын үҫтереү өсөн бик күп күнекмәләр һәм уйындар бар. Уларҙы шундай төркөмдәргә бүләләр: бармаҡтар менән уйындар, ваҡ әйберҙәр менән уйындар, әүәләү һәм һүрәт төшөрөү, бармаҡтарға массаж эшләү.

Балаға ике йәш тулыу менән уны пластилин менән таныштырырға кәрәк. Был йәштә пластилинды ашарға ярамағанлығын сабый яҡшы аңлай. Тәүге мәлдә өлкәндәрҙән, әлбиттә, иғтибарлы булыу талап ителә. Иң тәүҙә үҙегеҙ был әйбер ярҙамында ниҙәр әүәләргә мөмкин икәнен эшләп күрһәтегеҙ. Пластилиндан һындар әүәләү кескәйҙәрҙең түбәндәге һәләттәрен үҫтерә.

Ижад һәм күҙ алдына килтереү һәләте.

Бала пластилин менән ныҡлап танышҡас, бергәләп төрлө һын яһағыҙ. Был ваҡытта сабыйҙың фантазияһы һәм ижади фекерләүе эшкә егелә. Төҫтәрҙе өйрәнеүгә лә яҡшы. Бынан тыш, әүәләү процесында аҡыл ҡеүәһенә бәйле ус һәм бармаҡтағы төрлө нөктәләргә массаж яһала. Тимәк, аҡыл, шулай уҡ телмәр үҫешенә нигеҙ һалына.

Күҙ һәм ҡул теүәллеге.

Пластилин әүәләү күҙ менән ҡул бәйләнешен нығыта. Баланың хәрәкәттәр теүәллеге менән күреү хәтере ни тиклем иртәрәк үҫешһә, шул тиклем яҡшыраҡ. Ҡыҫҡаһы, улығыҙ йәки ҡыҙығыҙ тиҙ реакциялы, етеҙ ҡуллы булһын тиһәгеҙ, магазинға ашығығыҙ. Бәләкәс менән сәғәттәр буйы шөғөлләнергә тимәгән, көнөнә 15-20 минут ваҡыт етә.

Тынысландырыу тәьҫире.

Пластилин менән шөғөлләнеү ашыҡҡанды яратмай. Был мәл нервы системаһын тынысландыра.

Гиперактив баланы даими рәүештә пластилин әүәләргә ылыҡтырыу ыңғай һөҙөмтә бирәсәк. Ул сабыр, нығыш булырға һәм башлаған эшен аҙағына еткерергә өйрәнә.

Социалләшеү.

Әүәләү баланың кеше араһында үҙ-үҙен тотошона ла оло йоғонто яһай. Тирә-яҡ мөхиттән күсереп, үҙ аллы һындар, персонаждар яһай торғас, ул өлкәндәргә, тиңдәштәренә, тәбиғәткә, хайуандарға ҡарата түҙемлерәк булырға, кешеләр менән танышырға, әүҙем аралашырға өйрәнә. Ҡатмарлы холоҡло балалар өсөн был шөғөл айырыуса файҙалы.

Ҡыҙыҡлы шөғөл.

Бала 4-5 йәшкә еткәс, йәнһүрәт геройҙарын яһарға тәкдим итегеҙ. Хатта ул үҙ йәнһүрәтен дә төшөрә ала. Быны өсөн ни бары телефон камераһы етә. Һындарҙан төрлө хәрәкәттәр яһап, һәр береһен фотоға төшөрөүе һәм махсус программа ярҙамында уларҙан видео монтажлауы һис тә ауыр түгел. Тауыш йәки көй яҙҙырып, уны тағы ла йәнлерәк итергә мөмкин.

Өй шарттарында пластилин яһау.

Бөгөн балалар өсөн пластилиндың ниндәйе генә юҡ! Хатта ҡараңғыла яна торғаны һәм һыуҙа йөҙгәне лә осрай. Кескәйҙәр өсөн балауыҙҙан яһалғаны яйлы буласаҡ. Ул тиҙ йомшара һәм экологик яҡтан да зыяны юҡ.

Өй шарттарында әҙерләү өсөн кәстрүлгә бер стакан аш тоҙона ярты стакан он һәм бер стакан һыу ҡойоп, талғын утта ҡайнатырға кәрәк. Ҡайнатма һығылмалыға әйләнгәс, бер аҙ һыуытырға. Артабан он өҫтәп, ҡаты итеп ҡамыр баҫырға.

Беҙҙең балалар баҡсаһында балалар бик һәләтле, төрлө ҡул эштәре менән шөғөлләнергә яраталар. Уларҙы күпселек ҡағыҙҙан һәм пластилиндан эшләйбеҙ.

Яңыраҡ эшләгән иң сағыу ҡул эше тураһында һөйләп китмәксебеҙ: пластилин, төҫлө ҡағыҙ һәм картондан диңгеҙҙә йөҙгән медузаларҙы һынландырыу.

Иң тәүҙә балалар ҡара, күк йәки зәңгәр төҫлө картондан фон һайланылар. Артабан сағыу ҡыҙыл һары төҫтәрҙән медузаларҙың зонтик һымаҡ формаһын ҡырҡып картондың өҫкө өлөшөнә 3-шәр итеп теҙеп йәбештерҙеләр.

Бына балалар пластилиндарҙы ҡулдарына алды. Улар тәүҙә ҙур булмаған пластилинды яҡшы итеп йомшартты, шунан ваҡ ҡына йомро шарҙар эшләп «зонтик» аҫтына йәбештереп, шуны бармаҡтары менән ныҡ итеп баҫып аҫҡа һылап тартып төшөрә биреп, медузаларҙың һәрмәүестәрен (шупальца) һынландырып та ҡуйҙылар.

Пластилин менән булышырға бик ярата балалар. Пластилин менән эшләгәндә бик мөһим тәртипте лә беләләр: теге йәки был деталде эшләгәндә – пластилинды йомшартып алғас уҡ, деталде шунда уҡ эшләргә кәрәк. Алдан әҙерләп һалып ҡуйһаң – пластилин тиҙ ҡата һәм матур килеп сыҡмай.

Йәһәт кенә медузаларҙың күҙҙәрен, хатта ирендәрен дә шулай уҡ пластилиндан эшләнеләр.

Диңгеҙ ылымыҡһыҙ булмай бит инде! Йәшел төҫлө пластилиндан ылымыҡтар эшләү башланды. Ҙур булмаған пластилинды ҡулда йомшартып – иң тәүҙә йомро шар, артабан шул

шарҙы бау һымаҡ итеп әүәләнеләр. Фондың иң аҫҡы өлөшөнә буй итеп һалғас, картонды әйләндереп ебәрҙеләр. Үҙегеҙ аңлайһығыҙҙыр ни өсөн. Сөнки ылымыҡтарҙы өҫкә ҡарата һүрәтләргә кәрәк. Был эш һәрмәүестәрҙе эшләгән һымаҡ башҡарылды.

Медузалар тураһында ҡыҙыҡлы мәғлүмәттәр ҙә белделәр балалар был көндө. Уларҙың ҡайһы берҙәрен һеҙгә лә еткерәйек әле. Медузалар – иң боронғо тереклектәрҙең береһе, улар хатта динозаврҙарҙан да алда барлыҡҡа килгән. Уларҙың 9 мең төрө бар тип иҫәпләнә. Ағыулы һәм бөтөнләй хәүефһеҙҙәре лә була. Медузалар 95% шыйыҡсанан тора. Төрлө ҙурлыҡта булалар.

Эш тамамланды, балаларҙың күҙҙәре шатлыҡтан янып тора, ауыҙҙары йырыҡ. Ҡайһы берҙәре ҡасан өлгөргән тиһең, медузаһына күҙлек тә кейҙереп ҡуйған.

Күреүебеҙсә, медузалар ҡатнаш техника менән башҡарылды: төҫлө ҡағыҙ һәм пластилин. Беҙ был эштә күберәген пластилин менән күнекмәләрҙе (оҫталыҡтарын) нығытыуҙы маҡсат итеп алабыҙ. Интернеттағы төрлө мәҡәләләр менән танышҡанда пластилиндан әүәләү яп-ябай шөғөл кеүек, ә бәләкәстәр өсөн файҙаһы ғәйәт ҙур икән, тигән фекергә килдек, сөнки пластилин техник йәһәттән генә түгел, баланың психологик хәл-торошон да төрлө яҡлап үҫтерә.

Шулай итеп, ваҡ моторика баланың телмәре һәм фекерләүе үҫеше менән туранан-тура бәйле. Шуға күрә бармаҡтар менән уйындар, ваҡ әйберҙәр менән уйындар, һүрәт төшөрөү, бармаҡтарға массаж эшләү, шулай уҡ пластилиндан һындар эшләү балаларҙың мейеһен үҫтереү өсөн кәрәк.

Әҙәбиәт:

1. Халус И. Волшебный пластилин. Развиваем мелкую моторику. М.: Махаон, 2012. 91 с.

2. Ахмадуллин Ш.Т. Развиваем мозг ребенка. Пластилин (3–9 лет). М.: Издательский Дом «Нева», 2020. 176 с.

3. Ахмадуллин Ш.Т. Нейролепка. Развиваем мозг через пластилин. Многоразовые карточки-тренажеры. М.: «Капитал», 2021.

Электрон ресурстар:

1. Игры и упражнения на развитие мелкой моторики рук. URL: http://www.baby2000.ru/um/motorika.html.

2. Развитие мелкой моторики. URL: http://www.rakushka66.ru-/index.php?option=com_content&view=article&id=130&Itemid=132.

3. Развитие мелкой моторики у детей. URL: http://proigrushku.ru/razvitie-melkoj-motoriki-u-detej.

4. Развитие моторики у детей. URL: http://adalin.mospsy.ru/l_01_11.shtml.

© Хөснөтдинова З.Р., 2024

УДК 811.512.141

Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы,
доцент, Өфө фән һәм технологиялар
университеты, Өфө ҡ., БР

Риторик һорау һөйләмдәрҙең эске телмәрҙәге роле
(Зәйнәб Биишеваның «Яҡтыға» трилогияһы миҫалында)

Һорау һөйләмдәр башҡа төр һөйләмдәрҙән үҙенең анығ һорау интонацияһы булыуы менән айырылып тора. Һорау интонацияһы йыш ҡына һорау һөйләмдең берҙән-бер билдәһе була. Һорау дөйөм һәм конкрет формала булырға мөмкин. Дөйөм һорау һөйләмдәрҙә берәй эш-хәл, ваҡиға, әйбер хаҡында ни ҙә булһа белеү, уларҙың булыу-булмауын асыҡлау маҡсаты ҡуйыла. Һөйләүсе һорау һөйләмдәр ярҙамында теге йәки был мәсьәләне асыҡларға, берәй төшөнсәне аңларға теләген белдерә.

Хәл-ваҡиғаның ҡасан, ҡайҙа, нисек, ни рәүешле, кем тарафынан башҡарылыуын һ. б. асыҡларға теләгәндә конкрет һорау һөйләмдәр барлыҡҡа килә. – Ниңә тип ни, күпмегә хәтле былай һыҙланып йөрөмәксе булаһың? – тине Сыуаҡай әбей, ҡаты итеп («Кәмһетелгәндәр»). – Ҡыҙҙарым, – тине ул, тауышын көскә сығарып. – Ҡыҙыҡайҙарым, һеҙ ҡайҙа?.. («Кәмһетелгәндәр»). – Һиңә берәй изге йән осраманымы? – тип ныҡышҡан, ти, әбей («Кәмһетелгәндәр»). – Ә балалар? – тине Байгилде ағай, аптыранып. – Балаларымды ҡайҙа ҡуям?! («Кәмһетелгәндәр»).

Һорау һөйләмдәрҙә һорауҙы белдергән махсус грамматик саралар ҙа бар. Мәҫәлән, бындай һөйләмдәрҙә һорау киҫәксәләре ҡулланыла: Бабай, атыңды туғарайыҡмы? («Кәмһетелгәндәр»). Сәғүрә еңгә уның яғына көскә башын бороп: – Ҡыҙыҡайым, бәпесем, ауырып киттеңме әллә? – тип һораны («Кәмһетелгәндәр»). – Килдегеҙме, ҡыҙҙарым? – тине Шәһит бабай («Кәмһетелгәндәр»).

Хәл-ваҡиғаның ҡасан, ҡайҙа, нисек, ни рәүешле, кем ҡатнашлығында башҡарылыуын һ. б. асыҡларға теләгәндә һорау алмаштары бик актив ҡулланыла. Мәҫәлән: – Ниңә оло кешене үсекләйһең? – тип шыбырланы Сәғүрә еңгә. – Үсегеп килмәй ҡуйһа, мине кем ҡарар? («Кәмһетелгәндәр»). Ҡайҙа ҡабаланаһың? («Емеш»). Ниңә алып сыҡманың? («Оло Эйек буйында»). «Эй-й, Байрас, ниңә һин бында, Ырымбурға, килмәнең икән?» («Емеш»). – Тик ҡасан ғына үҫеп, ҡул араһына инер һуң ул?! («Кәмһетелгәндәр»).

Һорау һөйләмдәр төп һорау һәм риторик һорау һөйләмдәргә бүленә. Төп һорау һөйләмдәргә үрҙәге миҫалдарҙы килтерергә мөмкин.

Риторик һорау һөйләмдәр хәҙерге башҡорт телендә семантик йәһәттән бик күп төрлө.

Риторик һорау һөйләмдәр әҙәби әҫәрҙәрҙә, шул иҫәптән «Яҡтыға» трилогияһында йыш осрай. Бындай һөйләмдәр мәғәнә яғынан хәбәр һөйләмдәргә лә яҡын була: Ҡарасы, ҡайһы арала был болот ҡалҡып сыҡҡан? («Кәмһетелгәндәр»). Эй әҙәм аҡтығы, ҡулынан килмәгәс, исмаһам, тик кенә торһа ни була икән? Үҙ һүҙеңдән үҙең баш тартыу кешелекме ни?! («Емеш»). Тик Сыуаҡай әбей генә, ҡаты шомланып: – Китсе, кит! Дүрт йәшлек бала белә торған эшме ни инде был?! Һай, ахыр заман балаһы... – тип һөйләнде («Кәмһетелгәндәр»).

Байгилде ағай башҡа ваҡыт булһа: – Сыуаҡай еңгә, бәй-бәй, һиңә ни булды? Һин дә аллаға үпкәле һүҙҙәр әйтә башланың түгелме һуң? – тип мәрәкәләмәй ҡалмаҫ ине, әлбиттә («Кәмһетелгәндәр»).

Художестволы әҫәрҙәрҙә персонаждарҙың эске телмәре күп осраҡта риторик һорау һөйләмдәр менән бирелә [3]. Риторик һорау һөйләмдәр хис-тойғоло була, тексты йөкмәткеһенә экспрессивлыҡ, эмоционаллек өҫтәй. Йәнле телмәрҙән айырмалы рәүештә, монологик типтағы әҫәрҙәрҙә һорау һөйләмдәр өҫтәмә функция ҡабул итә, сөнки уларҙа һорау һәм һөҙөмтә, раҫлау һәм кире ҡағыу, аптырау һәм һоҡланыу һ. б. мәғәнәләр бергә килә.

Миҫалдар: Ниндәй яҙмыш көтә уларҙы киләсәктә?.. Нимәләр күрергә, ниҙәр кисерергә тура киләсәк?.. Улар әле был хаҡта уйлай белмәйҙәр («Кәмһетелгәндәр»).

«Нисек өйгә ҡайтырға хәҙер?! Ни тип яуап бирергә?! Исмаһам, атайым да өйҙә юҡ бит әле... Ағайым да...... Йә, ярар, ни булһа булыр, ҡайтайым, тип уйланы ахыр Емеш. Өшөп-туңып үлергәме ни былай?..» («Кәмһетелгәндәр»).

«Йә, бынауындай сүмәлә төҫлө өҫ-башым менән ни тип кешегә килеп индем икән? Тиҙерәк, йәһәтерәк сығып китергә кәрәк бынан!..» – тип, кәмһенеп уйланды ул (Емеш) («Оло Эйек буйында»).

Емешкә тағы ла күңелһеҙерәк, моңһоуыраҡ булып китте. «Нимә эшләргә? Ҡалайтып көн үткәрергә?! Тукта, бынауы тирәк башына менеп тирә-яҡты ҡарайым, исмаһам... Ҡыҙҙар тауы күренмәҫме икән?..» («Оло Эйек буйында»).

Был әҫәрҙә риторик һорау һөйләмдәр күп осраҡта эске монолог рәүешендә ҡулланылған. Ул эске телмәрҙең иң ҡатмарлы формаһы булып һанала. Мәҫәлән: ...Ҡайҙа барырбыҙ? Нисек урынлашырбыҙ?.. Айһылыу ауырлыҡҡа сыҙармы? Нисек әйтһәң дә, берәүҙәрҙең берҙән-бер иркә ҡыҙы бит...» Иштуғандың күҙ алдында ваҡыт-ваҡыт Емеш менән Йәнеш тә килеп баҫҡыланы. «Инде улар ни эшләрҙәр?.. Атайым да өйҙә юҡ бит, исмаһам. Ә мин уларҙы үгәй ҡулына ташлап ҡастым... Их, оятһыҙ... Йә, ағай кеше шулай буламы инде? Атайымдың күҙенә мин нисек күренермен?..» Был уйҙарға әлеге-баяғы ат урлау мәсьәләһе лә килеп ҡушылып киткеләне. «Ауылда беҙҙе хәҙер ат ҡарағы тип йөрөтәләр инде... Их, үҙ атым булһа, был эште эшләр инемме ни мин?..... Ҡайҙа ҡуйырға, нимә эшләтергә был аттарҙы? Әллә һатып ебәрергәме?.. («Кәмһетелгәндәр»).

Зәйнәб Биишеваның «Яҡтыға» трилогияһында риторик һорау һөйләмдәрҙе ҡулланыу персонаждарҙың, нигеҙҙә төп героиня Емештең эске донъяһын асыуҙа ҙур роль уйнай. Уның ҡапма-ҡаршылыҡлы ҡылыҡтарына һәм ҡарарҙарына бөтә әҫәр буйы эске телмәр ҡушылып килә, һәм был уҡыусыға Емештең конкрет ваҡиғала ниндәй эмоциональ торошта икәнен күрһәтергә ярҙам итә:

«Өйрәк бәпкәләренең суҡыштары ниңә былай йәмһеҙ, тупаҫ икән? Үҙҙәре, етмәһә, шундай ҡомһоҙҙар. Туйыуҙы ла белмәйҙәр. Ни һалһаң, шуны һоғаланып сәйнәмәй йотоп бөтөрәләр... Тауыҡ себештәре тәүҙә бик матур булалар. Суҡыштары беҙ кеүек, күҙҙәре елбәҙәк кеүек кенә була. Кәүҙәләре уларҙың һары күбәләккә, тәпәйҙәре ҡыҙыл сәскәгә оҡшай. Ә аҙаҡтан, үҫә-үҫә йәп-йәмһеҙ тауыҡҡа әйләнәләр. Йә, ниңә үҫәләр икән инде? Шул матур ғына көйө ҡалһаларсы инде... Бөтә нәмә лә шулай тыуа, үҫә, үләме икән ни?..

Хатта бынауы ағастар ҙа... Ниңә былай? Ни өсөн? Уны үҙгәртмәй, иң матур бер сағында ғына туктатып булмаймы икән ни? Мин дә шулай үҫермен, ҡартайырмын... унан үлерменме икән? Уй, ниндәй ҡурҡыныс!.. Былай булғансы, тыумаған ғына булһамсы мин!..» Емеш ошондай аңлайышһыҙ, ҡатмарлы уйҙарҙан арына алмай ултырғанда, бер ҡаҙ бәпкәһе уның эргәһенә килде («Кәмһетелгәндәр»).

Был форма ярҙамында Емеш үҙенең уйлау процесының төп һөҙөмтәләрен туплай, шуның өсөн уларға теүәллек, тамамланғанлыҡ һәм өҙләкһеҙлек хас. Эске монолог героиняның үҙ-үҙен тынысландырыуы, йыуатыуы, үҙенең ҡылыҡтарына баһа биреү сараһы булып та хеҙмәт итә. Мәҫәлән: Етмәһә бая Байрас биргән кескәй ҡағыҙ киҫәге лә уның йөрәген үтә йыш, ярһыу тибергә мәжбүр итә ине. Усын көйҙөрөп, йөрәген яндырып, йөҙөнә эҫе нур бөркөп тора һымаҡ, һәм ул үҙенең нисек әле был ҡағыҙҙы киреләнмәй, икеләнмәй генә түгел, ә ниндәйҙер бөткөһөҙ кинәнес, ҡыуаныс менән алыуына һис тә төшөнә алмай ыҙаланды. «Нисек былай булды һуң? Ниңә Емеш уны алды? Ниңә ташламаны? Ниңә ниндәйҙер сиктән тыш яҡын, ҡөҙрәтле нәмә һымаҡ күреп ҡәҙерләп юбкаһындағы кескәй генә кеҫәгә йәшереп ҡуйҙы? Бер саҡ Моратшаның уҡ менән атып биргән хатын ул шунда уҡ йыртҡылап ырғытҡайны лабаһа? Ниңә Байрастың хатын ташларға уның көсө етмәй? Улай ғына ла түгел, ниңә кескәй генә ҡағыҙ киҫәге уның йөрәгендә тау хәтле тулҡын тыуҙыра?» («Емеш»).

Риторик һорау һөйләмдәр иһә төп һорау һөйләмдәрҙән айырылып тора, сөнки улар тыңлаусынан яуап талап итмәй һәм был осраҡта тыңлаусының булыуы ла шарт түгел. Миҫалдар: Бына бит, әҙәмгә күпме кәрәк? Бүтән һүҙ тиген, ә? Ниңә ағайым яратмай икән уларҙы?.. Айһылыу еңгәне күрәләтә ата-әсәһенән шулай бөтөнләй айырыу яраймы икән ни? («Емеш»). Үҙе әленән-әле көрһөнөп: – Эй-й, тулғаҡ аҙабын да, әсәлек ләззәтен дә татымаған кеше балаларҙы йәлләй белерме лә, ҡарай белерме? Булмаҫ, йүне булмаҫ, – тип һөйләнде («Кәмһетелгәндәр»).

Емештең эске монологтарында ла беҙ уның икенсе кешеләрҙең әйтелгән һүҙҙәренә һәм эшләгән ҡылыҡтарына яуап түгел, ә уның реакцияһын ғына күрәбеҙ.

– Бәй, мин һине сиған ҡыҙылыр тип торһам... – тине ағай, ҡашын яҙмай ғына. Бүтән һүҙ өҫтәмәне, һаман шул ҡараңғы сырай менән бал һатыуында булды. Емеш эстән генә йылмайып ҡуйҙы. «Моғайын, был ағайҙың балға асыуы киләлер. Ҡумыҡҡан йүкә балы тәпәндән сыҡмай ыҙалай ҙабаһа! Шул юҡ нәмә менән һатыу итеп тороуына йәне көйәлер уның. Ысынлап та, шундай олпат, етди кешенең эшеме ни инде был?! Кем белә, бәлки, Емеш шикелле үк уның да был баҙар тигән нәмәне йәне һөймәйҙер?..» («Емеш»).

Ахыр, мейес артынараҡ инеп ултырған ерҙән кемдер күтәрелеп баҫты:

– Бер һүҙ әйтәйем әле. «Аһа, Бибеш апайым даһа?! – тип тамам аптырап китте Емеш. Нимә һөйләмәксе икән? Әле ағайым ҡасан ғына, Бибеш ширҡәткә инергә теше-тырнағы менән ҡаршы тора, бер нәмәгә ҡатнашмай, бер ергә йөрөмәй, тип яҙғайны. Әле инде ниндәйҙер һүҙ әйтмәксе. Баҙыян еңгәмдән өлгө ала, күрәһең» («Емеш»).

Шулай уҡ Емештең монологтары аша беҙ уның күңел торошо тураһында ла мәғлүмәт алабыҙ. Ул ҡайһы ваҡыт шат, ҡайһы ваҡыт ҡайғылы, бошонҡо һәм дә аптыраған хәлдә сағылдырыла:

«Көрән бейәнең атлауы ырамлы, тигән була ағайым, – тип инде бошоноп уйланды Емеш. – Ҡайҙан ырамлы булһын? Бер аяғын алға баҫһа, икенсеһен артҡа баҫа һымаҡ. Эй-й, был икһеҙ-сикһеҙ ялан яҡтарын беҙ нисек уҙып бөтөрбөҙ ҙә, ҡасан барып етербеҙ?» («Кәмһетелгәндәр»).

«Ниңә Иштуған ағайым бер һүҙ ҙә әйтмәй икән, исмаһам? Айһылыуҙы мин яратам бит уны! – тиһә лә ҡуйһа ни була икән?.. Айһылыу апай ҙа өндәшмәй. Бына Таһир менән Зөһрә бит улай булмаған... Аҡтыҡ һулыштарына тиклем тартышҡандар. Ҡуҙыйкүрпәс менән Маянһылыу ҙа шулай... Әллә әкиәттә, китапта ғына кеше ҡыйыу буламы икән?» – тип өҙгөләнеп, бөтә йөрәктән көйөнөп уйланды Емеш («Кәмһетелгәндәр»).

Әҫәрҙәге эске телмәр Емештең серҙәренең сиселеше кеүек ҡабул ителә. Уҡыусылар Емештең хис-тойғоларын асыҡтан-асыҡ уҡый, ә был инде авторҙың әйтергә теләгән ниәттәрен яҡшыраҡ аңларға ярҙам итә.

Эске телмәрҙе кешенең туҡтауһыҙ үҙ-үҙе менән аралашыу процесы тиергә мөмкин, йәғни ул кешенең аңындағы төрлө позицияларҙың үҙ-ара диалогҡа инеүе. Төҙөлөшө яғынан монолог эсендәге һөйләмдәргә ҡыҫҡалыҡ, һүҙҙәрҙең ҡабатланыуы хас. Һөйләм киҫәктәренең күбеһе төшөп ҡалырға мөмкин, әммә әйтелергә теләгән уйҙы еңел генә аңлап була. Үҙ-үҙең менән диалог асыҡ яуап талап итмәгәнлектән, эске телмәрҙә риторик һорау һөйләмдәр йыш осрай.

Эске монологтарҙа ҡулланылған риторик һорау һөйләмдәр әҫәрҙәрҙең психологизмын көсәйтә, ваҡиғалар менән хис-тойғолар араһындағы бәйләнеште тәрәнәйтеп күрһәтә һәм персонаждарҙың ауыр характерын асҡанда төп роль уйнай.

Әҙәбиәт:

1. Мостафина И.А. Башҡорт телендә һөйләмдең функциональ-коммуникатив типтары // Актуальные проблемы современной филологии, востоковедения и журналистики: материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых. Уфа, 2021. С. 297–301.

2. Рамазанова С. Структурно-семантические особенности вопросительных предложений (на примере трилогии З.Биишевой «К свету») // Теоретические и практические проблемы развития современной гуманитарной науки: материалы IV Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых, отв. Ред. Ф.Г. Фаткуллина. 2018. С. 325–328.

3. Сулейманова З.Ф. Эске телмәрҙең структур-семантик үҙенсәлектәре // Филологическая наука: история, современность, перспективы: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения известного башкирского языковеда Карима Гайсеевича Ишбаева. Уфа, 2017. С. 184–186.

4. Хөснөтдинова Р.Я. Профессор Ғ.Ғ. Сәйетбатталовтың хеҙмәттәрендә һөйләмдең функциональ (коммуникатив) типтарының өйрәнелеше // Башҡорт теле күп мәҙәниәтле

арауыҡта: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения известных башкирских ученых – члена-корреспондента Академии наук Республики Башкортостан, профессора Гали Галиевича Саитбатталова, заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан, профессора Нагима Хажгалиевича Ишбулатова, отв. ред. Г.Р. Абдуллина, 2018. С. 323–330.

5. Әхтәмова Р. Риторик һорау һөйләмдәрҙең структур-семантик үҙенсәлектәре // Вопросы тюркологии и востоковедения в полиэтническом пространстве: сборник материалов III Международной научно-практической конференции студентов ссузов, вузов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых. Уфа, 2022. С. 197–200.

6. Әхтәмова Р. Башҡорт теле дәрестәрендә һөйләмдең функциональ-коммуникатив төрҙәрен өйрәнеү // Актуальные проблемы современной филологии, востоковедения и журналистики: материалы Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых. Уфа, 2023. С. 250–251.

Нәфис әҙәбиәт:

Биишева З. Оло Эйек буйында: роман. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. 288 бит.

Биишева З. Кәмһетелгәндәр: роман. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. 432 бит.

Биишева З. Емеш: роман. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. 496 бит.

© Хөснөтдинова Р.Я., 2024

УДК 373.24

Хөсәйенова Фәниә Вилүр ҡыҙы
өлкән тәрбиәсе, Бала үҫтереү үҙәге –
«Сулпылар» балалар баҡсаһы МАМББУ,
Иҫке Сибай ауылы, Баймаҡ районы, БР

Балалар баҡсаһында ата-әсәләр менән берлектә бәйләнеш булдырыу ысулдары

Барлыҡ ижтимағи процестар, заманы бер-бер артлы үҙгәреп торған донъяла үҫеп килеүсе йәш быуынды илебеҙҙең лайыҡлы кешеләре итеп тәрбиәләүҙә балалар баҡсаһы ойошмаһының роле бик ҙур. Шуның менән бергә беҙ яҡшы тәрбиәнең нигеҙе ғаиләнән башланыуын, ата-әсәләрҙең төп тәрбиәсе булыуын иҫтә тотоп эш итергә тейешбеҙ.

Тәрбиәнең төп асылы – балалар баксаһы менән ғаиләнең берҙәмлегендә. Педагогтар һәр бер ата-әсәнең һөнәрен, холҡон, ғаиләләге ролен, мөнәсәбәтен ныҡлап өйрәнергә, уларҙың психологик-педагогик культураһын үҫтереү өҫтөндә эшләргә тейеш. Сөнки беҙ балалар баҡсаһында ғаилә эсендә биреп еткерелмәгән әхлаҡи-тәрбиә сифаттар менән байытырға, әҙәпле, тәртипле кеше тәрбиәләү өҫтөндә эшләргә тейешбеҙ. Тик хезмәттәшлек итеп, ярҙамлашып эшләгәндә, балаға берҙәм талаптар ҡуйылғанда ғына ыңғай һөҙөмтәләргә ирешергә була.

«Сулпылар» балалар баҡсаһы коллективы тәрбиәләнеүселәре ғаиләләре менән хеҙмәттәшлек юлын табыуҙа төрлө формаларҙы ла ҡуллана.

Тәрбиәүи потенциалды ике яҡлап асыҡлау маҡсатында социаль-педагогик диагностика, әңгәмә, анкетирование ҡулланабыҙ; тәрбиәләнеүсенең ғаиләһенә йөрөйбөҙ; балалар баҡсаһында асыҡ ишектәр көнө үткәрәбеҙ; төрлө йөкмәткеле осрашыу, йыйылыштар үткәреп бала тәрбиәләүҙең ҡыйынлыҡтары һәм уңыштары менән таныштырып торабыҙ.

Балалар баҡсаһы өсөн илдәге билдәле ваҡиғаларға арналған балалар байрамдары традицияға ингән. Балалар тәрбиәләүселәр һәм тәрбиәләнеүселәр өсөн актуаль форма баҡсаһында – ғаилә байрамдары. Бындай мөһим көн булып әсәләр, атайҙар, Яңы йыл, Еңеү, Халыҡ-ара ғаилә, Бөтә Рәсәй ғаилә, мөхәббәт һәм тоғролоҡ көндәрен бергә үткәрәбеҙ. Башҡорт халҡының милли йолалары тураһында, рухи донъяларын байытып, дуҫ-татыулыҡ үҫтереүгә, физик сәләмәтлекте нығытыуға йүнәлтелгән милли уйындарҙы уйнап күтәренке кәйеф менән ихлас ҡатнашалар.

Илде һаҡлаусылар, Еңеү көндәренә арналған иртәлектәргә тыуған ил һаҡсылары – армия сафтарында хеҙмәт итеп ҡайтҡан ағайҙарҙы, атайҙарҙы, ҡартатайҙарҙы саҡырабыҙ, улар менән малайҙар ҡатнашлығында етеҙлектә, ҡыйыулыҡта бәйгеләр ойошторабыҙ. Ата-әсәләргә балаларҙа илһөйәрлек, батырлыҡ тәрбиәләүсе әҫәрҙәр, китаптар тураһында тәкдимдәр бирәбеҙ, балалар менән «Ҡыйыуҙар һәм тапҡырҙар», «Беҙ – буласаҡ Олимпия чемпиондары» исемле спорт бәйгеләрен үткәреп, балаларҙа спортҡа һөйөү, ҡыйыулыҡ, берҙәмлек һәм етеҙлек сифаттарын үҫтерәбеҙ, ә ғаиләләрҙе сәләмәт тормош рәүешенә ылыҡтырабыҙ. Был саралар аша киләсәк быуындың һау-сәләмәт булып үҫеүенә булышлыҡ итәбеҙ.

Йәш быуынды дөрөҫ тәрбиәләү өсөн ата-бабаларыбыҙҙың алтын аҡылына, тормош тәжрибәһенә таянып эш итергә кәрәклеген аңлап, балаларҙы ауыҙ-тел ижады, тарих, телебеҙ менән таныштырып, мәҙәни яҡтан байытып, ысын шәхес үҫтереүгә булышлыҡ итәбеҙ. Һәм ошоларҙы һыҙыҡ өҫтөнә алып, ата-әсәләр, өләсәй-ҡартатайҙары менән берлектә халыҡ педагогикаһына таянып эш алып барабыҙ.

Халҡыбыҙҙың рухи һәм матди ҡиммәттәрен кескәйҙәр күңеленә һеңдереп үҫтереүгә ҙур ярҙам күрһәтеп Баймаҡ районының мәғариф бүлеге оло иғтибар бүлә һәм ошоға ярашлы төрлө саралар үткәрергә булышлыҡ итә. Кескәйҙәр төркөмө араһында үткәрелгән «Әкиәтле һандыҡ» әкиәт бәйгеһенә ата-әсәләр, өләсәйҙәребеҙ кескәйҙәр менән ихлас күңелдән ҡушылдылар. Уларҙың әкиәт һөйләү оҫталыҡтарына, һүҙ маһирлығына хайран булдыҡ.

Яҡшы һәм иманлы бала тәрбиәләү өсөн беҙ балаға ҡарата иғтибарлы, ихтирамлы булырға тейешбеҙ. Ауылыбыҙ мәсетендә дини осрашыуҙар ойошторолоп тора, беҙ дини ғаиләләр менән фәһемле йыйылыш уҙғарҙыҡ. Иманлы дини ғаиләләр менән эшләйбеҙ, уларға ихтирам менән ҡарайбыҙ.

Күптән түгел, өлкәндәр төркөмөндә кескәйҙәрҙең өләсәйҙәрен саҡырып, рухи яҡтан белем кимәлдәрен арттырыу маҡсатында күңелгә үтеп инерлек матур осрашыу ойошторолдо. Башҡорт телебеҙ мәңге йәшәһен өсөн, туған телебеҙҙе, йолаларыбыҙҙы, башҡорт милли кейемдәребеҙҙе өйрәнәйек, ҡәҙерләйек, һаҡлайыҡ тигән маҡсат менән үтте был осрашыу.

Улар балаларға башҡорттарҙың көнкүреше, башҡорт милли кейеме, үҙенсәлектәре тураһында һөйләне.

Тәрбиә – бик ҡатмарлы, күп көс талап иткән ауыр хеҙмәт. Үрҙә әйтелгәндәрҙе иҫәпкә алып, тәрбиәсе – тәрбиәләнеүсе – ата-әсә сылбырын берләштереп, өҙмәй, йомоҡ сылбырға әйләндереп, киләсәктең алмашсыларын тәрбиәләйбеҙ. Ололарҙы ихтирам итеү, ғаиләлә атай абруйын күтәреү, ата-әсә фатихаһын алыу, уларҙы рәнйетмәү милләтебеҙҙең алтын мираҫы булған әҙәп-әхлаҡ төшөнсәләрен юғалтмай, баланың күңеле бөтөн булып бар яҡтан камил, һау-сәләмәт булып үҫтереү беҙҙең уртаҡ маҡсат булып тора.

© Хөсәйенова Ф.В., 2024

УДК 81-2

Хуболов Сахадин Магаметович,
канд. филол. наук, доцент,
Ахматова Мариям Ахматовна,
д-р филол. наук, проф., Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова, г. Нальчик, Кабардино-Балкарская республика, РФ

Фразеологизмы в поэзии Азамата Суюнчева

Поэтический текст традиционно привлекает большое внимание литературоведов, чего не скажешь относительно языковедов. Между тем поэзия имеет большое значение для современных междисциплинарных исследований, в которых актуализируются проблемы, связанные с такими концептами, как «глаз» [4; 8], «вода» [2], «число» [1], «время» [5]. Этот жанр литературы дает добротный материал также для выявления и описания различных характеристик поэтического синтаксиса в плане специфики репрезентации адресованной речи [3], фразеологизированных и иных конструкций [7; 9]. Все это релевантно и для творчества известного карачаево-балкарского поэта Азамата Суюнчева. Исходя из вышеизложенного, в данной статье нами предпринимается попытка рассмотреть функционально-семантические особенности фразеологических единиц, которые употребительны в ранней поэзии рассматриваемого автора. Для анализа привлекается фактический материал из его сборника произведений «Къобанны мынчакълары» («Бусины Кубани»), вышедшего в 1959 г. в Черкесске [6].

Фразеологические единицы (ФЕ) являются ценнейшей составляющей любой национальной культуры. В них отразился богатый народный опыт, неповторимость обычаев, образа жизни, условий быта каждого социума. Поэты, писатели обращаются к богатству устойчивых оборотов языка как к неисчерпаемому источнику речевой экспрессии. Введение в текст фразеологизмов обусловлено стремлением автора усилить экспрессивную окраску речи. Истинным ценителем образного языка предстает Азамат Суюнчев, в пользу чего свидетельствует малая толика фактологического материала, извлеченного из его раннего сборника. Устойчивые обороты, используемые автором, характеризуются не только

значительным функционально-грамматическим разнообразием, но и весьма широким спектром значений. Ими репрезентируются такие универсальные категории, как состояние, отношение, мышление, оценка, восприятие и др., что будет продемонстрировано ниже.

1. ФЕ со значением психофизического состояния:

***Кёлюм алай кёлтюрюлдю**, учундум.*
Разылыгъым тенгиз болуб, чайкъалыб:
«Ма мен къарачайлыма!» – деб, къычырдым;
***Кёкге джетеди боюм**,*
Хазнадан толуд къойнум,
Дангыл тюзле да сыртым, –
Ма буд мени сыфатым.

2. ФЕ со значением физического состояния:

Ёлюм къагъыт окъуйд тёре,
Дертден ичи къара кюйюб,
***Эс ташламай** туруб ёре,*
Гокга хансны тутдунг кюлюб.

3. ФЕ, выражающие общее состояние:

Сёз бергенбиз планны
Толтурургъа эки къат,
Учундурад санланы
*Эришмеклик – **къуш къанат**;*
Ана тилим –
Тийген кюнюм.
Сени бла айтсам
***Уллуд кёлюм**.*

4. ФЕ, выражающие каузированное состояние:

*Джаш **джюрегим***
Тебиб урад,
Кёрмегенем
Быллай сурат.
Тебиб урад,
Кёрмегенем
Быллай сурат.

5. ФЕ, выражающие состояние окружающей среды:

Эртденнгиде кюнден тийген таякъла,
*Къар таулагъа **алтын бояу салалла**.*

Сау Союздан сеннге келген къонакъла
Курортунгда джашлыкъ, саулукъ табалла;
... Афинлени тубан басды,
Парнас тау да ***чарс болду****.*
Мурдар къол муну алды.
Никос дуньядан тас болду.

6. ФЕ, выражающие уважительное отношение:
Кенг джуртумда хар кюн сайын хорламла,
Мен аланы ***сыйлы кёрюб*** *къарайма.*
Билдирирге кёлюмдеги къуанчны,
Джаш джюрекден быллай джырла джырлайма;
Джаным-тиним*,*
Ана тилим,
Сенден алдым
Окъуу-билим.

7. ФЕ, выражающие почтительное отношение:
Къан бла кирген джан бла чыгъад,
Алай теренди сюймеклик.
Сени болсун толусу бла
Къолумдан келген *игилик.*

8. ФЕ, выражающие чувственное отношение:
Сени кёргенли,
Бирге тебсегенли,
Биз урчукъ кибик айланыб,
Кюнюм батады, Тангым атады,
Джюрегим сеннге байланыб*.*

9. ФЕ, выражающие положительное отношение:
Сеийрд: бу къысха кёпюрню
Бир джаны шош, бири – боран;
Кёзюм къыймайд *кетерге*
Муну къоюб былайдан.

10. ФЕ, выражающие черту характера:
а) мужественность –
Къарачайны ***къаблан кёллю*** *уланы, -*
Миннген атынг окъла ётмез къадамад.

Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элтди узун къазауат;
б) решительность –
Ата джуртха фашист аякъ басханын
Кёлтюрмеди сени ёхдем джюрегинг.
Джурт сакъларгъа сюеме деб айтханынг,
Къабыл болду кесинг джазгъан тилегинг;
в) ответственность –
Къолумда къурч чёгючюм,
Салтам, хотам, кюрегим,
Кюнлюк мардам толмаса,
Тынчлыкъ табмайд джюрегим.

11. ФЕ, выражающие цель:
***Къабыл болду** кесинг джазгъан тилегинг.*
Акъ кюмюшге къарасаут салгъанча,
Таб джарашыб тау кийиминг юсюнгде,
Джигитлени, тулпарланы ичинде
Сен атландынг тору атны белинде;
Бу кенг тюзню келиб кёрдю таулу къыз:
«Къоймам, – деди, – муну зыраф, хайырсыз».
*Быллай джерни хорларгъа деб, **къаст этди**.*
Чыгъананы ол сюрдюрюб тас этди.

12. ФЕ со значением оценки:
*Таулу къызны эки къолу – **сары алтын**,*
Толтургъанды кёлюндеги муратын.
Газетлеге саладыла суратын,
Энди къырал биледи аны атын.
Ана тилге, орус тилге юретдинг,
Гитче джолдан уллу джолгъа тюзетдинг,
Сен кючюнгю аямайын кюрешдинг,
*Кёб билимли, **татлы тилли** усдазым.*

13. ФЕ с квантитативным значением:
Сюеме мен
***Башдан-аякъ**,*
Айтсанг нарт сёз,
Таурух, джомакъ.

14. ФЕ со значением мышления:

Ала кёзлеринг,
Ашхы сёзлеринг
Мени ***эсими бёлдюле;***

Билим алдым
Эм ***эс джыйдым.***
Аны кибик,
Къатды саным.

15. ФЕ со значением зрительного восприятия:

Тансыкъ болуб кёбден бери
Бир да чыдаб тёзалмай,
Шахарыма мен келеме,
Кенгден къараб, ***кёз алмай;***
Мен ***кёзюмю алалмайма***
Кёпюрню тюбю суратдан:
Кюмюш токъмакълача чартлайла
Суу тамчыла узакъдан.

Как показывает рассмотренный выше фактологический материал, фразеологические обороты, употребляемые А. Суюнчевым, характеризуются значительным семантическим разнообразием. В количественном отношении превалируют единицы с семами состояния и отношения с их различными подтипами. По соотносительности с той или иной частью речи они представлены двух- и трехкомпонентными глагольными, адвербиальными, адъективными и субстантивными оборотами, обладающими значительным функциональным потенциалом, которые выступают в качестве репрезентантов как главных, так и второстепенных членов предложения.

Литература:

1. Ахматова М.А. Символика числа в карачаево-балкарском эпическом дискурсе // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 20 (274). С. 23–26.

2. Ахматова М.А. Концептосфера гидролексемы «суу» в карачаево-балкарском нартском эпосе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. № 11-1 (65). С. 78–81.

3. Кетенчиев М.Б. Проблемы вокативных конструкций в карачаево-балкарском языке // Актуальные вопросы карачаево-балкарской филологии. Сборник статей к 70-летию Ж.М. Гузеева. Нальчик: Издательский отдел Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований, 2010. С. 69–74.

4. Кетенчиев М.Б., Акамов А.Т. Концепт «кёз/гёз» («глаз») в карачаево-балкарской и кумыкской национальных картинах мира // Электронный журнал «Кавказология». 2021. № 1. С. 158–170.

5. Кетенчиев М.Б., Додуева А.Т., Ахматова М.А. Полиаспектный анализ названий дней недели в карачаево-балкарском языке // Балтийский гуманитарный журнал. 2019. Т. 8. № 2 (27). С. 248–251.

6. Сюйюнчланы А. Къобанны мынчакълары. Черкесск: Къарачай-Черкес китаб издательство, 1959. 48 б.

7. Улаков М.З., Хуболов С.М. Адвербиальные фразеологизмы как репрезентаторы различных типов конкретизаторов в карачаево-балкарском языке // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К. Л. Хетагурова. 2014. № 2. С. 213–216.

8. Хуболов С.М. Структура и семантика предложений с предикатами, выраженными фразеологическими единицами с соматизмом кёз (глаз) в карачаево-балкарском языке // Известия Кабардино-Балкарского государственного университета. 2015. Т. 5. № 4. С. 58–61.

9. Хуболов С.М. Структурно-семантические особенности трехместных фразеологизированных предложений в карачаево-балкарском языке // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-3. С. 64.

© Хуболов С.М., Ахматова М.А., 2024

УДК 372.881.1

Хәкимова Гөлдәр Арыҫланғәли ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Учалы ауылы башҡорт гимназияһы, Учалы районы, БР

Мәктәптәрҙә башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыуҙың сифатын күтәреү юлдары

Бөгөнгө тәрбиә эшендә, башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрен уҡытыуҙың сифатын күтәреүҙә ҡалыплашҡан алымдар һәм ҡағиҙәләр ҙур һөҙөмтә бирмәй. Баланы шәхес булараҡ үҫтереүҙә халыҡ аҡылына һәм тәжрибәһенә таянылған, тормош һабаҡтарына нигеҙләнгән кластан тыш саралар мөһим роль уйнай. Замана уҡытыусыһы төплө белем биреүҙән тыш, халҡыбыҙҙың боронғо ғөрөф-ғәҙәттәрен тергеҙеү, быуаттары дауамында тупланған рухи, матди байлығыбыҙҙы бөгөнгө көнгә яраҡлаштырырға бурыслы. Дәрестә генә телде өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу уятыуға ирешеп булмай. Уҡыу барышында бала үҙен эшмәкәр, эҙләнеүсе, тикшеренеүсе, әүҙем ҡатнашыусы, үҙ аллы фекер йөрөтөүсе итеп тойорға тейеш. Уның һәләтен күреү һәм үҫтереү, әүҙемлеген арттырыу, берҙәмлек тойғоһы тәрбиәләү өсөн бөтә мөмкинлектәрҙе файҙаланырға кәрәк.

Мин үҙ тәрбиә эшемдә Башҡортостандың халыҡ шағиры Рауил Бикбаевтың ошо һүҙҙәрен төп девиз итеп ҡулланам: «Кеше үҙ халҡының үткәненә, хәҙергеһенә һәм киләсәгенә баш эйергә тейеш. Үткән һәм киләсәк – кешелектең ике ҡанаты ул».

Ә халыҡтың белеме, үҙ халҡының үткәне һәм хәҙергеһе менән ҡыҙыҡһынған, уның традицияларын ихтирам иткән шәхес тәрбиәләүҙә төрлө ижади конкурс, фестиваль, ярыштарҙың роле баһалап бөткөһөҙ. «Башҡортостан ынйылары», ”Урал батыр” эпосын башҡарыусы йәш сәсәндәр» бәйгеһе, «Һаумы, һаумы, Әкиәт!» конкурстары, «Ҡыңғырауҙар сыңы» театраль-фестивалдәре, «З. Биишева уҡыуҙары», «М. Ғафури уҡыуҙары», «Кейебаев

уҡыуҙары» кеүек конкурстар, төбәк-ара, федераль кимәлдәге, Аҡмулла олимпиадалары, республика кимәлендәге фәнни-тикшеренеү эштәре буйынса проект эштәрендә әүҙем ҡатнашыу – уҡыусыларымдың башҡорт теле дәрестәренә булған ҡарашын ҡырҡа үҙгәртте. Телде өйрәнеүгә ниндәйҙер яңы ынтылыш тыуҙы, төрлө ярыштарҙа ҡатнашырға теләүселәр араһында башҡа милләт балалары ла барлыҡҡа килде. Әлбиттә, тәү сиратта, балаларға командаға дан яулау өсөн көрәш, алыҫ юлға сәйәхәттәр һәм мажаралар оҡшай. Ә бындай юл йөрөүҙәр ысын мәғәнәһендә тормош һабаҡтары бирә: уҡыусы ғәҙәти булмаған хәл-ваҡиғаларҙа һынала, белемдәре тулыланып, яңы сифаттары асыла, ул бүтәндәрҙе күҙәтергә һәм, иң мөһиме, үҙен тәрбиәләргә өйрәнә. Бындай саралар ойоштороу өсөн уҡытыусынан көслө эшмәкәрлек, ваҡыт, һөнәргә бирелгәнлек талап ителә.

Уҡыусының ижади һәләтен үҫтереү, күңел донъяһын тейешле йүнәлештә тәрбиәләү өсөн уҡытыусы үҙе лә һәр яҡлап ҡыҙыҡһыныусан, яңылыҡтар менән хәбәрҙәр булырға тейеш. Шул уҡ ваҡытта ниндәйҙер кимәлдә алдан күҙаллау, талантлы баланы асыҡлап, уның күңелдә ижади осҡон ҡабыҙыу һәләте булыуы ла мөһим. Филология фәндәре докторы, ӨФҺТУ профессоры Ғ.С. Ҡунафин әйтеүенсә, «Тел һәм әҙәбиәт уҡытыусыһы балаларҙа дөрөҫ һәм айыҡ ҡараш, ижади һәләт, матурлыҡ тойғоһо тәрбиәләргә тейешле философ та, тарихсы ла, этнограф та, әҙәбиәтсе лә, фольклорсы ла, музыкант та, хореограф та, артист та, оратор ҙа булырға тейеш. Филология уҡытыусыһы – халыҡ аңының, теленең, халыҡ хәтеренең һаҡсыһы».

Уҡыусыларҙа ижади һәләтте үҫтереүҙе, тыуған телдең, уның мәғәнә биҙәктәренә төшөндөрөү серҙәрен, башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрен уҡытыуҙың сифатын күтәреүҙе кластан тыш ойошторолған эштәр ярҙамында башҡарҙым. Баштараҡ был эш конкурстарға, олимпиадаларға уҡыусылар әҙерләү, дәрестәрҙә, кластан тыш ойошторолған сараларға уларҙы күберәк йәлеп итеү кеүек эштәрҙән башланһа, һуңғы йылдарҙа был эш йүнәлешемдең айырым үҙенсәлектәре, айырым методтары барлыҡҡа килде.

Минең эшемдә, уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереүҙә һәм башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрен уҡытыуҙың сифатын күтәреүҙә ҙур роль уйнаған түңәрәктәр: «Мөғжизәләр» әҙәби ижад түңәрәге, драма түңәрәге, фольклор түңәрәге, олимпиадаларға әҙерләнеү, ғилми-тикшеренеү эштәре.

Бигерәк тә башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрен уҡытыуҙың сифатын күтәреүҙә, уны өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу тыуҙырыуҙа мәктәптәрҙә ойошторолған драма түңәрәктәренең роле ҙур. Драма түңәрәктәрендә балалар күңелендә әҙәбиәткә, сәнғәткә һөйөү тәрбиәләнә, уларҙың ижади һәләттәрен үҫтерергә мөмкинлектәр асыла.

Беҙ уҡыусылар менән бик күп әкиәт сәхнәләштерҙек, дәрестәрҙә Әкиәт иленә сәйәхәт иттек, төрлө образдарға кереп уҡыйбыҙ. Бәләкәй ҡарһүҙҙәрҙән тыш, «Кәзә менән Һарыҡ», «Ҡамыр батыр», «Урал батыр», «Кем көслө?» «Хеҙмәтйән менән Бапаҡ», «Ҡурай», «Тауыҡ, Ҡор, Сысҡан», «Йылан менән Балыҡ», «Ике күрше» кеүек халыҡ әкиәттәрен, А. Йәғәфәрованың, М. Кәримдең, С. Суринаның, С. Әлибайҙың, И. Йомағоловтың, М. Ғафуриҙең, Ф. Туғыҙбаеваның, З. Биишеваның әҫәрҙәрен, «Иҙел», «Урал батыр», «Заятүләк менән Һыуһылыу» эпостарын дә мауыҡтырғыс, мажаралы итеп тамашасыларға

күрһәттек. Балалар сәхнәгә бар күңеле менән тартыла. Ролдәрҙе илһамланып ысын артистар һымаҡ башҡаралар, әҫәрҙәрҙең йөкмәткеһен дә иҫтә ҡалдыралар, шулай уҡ матур итеп башҡортса һөйләшергә лә өйрәнәләр.

Беҙҙең Учалы ауылы башҡорт гимназияһында әкиәттәрҙе, яҙыусыларҙың төрлө әҫәрҙәрен сәхнәләштерергә яратҡан йәш артистарҙың бөтәһе лә «Бөҙрәкәй» балалар театрында ролдәрҙе башҡарыу оҫталыҡтарын камиллаштыра. Был ижади ойошма 1996 йылдан башлап эшләп килә. 2007 йылда «Өлгөлө балалар театры» исемен яҡлай. Унда утыҙҙан ашыу бала шөғөлләнә. Улар өс төркөмгә бүленә: кескәйҙәр, уртансылар, өлкәндәр. Кескәйҙәр төркөмө алмаш әҙерләү, үҙеңде сәхнәлә һынап ҡарау маҡсаты менән ойошторола.

Театр эшмәкәрлеге сығыш яһау ғына түгел, танып белеү, тәрбиәүи һәм үҫтереүсе бурыстарҙы ла тормошҡа ашырырға тейеш. Шуға ла эшемдең төп маҡсаты булып йәш быуындың буш ваҡытын файҙалы үткәреү, уларҙың ижади һәләттәрен, хис-тойғоларын үҫтереү, тормошта үҙ юлыңды табырға, тәрбиәле булырға, туған телдә матур итеп һөйләй белергә өйрәтеү тора.

Беҙ башҡорт теле һәм әҙәбиәт дәрестәрендә, мәктәптә, клуб сәхнәһендә, балалар баҡсаларында, төрлө ауылдарҙа сығыш яһайбыҙ. Район һәм республика буйынса үткәрелгән төрлө конкурстарҙан да ситтә ҡалмаҫҡа тырышабыҙ, актив ҡатнашабыҙ һәм ҙур еңеүҙәргә өлгәшәбеҙ.

Бына ошо 36 йыл башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы һәм өлгөлө «Бөҙрәкәй» театрының етәксеһе булып эшләү дәүерендә әкиәттәр дәресемдең йәме, тәме булып тора. Сөнки улар балаларҙа халыҡ ижадын, яҙыусыларҙың әҫәрҙәрен уҡыуға, өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу тыуҙыра. Шулай уҡ уларҙа сәхнәләштергән әҫәрҙәр аша күреү, ишетеү, хәтер, күҙәтеүсәнлек, зирәклек, фантазия, образлы фекерләүҙе үҫтерергә тырышам, оялыу һәм тартыныуҙы бөтөрөргә, иптәштәре менән килешеп эшләргә, үҙ-ара яҡшы мөнәсәбәттә булырға өйрәтәм.

Һәр әҫәрҙе сәхнәләштереп, уйнаған ваҡытта балаларҙа изгелек, ҡыйыулыҡ, эшсәнлек, әҙәплелек, түҙемлек, йомартлыҡ кеүек ыңғай сифаттарҙы тәрбиәләүҙе, ә көнсөллөк, ялҡаулыҡ, ҡурҡаҡлыҡ, алдашыу, хәйләкәрлек, кешене мыҫҡыллау кеүек кире сифаттарҙан арыныуҙы маҡсат итеп ҡуям.

Әҫәрҙәрҙе сәхнәләштергәндә иң мөһиме яҡшылыҡ менән яуызлыҡ араһындағы айырманы күрәләр, сағыштыралар. Ә был рухи-әхлаҡи тәрбиәнең төп йүнәлештәренең береһе булып иҫәпләнә.

Беҙҙең сығыштарҙы тамашасылар түҙемһеҙлек менән көтөп ала, балаларҙың да оҫталыҡтары артҡандан-арта бара. Нисек кенә булмаһын, йәш быуын ауыҙ-тел ижадын, халҡыбыҙ мираҫын, мәҙәниәтебеҙҙе, телебеҙҙе белеп, иманлы, әхлаҡлы, тәрбиәле булып үҫергә тейеш.

Драма нигеҙендә лә әҙәбиәт дәрестәрендә ҡулланылған алымдар ята: хор менән уҡыу, ролдәргә бүлеп уҡыу, теге йәки был өҙөктө яттан һөйләтеү, драма әҫәрҙәрен дәрестәрҙә өйрәнеү һәм башҡалар. Йәғни ошо түңәрәктә үтелгән материал дәрестә баланың белемен

тағы ла нығыраҡ байыта, уны өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу тәрбиәләй, уның ижади һәләтен үҫтерә.

Дәрестәремдә йыш ҡына «театр–дәрестәр» үткәрәм. Дәрескә әҙерләнгәндә уҡыусылар афиша, программа, әҫәрҙең яҙылыу тарихы, сәхнәләштереү, кәрәк урында компьютер, видеоролик ҡулланыу кеүек эштәрҙе үҙҙәре башҡара. Күңел ятҡан, көсөнән килгән эште һайлап алғас, уҡыусы тырышып әҙерләнә, ижади эш уны ҡанатландыра, бер-беренә кәңәш бирәләр, төҙәтәләр, ярҙам итәләр, ғөмүмән, күмәк эштең һөҙөмтәһе арта. Декорацияларҙы ла компьютер аша эшләйбеҙ. Былдай эш ҡуйылған әҫәрҙе тағы ла ҡыҙығыраҡ һәм мауыҡтырғыс итә. Компьютер аша эшләнгән күренештәр тамашасыларға бик оҡшай. Йылмайып ҡояш килеп сығыуы, һауала болоттар йөҙөүе, шыбырлап ямғыр яуа башлауы мөғжизәле бер донъяға әйләнә. Сығыш яһаған артистар ҙа, тамашасылар ҙа үҙҙәрен Әкиәт илендә тип хис итәләр.

Шулай уҡ дәрестәремдә, кластан тыш сараларҙа «ролләп уйнау» алымын йыш ҡулланам. Был алым беренсе сиратта уҡыусыларҙы дөрөҫ һөйләргә өйрәтеүҙе маҡсат итеп ҡуя. «Мин – президент», «Министр кабинетында», «Табипҡа күренеү» кеүек эшлекле уйындар ойоштором.

Кәңәш итеп шуны әйтер инем: балалар менән күберәк сәхнә күренештәре күрһәтергә, уларға тормошта дөрөҫ юл һайлауҙы маҡсат итеп ҡуйырға, уҡыусыларҙы бөтә эшкә илһам менән тотонорға өйрәтергә, халҡына, әҙәбиәтенә, тарихына, теленә, мәҙәниәтенә һөйөү тәрбиәләүҙе күҙ уңында тоторға кәрәк. Шул ваҡытта инде дәрестәрҙе уҡытыуҙың сифаты ла күтәрелер, башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныуҙары ла артыр.

Драма түңәрәге уҡыусыларҙа бер нисә төр сәнғәт нигеҙҙәренә башланғыс һала һәм уларҙы беректерә. Шул яғы менән ул башҡаларға ҡарағанда ҡатмарлыраҡ та, үҙенсәлерәк тә. Әммә маҡсаты бер: йәш кешенең ижади һәләтен үҫтереү, уның рухи донъяһын киңәйтеү, һөҙөмтәлелекте юғары бейеклектәргә күтәреү. Мәктәпте тамамлағас, ҡайһы бер уҡыусыларҙың шөғөлө буласаҡ һөнәргә әүерелергә мөмкин. Ә «Бөҙрәкәй» театры артистары араһында шундай уҡыусылар бар ҙа инде.

Театрҙа шөғөлләнгән уҡыусылар, беренсенән, башҡорт әҙәбиәте дәрестәрендә әҙәби текст менән оҫта, ентекле эш итергә өйрәнә, һәр образдың эске донъяһына инә, икенсенән, үҙҙәре ижад иткән образды сәхнәлә күрһәтергә күнегә, актерлыҡ алымдарын үҙләштерә. Йәш артистар эш һөҙөмтәләренең генә түгел, ә үҙҙәренең дә тамашасыларға күренеп тороуын белә. Был байтаҡ көсөргәнеш талап итә, балаларҙы тәртип һәм яуаплылыҡҡа өйрәтә, тел дәрестәрен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу тыуҙыра.

© Хәкимова Г.А., 2024

УДК 372.881.1

Шәғәлина Әлфиә Илгиз ҡыҙы,
уҡытыусы, Ә.Ғ. Хөснөтдинов исемендәге
Учалы ауылы дөйөм белем биреү мәктәбе, Учалы районы, БР

Театр түңәрәге эшмәкәрлегендә интерактив эш алымдары аша уҡыусыларҙың телмәрен үҫтереү

Нимә ул театр? Театр – ул кешелектең рухи ҡиммәттәрен берләштереүсе, ысынбарлыҡҡа ижади ҡараш, рухи яҡтан тәрбиәләүсе көслө ҡорал [2: 5].

2023/2024 уҡыу йылында белем биреүсе ойошмаларҙа дәүләт тарафынан мәктәп театрҙарын тергеҙеүгә иғтибар артты. Мәктәп театрҙары федераль реестрҙа теркәлеп, сертификаттар алды. 2023 йылдың 1 сентябренән Учалы районының Әхнәф Хөснөтдинов исемендәге Учалы ауылы мәктәбендә лә «Тамсылар» театр түңәрәге үҙ эшен башланы. Театр программаһының төп маҡсаты – һәр яҡлап үҫешкән, ижади ҡарашлы, рухлы шәхес тәрбиәләү. Ошо маҡсатҡа ирешеү өсөн бурыстар билдәләнде:

- театр эшмәкәрлеге аша уҡыусыларҙың телмәрен, ижади активлығын үҫтереү өсөн шарттар булдырыу; башҡорт театры сәнғәте тарихы, театр терминдары, театр профессиялары менән таныштырыу;
- уҡыусыларҙың театр менән ҡыҙыҡһыныуын арттырыу, фантазияһын байытыу, сығыш яһау оҫталығын үҫтереү;
- профессия һайлауға йүнәлеш биреү, туған телгә һөйөү, патриотик рух, үҙ-үҙеңде камиллаштырыуға ынтылыш, яуаплылыҡ, активлыҡ тәрбиәләү.

Дөйөм белем биреүсе мәктәптәрҙә туған телдә эш алып барыусы театр түңәрәктәре – театр сәнғәтен бала күңеленә яҡынайтыусы ла, милли тойғо тәрбиәләүсе лә урын ул. Был түңәрәктә уҡыусылар башҡорт театры тарихы, театрҙа хеҙмәт итеүсе һөнәр кешеләре, күренекле актерҙар ижады менән таныша, сәхнә серҙәренә төшөнә, тамашасы алдында үҙен дөрөҫ тоторға өйрәнә. Мәктәп театры балаларҙы әхлаҡи, эстетик һәм патриотик яҡтан тәрбиәләй. Ғөмүмән, театр эшмәкәрлеге белем-тәрбиә биреүҙәге күп мәсьәләне ыңғай хәл итеүҙә ярҙам итә.

Иң тәү сиратта был түңәрәккә йөрөгән балала үҙ-үҙенә ышаныс арта. Ул төрлө ваҡиғала ла юғалып ҡалмай, көтөлмәгән хәлдән ыңғай сыға аласаҡ. Театр түңәрәге балаларҙа яуаплылыҡ тойғоһо ла тәрбиәләй, шулай уҡ уҡыусыға үҙен актер, сценарий яҙыусы, режиссер, декоратор, костюмер, тауыш операторы булараҡ һынап ҡарарға мөмкинлек бирә.

Театр түңәрәгенең уҡыусыларҙың телмәрен үҫтереүҙә роле айырыуса ҙур. Өндәр, һүҙҙәр, образдар ярҙамында тирә-йүнде танып-белеү активлаша. Образ өҫтөндә эшләү барышы балаға фекерләргә, уйланырға, анализларға, һығымта яһарға булышлыҡ итә, уның һүҙ байлығы арта, телмәр өндәрен дөрөҫ әйтергә, логик паузаларҙы, интонацияны дөрөҫ ҡуйырға өйрәнә, диалог телмәре камиллаша. Төрлө артикуляция, орфоэпик һәм дөрөҫ тын

алыу күнегеүҙәрен даими башҡарыу, дикция өҫтөндә эш сәхнә телмәрен үҫтереүгә булышлыҡ итә.

Театр түңәрәктәрендәге эшмәкәрлектә интерактив белем биреү алымдары киң ҡулланыла. Бындай алымдар ҡулланғанда педагог ойоштороусы ролен башҡара, уҡыусылар менән хеҙмәттәшлек итеүгә баҫым яһала. Интерактив алымдар уҡыусыларҙа түңәрәк эшмәкәрлеге менән ҡыҙыҡһыныуын арттырыуға булышлыҡ итә. Тренингтар, эшлекле, ролле уйын, теге йәки был сценарийҙы өйрәнгәндә һәм спектаклдәрҙең видеояҙмаларын ҡарағандан һуң уҙғарылған дискуссиялар, төркөмдәрҙә һәм парлы эшләү, әңгәмә, ижади биремдәр театр түңәрәге эшмәкәрлеген байыта. Эшлекле һәм йылы мөхит булғанда уҡыусылар белемдәрҙе еңелерәк үҙләштерә. Интерактив эш алымдары ошо мөхитте булдырырға ярҙам итә. Түбәндә һеҙҙең иғтибарға интерактив алымдар ҡулланған түңәрәк эшмәкәрлеге өлгөһөн тәҡдим итәбеҙ.

Тема: «*Айыу образын сағылдырыу»*

Маҡсат: уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтерергә, таҙа телмәр булдырырға, дикция, дөрөҫ интонация ҡуйырға өйрәнеү өсөн шарттар булдырыу.

Бурыстар:

– белем биреүсе: театр сәнғәте буйынса алған белемдәрҙе иҫкә төшөрөү, ҡунаҡсыллыҡ буйынса белемде киңәйтеү;
– үҫтереүсе: уҡыусыларҙың күҙ алдына килтереү һәм импровизациялау, коллективта эшләй белеү һәләтен, актерлыҡ оҫталығын, телмәрен үҫтереү;
– тәрбиә биреүсе: үҙ-ара дуҫтарса мөнәсәбәт, бер-береңә ҡарата хөрмәт тәрбиәләү.

Барышы:

1. Мотивация булдырыу:

– ҡәҙерле уҡыусылар! Бөгөн беҙҙең театрға ҡунаҡ килгән. Кемде беҙ ҡунаҡ тип әйтәбеҙ? Ҡунаҡҡа йөрөргә яратаһығыҙмы? Ҡунаҡ менән бәйле ниндәй мәҡәлдәр беләбеҙ? (Ҡунаҡ ашы – ҡара ҡаршы. Ҡунаҡ булһаң, тыйнаҡ бул.);
– беҙ ҡунаҡтарҙы нисек ҡаршылайбыҙ? Ниндәй һүҙҙәр менән ҡаршы алабыҙ? (ҡәҙерле ҡунаҡтар, рәхим итегеҙ, түрҙән уҙығыҙ);
– әйҙәгеҙ, был һөйләмде төрлөсә әйтеп ҡарайыҡ (ҡыуанып, асыуланып, ҡурҡып, илап);
– ҡунаҡты нисек ҡаршылаһаҡ яҡшы була? (Асыҡ йөҙ менән, йылмайып.) Хәҙер матур итеп йылмайып, яҡты йөҙ менән ҡунаҡты ҡаршы алайыҡ. Кем икән ул беҙҙең ҡунаҡ? Бының өсөн йомаҡты сисергә кәрәк.

Йәйен урманда батша, ҡышын ҡарҙан да аҫта. (айыу)

2. Белемдәрҙе актуалләштереү:

– таҡтала айыу һүрәтен күрһәтәбеҙ. Айыу ниндәй? (яуаптар);
– был айыу – ябай түгел, әкиәт иленән килгән. Ниндәй әкиәттән килде икән? Айыу нимә менән һыйланырға ярата? (бал менән);
– ҡунаҡҡа барғанда беҙ хужаларға нимә алып барабыҙ? (күстәнәс);

– айыу ҙа беҙгә «күстәнәсе» менән килгән. Ул алып килгән кәрәҙ-карточкаларҙа һорауҙар яҙылған.

«Нимә ул театр?»

«Башҡортостанда ниндәй театрҙар бар?»

«Театрҙа ниндәй һөнәр кешеләре эшләй?»

«Актер ниндәй булырға тейеш?»

«Башҡорт театр сәнғәтендәге билдәле актерҙарҙы һанағыҙ.»

3. Практик өлөш. Тренинг.

* дөрөҫ һулыш алыу күнегеүҙәре;

* тиҙәйткесте яй темпта, шәп итеп, шыбырлап, ҡысҡырып, тауышһыҙ ғына әйтеү:

«Сейәлек соҡорон сыҡҡан саҡта сей сейәне сәйнәй-сәйнәй сикәләрем сатнаны»;

* ижади бирем: маска кейеп айыу образын күрһәтеү

(айыу өңөндә ҡаты йоҡлай, айыу бал ашай, айыу шатлана, асыулы айыу)

* әңгәмәләшеү: «Айыу образы ниндәй әкиәттәрҙә осрай?»

(«Айыу һәм бал ҡорттары», «Айыу менән төлкө», «Айыу менән бабай» һ. б.).

– Ҡайһы әкиәтте уҡығанығыҙ бар?

– Был әкиәттәрҙең ҡайһыһын хәҙер уҡыр инегеҙ?

* һайлап алынған текст менән танышыу;

* йөкмәтке буйынса дискуссия;

* төркөмдәргә бүленеп ролле уҡыу (интонацияны дөрөҫ ҡуйыуға иғтибар).

4. Сәхнәләштереү.

5. Рефлексия. Эмоциональ торошто билдәләү.

– Бөгөнгө эшмәкәрлектә ниндәй тойғолар кисерҙегеҙ?

– Һеҙҙең алда 1-ҙән 10-ға тиклем һандар яҙылған түңәрәктәр ята. Ошо түңәрәктәр ярҙамында бөгөнгө осрашыуға ниндәй баһа ҡуйыр инегеҙ?

Ғөмүмән, театр түңәрәгендә интерактив алымдар ҡулланыу эшмәкәрлекте байыта, һөҙөмтәле итә. Уҡыусыларҙың һәләттәрен асып, уларҙы үҫтереүгә булышлыҡ итеүҙә мәктәп театрының роле баһалап бөткөһөҙ ҙур. Заманыбыҙ өсөн мөһим тәрбиәүи мәсьәләләрҙе хәл итеүҙә, уҡыусыларҙың телмәрен үҫтереүҙә, байытыуҙа, уларҙы әхлаҡи яҡтан тәрбиәләүҙә театрҙар мәктәптең юлдашы булыр, яңы таланттар асыр, уҡыусыларға юл күрһәтеүсе яҡты йондоҙ булыр тигән ышаныста ҡалабыҙ.

Әҙәбиәт:

1. В помощь начинающему руководителю школьного театра, педагогу дополнительного образования по театральной деятельности в образовательной организации: методические рекомендации. М., 2022. 26 с.

2. Магия театра: методическое пособие. М., 2022. 43 с.

© Шәғәлина Ә.И., 2024

УДК 811.512.141

Шәрәфетдинова Гүзәл Айбулат ҡыҙы,
IV курс студенты,
Солтанбаева Хәҙисә Вәли ҡыҙы,
филол. фәндәре д-ры, проф.,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Тел ғилемендә туғанлыҡ терминдары мәсьәләләре

Хәҙерге башҡорт телендә һәм уның диалекттарында ҡулланылған туғанлыҡ терминдары дөйөм төрки теле нигеҙендә барлыҡҡа килгән. Әммә был күренеш һәр ваҡытта ла күҙәтелмәй. Мәҫәлән, төрки телдәр төркөмөндә ир туғандар яғынан өлкән ҡан-ҡәрҙәш кешене теге йәки был телдәрҙә, төрлө фонетик варианттарҙа аба, баба, бабай, ата, атай тип йөрөтәләр. Был атамалар, төрлө эквивалент фонетик үҙенсәлектәргә эйә булып, төрлө телдәрҙә төрлөсә яңғырарға ла мөмкин. Шуны ла әйтеп үтергә кәрәк: аба, аппа, абба төркмән теле диалектарында һәм төрөк телдәрендә атай мәғәнәһен бирергә лә, шул уҡ ваҡытта олатай, йә ҡарт олатай (олатайҙың атаһы) мәғәнәһен дә аңлатырға мөмкин. Абый атамаһы менән башҡорт һәм татар телдәрендә өлкән ағайҙы, йә бабай/апаны атайҙар. Апа һүҙенең фонетик варианттары төрки телдәрҙә әсәй, апай, инәй, өлкән ағайҙың ҡыҙын аңлатырға ла мөмкин. Шулай башҡа ҡайһы бер туғанлыҡ терминдарының да бер-береһенә тап килмәүе, бер-береһенән айырылыуы күҙәтергә була. Был күренеште шуның менән аңлатырға була: бәлки, был һүҙҙәр элек бүтән ҡан-ҡәрҙәш атамаларын аңлатҡандыр. Ошоларҙан сығып, ҡайһы бер шарттарҙа, туғанлыҡ терминдары этимологияһын билдәләгәндә, был терминдың бары төп, йышыраҡ таралған варианты менән сикләнергә булалыр.

Мәҫәлән, «ата» һүҙе башҡорт теленең ҡайһы бер диалект һәм һөйләштәрендә атай, атый, әтей, әти, әткәй һәм башҡа төрлө формаларҙа ҡулланылырға мөмкин. Ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙ, ҡараим телдәрендә ата ҡарт кешене йә ата-бабаларҙы аңлатһа, төрөкмән телендә олатай мәғәнәһен бирә. *Шулай уҡ ҡаҙаҡ телендә ата – олатай, әммә аталау һүҙе менән атайҙы, ата-ана һүҙе менән атай-әсәйҙе аңлатыуҙарын алһаҡ, был һүҙ менән, ғөмүмән, ир туғандар яғынан оло кешене билдәләүҙе күрәбеҙ.*

Башҡорт телендә бабай һүҙе оло кешене, ҡартты аңлатһа, был һүҙҙең көнсығыш диалектының ҡайһы бер һөйләштәрендә, мәҫәлән арғаяш, миәс һөйләштәрендә, һәм көньяҡ диалектында (урта һөйләш) быуай, бауый, бауай варианттары осрай. Диалекттарҙа иһә был һүҙ атай йә әсәйҙән оло туғанды, олатайҙы, ҡарт олатайҙы, ҡайныны аңлатырға мөмкин. Шулай уҡ олатай һүҙенең башҡорт теленең төрлө һөйләштәрендә ҡартатай, ҡартай, ҡарттай, ҙур атай, ҡарт ата, ҡартәй, дуратай, дөрәтәй, дурбабай, ҙурәтәй, зурәтәй, ҡәртәтей варианттары ла осрай. Бабҡай, жаҡын төньяҡ-көнсығыш һөйләшендә атай яғынан олатайҙы аңлата, ә бабыҡай, жыраҡ, бабҡай әсәй яғынан олатайҙы аңлата. Татарҙарҙа бабай шулай уҡ олатай, оло кешене аңлата. Бабай һүҙе күп төрки телдәрҙә, мәҫәлән төркмән, әзербайджан, төрөк, гагауз һәм ҡырым татарҙары телендә, беҙҙәге атай туғанлыҡ терминына тура килә.

Шулай итеп, оло туғандарҙы аңлатҡан туғанлыҡ терминдарының семантик йөкмәткеһе айырым телдәрҙә һәм диалекттарҙа тура килмәҫкә мөмкин тип әйтә алабыҙ. Бер үк термин төрлө мәғәнәлә ҡулланылып килгән осраҡтар бар. Бер телдә йыш ҡулланылған ҡайһы бер терминдар бүтән бер телдәрҙә сикләнгән ҡулланылышта килергә лә мөмкин.

Мәҫәлән, башҡорт телендәге ағай һүҙе татар телендә – абый; башҡорт телендәге олатай татар телендә – бабай. Аға һүҙ формаһын ҡырғыҙ, ҡарағалпаҡ, татар, ҡараим, ҡаҙаҡ телдәрендә ағай кешегә һәм өлкән ир кешегә ихтирам күрһәткәндә әйтәләр.

Бынан тыш, был һүҙҙең ҡайһы бер төрки телдәрҙә акка, ака, акы, әкә тигән варианттары бар һәм улар атай, йә оло ир туған, йә олатай мәғәнәһендә ҡулланыла. Башҡорт телендә аҡый, ағый, ағай тигән варианттар осрай.

Бәләкәй ир туғанды (ҡусты) аңлатыр өсөн башҡорт телендә түбәндәге туғанлыҡ терминдары бар: ҡусты, төньяҡ-көнсығыш һөйләшендә – апай, ҡыҙыл һөйләшендә – эне, энекәй, энекәш, туҡ-соран һөйләшендә – энес, һаҡмар һөйләшендә – мырҙа, мыртый.

Өләсәй һүҙенең дә башҡорт телендә төрлө варианттары бар: өләсәй, ҡартәсәй, ҡарсәй, ҡәрсәй, ҡартнәнәй, ҡартнәй, ҡәртнәй, ҙурәсәй, нәнәй, зәзәй, әбә, әзәй, дуринәй, дурнәй, дуринәкәй, зуринәй, зурнәй, зурәһкәй, инәкәй, йыраҡай, йырағәбей, ҡәртсәй, дүрәңкәй, дәүәней, дәүинәй, дәүәсәй һәм башҡалар. Шул уҡ ваҡытта ҡайһы бер диалекттарҙа әсәйҙең әсәһен билдәләү өсөн бер һүҙ ҡулланылһа, атайҙың әсәһен башҡа төрлө термин менән атау күренештәре осрай. Мәҫәлән, һаҡмар һөйләшендә өләсәй – әсәйҙең әсәһе, ҡартәсәй – атайҙың әсәһе. Бөрйән ырыуы башҡорттары атайҙың әсәһен дә, әсәйҙең әсәһен дә өләсәй тип йөрөтә. Нәнәй һүҙе «няня» рус һүҙенән килеп сыҡҡан булырға тейеш. Ҡалған терминдар иһә «әсәй» һүҙенән барлыҡҡа килгән. Өләсәй – «оло» һәм «әсәй» һүҙҙәренең ҡушылмаһы булһа, ҡартәсәй – «ҡарт» һәм «әсәй» һүҙҙәренән. Диалекттарҙа шулай уҡ өләпсә, ҡартәпсә тигән һүҙҙәр ҙә осрай. Ҡартҡартинәй, ҡартҡартәтәй төнъяҡ-көнсығыш һөйләшендә рус телендәге «прабабушка», «прадед» мәғәнәләрен бирә.

Әсәй һүҙен белдереү өсөн дә башҡорт телендә байтаҡ терминдар ҡулланыла: инәй, әней, әни, әнкәй, инәкәй, әпсә, әнәй, иней. Шулай уҡ инәй һүҙе ҡайһы бер һөйләштәрҙә оло ҡатын кешегә хөрмәт менән өндәшкәндә ҡулланыла. Әсәй терминының тамырҙары ачы, ача, әчә боронғо төрки теле һүҙҙәренә барып тоташырға тейеш. Боронғо төрки телендә был һүҙҙәр әсәй, өләсәй, апай, өлкән ҡатын-ҡыҙ туған мәғәнәләрен бирә.

Әммә әгәр ҙә ҡайһы бер башҡорт һөйләштәрендә, мәҫәлән ҡыҙыл һәм һаҡмар һөйләштәрендә һаҡланып ҡалған әпсәй боронғо һүҙ формаһын ҡараһаҡ, әсәй һүҙе әпсәй иҫке формаһынан барлыҡҡа килгән тип фекер йөрөтөргә була. Был осраҡта әбей һүҙенә тура килер әбзәй формаһын да ҡарап китергә була. Сағыштыру өсөн: татар телендә абый – өлкән ағай, абзый – оло ир кешегә хөрмәт менән өндәшеү.

Абзый һүҙе башҡорт һөйләштәрендә лә осрай. Төньяҡ-көнсығыш һөйләштәрендә, абҙый, абҙыҡай һүҙҙәре ҡулланыла. Шулай уҡ бында абҙәтәй, абзәтәй, абзәтей терминдары осрай һәм улар атайҙың йә әсәйҙең оло ағаһын һәм оло ир кешегә хөрмәт менән өндәшкәндә ҡулланыла. Шулай уҡ түбәндәге туғанлыҡ терминдарын да айырып әйтеп китергә була: абҙәбей, абызәбей, абызәбекәй – оло ағайҙың ҡатыны йә әсәйҙең инәһе. Абзәңкәй, абҙәңкәй –

ата-әсәйҙән олораҡ ҡатынға хөрмәт менән өндәшеү. Абжы, абжый терминдары ла иғтибарҙы йәлеп итә, улар оло ағай, бабай/апа терминын аңлата һәм з~ҙ~ж өндәренең сиратлашыуы ярҙамында барлыҡҡа килә.

Башҡорт телендәге апай туғанлыҡ термины төнъяҡ һөйләштәрендә бәләкәй туғанды аңлатһа, апа – оло ир кешене атау өсөн ҡулланыла. Был һүҙҙең этимологияһын аба һүҙенә алып килеп тоташтырырға булалыр. Аба термины күп төрки телдәрҙә ир туғандар яғынан оло туғандарҙы әйтеү өсөн ҡулланыла. Төнъяҡ-көнсығыш диалектында ағәбей, ағабей һүҙҙәре ҡулланыла һәм улар инәй, атайҙың йә әсәйҙең апайын, атайҙың йә әсәйҙең ағаларының ҡатындарына ҡарата ҡулланыла. Беҙҙеңсә, туғанлыҡ терминдарының семантик мәғәнәләре үҙгәреүе, ҡайһы бер телдәрҙә уларҙың бер-береһенә тап килмәүе ырыу-ара мөнәсәбәттәргә алмашҡа башҡа төр ҡан-ҡәрҙәш мөнәсәбәттәре килеү менән аңлатылалыр тип уйлайбыҙ.

Апай туғанлыҡ термины төнъяҡ-көнсығыш һөйләштәрендә ағапа, абыстай, тутай, тутаҡай, түтәй, түткәй һүҙҙәре менән бирелһә, ҡыҙыл һәм урта һөйләшендә апый һүҙе менән атала.

Бәләкәй ир туғанды атар өсөн башҡорт телендә түбәндәге туғанлыҡ терминдары ҡулланыла: эне, ҡусты, мырҙа, мыртый һәм башҡалар. Ә бәләкәй ҡыҙ туған өсөн түбәндәге терминдар бар: һеңле, ҡарындаш, ҡәрендәш, һылыуым, һеңде, һенде, һеңлекәш, һеңдекәш, һеңне һәм башҡалар. Дөйөм төрки ини һүҙе ин- ҡылымынан барлыҡҡа килә, был һүҙ бала табыу мәғәнәһен бирә. Шулай уҡ һеңле һүҙен аңлатҡан башҡорт телендәге ҡарындаш, ҡаҙаҡ телендәге ҡарындас терминдары ҡарын һүҙенән барлыҡҡа килгән. Ҡәрҙәш – татар телендә кәрдәш. – даш, -дәш, -ҙаш, -ҙәш, -таш, -тәш суффикстары, ғөмүмән, ниндәйҙер билдәләр буйынса ойошҡан кешеләр берләшмәһен аңлата. Мәҫәлән, юлдаш, серҙәш һәм башҡалар.

Ҡыҙ баланы, ир баланы, тормош иптәшен атау өсөн башҡорт телендә дөйөм төрки терминдары ҡулланыла: ҡыҙым; улым; тормош иптәше өсөн – ир, бай, бабай арғаяш һәм һаҡмар һөйләштәрендә, абышҡа – урта һөйләштә; ҡатын-ҡыҙ тормош иптәше булараҡ – әбей һәм башҡалар.

Башҡорт телендә кейәү һәм киленде, уларҙың туғандарын билдәләү өсөн дә төрлө терминдар ҡулланыла. Уларҙың күбеһе төрки сығышлы.

Ҡоҙа термины – тормош иптәшенең атаһы һәм туғаны, ҡоҙағый, ҡоҙағай (урта һөйләштә) – тормош иптәшенең әсәһе һәм тормош иптәшенең туғанының ҡатыны, ҡоҙаса – тормош иптәшенең апайы һәм һеңлеһе. Был терминдар монгол теленән куда һүҙен үҙләштереү юлы менән барлыҡҡа килгән булырға тейеш. Дәүкоҙа һүҙе менән оло ҡоҙаны атар булғандар.

Бейем, бианай, биана, бей ана туғанлыҡ терминдары ирҙең әсәһен атағанда ҡулланылһа, биата, бей ата – ирҙең атаһы, бей ағай, биағай – ирҙең бер туғаны. Улар бәк дөйөм төрки һүҙенән барлыҡҡа килгән. Бей – хужа булһа, бикәм – ирҙән оло ҡатын-ҡыҙ туғаны, бикәс – ирҙән кесе ҡатын-ҡыҙ туғаны. Бикә иһә ҡатын-ҡыҙ тигәнде аңлата.

Ирҙең әсәһен атау өсөн ҡайна, ҡәйнәней, ҡәйнәм, ҡайнана, ҡайнанаҡ туғанлыҡ терминдары ҡулланыла.

Икенсе бер төркөм терминдар: ҡайнаға, ҡайныға – ирҙең йә ҡатындың өлкән ир бер туғаны; ҡайынбикә, ҡаймикә, ҡайниғәч, ҡайнығач, ҡайынгәч, ҡайнтута, ҡәймбикә, ҡәмбикә, ҡәймикә, ҡәйнегәс, ҡәйнигәс, ҡәйнәгәз – ҡатындың өлкән ҡатын-ҡыҙ бер туғаны, ҡайынйеҙнә, ҡәйеһнә, ғәйенйеҙнә – ирҙең оло туғанының ире, ирҙең ата-әсәһенән бәләкәй булған туғанының ире, ҡайным – ирҙең йә ҡатындың атаһы йә олатаһы, ҡарт ҡайным – ирҙең йә ҡатындың олатаһы, ҡайыната – ирҙең атаһы, ҡайынана – ирҙең әсәһе – был терминдарҙың барыһының да нигеҙендә ҡайын һүҙе ята һәм ул дөйөм төрки ҡат һүҙенә барып тоташа.

Ҡатындың бәләкәй ир туғанын билдәләү өсөн арғаяш һөйләшендә ҡәйнеш, ҡәйенне, ҡәйне, миәс һөйләшендә балдыҙ, балдуҙ, балтыҙ, төнъяҡ-көнсығыш һөйләшендә ирбалдыҙ, ҡайныш, ҡайнеш, ҡайниш, ҡайнаҡач терминдары ҡулланыла. Ирҙең бәләкәй ҡыҙ туғанын билдәләү өсөн ҡыҙҙар (төнъяҡ-көнсығыш һөйләшендә), ҡатындың бәләкәй ҡыҙ туғаны өсөн балдыз, балтыҙ, балтыз һүҙҙәре ҡулланыла.

Башҡорт телендә этимологик аңлатыуҙы талап итеүсе бер нисә үҙенсәлекле термин бар. Ейән термины – балаңдың балаһы, диалекттарҙа – ҡатын-ҡыҙ туғаныңдың, ҡыҙыңдың йә алыҫ туғандарыңдың балалары. Был һүҙ боронғо төркиләге йэг һүҙенән килеп сыҡҡан булырға тейеш (миҫал өсөн: боронғо төрки йэгән – рус телендәге «племянник» һүҙенә тура килә). Шулай уҡ «племянник» һүҙе өсөн бианул, оноҡ, онуҡ терминдары ҡулланыла.

Бүлә термины – балаңдың балаһының балаһы («правнук»), бүләсәр – «правнучка». Был һүҙҙәрҙең тамырында бүл ҡылымы ята тип алырға була. Ошо уҡ һүҙ «племянник» рус һүҙенә лә тура килергә мөмкин ҡай саҡта. Был һүҙ шулай уҡ дөйөм төрки һүҙе – бала һүҙенән килеп сыҡҡан тип тә ҡарарға була.

Бер туған ағай-ҡустыларҙың ҡатындары бер-береһенә – туҡ-соран һөйләшендә апҫындаш, килендәш, апһындаш.

Башҡорттарҙа бер-береһенә исем менән өндәшеү ҡабул ителмәгән була. Башта был күренеш башҡорттарҙың ышаныуҙарына ярашлы рәүештә башҡарыла. Әгәр кешегә исем менән өндәшһәң, уны көсһөҙ яһайһың тип ышанған башҡорттар. Тап шуға ла кеше исемдәре туғанлыҡ терминдары менән алыштырыла. Һуңғараҡ инде йәмғиәттә ҡабул ителгән әҙәп ҡанундары исем менән өндәшергә юл ҡуймай.

Башҡорт ете быуынын яттан белергә тейеш була. Былар: атай, әсәй, ҡартатай, ҡартәсәй һәм башҡалар. Башҡорттарҙа ҡабул ителгән бер туған, ике туған, өс туған, дүрт туған, биш туған, алты туған, ете ят терминдары ла ошо хаҡта һөйләй. Бындай күренештәр йыш ҡына шәжәрәлә осрай.

Башҡорт телендәге туғанлыҡ терминдарының бай булыуы телдең байлығын күрһәтә. Һәр ырыуҙың, ҡәбиләнең, хатта ғаиләнең үҙ терминдары булған. Төрлөлөк тап ошонан килә лә инде. Туғанлыҡ терминдарын бүлгәндә йәшкә һәм енескә ҡарап бүлеү төп билдә булып тора.

Шулай уҡ, әгәр башҡорт телендәге туғанлыҡ терминдарының күп төрлөлөгөн тикшергәндә, күп вариантлылыҡтың йыш ҡына сингармонизм закондарына ярашлы барлыҡҡа килгәнен күрәбеҙ. Мәҫәлән, ир туғандарҙы билдәләгән терминдар артҡы рәт

һуҙынҡылар ярҙамында барлыҡҡа килһә (ҡайны, ҡайнаға), ҡатын-ҡыҙҙарға ҡарата ҡулланылған туғанлыҡ терминдары алғы рәт һуҙынҡылары ярҙамында яһалған (ҡәйнә).

Бөгөнгө көндә туғанлыҡ терминдары башҡорт телендә яңыра, байый бара. Мәҫәлән, ейән һәм ейәнсәрҙе билдәләү өсөн оноҡас, оноҡса һүҙен дә ҡулланалар. Шулай уҡ туғанлыҡ терминдары алдынан эпитеттар ҡуйыу ҙа осрай: сибәр апа, оло аға, оло инәй, кесе инәй һәмбашҡалар.

Әҙәбиәт:

1. Ишбирҙин Э.Ф. Башҡорт әҙәби теленең тарихы. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1993. 320 б.

2. Раемгужина З.М. Языковая картина мира в башкирской фразеологии. Уфа, 2000. 96 с.

3. Сәмситова Л.Х. Башҡорт тел картинаһында мәҙәниәт концепттары. Өфө, 2010. 164 б.

© Шәрәфетдинова Г.А., Солтанбаева Х.В., 2024

УДК 372.881.1

Әлбәкова Гөлсөм Шаһыбал ҡыҙы,
өлкән тәрбиәсе, «Айыуҡай» балалар баҡсаһы,
Баймаҡ ҡ., БР

Телмәр ижадын үҫтереү буйынса балалар менән эш алымдары

Һуңғы йылдарҙа көнүҙәк мәсьәлә булып телебеҙҙең һайығайыуы, тел байлығының кәмеүе, йәғни телебеҙҙең көнкүреш телмәре кимәлендә генә ҡалыуы һиҫкәндерә, уйға һала. Бөгөнгө көндә кескәй баланың ғына түгел, уның тәрбиәсеһенең дә теле наҡыҫланыуы, халҡыбыҙҙың ауыҙ-тел ижады өлгөләренең онотола барыуы көнүҙәк проблема булып тора.

Рәсәй Федерацияһының Мәғариф һәм фән министрлығының 17.10.2013 йылғы 1155-се ҡарары менән раҫланған Федераль дәүләт белем биреү стандарттарына ярашлы төҙөлгән «Башҡортостан – тыуған илем» парциаль программаһының телмәр үҫтереү өлөшөндә нәфис әҙәбиәт һәм ауыҙ-тел жанрҙары менән таныштырыу, тыуған тел байлығына иғтибар итеү маҡсат итеп алынған.

Маҡсаты: педагогик тәжрибә менән уртаҡлашыу һәм профессиональ компетентлыҡты, педагогтарҙың балалар телмәрен үҫтереү буйынса оҫталығын күтәреү өсөн мәғлүмәти киңлек булдырыу.

Бурыстар:

– заманса талаптар нигеҙендә телмәрҙе һәм телмәр аралашыуын үҫтереү буйынса педагогтарҙың компетентлыҡ кимәлен күтәреү;

– балаларҙың телмәрен үҫтереү өсөн мәктәпкәсә белем биреү учреждениеһында шарттар булдырыу буйынса педагогтарҙың тәжрибәһен киңәйтеү;

– балаларҙың телмәр үҫешенең комплекслы бурыстарын тормошҡа ашырыу өсөн педагогтарҙы педагогик процесты проектлау һәм моделләштереү технологияларын үҙләштереү буйынса фекерләү һәм практик эшмәкәрлеккә дәртләндереү.

Ауыҙ-тел ижады әҫәрҙәре халыҡ тормошона, тәбиғәт күренештәренә, үҫемлектәргә, хайуандарға, ҡоштарға һәм бөжәктәргә бәйле өндәшмәктәрҙе, әйтенмәктәрҙе,

оҡшатҡыстарҙы, телмәрҙе камиллаштырыуға ҡоролған тел төҙәткестәрҙе, үсекләшеүҙәрҙе, ҡара-ҡаршы әйтешмәктәрҙе, көйһөҙ-моңһоҙ рифмалы теҙмә юлдарҙан торған таҡмазаларҙы, әкиәттәрҙе, көләмәстәрҙе, йырҙарҙы, таҡмаҡтарҙы үҙ эсенә ала.

Хәҙер ошоларҙың онотола барған өлгөләрен ҡарап китәйек.

Арбауҙар, имләүҙәр:

Әпсен-төпсөн,
Бүрәнә ҡыçһын,
Ҡаны сыҡһын,
Нығыраҡ ауыртһын,
Тфү-тфү-тфү!

Әйтемһәктәр:

Һаҡ-һаҡ, ҡолағым,
Яр башынан ҡоланым
Ике сәғәт иланым.

Теләктәр:

1. Ҡояш апай, сыҡ, сыҡ,
Һыуыҡ ағай кит, кит.
2. Ямғыр, яу, яу, яу,
Иген үçһен тау-тау.

Үсекләшеүҙәр:

1. Юлай, Юлай,
Юрған аçтында тулай.
2. Мырҙабай, Мырҙабай,
Аҡсаһы юҡ, буйға бай.

Гаджеттарҙы оçта ҡулланған заман балаһының һәләтен кәрәкле йүнәлешкә еберәү өсөн сторителлинг алымы, Пропп карталары, фекерләү карталары, дидактик синквейн, фонетик ритмика, логоритмика, каталог алымы, йомаҡтар, метафоралар төҙөү, мәғлүмәти-коммуникатив технологиялар ҡулланыу зарур.

Мәçәлән: сторителлинг алымы.

«Стори» – тарих төҙөү. Был алым менән әкиәт, хикәйә генә түгел, таҡмаза ла ижад итергә була.

Таҡмаза:

Һуяр инем өйрәк,
Ҡунаҡтарым күберәк.
Һуяр инем ҡаҙ,
Ҡунаҡтарым аҙ.
Һуяр инем күркә,
Ҡунаҡтарым өркә.
Бешерер инем өйрә,
Ул эсегеҙ ней күрә?

Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың телмәрен үҫтереүҙә, һүҙлек запасын байытыуҙа, һүҙбәйләнештәр төҙөүҙә, фекерләү ҡеүәһен, логик фекерләүен үҫтереүҙә әкиәттәр ярҙамға килә.

Хәҙерге ваҡытта кескәйҙәрҙе эпос, легенда, әкиәттәр менән таныштырыу, халыҡ ижадына ҡыҙыҡһыныу уятыу өсөн заман талаптарына тап килгән технологиялар бик күп. Шундай технологияларҙың береһе булып әкиәт терапияһы тора.

Әкиәт терапияһын ҡулланыу балаларҙың телмәрен үҫтереүҙә бик ҙур һөҙөмтәләр бирә. Балалар бер-береһен тыңларға, эҙмә-эҙлекле итеп тасуирлап һөйләргә өйрәнә, башҡорт өндәрен дөрөҫ әйтергә һәм телмәрҙе нығытырға өлгәшә. Башта балалар йүнәлешле һорауҙар, төрлө схемалар ярҙамында әкиәт ижад итһә, аҙаҡ улар күп осраҡта бер ниндәй ярҙамһыҙ бәләкәй әҫәр ижад итә ала.

Әкиәт терапияһы ысулдарына әкиәт һөйләү, ҡурсаҡтар эшләү, әкиәттәр төҙөү, әкиәт ҡуйыу, әкиәт һүрәтләү һ. б. инә. Имидж-терапия ысулын тәрәнерәк ҡарап үтәйек.

Балаларға, үҙҙәрен төрлө геройҙар менән тиңләү хас. Бының өсөн төркөмдә төрлө костюмдар һәм аксессуарҙарҙың булыуы мөһим, сөнки әкиәт образында бала батша ҡыҙы йәиһә сихырсыға әүерелә.

Имидж-терапия ҡулланыу баланың үҙ-үҙен баһалауын арттыра, борсолоу кимәлен кәметә. Балалар үҙҙәрен төрлө әкиәт, йәнһүрәт, хикәйә геройҙары менән тиңләштерә.

Шулай итеп, кешенең шәхес үҙенсәлектәре, мотивтары, эмоциональ тороштары, ҡиммәттәре асыҡлана. Образда ул бер яҡтан, күңел төшөнкөлөгөнә бирелгән эмоцияларҙы һәм теләктәрҙе уйнай ала, икенсе яҡтан үҙенә кәрәкле тәртип моделдәрен күсәйтә ала.

Шулай итеп, замана тәрбиәсеһе халҡыбыҙҙың быуаттар дауамында тупланған рухи, матди байлығыбыҙ булған ауыҙ-тел ижады аша яңы технологиялар ҡулланып, телмәр ижадын үҫтереүгә бурыслы.

Әҙәбиәт:

1. Башҡортостан – тыуған илем: мәктәпкәсә йәштәге балалар өсөн Башҡортостан Республикаһын өйрәнеү программаһы / Ф.Ғ. Аҙнабаева, Г.Ш. Әлбәкова, Ә.Р. Буранбаева, К.Ф. Мортаева. Өфө: Китап, 2017. 129 б.

2. Ғәләүетдинов И.Ғ. Балалар фольклоры. Өфө: Китап, 1996.

3. Сөләймәнов Р.С. Халыҡ ижады ынйылары. Өфө: Китап, 1995.

4. Башҡорт халыҡ ижады. Өфө: Китап, 2007.

© Әлбәкова Г.Ш.

УДК 37.035.6

Әсәҙуллина Гөлфирә Ҡотлоғужа ҡыҙы,
физик культура инструкторы, Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы МАМББУ, Баймаҡ к., БР

Башҡорт халыҡ уйындарын физик культура дәрестәрендә ҡулланыу

Башҡорт халыҡ уйындары – ул физик әүҙемлек һәм күңел асыу ысулы ғына түгел, ә халыҡтың тарихы һәм мәҙәниәте менән танышыу мөмкинлеге лә. Был уйындар тәрән символик мәғәнәгә эйә һәм йыш ҡына боронғо йолалар һәм ышаныуҙар менән бәйле.

Беҙҙең балалар баҡсаһында балаларҙың төрлө яҡлап үҫешенә айырым иғтибар бирелә. Был процестың мөһим өлөштәренең береһе булып физкультура дәрестәре тора, унда балалар әүҙем хәрәкәт итеүҙән тыш, төрлө халыҡтарҙың уйындарын да өйрәнә.

Беҙҙең программа сиктәрендә башҡорт халыҡ уйындарына айырым иғтибар бирҙек. Рәсәйҙең төп халыҡтарының береһе булған башҡорттарҙың традицион уйындар өлкәһендә бай мираҫы бар, уны беҙ балаларыбыҙға шатланып тәҡдим итәбеҙ.

Физкультура дәрестәре башҡорт халҡының уйындары менән танышыуҙан башлана. Балалар башҡорттарҙың мәҙәниәте һәм йолалары, уларҙың мираҫын һаҡлау һәм хөрмәт итеүҙең мөһимлеге хаҡында белә. Артабан улар төрлө уйын элементтары менән таныша, һәр уйын тураһында төп мәғлүмәт, башҡарыу ҡағиҙәләре һәм техникаһы йыйыла.

Артабан балалар башҡорт уйындарында әүҙем ҡатнашҡан практик өлөш килә. Улар уйын төркөмдәренә бүленә һәм һәр уйын ҡағиҙәләренә ярашлы көс, тиҙлек, оҫталыҡ һәм аҡыл менән үлсәнә башлай. Был уйындарҙа, физик үҫештән тыш, команда рухы, хеҙмәттәшлек итеү һәләте, шулай уҡ хәлде анализлау һәм ҡарарҙар ҡабул итеү һәләте үҫешә.

Һәр дәресте балалар өсөн мауыҡтырғыс һәм ҡыҙыҡлы итергә тырышабыҙ. Балаларға физик күнекмәләрҙе генә түгел, ә уйынды эмоциональ ҡабул итеүҙе лә тапшырырға тырышабыҙ, шулай итеп, ҡатнашыусыларға дәрестәрҙә ваҡыт үткәреү ҡыҙыҡлы була.

Беҙҙең балалар баҡсаһында физкультура дәрестәрендә башҡорттарҙың халыҡ уйындары балаларҙың физик потенциалын үҫтереүгә булышлыҡ итеүҙән тыш, уларға башҡорт халҡының мәҙәни мираҫына һәм йолаларына ҡушылырға ла ярҙам итә. Был беҙҙең белем биреү программаһының мөһим өлөшө булып тора, ул балаларҙа төрлө мәҙәниәттәрҙе хөрмәт итергә һәм уларҙың толерантлығын һәм үҙ-ара аңлашыуын үҫтерергә ярҙам итә.

Башҡорт уйындарының үҙенсәлеген иҫәпкә алып, һәр бала үҙен ошо ғәжәйеп мәҙәниәттең бер өлөшө итеп тойһон өсөн, улар тирәләй иғтибар һәм ихтирам атмосфераһы булдырырға тырышабыҙ.

«АҠ ТИРӘК, КҮК ТИРӘК» – күптәргә таныш һәм яратып уйналған уйындарҙың береһелер. Уның асылы шунда: балалар ике төркөмгә бүленеп, бер-береһенән 20-30 метр алыҫлыҡта ҡулға-ҡул тотоношоп, ҡапма-ҡаршы баҫалар. Беренсе яҡтағылар һамаҡлай:

Ҡабыр-ҡабыр ҡабырсаҡ,

Ат башында кимерсәк.

Аҡ тирәк, күк тирәк,

Беҙҙән һеҙгә кем кәрәк?

Икенсе яҡ яуаплай:

Аҡ тирәк, күк тирәк

Ал да кәрәк, гөл дә кәрәк,

Беҙгә иң матур йырсыбыҙ

Зөһрә атлы ҡыҙ кәрәк.

Исеме аталған уйынсы ҡаршы яҡҡа йүгереп барып тотоношҡан ҡулдарҙы өҙөп сығырға тырыша. Өҙөп сыға алһа, үҙ яғына бер уйынсыны алып ҡайта. Кире хәлдә ҡаршы яҡта ҡала. Уйын шул тәртиптә бер яҡта уйынсылар бөткәнсе дауам итә. «Аҡ тирәк, күк тирәк» – балаларҙың аяҡ, ҡул мускулдарын нығытыуға, сыҙамлылыҡты тәрбиәләүгә нигеҙләнгән[2: 68].

«ҠУЯНДАР МЕНӘН ҺУНАРСЫЛАР» йәки «ӨЙРӘК АТЫШЛЫ» уйынында туп файҙаланыла. Ике «һунарсы» ике яҡҡа тора, улар араһына «ҡуяндар (өйрәктәр)» урынлаша. Бер яҡтағы бала икенсе яҡҡа туп бәрә. Маҡсаты – ҡуяндарҙы (өйрәктәрҙе) «атып алыу», кемгә туп тейә, шул уйындан сыға. Әгәр ҙә инде урталағы бала тупты ҡулы менән тотһа, уға «ғүмер өҫтәлә». Уйын бар ҡуяндар (өйрәктәр) атып алынғансы дауам итә.

Онотолоп барған уйындарҙың береһе – «12 ТАЯҠ». Ергә ҙур ғына таш йә түмәр һалына, униң өҫтөнә таҡта. Таҡтаның бер яҡ башы ергә терәлә, шунда 12 таяҡ йыйып өйөлә. Һанашмаҡ ярҙамында күтөүсе билдәләнә. Уйын бер ҡатнашыусының таҡтаның икенсе яҡ осона килтереп баҫыуынан башлана. Көтөүсе осоп киткән таяҡтарҙы йыйып, таҡтаны рәтләп, барыһын да кире урынына урынлаштырғансы, ҡалған ҡатнашыусылар тирә-яҡҡа ҡасып, йәшенеп бөтә. Көтөүсенең маҡсаты – йәшенгәндәрҙе эҙләп табыу. Берәйһен тапҡас та йүгереп килеп таҡтаның осона ҡулы менән тейһә генә йәшенеүсе тотолған иҫәпләнә. Әгәр ҙә инде йәшенгән кеше отҡорораҡ булып, алдараҡ килеп, таҡтаның осона ҡабаттан баҫһа, таяҡтар яңынан туҙа, көтөүсе яңынан йыя, ә шул арала тотолған ҡатнашыусылар ҡабаттан йәшенеү хоҡуғына эйә. Әммә көтөүсе таяҡтарҙың берәүһен булһа ла осоп барышлай ҡулына тотоп өлгөрһә, баҫыусы үҙе көтөүсегә әүерелә һәм хәҙер ул таҡтаны ҡороп халыҡты эҙләй башлай. Тәүге көтөүсе «штраф» алмай бөтәһен дә теүәл генә тотоп сыҡһа, беренсе табылған бала көтөүсе ролен ала. Йәшенмәк уйынының бер төрө булараҡ «12 таяҡ» бер яҡтан иғтибарлылыҡҡа, икенсе яҡтан таяҡтарҙы йыйыу аша етеҙ булырға өйрәтә.

«ҠАП ТА ҠОП» уйыны.

Балалар түңәрәк яһап теҙелешеп ултыралар һәм һамаҡлайҙар.

Беҙ, беҙ, беҙ инек,

Беҙ ике ҡыҙ инек,

Баҙға төштөк, май ашаныҡ,

Аҡ келәттә бал ашаныҡ.

Бер таҡтаға теҙелдек,

Таң атҡансы юҡ булдыҡ.

Әпсен, төпсөн, ҡап та ҡоп!

«Ҡоп» һүҙе әйтелгәс тә бөтә балалар ауыҙҙарын йомоп шым ҡала һәм бер-береһен көлдөрөргә тырыша. Көлөп ебәреүсе наказ үтәй [2: 112].

«АЛЫРМЫН ҠОШ, БИРМӘМ ҠОШ» уйыны.

Уйындың маҡсаты: иғтибарлылыҡты, сослоҡто, етеҙлекте, хәрәкәт әүҙемлеген үҫтереү; ойошҡанлыҡ тәрбиәләй.

Балалар был уйынды яҙ көндәре, ҡаҙҙар бәпкәләрен сығарғас, уларҙы көткән саҡта уйнаған.

Уйында «ҡаҙ», уның «бәпкәләре» һәм «төйлөгән» ҡатнаша. Төйлөгән булған бала ерҙе соҡоп ултыра. Ҡаҙ, бәпкәләрен эйәртеп уның эргәһенә килә һәм:

– Төйлөгән, төйлөгән, ни эшләйһең? -тип һорай.

Төйлөгән:

– Бына һинең балаларыңды атып алырға ултырам, – ти.

Ҡаҙ:

– Мин һиңә балаларымды бирмәйем! – ти.

Төйлөгән урынынан тора ла:

– Алам, алам, атар ҡош! – тип, ҡаҙ бәпкәләренә ташлана.

Ҡаҙ:

– Бирмәм, бирмәм битәр ҡош! – тип, бәпкәләрен ҡурсалай башлай.

Ә бәпкәләр, ҡаҙ артынан бер-бер артлы тотоношоп: Сип-сип-сип, -тип йөрөйҙәр. Төйлөгәндең ҡулы тейгән бала уйындан сыға бара. Уйын ҡаҙ бәпкәләре тотолоп бөткәнсе дауам итә [2: 72].

«ЙӘШЕРӘМ ЯУЛЫҠ» уйыны.

Балалар түңәрәк яһап ултыралар, араларынан көтөүсе һайлана. Ул яулыҡ ала. Балалар йырлай:

Йәшерәм-йәшерәм яулығымды
Йәшел ҡайын аҫтына.
Һиҙҙермәйсә һалып китәм
Бер иптәшем артына.

Көтөүсе булған бала түңәрәкте уратып йөрөй һәм бер уңайлы ваҡытта һиҙҙермәй генә яулыҡты бер иптәшенең артына һалып китә. Ә үҙе һаман яулыҡты йәшереп тотҡан һымаҡ йөрөй.

Артында яулыҡ ятҡан бала, көтөүсе түңәрәкте әйләнеп килгәнсе, үҙенең артында яулыҡ ятҡанын һиҙмәй ултырһа, көтөүсе уның янына килеп еткәс, яулыҡты ала ла уға яулыҡ менән һуға. Был бала көтөүсе булып ҡала. Әгәр ҙә түңәрәктәге бала артына яулыҡ һалынғанын һиҙеп ҡалһа, тиҙ генә тороп, көтөүсе артынан йүгерә. Ә көтөүсе яулыҡтан һуғылмаҫ өсөн, түңәрәк буйлап йүгереп, уны баҫтырған иптәшенең урынына ултырырға тырыша. Әгәр ултырып өлгөрмәһә, ул тағы көтөүсе була һәм уйын яңынан башлана.

Шулай итеп, балалар баҡсаһында балалар өсөн башҡорт халыҡ уйындары күңел асыу сараһы ғына түгел, ә балалар психикаһын һәм физик үҫешен тәрбиәләүҙең мөһим ҡоралы булып тора. Улар әүҙем тормош позицияһын формалаштырыуға, социаль күнекмәләрҙе үҫтереүгә һәм

коллективта эшләү оҫталығын үҫтереүгә булышлыҡ итә. Был уйындар ярҙамында балалар үҙҙәренең потенциалын асырға, үҙ-үҙҙәренә ышаныс табырға һәм ауырлыҡтарҙы еңеп сығырға мөмкинлек ала.

Әҙәбиәт:

1. Башҡортостан – тыуған илем: мәктәпкәсә йәштәге балалар өсөн Башҡортостан Республикаһын өйрәнеү программаһы / Ф.Ғ. Аҙнабаева, Г.Ш. Әлбәкова, Ә.Р. Буранбаева, К.Ф. Мортаева. Өфө: Китап, 2017. 129 б.

2. Ғәләүетдинов И.Ғ. Уйнайыҡ, дуҫтар, бергәләп. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. 128 б.

3. Хөсәйенова Г.Р. Башҡорт халыҡ уйындары. Өфө: Ғилем, 2006. 72 б.

© Әсәҙуллина Г.Ҡ., 2024.

УДК 372.881.1

Әхмәдйәнова Фидания Тәфкил ҡыҙы,

башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,

«94-се лицей», Өфө ҡ., БР

Башҡорт теле дәрестәрендә метапредмет компетенциялар формалаштырыу ысулдары

Тормош еңелме, ҡатмарлымы? Ер йөҙөндә күпме кеше – шунса фекер. Минең уйлауымса, бик үк ҡатмарлы ла, артыҡ ябай ҙа түгел. Йыш осраҡта беҙ уны үҙебеҙ ауырайтабыҙ һәм унан сығыу юлын табыу ҡыйынғараҡ тура килә. Сәбәптәре ниҙә һуң? Ни өсөн уны аңлар өсөн мәктәптә, бер нисә юғары уҡыу йортонда алған белемдәр ҙә етмәй... Ошо мәсьәләләрҙе хәл итеү юлдарын эҙләү мәғарифтә яңы стандарттарҙың индерелеүенә килтерҙе.

Яңы быуын дөйөм белем биреү стандарттарының мөһим ҡиммәти ориентиры – уҡыу-уҡытыу процесына компетентлыҡлы ҡараш булдырыу. Мәктәп уҡыусыларында метапредмет, дөйөм, предмет компетенциялар комплексын формалаштырыу бурысы тора. Улар инде үҙ сиратында метапредмет һөҙөмтәләргә килтерә.

Башланғыс кластарҙа был бурысты атҡарыу, ниндәйҙер кимәлдә, еңелерәк кеүек. Сөнки, башлыса, төп предметтарҙы бер уҡытыусы уҡыта. Уҡыусыларының үҫешен, һөҙөмтәләрен даими рәүештә күҙәтеп барыу мөмкинлеге бар. Ә бына 5–11 класҡа тиклем уҡытҡан предмет уҡытыусыларына ҡыйынғараҡ тура килә. Башҡорт теле уҡытыусылары был осраҡта бәхетлерәк кеүек, сөнки күпселек осраҡта башланғыстан алып сығарылыш класына тиклем эшләү мөмкинлеге бар.

Балаларҙың тырышып уҡыуында ҡыҙыҡһыныу төп урында тора. Әлбиттә, быға тәбиғи һәләт тә сәбәпсе. Шулай ҙа һәләтте асыу өсөн тейешле шарттар булдырыу мөһим. Билдәле педагог Л.Г. Занков: «Һәр яҡлы үҫешкә, рухи байлыҡҡа көсләп өлгәштереп булмай. Кеше үҙе ынтылырға тейеш», – ти. Ә белемгә, яңылыҡҡа бала ҡыҙыҡһыныу булғанда ғына ынтыла. Балаларҙың киләсәктә фекерләү үҙ аллылығы, теоретик материалды практика менән бәйләй алыуы һәм алған белемен яңы шарттарҙа файҙалана белеүе уларҙың башҡорт теле

һәм әҙәбиәте дәрестәрен ни ҡәҙәре аңлы, мауығып, ижади һәм теләк менән өйрәнеүенә бәйле. Танып белеүгә ҡыҙыҡһыныуы иғтибарҙы, ихтиярҙы, хәтерҙе, аҡыл эшмәкәрлеген, ижадты активлаштыра, яңы материалды тиҙерәк һәм еңелерәк иҫтә ҡалдырырға ярҙам итә. Шуға күрә лә дәресте төҙөгәндә уҡыусыларҙы төрлө эшмәкәрлеккә өйрәтеүҙең мөһим икәнен онотторға ярамай. Яңы стандарттарға ярашлы уҡыусыла тирә-яҡты танып белеүгә мотивация булдырыу, мәктәптә алған белеменең тормоштан айырмалы рәүештә алынған белем түгел, ә киреһенсә, уны тормошҡа әҙерләү, тейешле мәғлүмәтте эҙләп табыу, алған белем һәм күнекмәләрҙе тормошта ҡуллана алыу мөмкинлеген күрһәтеү [1].

Әгәр уҡытыусылар дәрестәрендә метапредмет компетенциялар формалаштырыуҙың төрлө алымдарын ҡулланһа, башҡорт теле дәрестәре ҡыҙыҡлыраҡ, йөкмәткелерәк һәм һөҙөмтәле буласаҡ. Ғөмүмән, башҡорт теле уҡытыусыһы уҡыусыларҙың ижади фекерләүен үҫтереү, тел шәхесен тәрбиәләү эшмәкәрлегендә әллә күпме яңы ысулдар, ҡыҙыҡлы эш төрҙәре, алымдар уйлап сығара ала. Яңылыҡтар, асыштар яһағанда, әлегә тиклем билдәле булғандарын белеү, берләштереү, таныш булғандарын күҙ уңында тоторға тейеш.

Эшмәкәрлегебеҙҙең төп маҡсаты – һөҙөмтә. Уҡыусыларға теоретик белем, мәғлүмәт кенә биреү заманы үтте. Уларҙы үҙ аллы эҙләнеүҙәргә килтереүсе, төрлө сығанаҡтар менән эш итергә өйрәтер һәм иң мөһиме уларҙы тормошонда кәрәк буласағын аңлауға килтергән алымдар, технологиялар ҡулланыу төп маҡсатым. Шуларҙың бер нисәһенә туҡталып үтмәксемен.

Башҡорт теле дәрестәрендә интерактив (пассив һәм актив) алымдарҙы урынлы ҡулланыу бик отошло (төркөмләп, шәхсән эшләгәндә лә) [3]. Бигерәк тә юғары сифатлы презентация, аудио-видеояҙмалар ҡулланыу кәрәкле һөҙөмтәләргә килтерә. Уҡыусыларҙың иғтибарын көсәйтер өсөн, был мәғлүмәтте ҡарағандан һуң планлаштырылған биремдәрҙе уҡыусыларға алдан уҡ әйтеп ҡуйыу дөрөҫ. Уларҙы ҡарағандан һуң дискуссия, фекер алышыуҙар, кәрәк икән яҙма (ижади йәки һорауҙарға яуап формаһында) эштәр башҡарғанда уҡыусы күргән, ишеткән мәғлүмәтте аңларға, кәрәк урында ҡулланырға, анализларға өйрәнә, ҡыҙыҡһыныуын арттыра. Бындай эш төрҙәре уҡыусыларҙың материалды үҙләштереү кимәлен билдәләү, фекерләү ҡеүәһен күҙаллау, ҡыҙыҡһыныуҙарын аңлау кеүек бик күп һөҙөмтәләргә килтерә, метапредмет компетенциялар формалаштырырға ярҙам итә.

Уйын технологияларын ҡулланыу ҙа уҡытыу эшмәкәрлегендә бик отошло. Уларҙы бөтә кластарҙа ла уңышлы ҡулланып була. Әҙер уйындарҙы ғына уйнауҙан тыш, балалар үҙ тәҡдимдәрен дә индерә ала, хатта яңы уйындар ҙа уйлап табырға һәләтле. Был технология уҡыусыларҙы ижади яҡтан асырға, уларҙың көслө һәм көсһөҙ яҡтарын, лидерлыҡ, ойоштороу һәләтен билдәләргә ярҙам итә. Артабан уҡытыусы уҡыусыларҙың шәхси үҙенсәлектәрен иҫәпкә алып эшмәкәрлеген планлаштыра ала. Клиплы фекерләү сәскә атҡан осорҙа уйын технологиялары ҡулланып яңы идеялар бирергә һәләтле, асыштар яһарлыҡ аналитик фекерләй белгән быуын тәрбиәләп була.

Бөгөнгө көндә, төрлө сәбәптәр арҡаһында, уҡытыуҙы дистанцион формала ла ойоштороға тура килә. Төрлө белем биреү платформаларында эшләйбеҙ. Уҡыусылар өсөн

был ҡыҙыҡлы һәм ҡайһы саҡ отошло ла. «Интерактив башҡорт теле», «Башҡорт телен өйрәнәм» кеүек дәрестәрҙе уҡыусылар бик яратып ҡабул итһә, «Якласс» платформаһы өҫтәмә билдәләр алыуҙы ябайлаштыра. Унда теоретик материалдар ҙа урынлаштырылған. Бигерәк тә милли мәктәптәр өсөн шәп платформа. Уның эшләү принцибы (функционал) башҡа предметтар менән бер кимәлгә күтәрелде.

Мобиль телефондар ҙа башҡорт телен өйрәнеүҙә ярҙамсы булып китте. Сөнки байтаҡ мобиль ҡушымталар уҡыусыларҙа башҡорт телен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу уята. Бигерәк тә «Сәләм» ҡушымтаһын юғары баһалайҙар. Бигерәк тә дистанцион уҡытыу осоронда уларҙың ярҙамы тейҙе. Был турала минең мәҡәләм «Башҡортостан уҡытыусыһы» журналында баҫылып сыҡты [2].

Уҡыу-уҡытыу технологияларының уңышы объектив һәм субъектив факторҙарға бәйләнгәне һәр кемгә мәғлүм. Шулар араһында мотлаҡ факторҙар булып уҡыусыларҙың һаулығы, психологик үҙенсәлектәре тора. Алда ҡарап үткән алым, технологияларҙы ҡулланып эшләү миңә дәрестәремде төҙөгәндә психологик комфорт булдырыу, уҡыусыларҙың шәхси үҙенсәлектәрен иҫәпкә алып, уҡыусыларҙың ваҡытын һәм көсөн артыҡ күп сарыфламай оптималь һөҙөмтәләргә ирешергә мөмкинлек бирә.

Һәр баланың ҡыҙыҡһыныуы һәм мөмкинселектәренән сығып уңышҡа өлгәшеү – шәхес үҫтереү ул. Уҡыусының үҙләштерелгән материалға таянып үҙ фекерен ҡыйыу рәүештә башҡаларға еткереүе, уны яҡлай белеүе. Беҙҙең, ата-әсәләренең етәкселегендә проект эштәре эшләй алыуҙары – алда әйтеп үткән бар ысул, алым, эшмәкәрлектең ижад емеше тип ҡарайым. Шул уҡ ваҡытта яңы Федераль дәүләт белем биреү стандарттарына яуап бирә.

Нигеҙле итеп һөйләй белеү, тимәк, фекерләй белеү тигән һүҙ. Фекерен башҡаларға еткерерлек итеп телмәрен төҙөй белгән кеше йәмғиәттә үҙен юғалтмаясаҡ, уның тулы ағзаһы буласаҡ, үҙ урынын таба аласаҡ.

Әҙәбиәт:

1. Ғәбитова З.М. ФГОС индереү шарттарында башҡорт теле дәрестәренә талаптар. URL:https://uchbash.com/articles/nachalnaya-shkola/2018-10-01/bash-ort-tele-d-rest-rend-metapredmet-kompetentsiyalaryn-formalashtyryu-metodtary-199599?ysclid=lscouxhnv352073990.

2. Әхмәдйәнова Ф.Т. Башҡорт телен уҡытыуҙа мобиль ҡушымталар ҡулланыу. URL: https://uchbash.com/articles/common_material/2020-08-28/bash-ort-telen-u-ytyu-a-mobil-ushymtalar-ullanyu-228761?ysclid=lsj41keb5p540972834.

3. Интерактивные методы обучения в современной педагогике: примеры и рекомендации по использованию. URL: https://niidpo.ru/blog/interaktivnyie-metodyi-obucheniya-v-sovremennoy-pedagogike-primeryi-i-rekomendat.

© Әхмәдйәнова Ф.Т., 2024

УДК 372.882

Юлдашбаев Наил Яхъя улы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Ф. Солтанов исемендәге мәктәп,
Иҫәнгол ауылы, Ейәнсура районы, БР

Башҡорт әҙәбиәте дәрестәрендә тәнҡитле фекерләү һәләтен үҫтереү

Баш һүҙ

Бөгөнгө көндә беҙ мәғлүмәттәр донъяһында йәшәйбеҙ. Һәр бер тишектән: телевизорҙан, интернеттан, радионан, газета-журналдарҙан бөтмәҫ-төкәнмәҫ яңылыҡтар, төрлө-төрлө тәҡдимдәр, ниндәйҙер фәнни асыштар, төрлө рекламалар, сәйәси һәм дини идеялогиляар бер туктауһыҙ беҙҙең башыбыҙға аға ла аға. Бындай мәғлүмәт ташҡынынан күптәр аптырап ҡала, йыш ҡына алданалар, хаталаналар, ниндәйҙер яңылыш юлға баҫалар. Мошенниктарҙың ҡапҡанына эләгеп, байлыҡтарынан һәм аҡсаларынан ҡолаҡ ҡағалар, ниндәйҙер партияның йәки сектаның ҡолона әүерелә‌ләр һ. б. Бындай күренештәрҙең бер сәбәбе: күп кешеләрҙә тәнҡитле фекерләү түбән кимәлдә йәки бөтөнләй ундай һәләткә эйә түгелдәр.

Ә тәнҡитле фекерләү нисек барлыҡҡа килә һуң? Эйе, кешелә ул тәбиғи юл менән формалашырға тейештер, әгәр бөтә шарттар ҙа уның үҫешенә ыңғай булһа. Ләкин бөгөнгө тормош ниндәйҙер ҙур һабантуйҙы хәтерләтә: кешеләр мәктәп эскәмйәһенән башлап ярыша башлай, бөтә ерҙә лә беренсе булырға ынтыла, ҡайҙалыр ашыға, нимәгәлер эйә булып ҡалырға тырыша... Ә бындай тормош когнитив һәләттәрҙең формалашыуына ыңғай шарт була алмай. Сөнки фекерләү бик яй формалашыусы күренеш, уның өсөн йүгереп китеп барған ерҙән туктап, уйланып ултырырға кәрәк. Шуға бөгөнгө көндә тәнҡитле фекерләүҙе үҫтереү өҫтөндә маҡсатлы итеп эшләү талап ителә. Фекерләү һәләте 3 йәштән 16 йәшкә тиклем осорҙа әүҙем формалашыуын иҫәпкә алғанда, әлбиттә, мәктәп бының өсөн иң уңайлы урын. Бына шуға мин тел һәм әҙәбиәт дәрестәрендә ошо йүнәлештә эшләйем дә инде.

Методиканың теоретик нигеҙҙәре

Тәнҡитле фекерләүҙе үҫтереү методкаһы өҫтөндә эшләү өсөн уҡытыусы түбәндәге фән өлкәләрен яҡшы белергә тейеш: беренсеһе, тәнҡитле фекерләүҙе һәм уның закондарын; икенсеһе, бала фекерләүенең үҫешен; өсөнсөһө, үҙенең уҡытҡан предметын. Бына ошоларҙы бергә ҡушып синтезлаһаң, беҙгә кәрәкле методика барлыҡҡа килә. Ә яңы һанап киткән темалар буйынса фәнни хеҙмәттәр бихисап, тиһәң дә була. Был сығышта бөтәһен дә һөйләп тороу кәрәкмәйҙер, ә беҙгә кәрәкле булғандарының ҡайһы берҙәренә ҡыҫҡаса ғына туҡталып үтәм.

Нимә ул тәнҡитле фекерләү? Был һорауға яуаптың бик күп варианттары бар. Мин шуларҙың бөтәһенә лә уртаҡ булғанын тәҡдим итәм: тәнҡитле фекерләү – ул ниндәйҙер мәғлүмәттең ысынбарлыҡҡа тап килеүенә шик белдереү, артабан шуның дөрөҫлөгөн йәки түгеллеген иҫбатлау өсөн кәрәкле мәғлүмәттәрҙе йыйыу, уларҙы анализлау, артабан уларҙы

синтезлап, ниндәйҙер һығымта яһау. Ул һығымта шулай уҡ ниндәйҙер ижади асыш йәки проблеманы хәл итеү юлы булырға ла мөмкин.

Тәнҡитле фекерләү закондары тулыһынса формаль логика закондарына тап килә, уларҙы беҙ юғары уҡыу йорттарында өйрәнәбеҙ. Шуға улар тураһында һөйләп тороу кәрәкмәйҙер. Тик бер генә әйбер: шул логик фекерләү шикләнеү тойғоһонан башланырға тейеш. Йәғни нимәгәлер тәнҡит күҙлегенән ҡарау уға шикләнеүҙән башлана. Шунһыҙ тәнҡитле фекерләү булмай. Шуға шикләнергә лә өйрәтергә кәрәк. Быны нимәнән башларға һуң?

Шикләнеү кешенең үҙ аҡылында булырға тейеш, йәғни үҙенең уйлаған фекеренә үҙе шикләнеп ҡарап өйрәнһен. Башта ниндәйҙер фекер әйтһен, артабан, киреһенсә, уның дөрөҫ түгеллеген иҫбатлап ҡараһын. Бына шулай кешелә диалектик фекерләү барлыҡҡа килә, ул үҙ-үҙе менән бәхәсләшергә өйрәнә. Йәғни үҙенең ниндәйҙер идеяһын әүеш-тәүеш килтереп анализлай һәм һығымта яһай. Артабан бындай һәләт тышҡы тормошта сағыла башлай – кеше таныш булмаған мәғлүмәттәрҙе тәнҡит күҙлегенән ҡабул итергә ғәҙәтләнеп китә. Бындай шикләнеү нигеҙендәге фекерләүҙе үҫтереүҙең бер алымы ошолай: ниндәйҙер уҡыған әҫәр буйынса уҡыусыға үҙ фекерен әйтергә ҡушаһың, артабан әйткән фекеренә үҙе ҡаршы килһен, йәғни дөрөҫ түгел тип иҫбатлаһын. Ғәҙәттә, бындай бәхәсте класты ике төркөмгә бүлеп ойошторалар. Ә беҙҙең осраҡта бәхәс бер баланың башында бара. Тағы бер мөһим әйбер: иҫбатлау өсөн дәлилдәр ни тиклем күп, шул тиклем яҡшы икәнен уҡыусылар белергә тейеш.

Ә хәҙер бала фекерләүенең үҫешенә туҡталып китәйек. Был күренеште күп ғалимдар өйрәнгән, уларҙың араһында иң яҡшыһы һәм педагогтар араһында иң популяры булып Швейцария психологы Жан Пиаженың «Бала фекерләүе» исемле хеҙмәте иҫәпләнәләр. Уның теорияһы буйынса, бала фекерләүенең үҫеше дүрт этап аша үтә:

1. ***Сенсомотор этабы*** (1 йәштән 3 йәштәргә тиклем). Был осорҙа бала хәрәкәттәр ярҙамында фекерләй.

2. ***Эгоцентрик фекерләү этабы*** (3–8 йәштәр). Был осорҙә бала үҙен тормоштоң уртаһы тип иҫәпләй. Ул фекерен әйткәндә, үҙен уны тыңлаған икенсе кеше урынына ҡуя белмәй.

3. ***Трансдуктив фекерләү этабы*** (7–12 йәштәр). Бер аргументҡа нигеҙләнеп, икенсе аргументҡа килә ала. Тик дөйөмләштерелгән һығымта эшләй белмәй. Логиканың индукция һәм дедукция кеүек һығымта яһау формаларына әле эйә түгел.

4. ***Логик фекерләүҙең барлыҡҡа килеү этабы*** (*12*–16 йәштәр). Был осорҙа инде бала логиканың формаларына һәм закондарына эйә була башлай.

Әйтергә кәрәк, балаларҙа трансдуктив әллә логик фекерләү кимәлеме икәнен тикшереү өсөн 5-се кластар өсөн башҡорт теле дәреслегендә бик матур бер күнегеү бар. Ул – «Һөйләмдең тиң киҫәктәре» темаһына ҡараған 68-се күнегеү. Унда бер-береһенә оҡшаған бер нисә һөйләм бирелә лә, уларҙан бер тиң киҫәкле һөйләм төҙөргә кәрәк. Мәҫәлән, ошондай һөйләмдәр: «***Беҙҙең мәктәптә яҡшы итеп йыһазландырылган оҫтахана бар. Беҙҙең мәктәптә бай китапхана бар. Беҙҙең мәктәптә спорт залы бар.*** » Әгәр уҡыусы: «***Беҙҙең мәктәптә яҡшы итеп йыһазландырылған оҫтахана, бай китапхана, спорт залы бар*»,** – тип яҙа икән, унда логик фекерләү формалаша башлаған. Ә инде: «***Беҙҙең мәктәптә яҡшы***

итеп йыһазландырылған оҫтахана бар, беҙҙең мәктәптә бай китапхана бар, беҙҙең мәктәптә спорт залы бар», – тип яҙһа, ул балала трансдуктив фекерләү кимәле. Сөнки дөйөмләштерә белмәй әле.

Һәм иң мөһиме: бала фекеренең үҫеше һанап киткән этаптарҙың бөтәһен дә үтергә тейеш. Сөнки уларҙың һәр береһе икенсеһе өсөн нигеҙ булып тора. Шуға тәнҡитле фекерҙе үҫтереү өҫтөндә эшләгәндә, баланың логик фекерләү этабына еткәнен көтөргә кәрәк. Ҡайһы берҙә башланғыс синыф уҡытыусыларының: «Беҙ балаларҙы логик фекерәләргә өйрәтәбеҙ», – тип һөйләгәндәрен ишетергә тура килә. Шуны иҫтә тоторға кәрәк: фекерләүе эгоцентрик йәки трансдуктив осоронда булған баланы логик фекерләргә өйрәтергә маташалар икән, уның фекерләү һәләтенең формалашыуын бөтөнләй тотҡарлаясаҡтар.

Әҙәбиәт дәрестәрендә тәнҡитле фекерләү алымдары

Йыш ҡына, математика дәрестәре генә фекерҙе үҫтерә, ә башҡалары артыҡ түгел, тигән һүҙҙәрҙе ишетергә була. Беренсенән, математика үҙенән үҙе фекерҙе үҫтермәй, бында уҡытыусының оҫталығынан тора. Икенсенән, бөтә дәрестәрҙә лә фекерҙе үҫтерергә була, әгәр уҡытыусы маҡсатлы эш алып барһа.

Әҙәбиәт дәрестәрендә лә тәнҡитле фекерҙе бик яҡшы итеп үҫтерергә мөмкин. Быны һәр бер теманы үткәндә эшләргә булалыр. Һаман да әҙәбиәт дәреслектәрендә шундай әҫәрҙәр бар, улар үҙҙәренән үҙҙәре тәнҡитле фекерләүҙе һорайҙар. Мәҫәлән, Д. Юлтыйҙың «Бәләкәй Ҡотош», Ғ. Туҡайҙың «Шүрәле», З. Биишеваның «Һөнәрсе менән Өйрәнсек», Т. Ғиниәтуллиндың «Бала менән әсә», Ә. Әминевтың «Ҡытайгород» (һ. б) әҫәрҙәрен атап китергә була. Ә бына фәлсәфәүи ҡарашлы фекерҙе үҫтереү өсөн «Урал батыр» эпосы иң яҡшыһылыр. Хәҙер шуларҙың ҡайһы берҙәренә туҡталып, тәнҡитле фекерҙе үҫтереү процесын күрһәтеп үтәм. Дөрөҫөрәге, үҙемдең тәжрибәм менән уртаҡлашам.

Ғабдулла Туҡайҙың «Шүрәле» әкиәтен өйрәнгәндә

Был әҫәр 6-сы класта өйрәнелә. Йөкмәткеһе бөтәбеҙгә лә яҡшы билдәле. Әҫәрҙең аҙағында һорауҙар бирелгән. Шуларҙың 4-се һорауы ошолой яңғырай: «Егеттең ҡыйыулығы һәм зирәклеге низә күренә?» Мин ошо һорауҙарҙы шик аҫтына ҡуям «Ысынлап та, егет зирәкме? Әйҙәгеҙ, беренсе сиратта, шуның киреһен иҫбатлайыҡ», – тип эш ҡушам. Башта үҙҙәренә әҫәрҙән кәрәкле дәлилдәр табып, фекер йөрөтөргә ирек бирәм. Әгәр укыусылар үҙҙәре эшләй алмаһа, үҙем ярҙам итә башлайым.

– ***Егет кискеһен урманга китеп бара... Был аҡыллы кешенең эшеме?*** – Әлбиттә, ҡала балалары урман эшен белмәй. Ә бына ауыл балалары яҡшы белә. Улар аталары менән урман йығырға йөрөһә, ағасты кискеһен йәки төндө йығыуы ҡурҡыныс икәнен яҡшы беләләр. Мәҫәлән, мин үҙем мәктәпкә тиклем төҙөүсе булып эшләнем, шуға йыш ҡына урман йығырға йөрөнөк. Ә хәүефһеҙлек техникаһы буйынса эңер төшөү менән ағас йығырға ярамай ине. Сөнки ағаста ҡороған ботаҡтар булырға һәм ағасты йыға башлау менән улар осоп төшөп, башты тишергә мөмкин. Ғөмүмән, аҡыллы кеше кискеһен урманға йөрөмәй.

Артабан уның ҡыйыулығы буйынса һөйләшергә мөмкин. «Егет ысынлап та ҡыйыумы?» – тигәнерәк һорау ҡуйырға һәм уҡыусыларҙың үҙҙәренә эҙләнергә мөмкинселек бирергә кәрәк. Әгәр килеп сыҡмаһа, уҡытыусы: «***Егет шүрәле менән асыҡ көрәшкә***

сыкмай, хәйләле юл менән уның бармаҡтарын бүрәнәгә ҡыҫтырып, исемен әйтергә ҡурҡып, ҡасып ҡайтып китеүен ҡыйыулыҡ тип әйтеп буламы?» – тигәнерәк һорау ҡуйырға мөмкин... Балалар, был ҡыйыулыҡ түгел, ә хәйләкәрлек, тип яуап бирәсәктәр. Ошо урында ҡыйыулыҡ сифаты тураһында һөйләшеү ойошторорға кәрәк. Ғәҙәттә, ҡыйыу кеше асыҡ көрәшкә сыға...

Дауыт Юлтыйҙың «Бәләкәй Ҡотош» әҫәрен өйрәнгәндә тәнҡитле фекерҙе үҫтереү

Әҫәрҙең аҙағында Ҡотлояр байҙың һаранлығы тураһында бер һорау бар. Унда: ***«Халыҡ Ҡотлояр байға ни өсөн «Урыҫ Ҡотлояр, «Һаран Ҡотлояр» тигән ҡушаматтар биргән? Текстан миҫалдар менән иҫбатлағыҙ»*** – тигән эш бирелгән. Уҡыусыларға уның һаранлығын шик аҫтына ҡуйып: ***«Ысынлап та, Ҡотолояр бай һаранмы? Әйҙәгеҙ, уның һаран түгеллеген иҫбатлап ҡарағыҙ. »*** Уны иҫбатлау өсөн Ҡотлояр тураһындағы 5-се бүлекте бик ентекләп уҡып, дәлилдәр табырға кәрәк.

Бик иғтибар менән уҡыһалар, улар шундай юлдарҙы табасаҡтар***: «Уның өйөндә йылына ике генә мәжлес була. Ураҙала бөтә-тирә якты саҡырып, бер ифтар яһай, Ҡорбан байрамында бер нисә ҡорбан салып, бөтә ауылды тиерлек ҡунаҡ итә».*** Иғтибар итегеҙ: бөтә ауылды тиерлек ҡунаҡ итә... Йылына ике тапҡыр... Ауылдың иң һаран кешеһе... Башҡа йомарт ауылдаштары ауылды ай һайын ҡунаҡ итәләрме икән ни? Бөгөн мин бөтә ауылды ике түгел, бер тапҡыр ҡунаҡ иткән байҙарҙы ишеткәнем юҡ.

Артабан дауам итәбеҙ. ***«Сәми ҡарт үлгәс, Тимеркәйҙе бераү ҙә тәрбиәгә алманы. (...) Уны ауылда ла бер кеше лә йортона индермәне. (...) Һис бер урын юҡ. Бөтә ишектәр ябыҡ...»*** Ғөмүмән, бөтәһе лә уны ишек алдынан ҡыуып сығара. Хатта күптәр уның үлеүен теләй. Ә шул ваҡытта Ҡотлояр бай уны өйөнә индерә, ашата, йылы һүҙҙәр әйтә, эш бирә. Тимеркәй ҙә быдай йылы һүҙҙе атаһы үлгәндән һуң беренсе тапҡыр ишетә. Ауылдың иң һаран кешеһенән ишетә... Ә ауылдың йомарт тип иҫәпләнгән кешеләре өйөнә лә индермәй, йылы һүҙҙәр ҙә әйтмәй. Аҙаҡтан уҡыусылар менән шундай һығымта яһайбыҙ: бер нисек тә Ҡотлоярҙы һаран кеше – кире образ тип әйтеп булмай...

Бына ошолай итеп фекер йөрөтөү йәки анализлау тәнҡитле фекерләү тип атала ла инде. Әлбиттә, быының өсөн, беренсенән, йөкмәткене яҡшы белергә; икенсенән, үҙеңә тәнҡитле фекер йөрөтә белергә; өсөнсөнән, дөрөҫ һорау бирергә кәрәк.

© Юлдашбаев Н.Я., 2024

УДК 372.881.1

Jepbarova Ayna Batyrovna,
teacher of the department, Seyitnazar Seydi
Turkmen State Pedagogical Institute,
city Turkmenabat, Turkmenistan

The effective methods of teaching German language

The teaching of foreign languages has witnessed a lot of dynamic changes in the methods used in the teaching and acquisition of foreign languages. It is either an extension or modification of the existing methods, in order to meet the demands of communication. These methods can either be

didactic based or taken into consideration other factors like the specific needs of the learners and the learning situation. The choice of a method depends on the creativity of the teacher to understand the learning needs of the students and the environment in which the learning takes place. The change in method according to language planners will depend on the need to reappraise the curriculum content, in order to improve the standard of the language learners. The effect of redefining new goals for the curriculum content for language learning ensures flexibility and introduction of new methods to make improvement in language acquisition. Invention of new methods in foreign language has become a part of the teaching system. The proliferation of methods is a prominent characteristic of contemporary second and foreign language teaching. The need for proficiency in communication created opportunities for efficiency in the teaching of languages. With the above background, we shall briefly discuss some other methods of language teaching.

The grammar translation method is the very first known traditional method of language teaching. It centres on the traditional concepts of teaching grammar and vocabulary. This process includes grammatical rules, procedures for selecting vocabulary, and social conventions governing speech [3: 101].

The direct method also known as the natural method is a radical change from the Grammar-Translation Method by the use of the target language as a means of instruction. There is avoidance of the use of first language as a means of communication in the classroom and its use as a translation technique. The Direct method advocates the spontaneous and direct learning of a foreign language in the class rather than the procedural rule and analytical procedure of learning grammar. The learner can deduce the rule and pattern of grammar. It gives priority to speaking and pronunciation. Familiar words are used to teach new vocabularies using pictures and demonstration. This method follows the principle and observation of the natural approach in which a child naturally acquires its mother tongue.

The audio-lingual method derived its pattern from linguistics and psychology, which assumes that learning a language, entails the study of grammar from the view of syntax. It is characterized by the separation of four basic skills of language learning, which are: listening, speaking, reading, and writing. This method uses dialogues as the main means of presenting the language and emphasizes certain practice techniques, such as repetition, drills and memorization.

The audio visual method as the name implies is a mixture of audio and visual presentation of foreign language materials with a view of improving comprehension and retention. Language instruction is made possible by the use of audio visual aids like filmstrips, pictures microforms, slides, projected opaque materials, PowerPoint, television educational series tape recording and flashcards. The goal of audiovisual aids is to enhance teacher's ability to present the lesson in simple and effective pattern. The language teacher uses this method to enhance teaching and learning of foreign language especially in a nonnative environment. The visual materials make the students to make use of the sensory organs of seeing and hearing, thus making it easier for the learners to understand.

The communicative language teaching aims to make communication the goal of language teaching and creates techniques for teaching the four skills of language learning. It encourages

activities that involve real communication. Language learners are expected to be negotiators, teachers to be organizers. It is no doubt that the communicative language teaching gained popularity and dominated language teaching in many countries, because it makes language learning more interesting and helps learners to develop linguistic competence as well as communicative ability [3: 93].

If we compare two languages while teaching German, students can learn foreign language effectively. Students are convinced that German and English have a lot in common:

1) a Latin font

2) in the field of vocabulary and word usage

3) in the structure of a simple sentence (the presence of a verb-ligament);

Deutsch – English

Mein Name ist Merdan. My name is Merdan.

Sie ist krauk. She is ill.

Er spricht Deutsch. He speaks German [2: 35].

4) In the formation of tenses (from the three main verb forms and the use of the auxiliary verb haben = to have);

Deutsch – English

Kommen – kam – gekommen come – came – come

Bringen – brachte-gebracht bring – brought – brought

Sprechen – sprach – gesprochen speak – spoke – spoken

modal verb;

müssen – must, to have to

konnen – can, to be able to

dürfen – may, to be allowed to

wollen – to want/wish to, be intended to

sollen – to be supposed to

mogen – to like to

the usage of articles;

the Clown = der Clown (m)

a clown = ein Clown

the car = das Auto (n)

the garage = die Garage (f)

a garage = eine Garage

The usage of relative pronouns in compound sentences with subordinate determinants;

Einige Relativpronomen – Some relative pronouns

Singular, Personen Persons (Singular)

die Frau, die… the woman,

der Mann, der… the man, who…

das kind, das… the child,

Plural, Personen Persons (Plural)

Die Leute, die… the people, who…

Singular, Sachen Things (Singular)

die Kiste, die… the box,

der Ball, der… the ball, that/which…

das Auto, das… the car,

Plural, Sachen Things (Plural)

die Spielsachen, die… the toys, that/which…

– Use language guesswork (about the meaning of a word, grammatical form), based on the context, on familiar parts of the word;

– Notice differences in language phenomena and ways of expressing thought;

– Transfer to a new language the ability to work (find the meaning of a word in a dictionary, use a paraphrase, perform various exercises, etc.)

However, it is also important to know that the study of each new foreign language is also a lot of difficulties, for example, when teaching German on the basis of English, students experience difficulties:

when pronouncing;

in the reading rules;

in intonation;

some words in English and German look and sound similar, but have different meanings, and are called «false friends of the translator»;

in the order of words;

in the declination of articles.

in verb conjugation;

in complex grammatical constructions, etc. [1: 29].

To conclude, in order to increase the positive influence of second foreign language and prevent interference from the native language at the grammatical and lexical levels, it is necessary to direct the attention of students to finding similarities and differences in those languages. In the process of working on phonetics, to overcome interference from first foreign language, differentiated exercises are necessary, accompanied by an explanation of the differences in articulation of matching sounds.

Literature:

1. Begmatov Q.M. On the issue of optimizing the teaching of German as a second foreign language in a non-linguistic university. 9th International Conference «Science and practice: a new level of integration in the modern world», Scope Academic House, 2019.

2. Begmatov Q.M. Similarities between English and German. Uchenyj XXI veka, 2019.

3. Obodoeze Nkechi J. Teaching and learning German as a Foreign Language at Tertiary Level: Application of Communicative Language Teaching for Nigerian Learners. Ideal International Journal of Igbo Scholars Forum, Nigeria. Vol. 8, No. 1, June 2018.

© Jorayeva Z.K., 2024

УДК 372.881.1

Jorayeva Ziba Kurbaniyazowna
The teacher, TSPI named after S.Seydi,
Turkmenabat, Turkmenistan

Teaching English by using Interactive methods

One of the main directions in improving teaching methods today is the introduction of interactive teaching and learning methods. All science teachers are increasingly using interactive methods in their teaching. As a result of using interactive methods, students develop the skills of independent thinking, analysis, drawing conclusions, expressing their opinions, defending them on the basis of them, healthy communication, discussion, debate. In the process of interactive learning, the lesson is based on the interaction of students.

The interactive method serves to stimulate the acquisition of knowledge by students, the development of personal qualities by increasing the activity between students and the teacher in the educational process.

Derived from the English word «interactive», «Interact» means «interaction», «act» – means action, influence, activity. Interactivity is the interaction of two people, that is, the learning process takes place in the form of a conversation, in the form of dialogue (computer communication) or on the basis of teacher-student interaction. Interactivity – interaction, movement, sensitivity, occurs in student-teacher, student-student (subject-subject) conversations. The main purpose of interactive methods is to create the most favorable environment for the shooting process, creating an environment for active, free, creative thinking of the student, the use of his needs, interests, inner potential. Such lessons take place in such a way that in the process, no student is left out, and has the opportunity to openly express their views on what they have heard, read and seen. There is a process of mutual exchange of views [2: 72].

Interactive methods significantly increase the knowledge potential of the learning process compared to traditional methods. Because in interactive methods, the student thinks independently and works in partnership with the teacher.

It should be noted that interactive teaching methods were very popular in the 1970s and 1980s and were successfully realized in the process of teaching foreign languages. Based on the works of the Bulgarian professor G. Lozanov, linguists and psycholinguists developed intensive methods of teaching foreign languages: the emotional -semantic method [3: 55], method of using internal potential of students, systematic method of teaching adult learners. Interactivity of teaching process is achieved due to the form of organization of

lessons, special way of introduction of material, formation of speaking and communicative skills of students. The analysis of scientific and pedagogical literature has shown that the main tools of interactive pedagogical interaction are the polylogue, dialogue, mental activity, creativity, and creation of situation of success at the lessons, positivity and optimism of assessment of students' work, reflection [1: 86].

Modern linguo didactics and pedagogy offer a wide variety of interactive methods to teaching foreign languages, as warming-up activities (creation of communicative atmosphere); working in small groups; discussion of issues and problems of current importance; educational games (role games, imitations, business games, etc.); project methodology; using of audio and video materials intended for real communication, etc. These are some examples of interactive methods that can be used by teachers in foreign language classroom.

Warming-up activity

The topic of the lesson may be introduced by teacher's communication with students on the most varied issues that are discussed in press, on television (recent events in the country, abroad, weather, etc.).

Working in small groups

Students are divided into pairs, read the text and find information that is new and interesting for them. They discuss the text in pairs and answer teacher’s questions. Thus, working in small groups, students discuss the material of the text on the given situation and then report the results of their mutual work.

Educational games

When teaching English as a second language to adult learners, games and fun activities can be just as important as when teaching younger age groups. Fun adultoriented educational games and activities can help teachers to build class cohesion, raise energy levels and most importantly, provide a framework that motivates learners to produce the target language. Role games, imitations, business games can be used at the lessons to improve communicative skills of students.

Dramatization

An exciting world of performances, songs, games, improvisations, imitations can provide invaluable help to teacher in formation and developing language competence, solving problems of aesthetic upbringing, developing creative abilities students. Activity that stimulates imagination awakens feelings and inspires to play different roles is called drama. In the process of study of foreign language, dramatization turns the lesson into a pleasant and fascinating activity and frees students from a sense of fear.

Project methodology

After completing the exercises at the lesson, discussing particular topic,and students get homework assignment: make a presentation or project on the given topic. Students may write a script, make a presentation, and prepare a play or video. Although implementing project work in the English language classroom may require some creativity, it’s certainly possible and effective. Teacher works with students throughout the entire project to give feedback. To intensify learning process the teacher chooses those methods that contribute to the achievement of learning objectives.

References:

1. Barker Ch. Boost your vocabulary 1. London, 2002. P. 86.

2. Richards, Jack C. Approaches and methods in language teaching. Cambridge U.K: 2001. P. 72.

3. Shekhter Yu. Emotional and conscious approach for teaching target language. Moscow: 1993. P. 55.

4 Shukhin A. Modern intensive methods and technologies for teaching foreign languages. Moscow: 2008. P. 104.

© Jorayeva Z.K., 2024

УДК 81-2

Jumayeva Shahnoza Jumayevna,

Teacher of the department,

S.Seydi Turkmen State Pedagogical Institute,

Turkmenabat city, Turkmenistan

Semantic peculiarities of phraseological units with the meaning of time in English and Turkmen

In order to solve the tasks aimed at improving the teaching of foreign languages, it is important to compare the time-denoting phraseological units in English with Turkmen language. According to linguist A.W. Coonin:"Phraseology is the treasure of language. Phraseological units are stable word combinations used in full or incomplete figurative meaning, and phraseological units reflect the history of the people, the uniqueness of its culture and life.

Time is one of the main categories of human life and is considered the object of scientific analysis of various sciences. A clear example of this is philosophy, linguistics, linguistic culture, etc.. In English «temporality» is time features. Temporality is the temporal essence of events created by the dynamics of a certain movement, the relationship of moments of time, in contrast to the temporal properties determined by the relationship of a certain event to historical, astronomical, biological, physical and other temporal coordinates.

Phraseological units are stable word combinations that have independent meaning. Phraseological units are used to enrich speech, make it more clear and interesting. Any language, including English and Turkmen, are very rich in words and phraseological units that express time. When «time» is studied through phraseological units, its semantic features can be fully revealed. Phraseological units are an ethnocultural picture of the language of every nation and contain a huge layer of connotative meaning. Phraseological units with the meaning of time stand out in a special group among them. Phraseological units of time are those that do not indicate exact time, but indicate the approximate frequency of occurrence of events, such as «always», «sometimes», «never», «rarely», «for a long time», «on time», «often», «at the same time», «early», «late», «fast», «in the future», «in the past», «later» are different. The peculiarity of the phraseological units with the meaning of time lies in its uncertainty: they do not denote any particular period of time, time has a generalized character in them.

Phraseological units denoting time are often found in English and Turkmen languages. Phraseological units with the meaning of «very fast» in English include *double quick, in a flash (a wink, a trice), in a heartbeat, in a split second, in no time (at all), in two shakes of a lamb's tail like (a flash op (grease) lightning, like a bat out of hell, like a dose of salts, before you know where you*

are, like one o'clock, like a greased pig, in the twinkling of an eye, before you can say Jack Robinson, in one fell swoop, before you know where you are. For example: *In a flash* a sniper came, who could have been gun happy soul anywhere. (Seeing in the dark. ed. Break well, Ian and Hammond, Paul). But so many things happened, *in a split second,* there was nothing she could do. (Today. London: News Group Newspapers). Don't say a word because they can kill you in a heartbeat. (The Daily Mirror. London: Mirror Group Newspapers). [4: 532]. «Toads are valuable animals» answers Jane. «They eat the snails *like one o'clock*» (M. Braddon «Dean Men's Shoes», ch XX). [4: 777]. Phaseological units *«in a flash», «in a split second», «in a heartbeat», «like one o'clock»* that are given in examples show that the events happened very fast.

We may compare them with time phraseological units in Turkmen *Gyp basmak, ok atylan ýaly, sen men ýok, ýyldyrym çaltlygynda, göz açyp-ýumasy salym, tüweleý turuzmak, ýel bolup uçmak, ot – elek bolmak, ýelk ýasamak, waz ýasamak, ýalançy ýaryşdyran ýaly, gelen yzyňy ýel çalmanka, ýaýdan sypan ýaly, häh diýseň mäh, haý diýmän, guş bolup uçmak, aldyrany bar ýaly.* For example: Atlylar *göz açyp-ýumasy salymda* daýyrdaşyp ýola düşdüler (B.Seýtäkow). Obadan çykmasa, soň erbet bolar. Edil şu wagt Salaý Jerçiniň dükanyna *aldyrany bar ýaly* bolup, bir ýasawul geldi (B. Seýtäkow).Bir oglan ok atylan ýaly atylyp tama girdi (A. Durdyýew). [3: 124].

We have also studied phraseological units with the meaning «never» in English *when hell freezes over, when pigs fly, never in one's life, not (never) in a lifetime, not (never) in a million years, not for all the money in the world, not for a moment, not for all the tea in China, not for anything (in the world (on earth)), not for love or money, when two Sundays come together* and so on. For example: «I've a right to think», said Alice sharply… «Just about as much right», said the Duchess, *«as pigs have to fly».* (Alice's Adventures in Wonderland. Levis Carol, 1865). *Not for a moment,* had she thought that she would ever be given a lift in the Mercedes again. (West of Bohemia. Steele, Jessica. Richmond, Surrey: Mills & Boon, 1993). In examples like *«as pigs have to fly», «not for a moment»,* the impossible action was shown through the phraseological units. Comparing with the phraseological expressions in Turkmen language: *Eşegiň guýrugy ýere ýetende, Daşa gurt düşende, Kesek güllände, Gyzyl gar ýaganda* we may say that they have characteristic features of hyperboles in stylistics. Hyperbole can be defined as a deliberate overstatement or exaggeration of a feature essential to the object or phenomenon. For example: Seniň içýakgyç ertekiň meniň ýüregimi bulaýar. Meniň soragyma sen haçan jogap berjek?–*Eşegiň guýrugy ýere ýetende* (B. Kerbabaýew). Siz biziň deňimize ýetjek bolsaňyz *eşegiň guýrugy ýere ýetse* gerek (B. Gulow).

Make hay while the sun shines, strike while the iron is hot, in the very nick of time, business first, pleasure after, the morning to the mountains, the evening to the fountains, time and tide wait for no man, take the tide at the flood are related to the phraseological units and proverbs with the meaning «on time». For example: Some of the small towns…had never seen a circus, so that Haxby did good business and Dan Daxby pul up his prices, determined *to make hay while the sun shone* (K. Prichard, «Haxby's Circus», ch 1) [4: 125].

In Turkmen we may compare these proverbs with *Tamdyra gyzanda ýap, gepi gerdişinde aýt [1: 463]; Çöregi tamdyra gyzanda ýap[2: 31]; Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz*

[1: 547]; Ýeri güýz sür, güýz sürmeseň ýüz sür; Biwagt gelen myhman oturmana jaý tapmaz [1: 91]; Bişen miwe şahasynda durmaz [1: 517]; Kasas kyýamata galmaz [1: 431]; Bulut gökde gyşlamaz [1: 345]; Wagtly iş öz wagtyna çeker; Wagty ganymat bil, ötse dolanmaz; Wagtyndan öň açylan gül tiz solar [1: 223]. For example: *«Tomus depäň gaýnamasa, gyş gazanyň gaýnamaz»* diýen ýaly, gyzan günüň astynda, meýdan işde janly hereket joşýardy (A. Gowşudow).

Amatly olja ýok Guşgudan başga,
Tamdyra gyzanda ýapylsyn çörek
(A.Atajanow).

In conclusion we may add that investigating semantic peculiarities of the phraseological units with the meaning «very fast», «never», «on time» in English and Turkmen was challenging and interesting. Phraseological units studied in each language have similar meanings, but the components of those phraseological units are different and are used in various situations.

Thus, the phraseological units of the English and Turkmen languages represent a certain temporal part of reality and analyze their characteristic features is one of the urgent problems of today.

Used literature:

1. Paýhas çeşmesi. Aşgabat: Türkmen Döwlet neşirýat gullugy, 2016.
2. Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Ylym neşirýaty. Aşgabat, 2013.
3. Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Ylym neşirýaty. Aşgabat, 1976.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. М., 1956.
5. Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М, 2001.

© Jumayeva Sh.J., 2024

УДК 372.881.1

Kayliyeva Nigara Nardurdyyevna,
teacher, Seyitnazar Seydi Turkmen State Pedagogical Institute,
city Turkmenabat, Turkmenistan

The Modern technologies and English language learning

How the new technologies can be used to assist the language learning and which innovative applications are helpful to meet the continuously increasing demands of learners is the focus of this article. New technologies including overhead projectors, interactive whiteboards, computers and wireless internet have opened up the classroom to the outside world. The teaching-learning process has to adapt to changing learning contexts. Technology provides a learner independent in language learning. Thus, technology enables the learner's efforts easier and faster. At present, there are several online services and some of them are free. It is possible that many more services will be available in future.

Language is one of the significant elements that affect international communication activities. Students utilize different parts of English language skills such as listening, speaking, reading, and writing for their proficiency and communication. In addition, one of the important elements for learning is the method that instructors use in their classes to facilitate language learning process. Computers are regarded as an important instructional instrument in language classes in which teachers have convenient access, are sufficiently prepared, and have some freedom in the curriculum. Computer technology is regarded by a lot of teachers to be a significant part of providing a high-quality education [1: 118].

Technology provides offers unlimited resources to language learners. Teachers should encourage learners to find appropriate activities through using computer technology in order to be successful in language learning. The use of suitable technological materials can be useful for learners. Using computer-based language activities improve cooperative learning in learners. Computer-based activities provide learners rapid information and appropriate materials. They continue that internet materials motivate learners to learn more. Technology provides teaching resources and brings learning experience to the learners' world. Through using technology, many authentic materials can be provided to learners and they can be motivated in learning language.

Technology has always been an important part of teaching and learning environment. It is an essential part of the teachers' profession through which they can use it to facilitate learners' learning. When we talk about technology in teaching and learning, the word 'integration' is used. With technology being part of our everyday lives, it is time to rethink the idea of integrating technology into the curriculum and aim to embed technology into teaching to support the learning process. That is to say, technology becomes an integral part of the learning experience and a significant issue for teachers, from the beginning of preparing learning experiences through to teaching and learning process.

Language teaching method has been changed due to technology. The researchers continued that the application of technology helps learners learn on the basis of their interests. It also satisfies both visual and auditory senses of the learners. Technology assists learners in adjusting their own learning process and they can have access to a lot of information that their teachers are not able to provide. The use of technologies has the great potential to change the existing language teaching methods [2: 110].

Basic changes have come in classes beside the teaching methods because chalk and talk teaching method is not sufficient to effectively teach English. With a well-planned classroom setting, learners learn how to learn efficiently. Technology-enhanced teaching environment is more effective than lecture-based class. Teachers should find methods of applying technology as a useful learning instrument for their learners although they have not learnt technology and are not able to use it like a computer expert. The application of technology has considerably changed English teaching methods. It provides so many alternatives as making teaching interesting and more productive in terms of advancement. In traditional classrooms, teachers stand in front of learners and give lecture, explanation, and instruction through using blackboard or whiteboard. This method must be changed concerning the development of technology. The usage of multimedia texts in

classroom assists learners in become familiar with vocabulary and language structures. The application of multimedia also makes use of print texts, film, and internet to enhance learners' linguistic knowledge. The use of print, film, and internet gives learners the chance to collect information and offers them different materials for the analysis and interpretation of both language and contexts. Using technology can create a learning atmosphere centered round the learner rather than the teacher that in turn creates positive changes. They emphasized that by using computer technology, language class becomes an active place full of meaningful tasks where the learners are responsible for their learning. Using computer technology indicates a true learning experience that enhances learners' responsibilities.

Technology encourages learners to learn individually and to acquire responsible behaviors. The independent use of technologies gives learners self-direction. The use of internet increases learners' motivation. The use of film in teaching helps learners to realize the topic with enthusiasm and develop their knowledge. Learners can learn meaningfully when technology is used in the process of learning through using computer and internet. When learners learn with technology, it assists them in developing their higher order thinking skills. It can be concluded that the true combination of multimedia and teaching methodology is very important to attract learners' attention towards English language learning.

New technologies like overhead projectors, interactive whiteboards, laptop computers and wireless internet have opened up the classroom to the outside world. Using PowerPoint to present grammar, playing podcasts to practice listening skills, pulling texts off the world wide web to introduce reading skills and empowering students by giving them access to a wide range of web-based tools that allow them to publish work and engage with live audiences in real contexts. New technologies are linking up the globe enabling the learners to access readily available data. These technologies are empowering both teachers and learners. Various technological tools and applications are extending the horizons of language skill development. Software tools include: Video Conferencing, audio recorders, Computers, Video servers, video recorders and others [3: 14].

Audio Recorders such as talking tins, pegs or cards can be used to reinforce the learning of traditional rhymes or to record the singing of popular songs. Talking photo albums have been successfully used to create stories with an oral narrative. Text can be inserted along with the photos into each page of the album and the user can subsequently record a corresponding narration.

Computer Assisted Language Learning is for independent, self-paced learning via assessable assets such as language games and drilled activities. In Computer Assisted Language Learning, the computer is assisting a student in language learning, so the student is not dominated by the technology allowing the learner`s freedom in terms of time, place and content [3: 15].

Video Conferencing is a highly efficient way of inviting visitors into classrooms and for enabling learners to collaborate with each other at distance. Through this method, learners are exposed to native English speakers and for facilitating cultural exchanges. This resource can then easily be shared between several institutions. These interactive sessions can be facilitated through the intervention of a teacher. Students are exposed to native language along with their cultural settings. This would enable the learners to understand the meanings easily. Language learning takes

place in an atmosphere, which is conducive to learners. Learners are completely aware of what they are learning. Students can use video cameras to record their mouth movements to develop phonetic accuracy; recordings can subsequently be compared with standard models sourced from the internet. Apart from having learning clues, these interactive videos are highly motivational. Students can follow the videos and improve their own pronunciation. Video recording of PPTs, mock interviews, etc. for self-evaluation – Students should be given evaluation sheets with parameters for evaluation. Using videos that are short in duration and specific to the students' abilities and maturity is an attractive way for students to work on their speaking skills. Videos help students use authentic English, that is, the speech of a native English speaker. Through the videos, students get acquainted with a real example of English, they have the opportunity to compare their conversations with it, correct their mistakes, and they listen to the conversations of strangers, watch the recording, and develop their comprehension skills and abilities. That`s why we should use these modern ways of teaching literature and folklore in English classes. In a conventional classroom, the role of a teacher as the only source of knowledge is to provide his students knowledge and to prove their understanding, the students give feedback to the teachers through reporting. The scenario found in a modern classroom now is completely different. Students conceptualize their ideas, work as a team to solve the problem.

Modern technologies have been in language teaching and learning for ages dating back to the period of blackboard and radio, but for learning using advance technologies to be successful, they should be properly integrated into the curriculum. Lots of teachers are found to possess positive attitude toward technology, although they are equipped with little technological knowledge which according to is enough to start applying technology in classroom. But most of the teachers prefer using it for personal reasons and at the lowest level. Different teaching methods apply to different language learning situations. With the use of technology, learning has become more interesting and effective to the learners by making a clear change from teacher-centred learning to student-centred learning. It plays a vital role in addressing the needs of the learner. Technology provides a learner independent in language learning. Thus, technology enables learner`s efforts easier and faster. The learner can be more focused on learning a specific language skill.

Literature:

1. Ahmadi, M. R. The impact of motivation on reading comprehension. International Journal of Research in English Education. 2017.

2. Harmer, J. The practice of English language teaching. England: Pearson. 2007.

3. Pratibha, M. Language Learning and Teaching Using New Technologies. IRA International Journal of Education and Multidisciplinary Studies. 2019.

ЙӨКМӘТКЕ

Солтанбаева Х.В. Ғалим күптәргә остаз булды (Профессор М.Х.Әхтәмовтың тыуыуына 95 йыл).. 5

Абдуллина Г.Р., Алимбаева Г.Г., Аблаева Я.А. Особенности бытовых обрядов гайнинских башкир Бардымского района Пермского края (по материалам экспедиции 2023 года).. 7

Абдуллина Г.Р., Алимбаева Г.Г., Гильманова Л.Р. Легенды, бытующие в среде гайнинских башкир (по материалам экспедиции в Бардымский район Пермского края летом 2023 года).. 10

Абдуллина Г.Р., Шарафутдинова М.Н. Башҡорт телендә инглиз теленән үҙләштермәләрҙең ҡулланылышы.. 13

Абубакирова А.Р. Роль загадок в развитии речи детей дошкольного возраста.... 16

Акилова М.Ф. Некоторые топонимические термины Орхоно-енисейских письменных памятников.. 20

Алимбаева Г.Г., Салаватова З.К. Из истории изучения фразеологизмов в языкознании……………………………………………………………………. 23

Алламоратова Р.М. Ваҡиғалар ваҡыттарҙан киң саҡта… (М.Кәримдең «Ай тотолған төндә» трагедияһына бер ҡараш)……………………………………….. 26

Асылгужина Р.М., Вахитова Г.Ф., Мельникова А.А. Актуальные вопросы преподавания башкирского языка как родного и государственного в дошкольном образовательном учреждении... 29

Ахмадуллина И.Р. Тематическая группа «Финансовая система» (на примере экономической лексики современного башкирского, русского и китайского языков).. 32

Ахматова М.А., Хуболов С.М. Концепт сюймеклик «любовь» как элемент языковой картины мира (на материале поэмы Д.-Х. Шаваева (Абайханова) «Межнун и Лейла»).. 34

Ахмедьянова Л.Р., Бахтиярова А.Н. Языковые особенности слогана в рекламе с элементами юмора и черного юмора (на материале китайской печатной, телевизионной и интернет-рекламы)………………………………………… 39

Байымова Г.А. Йәш быуынды тәрбиәләүҙә башҡорт халыҡ уйындары............... 41

Баймырҙина Р.Ф. Йәйләү – ул рухи тәрбиә шишмәһе... 45

Батталова Т.З. Башҡорт телмәрен аңларға өйрәтеү.. 47

Буранбаева Ә.Р. Дөрөҫ тын алыу күнегеүҙәренең балаларҙың һаулығы өсөн әһәмиәте.. 49

Валишина Л.Г., Кужина Л.А. Изучение башкирского языка как государственного в учебных заведениях среднего профессионального образования.. 52

Газизова А.Я. «Буквабук» как эффективный инструмент формирования фонематического восприятия речи и звукового анализа слов на русском и башкирских языках у детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями здоровья………………………………………………… 56
Гильманова Л.Р. Влияние английского языка на молодежный сленг (на материале русского, китайского и башкирского языков)……………………….. 59
Ғәбиҙуллина Ә.Т. Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә этномәҙәни мираҫты һаҡлау һәм үҫтереү 62
Ғәзизова Ә.Р. Башҡорт теле дәрестәрендә эффектлы интерактив алым булараҡ грамматик пазлдар.. 65
Джиоева В.П. Понятийно-структурная организация терминов в языке перевода.. 69
Долгушева Т.В., Рыбченко-Демьяненко Е.С. Цветообозначения в повести О. Бокеева «Человек-Олень» и в рассказе К.Г. Паустовского «Телеграмма»...... 74
Дуйсенбина А.Р. Категория вежливости на примере приветствий на казахском, русском и английском языках…………………………………………………… 81
Имангулова А.Р., Саитбатталова Ю.А. Детско-юношеский самиздат в научном дискурсе.. 85
Иманғолова Л.М. Баланың телмәрен үҫтереүҙә нейрокүнегеүҙәрҙең роле 88
Исламова Г.Р., Рамеева А.Ф. Реализация регионального компонента в условиях ФОП ДО.. 90
Иҫәнғолова В.А. Балалар баҡсаһында бала тәрбиәләүҙә өләсәйҙәр тәрбиәһенең роле.. 92
Иҫәнғолова Г.А. Т.Ә. Килмөхәмәтов әҫәрҙәрендә метафораларҙың ҡулланылыу үҙенсәлектәре... 93
Иштуганова Л.Р. Роль ИК-технологий на уроке башкирского языка................. 96
Йылкыбаева Г.У. Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереү методикаһы.. 99
Йыһангирова Ф.Ғ. Балаларҙы рухи тәрбиәләүҙә халыҡ уйындары..................... 103
Камалидин К.Э. Влияние культурных особенностей на язык и стиль общения в социальных сетях ВКонтакте и Wechat.. 105
Кетенчиев М.Б. Карачаево-балкарские и кумыкские паремии с зоокомпонентом лев: структура, семантика и этнокультурное значение............. 108
Ҡоҙашева С.Р. Башҡорт телен дәүләт теле итеп уҡытыуҙа заманса технологиялар ҡулланыу.. 112
Ҡолһарина М.Г. Педагогик табыш «Серле планшет»…………………………. 114
Ҡужина Р.Р. Башҡорт телендә аш-һыу лексикаһы.. 116
Ҡәйепҡолова З.Ғ. Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың танып белеү эшмәкәрлегендә ҡулланылған инновацион технологиялар.................................. 120

Латыпова Г.Г. Актуальные проблемы преподавания башкирского языка детям с ограниченными возможностями здоровья.. 124
Латыпова Д.Р. Башҡорт телен өйрәнеүҙе информацион-коммуникатив, һанлы технологиялар ҡулланып әүҙемләштереү.. 126
Латыпова Р.М. Н. Ғәйетбаевтың «Төн» драмаһында ярҙамсы һүҙ төркөмдәренең ҡулланылышы………………………………………………….. 130
Мамедова П.Г. Эксклюзивный взгляд на творчество узбекских просветителей второй половины XIX века………………………………………………… 131
Мамедов Х.Б., Алимбаева Г.Г. Две новые модели азербайджанских, турецких и башкирских пословиц и поговорок 138
Мирхайдарова А.Г. Мәктәптә телмәр эшмәкәрлеге төрҙәренә өйрәтеү................ 142
Моратшина М.Н. Уҡыусыларҙың танып-белеү эшмәкәрлеген дидактик уйындар ярҙамында әүҙемләштереү... 146
Моталова А.Р. Балалар баҡсаһында логопедик эшмәкәрлектә этнопедагогика ҡулланыуҙың мөмкинселектәре... 149
Муллаголова А.Р., Абдуллина Г.Р. Мәктәптә эпистоляр стилде уҡытыу методикаһы... 151
Ногоманова Г.М. Телмәр үҫтереүҙә бармаҡ уйындарының әһәмиәте................. 155
Нурыева О.А. Лексические единицы, встречающиеся в дестане Нурмухаммеда Андалиба «Лейли и Меджнун» и пересечение их в диалектах туркменского языка.. 159
Рәхмәтуллина В.В. Балаларҙы шәхес булараҡ үҫтереүҙә әкиәттәрҙең роле......... 164
Рәхмәтуллина Ы.С. Фольклор өлгөһө булараҡ бишек йыры аша балаларҙа башҡорт теленә һөйөү тәрбиәләү.. 166
Сагдиева Р.К. Особенности заданий в новых учебниках по родному (татарскому) языку 169
Саньярова Р.Р., Батыров А.Б. Теоретические проблемы вербализации концепта «труд» в башкирском и туркменском языках 171
Саньярова Р.Р., Тулебаев С.А. Концепт «Ҡояш/Ай (Солнце/Луна)» в башкирском языке... 178
Сапарбаева А.М. Основа коммуникативной направленности в подготовке студентов.. 181
Сәләхова Р.Р., Гыйләҗетдинова Г.Х. Татар һәм башкорт телләрендә туганлык атамаларыннан ясалган кушма исемнәр... 184
Сәйетколова Л.Р., Әлимбаева Г.Ғ. Телмәр үҫтереүҙә халыҡ ижады өлгөләре..... 187
Таһирова Р.Н. Ринат Камалдың «Ҡасыу» повесында бөгөнгө көн проблемаларының сағылышы.. 190
Тулыбаева Г.З. Балалар баҡсаһында милли мәҙәниәт, халыҡ аҡылы нигеҙендә рухлы балалар тәрбиәләү………………………………………………… 192

Тухтамишева Р.Р. Неологизмы как средство обновляющейся картины мира в русском и узбекском языках……………………………………………………….. 195
Усманова М.Ғ. Тел ғилеме алдында хәл итә торған мәсьәләләрҙең береһе – телдә сифат ҡылымды дөрөҫ биреү. Хәҙерге заман сифат ҡылым: яңы ҡараш… 199
Усманова С.Р. Туған телгә һөйөү тәрбиәләүҙә ғаиләнең роле…………………... 208
Фамутдинова Т.С. Работа с текстом как способ формирования читательской грамотности... 211
Хажиәхмәтов Д.И., Солтанбаева Х.В. Башҡорт прозаһында хәрби лексиканың сағылышы (һуғыш ҡоралдары һәм уларҙың төрҙәренең атамалары миҫалында). 212
Хаирнасов А.И., Бахтиярова А.Н. Информационная война: история и современность……………………………………………………………………….. 216
Хөснөтдинова З.Р. Балалар баҡсаһында кескәйҙәрҙең ваҡ моторикаһын үҫтереү.. 219
Хөснөтдинова Р.Я. Риторик һорау һөйләмдәрҙең эске телмәрҙәге роле (Зәйнәб Биишеваның «Яҡтыға» трилогияһы миҫалында)... 223
Хөсәйенова Ф.В. Балалар баҡсаһында ата-әсәләр менән берлектә бәйләнеш булдырыу ысулдары.. 227
Хуболов С.М., Ахматова М.А. Фразеологизмы в поэзии Азамата Суюнчева........ 229
Хәкимова Г.А. Мәктәптәрҙә башҡорт теле һәм әҙәбиәте укытыуҙың сифатын күтәреү юлдары... 234
Шәғәлина Ә.И. Театр түңәрәге эшмәкәрлегендә интерактив эш алымдары аша уҡыусыларҙың телмәрен үҫтереү 238
Шәрәфетдинова Г.А., Солтанбаева Х.В. Тел ғилемендә туғанлыҡ терминдары мәсьәләләре.. 241
Әлбәкова Г.Ш. Телмәр ижадын үҫтереү буйынса балалар менән эш алымдары.. 245
Әсәҙуллина Г.Ҡ. Башҡорт халыҡ уйындарын физик культура дәрестәрендә ҡулланыу... 248

Әхмәдйәнова Ф.Т. Башҡорт теле дәрестәрендә метапредмет компетенциялар формалаштырыу ысулдары.. 251
Юлдашбаев Н.Я. Башҡорт әҙәбиәте дәрестәрендә тәнҡитле фекерләү һәләтен үҫтереү.. 254
Jepbarova A.B. The effective methods of teaching German language………………. 257
Jorayeva Z.K. Teaching English by using Interactive methods……………………… 261
Jumayeva Sh.J. Semantic peculiarities of phraseological units with the meaning of time in English and Turkmen…………………………………………………… 263
Kayliyeva N.N. The Modern technologies and English language learning.................. 265

При подготовке электронного издания использовались следующие программные средства:

- Adobe Acrobat – текстовый редактор;
- Microsoft Word – текстовый редактор.

Все права защищены. Книга или любая ее часть не может быть скопирована, воспроизведена в электронной или механической форме, в виде фотокопии, записи в память ЭВМ, репродукции или каким-либо иным способом, а также использована в любой информационной системе без получения разрешения от издателя. Копирование, воспроизведение и иное использование книги или ее части без согласия издателя является незаконным и влечет уголовную, административную и гражданскую ответственность.

Научное издание

БАШКИРСКИЙ ЯЗЫК В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ СУБЪЕКТОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Сборник материалов
IX Международной научно-методической конференции,
посвященной 95-летию со дня рождения
доктора филологических наук, профессора,
заслуженного учителя школы БАССР
М.Х. Ахтямова
(г. Уфа, 21 февраля 2024 г.)

Электронное издание сетевого доступа

За достоверность информации, изложенной в статьях,
ответственность несут авторы.
Статьи публикуются в авторской редакции

Подписано к использованию 22.07.2024 г.
Гарнитура «Times New Roman». Объем 8,25 Мб.
Заказ 91.
ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий»
450008, Башкортостан, г. Уфа, ул. Карла Маркса, 12.

Тел.: +7-908-35-05-007
e-mail: ric-bdu@yandex.ru